

To the Victims of Putin's aggression in Ukraine

COLLOQUIA RUSSICA

Series I, vol. 4

RURIKIDS IN DYNASTIC RELATIONS: POLITICS, CUSTOMS, CULTURE, RELIGION (10TH–16TH C.)

Publication after 4th
International Conference,
Mogilno, 14–16th November, 2013

Editor:
Vitaliy Nagirnyy

Krakow 2014

Editorial board:

Viktor Adamovič (Brno), Dariusz Dąbrowski (Bydgoszcz), Vytas Jankauskas (Kaunas),
Joanna Mendyk (Krakow), Adam Mesiarkin (Bratislava), Vitaliy Nagirnyy (Krakow) – editor,
Myroslav Voloshchuk (Ivano-Frankivsk), Barbara Żurek (Krakow) – editorial assistant.

Advisers:

Prof. Leontiy Voytovych (Lviv), PhD Norbet Mika (Racibórz)

Revision, translation and stenographic recording:

Paweł Glinka, Magda Arsenicz, Magdalena Frączek, Monika Kamińska,
Joanna Mendyk, Halina Poslavska, Andriy Stasiuk.

Desktop publishing:

Barbara Żurek

Cover design:

Barbara Żurek

On cover:

front page:

„Prince Yaroslav the Wise’s family”, fresco from Saint Sophia’s Cathedral in Kyiv

last page:

„Rurikids’ dynastic connections in second half of 11th c.” by Stsiapan Tsemushau.

Editorial board might not share contributors views and their opinions are not to be identified
with Editorial board’s outlook.

Copying and reprinting without written permission from the Editorial board is forbidden.

© Copyright by the Jagiellonian University

Krakow 2014

ISSN 2353–219X

Editorial board:

Zakład Historii Europy Wschodniej, Instytut Historii,
Uniwersytet Jagielloński, ul. Gołębia 13, p. 303, 31–007 Kraków

COLLOQUIA RUSSICA

Seria I, tom 4

RURYKOWICZE W ŚWIECIE POWIĄZAŃ DYNASTYCZNYCH: POLITYKA, OBYCZAJOWOŚĆ, KULTURA, RELIGIA (X–XVI W.)

Materiały IV Międzynarodowej
konferencji naukowej,
Mogilno, 14–16 listopada 2013 r.

**Redaktor naukowy:
Vitaliy Nagirnyy**

Kraków 2014

COLLOQUIA RUSSICA

Серия I, том 4

ДИНАСТИЧЕСКИЕ СВЯЗИ РЮРИКОВИЧЕЙ: ПОЛИТИКА, ОБЫЧАИ, КУЛЬТУРА, РЕЛИГИЯ (X–XVI ВВ.)

Материалы IV Международной
научной конференции,
Могильно, 14–16 ноября 2013 г.

**Научный редактор:
Виталий Нагирный**

Краков 2014

ontents

PREFACE	13
PRZEDMOWA	16
ПРЕДИСЛОВИЕ	19
The list of the participants of the conference	23
The welcoming speech of the director of the Chair of Ruthenian Research Kazimierz Wielki University prof. Dariusz Dąbrowski	25
The welcoming speech by the President of the Students' of History Scientific Association at the Jagiellonian University Joanna Mendyk	28
CHAPTER I: STUDIES	
Adam Mesiarkin, <i>Od kiedy Czech, Lech i Russtali się braćmi?</i>	33
Елена Тянина, <i>Инокультурные дохристианские традиции в духовной культуре средневекового Новгорода (по археологическим данным)</i>	39
Łukasz Fabia, <i>Gest i rytuał w spotkaniach władców polskich i ruskich w najstarszej historiografii Polski i Rusi</i>	51
Norbert Delestowicz, <i>Okoliczności pobytu Izjasława Jarosławowicza na dworze króla niemieckiego Henryka IV w latach 1074–1077</i>	61
Назарий Христан, <i>Была ли Феофано Музалон женой князя Олега Святославовича?</i>	74
Zofia Brzozowska, <i>Antyczne i bizantyńskie reminiscencje w ruskiej myśli politycznej na początku XII w. w świetle pism metropolity kijowskiego Nikefora I</i>	80
Антон Левицкий, <i>Происхождение городских князей</i>	91
Viktor Adamovič, <i>Dynastic relationships between Rurikids and Přemyslids: the marriages real and unproven – on the example of the marriage between Vratislav of Brno and his Ruthenian wife</i>	100

Michał Michalski, <i>Powiązania rodzinne i relacje Andrzeja Włodzimierzowicza Dobrego z Połowcami</i>	106
Aneta Gołębiowska–Tobiasz, <i>Kontakty połowieckiej arystokracji rodowej z Rurykowiczami w świetle źródeł archeologicznych</i>	116
Anna Madej, <i>Co pito na ruskich dworach książęcych w X–XII w.?</i>	136
Мирослав Волощук, <i>Rutheni in Polonia XI–XIII wv.: краткие очерки проблемы</i>	143
Анна Литвина, <i>К уточнению семантики древнерусского „свататися”/ „сватитися” и „сват(ь)ство”</i>	154
Степан Темушев, <i>Рюрик Ростиславович на черниговском престоле: реальный политический компромисс или ошибка летописца?</i>	163
Wojciech Sawicki, <i>Książęta ruscy na kartach Kroniki Henryka Łotysza</i>	176
Йитка Комендова, <i>Опавский поход Даниила Романовича: чешский взгляд</i>	185
Андрей Стасюк, <i>Доминиканцы и францисканцы на страницах Галицко-Волынской летописи</i>	193
Marcin Grala, <i>Książę-mnich. Wizerunek świętego władcy prawosławnego na przykładzie Michała Aleksandrowicza</i>	199
Ona Orlovaitė, <i>Reflections of Helena Ivanovna Life in the Account Books of Alexander Jagiellon court</i>	209
Полина Скурко, <i>Андрей Курбский и Константин Острожский: общность интересов и разница мироощущений (пример дружбы князей-интеллектуалов XVI в.)</i>	215
Olga Moroz, <i>Obyczaje religijne Moskwićów w świetle Rerum Moscoviticarum Comentarii Siegmunda von Herbersteina</i>	225
Gabriela Frischke, <i>Księżna kijowska Olga w oczach szesnastowiecznych kronikarzy polskich</i>	232

CHAPTER II: LECTURES

Prof. Fiodor Uspienskiy, <i>Closely marriages in the Rurikids dynasty of the pre-Mongol period</i>	241
Prof. Djura Hardi, <i>Who was dux Galiciae for Hungary after the conclusion of peace between Arpads and Romanovichs in Zvolen in 1246?</i>	252
Prof. Jan Tęgowski, <i>Family connections between Rurikids and Gediminids in the 14th c.</i>	265

CHAPTER III: DEBATES

- Debate I: *Rurikids as a family – social aspects of dynasty functioning*, the round table discussion with prof. Fiodor Uspenskiy and prof. Dariusz Dąbrowski 277
- Debate II: *Rurikids in Grand Duchy of Lithuania*, the round table discussion with prof. Jarosław Nikodem and prof. Jan Tęgowski 293

CHAPTER IV: LITERATURE REVIEW

- Dariusz Dąbrowski, *Daniel Romanowicz (ok. 1201–1264). Biografia polityczna*, Kraków: Avalon 2012, 538 s. (Seria: *Monografie Pracowni nad Dziejami Rusi Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy*, t. 1) [Дариуш Домбровский, Даниил Романович, король Руси (ок. 1201–1264). Политическая биография, Краков: Авалон 2012, 538 с. (Серия: *Монографии Центра исследований средневековой Руси Университета Казимира Великого в Быдгощи*, т. 1)] – *Виталий Нагирный* 305
- Adrian Jusupović, *Elity ziemi halickiej i wołyńskiej w czasach Romanowiczów (1205–1269). Studium prozopograficzne*, Kraków: Avalon, 2013, 352 s. (Seria: *Monografie Pracowni nad Dziejami Rusi Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy*, t. 2) [Адриан Юсупович, Элиты галицкой и воłyньской земель во времена Романовичей (1205–1269). Просопографические студии, Краков: Авалон, 2013, 352 с. (Серия: *Монографии Центра исследований истории Руси Университета Казимира Великого в Быдгощи*, т. 2)] – *Виталий Нагирный* 307
- Ярослав Пилипчук, *Етнополітичний розвиток Дашт-і-Кипчак у IX–XIII ст.*, Київ: Видавництво Інституту сходознавства НАН України 2013, 288 с. [Jaroslav Pylypchuk, *Rozwój etnopolityczny Deszt-i-Kipczak w IX–XIII w.*, Kijów: Wudawnictwo Instytutu Shodoznawstwa NAN Ukrainy 2013, 288 s.] – *Aneta Gołębiowska-Tobiasz* 307
- Jerzy Sperka, *Władysław, książę opolski, wieluński, kujawski, dobrzyński, Pan Rusi, Palatyn Węgier i Namieśnik Polski : (1326/1330 – 8 lub 18 maja 1401)*, Kraków: Avalon, 2012, 508 s. [Ежи Сперка, *Владислав, князь опольский, велуньский, куявский, добжинский, пан Руси, палатин Венгрии и наместник Польши: (1326/1330 – 8 или 18 мая 1401)*, Краков: Авалон, 2012, 508 с.] – *Vytas Jankauskas* 309
- Jarosław Nikodem, *Witold. Wielki książę litewski (1354 lub 1355 – 27 października 1430)*, Kraków: Avalon, 512 s. [Ярослав Никодем, *Витовт. Великий литовский князь (1254 или 1355 – 27 октября 1430)*, Краков: Авалон, 512 с.] – *Vytas Jankauskas* 312

<p><i>Княжа доба: історія і культура</i>, [відп. ред. Володимир Александрович]; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, Львів 2013, вип. 7, 328 с. [<i>The Princely Epoch: History and Cul-</i> <i>ture</i>, [ed. Volodymyr Aleksandrovych]; National Academy of Sciences of Ukraine, Ivan Kryp'iakevych Institute of Ukrainian Studies, Lviv, 2013, Vol. 7, 328 p.] – <i>Viktor Adamovič</i></p>	314
<p><i>Студентські Історичні Зошити</i>, вип. 4, Івано-Франківськ, 2013, 183 с. [<i>Studenckie Historyczne Zeszyty</i>, т. 4, Івано-Франківськ 2013, 183 s.] – <i>Magdalena</i> <i>Frączek</i></p>	316
<p>Information about authores</p>	319

Preface

The fourth volume of the Series i *Colloquia Russica*¹, opening its pages to the reader, includes the materials of the IV International scientific conference *Rurikids dynasty communication: politics, customs, culture, religion (X–XVI cc.)*, which was held in Mogilno on November 14–16th, 2013. It was the next scientific meeting dedicated to the history of medieval Rus'. Previous conferences took place at the Jagiellonian University in Krakow (2010), at the Vasyl Stefanyk Precarpathian University in Ivano-Frankivsk (2011) and at the Institute of History of the Polish Academy of Sciences and the Historical Institute of Warsaw University (2012). The conference was organized by the Institute of History and International Relations and Research Centre of medieval Rus' of Kazimierz Wielki University in Bydgoszcz, Institute of History of the Jagiellonian University and the Students' Historical Scientific Association of the Jagiellonian University, in cooperation with the Vasyl Stefanyk Precarpathian University in Ivano-Frankivsk. The main theme of the conference was dynastic ties of Rurikeds in the X–XVI centuries. The place of scientific meetings was a former medieval Benedictine monastery in Mogilno.

As in previous meetings, the conference in Mogilno combines the reports of students and researchers, public lectures by visiting Polish and foreign professors, round tables with participation of recognized experts and presentations of the latest researches on the history of medieval Rus'. The participants of scientific meeting talked in three languages: Polish, English and Russian. Ten sections worked during the conference in which presentations were made by 30 participants from Poland (Bydgoszcz, Krakow, Poznan), Ukraine (Ivano-Frankivsk, Chernivtsi), Lithuania (Kaunas), Slovakia (Bratislava), Czech Republic (Brno, Olomouc, Jichin), Belarus (Minsk), Russia (Moscow)²; three public lectures – professor Fyodor Uspensky (Moscow), Djura Hardi (Novi Sad) and Jan Tęgowski (Białystok); two round tables with the participation of professors Fyodor Uspensky and Dariusz Dąbrowski (Bydgoszcz) and also Jan Tęgowski and Jaro-

¹ Until now in *Colloquia Russica* series there were published: *Rus' średniowieczna a sąsiedzi (IX – połowa XIII w.)*. *Materiały międzynarodowej konferencji naukowej, Kraków 24–26 listopada 2010 r.*, pod red. Vitalija Nagirnego, Kraków 2011, 184 s.; *Principalities in lands of Galicia and Volhynia in international relations in 11th–14th c. Publication after 2nd International Conference, Ivano-Frankivsk, 20–22th October, 2011*, Kraków 2012, 292 p.; *Rus' during the epoch of Mongol invasions (1223–1480). Publication after 3rd International Conference, Warsaw, 15–17th November, 2012*, ed. V. Nagirnyy, Krakow 2013. In *Series II* there were published: *Przemysł i ziemia przemyska w strefie wpływów ruskich. X – połowa XIV w.*, pod red. V. Nagirnego i T. Pudlockiego, Kraków 2013; *Vidurio rytų Europa mušio prie Mėlynujų Vandenyų metu*, mokslinė redakcija V. Jankauskas ir V. Nagirnyy, Kaunas–Kraków 2013.

² Abstracts of conference participants – students and PhD candidates – were published before the conference in periodical *Студентські Історичні Зошити*, т. 4, 2012, с. 6–63. Translations of the abstracts of the professional scholars' papers and public lectures were given to the participants during the conference.

slav Nicodem (Poznan). The conference was finished by the presentation of the results of the latest researches on the history of medieval Rus', as well as the excursion to Strzelno, Kruszwica and former Benedictine monastery in Mogilno³.

*

This volume consists of the following parts: welcoming words uttered by the organizers and guests of honour at the opening of the conference; selected papers in the form of the scientific articles; abstracts of the public lectures in all working languages of the conference and transcripts of the most interesting moments of discussion after the lectures; transcripts of two roundtables; scientific chronicle, including information about new publications on the history of medieval Rus'. At the end of the volume there is the information about the authors.

*

In conclusion i express my sincere gratitude to all those who participated in the organization of the conference and the preparation of this publication.

First of all, i thank the main organizers of the conference in person of the Head of Research Centre of medieval Rus' of Kazimierz Wielki University in Bydgoszcz prof. Dariusz Dąbrowski, who from the beginning involved in all organizational moments and through which managed to hold the conference at a high level. Warm words of gratitude i want to express to the Head of Student Scientific Society of the Jagiellonian University Joanna Mendyk. Separately thank father-dean of St. Yan Apostle parish Andrzej Panasiuk and Mogilno burgomaster Leszek Duszyński. i address my sincere gratitude to our foreign partners from the Vasyl Stefanyk Precarpathian University in Ivano-Frankivsk – PhD Myroslav Voloshchuk and undergraduate and graduate students who assisted in organizing of the conference, working on the translation of abstracts and public lectures, as well as on graphic projects. Among them, first of all, it is worth noting: MA Magda Arsenicz, MA Barbara Żurek, Paweł Glinka, Anna Madej, MA Magdalena Frączek, MA Andriy Stasyuk.

Separate express gratitude to all those who worked on the creation of the fourth volume of *Colloquia Russica*. Among them: MA Magda Arsenicz, MA Barbara Żurek, MA Magdalena Frączek, MA Monika Kamińska and Joanna Mendyk from the Ja-

³ More about the conference: M. Kamińska, *IV Międzynarodowa Konferencja Naukowa Colloquia Russica „Rurykowicze w świecie powiązań dynastycznych: polityka, obyczajowość, kultura, religia (X–XVI ww.)”*, 14–16 listopada 2013, Mogilno, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne”, 2014 (in print); V. Nagirnyy, *Międzynarodowa Konferencja Naukowa z serii Colloquia Russica: „Rurykowicze w świecie powiązań dynastycznych: polityka, obyczajowość, kultura, religia (X–XVI ww.)”*, 14–16 listopada 2013, Mogilno, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 2014 (in print); Anna Madej, *Trzy dni z życia klasztoru, czyli IV Colloquia Russica (14–16.11, Mogilno)*, „Societas Historiarum”, nr 60, 2014, s. 43–44; С. Темушев, *IV Международная научная конференция из серии Colloquia Russica*, [in:] <http://www.hist.bsu.by/kafedry/kafedra-istorii-rossii/novosti-kafedry/2338-iv-mezhdunarodnaya-nauchnaya-konferentsiya-iz-serii-colloquia-russica.html> [7.02.2014]. М. Міхальський, *Звіт з IV-ї Міжнародної Наукової Конференції Colloquia Russica – Руріковичі в світі династичних зв'язків: політика, звичаї, культура, релігія (X–XVI ст.)*, „Студентські Історичні Зошити”, 5, 2014, с. 135–136.

giellonian University, MA Halina Poslavska and MA Andriy Stasyuk from the Precarpathian University. For valuable advices and assistance through variety of diverse PhD Myroslav Voloshchuk (Ivano-Frankivsk), PhD Vytas Yankauskas (Kaunas), MA Adam Mesiarkin (Bratislava), MA Viktor Adamovič (Brno), MA Aneta Gołębiowska-Tobiasz (Jičín), Bartosz Wyzga (Krakow), Agnieszka Gutt (Krakow) and PhD Stepan Temushau (Minsk) for the preparation of the special map to the present volume.

For valuable comments sincerely grateful to the Reviewers of this volume: =prof. Leontiy Voytovych (Lviv) and PhD Norbert Mika (Racibórz).

The publication of the fourth volume of *Colloquia Russica* was made possible by financial support from the Council of Scientific Societies of the Jagiellonian University and the „Bratniak” Foundation – for what, in the name of Editorial board, i express my sincere gratitude to them.

Vitaliy Nagirnyy

Przedmowa

Czwarty tom z Serii i *Colloquia Russica*¹, który otwiera swoje strony dla Czytelnika, obejmuje materiały IV Międzynarodowej konferencji naukowej pt. *Rurykowiczewświecie powiązań dynastycznych: polityka, obyczajowość, kultura, religia (X–XVI w.)*, która odbywała się w Mogilnie w dniach 14–16 listopada 2013 r. Było to kolejne spotkanie naukowe, poświęcone historii średniowiecznej Rusi. Poprzednie spotkania odbywały się na Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie (2010), Uniwersytecie Przykarpaczkim imienia Wasyla Stefanyka w Iwano-Frankiwsku (2011) oraz w Instytucie Historii Polskiej Akademii Nauk i Instytucie Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego (2012). Tym razem spotkanie zorganizowane zostało przez Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych oraz Pracownię nad Dziejami Rusi Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy, Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego oraz Koło Naukowe Historyków Studentów UJ, przy współpracy z Uniwersytetem Przykarpaczkim im. Wasyla Stefanyka w Iwano-Frankiwsku. w 2013 r. tematem przewodnim konferencji były powiązania dynastyczne Rurykowiczów w X–XVI w., a obrady odbywały się w XI-wiecznym klasztorze po benedyktyńskim w Mogilnie.

Podobnie jak podczas poprzednich konferencji, naukowe spotkanie w Mogilnie połączyło w sobie panele studentów, doktorantów i pracowników naukowych, wykłady otwarte polskich i zagranicznych profesorów, debaty naukowe z udziałem znanych specjalistów oraz prezentacje najnowszych wydań naukowych. Językami roboczymi konferencji były: polski, angielski i rosyjski. w trakcie konferencji odbyło się dziesięć paneli, podczas których referaty wygłosiło 30 referentów z Polski (Bydgoszcz, Kraków, Poznań), Ukrainy (Iwano-Frankiwsk, Czerniowce), Litwy (Kowno), Słowacji (Bratysława), Czech (Brno, Ołomuniec, Jičín), Białorusi (Mińsk), Rosji (Moskwa)². Uczestnicy i gości konferencji mieli okazję wysłuchać wykładów prof. Fiodora Uspeńskiego (Moskwa), prof. Djury Hardi (Novy Sad) i prof. Jana Tęgowskiego (Białystok), a także ciekawych dyskusji w czasie dwóch debat naukowych z udziałem

¹ W Serii i *Colloquia Russica* ukazały się drukiem następujące tomy: *Rus' średniowieczna a sąsiedzi (IX – połowa XIII w.)*. Materiały międzynarodowej konferencji naukowej, Kraków 24–26 listopada 2010 r., pod red. V. Nagirnego, Kraków 2011; *Principalities in lands of Galicia and Volhynia in international relations in 11th – 14th c. Publication after 2nd International Conference, Iwano-Frankiwsk, 20–22th October, 2011*, ed. V. Nagirnyy, Kraków 2012; *Rus' during the epoch of Mongol invasions (1223–1480). Publication after 3rd International Conference, Warsaw, 15–17th November, 2012*, ed. V. Nagirnyy, Kraków 2013. w Serii II opublikowano: *Przemysł i ziemia przemysła w strefie wpływów ruskich. X – połowa XIV w.*, pod red. V. Nagirnego i T. Pudlockiego, Kraków 2013; *Vidurio rytų Europa mūsų prie Mėlynųjų Vandenių metu*, moksline redakcija V. Jankauskas ir V. Nagirnyy, Kaunas–Kraków 2013.

² Abstrakty referatów uczestników konferencji – studentów i doktorantów – zostały wydrukowane wcześniej we wszystkich trzech językach konferencyjnych w czasopiśmie „Студентські Історичні Зошити”, т. 4, 2013, с. 6–63. Tłumaczenia abstraktów referatów pracowników naukowych oraz streszczeń wykładów rozdawane były uczestnikom w trakcie konferencji.

prof. Fiodora Uspeńskiego i prof. Dariusza Dąbrowskiego (Bydgoszcz) oraz prof. Jana Tęgowskiego i prof. Jarosława Nikodema (Poznań). Konferencję zamykały prezentacja wyników najnowszych badań nad dziejami Rusi średniowiecznej, a także zwiedzanie zabytków Strzelna, Kruszwicy i mogiłańskiego klasztoru po benedyktyńskiego³.

Niniejszy tom składa się z następujących części: słowa powitalne, wygłoszone podczas inauguracji konferencji przez organizatorów; wybrane referaty w postaci artykułów naukowych; streszczenia wykładów w językach konferencji i stenogramy najciekawszych fragmentów dyskusji wokół tychże wykładów; stenogramy dwóch debat naukowych; kronika naukowa, zawierająca informacje o nowych publikacjach z zakresu Rusi średniowiecznej. Publikację zamyka informacja o autorach.

Na zakończenie chciałbym wyrazić swoją wdzięczność wszystkim tym, którzy przyczynili się do organizacji konferencji i powstania niniejszego tomu.

Przede wszystkim serdecznie dziękuję głównemu organizatorowi konferencji – kierownikowi Pracowni nad Dziejami Rusi i pracownikowi Instytutu Historii i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy, prof. Dariuszowi Dąbrowskiemu. To właśnie on od samego początku aktywnie czuwał nad wszystkimi sprawami organizacyjnymi i dzięki jego zaangażowaniu możliwe było zorganizowanie spotkania naukowego. Ciepłe słowa podziękowania za okazaną pomoc kieruję w stronę Pani Prezes Koła Naukowego Studentów Historyków Uniwersytetu Jagiellońskiego, Joanny Mendyk. Wyrazy wdzięczności składam także gospodarzom spotkania: księdzu-dziekanowi Andrzejowi Panasiukowi oraz burmistrzowi Mogilna, Leszkowi Duszyńskiemu. Na osobne podziękowanie zasługują nasi partnerzy zagraniczni z Uniwersytetu Przykarpackiego w Iwano-Frankiwsku w osobie dr. Myroslava Voloshchuka, a także studenci i doktoranci, którzy aktywnie włączyli się w organizację konferencji i dzięki którym powstały tłumaczenia abstraktów oraz streszczeń wystąpień, a także projekty graficzne. Wśród nich wymienić należy: mgr. Magdę Arsenicz, mgr Barbarę Żurek, Pawła Glinkę, Annę Madej, mgr Magdalenę Frączek, mgr Andriya Stasyuka.

³ Szerzej o konferencji zob.: M. Kamińska, *IV Międzynarodowa Konferencja Naukowa Colloquia Russica „Rurykowicze w świecie powiązań dynastycznych: polityka, obyczajowość, kultura, religia (X–XVI ww.)”*, 14–16 listopada 2013, Mogilno, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne”, 2014 (in print); V. Nagirnyy, *Międzynarodowa Konferencja Naukowa z serii Colloquia Russica: „Rurykowicze w świecie powiązań dynastycznych: polityka, obyczajowość, kultura, religia (X–XVI ww.)”*, 14–16 listopada 2013, Mogilno, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 2014 (in print); Anna Madej, *Trzy dni z życia klasztorowego, czyli IV Colloquia Russica (14–16.11, Mogilno)*, „Societas Historiogram”, nr 60, 2014, s. 43–44; C. Темушев, *IV Международная научная конференция из серии Colloquia Russica*, [in:] <http://www.hist.bsu.by/kafedry/kafedra-istorii-rossii/novosti-kafedry/2338-iv-mezhdunarodnaya-nauchnaya-konferentsiya-iz-serii-colloquia-russica.html> [7.02.2014]. М. Міхальський, *Звіт з IV-ї Міжнародної Наукової Конференції Colloquia Russica – Рюриковичі в світі династичних зв'язків: політика, звичаї, культура, релігія (X–XVI ст.)*, „Студентські Історичні Зошити”, 5, 2014, s. 135–136.

Serdeczne podziękowania składam na ręce osób, które pracowały nad wydaniem czwartego tomu *Colloquia Russica*. Są wśród nich: mgr Magda Arsenicz, Paweł Glinka, mgr Magdalena Frączek, mgr Monika Kamińska, Joanna Mendyk, mgr Barbara Żurek, z Uniwersytetu Jagiellońskiego, a także mgr Halina Poslavska i mgr Andriy Stasyuk z Uniwersytetu Przykarpackiego. Na osobne podziękowania zasługują: dr Myroslav Voloshchuk (Iwano-Frankiwnsk), dr. Vytas Jankauskas (Kowno), mgr Adam Mesiarkin (Bratysława), mgr Viktor Adamovič (Brno), mgr Aneta Golebiowska-Tobiasz (Jičin), Bartosz Wyzga (Kraków), Agnieszka Gutt (Kraków) oraz dr Stsiapan Tsemushau (Mińsk) za pomoc w przygotowaniu niniejszego tomu.

Niniejszy tom recenzowali: prof. Leontiy Voytovych (Lwów) i dr Norbert Mika (Racibórz), którym serecznie dziękuję za cenne uwagi merytoryczne.

Wydanie drukiem czwartego tomu *Colloquia Russica* było możliwe dzięki pomocy finansowej Rady Kół Naukowych Uniwersytetu Jagiellońskiego oraz Fundacji „Bratniak” – za co w imieniu Kolegium Redakcyjnego wyrażam im swoją ogromną wdzięczność.

Vitaliy Nagirnyy

Предисловие

Четвертый том из Серии i *Colloquia Russica*¹, открывающий свои страницы для Читателя, включает в себя материалы IV Международной научной конференции *Династические связи Рюриковичей: политика, обычаи, культура, религия (X–XVI вв.)*, которая проходила в Могильно 14–16 ноября 2013 г. Это была очередная научная встреча, посвящённая истории средневековой Руси. Предыдущие конференции состоялись в Ягеллонском университете в Кракове (2010), в Прикарпатском университете имени Василия Стефанька в Ивано-Франковске (2011), а также в Институте истории Польской академии наук и Историческом институте Варшавского университета (2012). Четвертая конференция была организована Институтом истории и международных отношений и Центром исследований средневековой Руси Университета Казимира Великого в Быдгоще, а также Институтом истории Ягеллонского университета и Научным Обществом Студентов Историков Ягеллонского университета, при сотрудничестве с Прикарпатским университетом имени Василия Стефанька в Ивано-Франковске. Главной темой конференции стали династические связи Рюриковичей в X–XVI вв., а местом научных совещаний был бывший средневековый монастырь бенедиктинцев в Могильно.

Как и во время предыдущих встреч, конференция в Могильно соединила в себе доклады студентов, аспирантов и научных работников, открытые лекции приглашённых польских и зарубежных профессоров, круглые столы с участием признанных специалистов и презентации новейших исследований по истории средневековой Руси. Участники научного собрания общались на трёх языках: польском, английском и русском. Во время конференции проходили: десять секций, в которых с докладами выступили 30 участников из Польши (Быдгощ, Краков, Познань), Украины (Ивано-Франковск, Черновцы), Литвы (Каунас), Словакии (Братислава), Чехии (Брно, Оломоуц, Йичин), Беларуси (Минск), России (Москва)²; три открытых лекции – профессоров Фёдора Успенского

¹ До настоящего времени в серии *Colloquia Russica* были изданы: *Rus' średniowieczna a sąsiedzi (IX – połowa XIII w.)*. *Materiały międzynarodowej konferencji naukowej, Kraków 24–26 listopada 2010 r.*, pod red. Vitalija Nagirnogo, Kraków 2011, 184 s.; *Principalities in lands of Galicia and Volhynia in international relations in 11th – 14th c. Publication after 2nd International Conference, Ivano-Frankivsk, 20–22nd October, 2011*, Kraków 2012, 292 p.; *Rus' during the epoch of Mongol invasions (1223–1480). Publication after 3rd International Conference, Warsaw, 15–17th November, 2012*, ed. V. Nagirnyy, Kraków 2013. w *Serii II* опубликованы: *Przemysł i ziemia przemyska w strefie wpływów ruskich. X – połowa XIV w.*, pod red. V. Nagirnogo i T. Pudlockiego, Kraków 2013; *Vidurio rytu Europa mūšio prie Mėlynujų Vandenių metu*, mokslinė redakcija V. Jankauskas ir V. Nagirnyy, Kaunas–Kraków 2013.

² Тезисы докладов участников конференции – студентов и аспирантов – были изданы перед началом конференции в журнале *Студентські Історичні Зошити*, т. 4, 2012, с. 6–63. Переводы тезисов докладов научных работников и открытых лекций были розданы участникам непосредственно во время конференции.

(Москва), Дюры Гарди (Новый Сад) и Яна Тенговского (Белосток); два круглых стола с участием профессоров Фёдора Успенского и Дариуша Домбровского (Быдгощ), а также Яна Тенговского и Ярослава Никодема (Познань). Конференцию завершила презентация результатов новейших исследований по истории средневековой Руси, а также экскурсия в Стшельно, Крушвицу и по бывшему бенедиктинскому монастырю в Могильно³.

*

Настоящий том состоит из следующих частей: приветствия организаторов и почётных гостей во время открытия конференции; избранные доклады участников в форме научных статей; тезисы открытых лекций на всех рабочих языках конференции и стенограммы наиболее интересных моментов дискуссий после лекций; стенограммы двух круглых столов; научная хроника, включающая информацию о новых публикациях по истории средневековой Руси. В конце тома помещена информация об авторах.

*

В заключение выражаю искреннюю благодарность всем тем, кто принимал участие в организации конференции и подготовке данной публикации к печати.

Прежде всего, благодарю главных организаторов конференции в лице руководителя Центра исследований средневековой Руси Университета Казимира Великого в Быдгоще проф. Дариуша Домбровского, который с самого начала занимался всеми организационными моментами и благодаря которому конференцию удалось провести на высоком уровне. Тёплые слова благодарности высказываю Главе Научного Студенческого Общества Ягеллонского университета Йоанне Мендык. Отдельно благодарю отца-декана парафии св. Яна Апостола, Анджея Панасюка и бургомистра Могильна, Лешка Душинского. Слова искренней благодарности адресую нашим заграничным партнёрам из Прикарпатского университета имени Василя Стефаныка в Ивано-Франковске в лице к.и.н. Мирослава Волощука, а также студентам и аспирантам, которые помогали в организации и проведении конференции, работали над переводом тезисов докладов и открытых лекций, и над графическими проектами. Среди них в первую

³ Отзыви о конференции, см.: M. Kamińska, *IV Międzynarodowa Konferencja Naukowa Colloquia Russica „Rurykowicze w świecie powiązań dynastycznych: polityka, obyczajowość, kultura, religia (X–XVI w.)”*, 14–16 listopada 2013, *Mogilno*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne”, 2014 (in print); V. Nagirnyy, *Międzynarodowa Konferencja Naukowa z serii Colloquia Russica: „Rurykowicze w świecie powiązań dynastycznych: polityka, obyczajowość, kultura, religia (X–XVI w.)”*, 14–16 listopada 2013, *Mogilno*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 2014 (in print); Anna Madej, *Trzy dni z życia klasztornego, czyli IV Colloquia Russica (14–16.11, Mogilno)*, „Societas Historiorum”, nr 60, 2014, s. 43–44; С. Темушев, *IV Международная научная конференция из серии Colloquia Russica*, [in:] <http://www.hist.bsu.by/kafedry/kafedra-istorii-rossii/novosti-kafedry/2338-iv-mezhdunarodnaya-nauchnaya-konferentsiya-iz-serii-colloquia-russica.html> [7.02.2014]. М. Міхальський, *Звіт з IV-ї Міжнародної Наукової Конференції Colloquia Russica – Рюриковичі в світі династичних зв'язків: політика, звичаї, культура, релігія (X–XVI ст.)*, „Студентські Історичні Зошити”, 5, 2014, с. 135–136.

очередь стоит отметить: мгр. Магду Арсенич, мгр. Барбару Журек, Павла Глинку, Анну Мадей, мгр. Магдалену Фрончек, мгр. Андрея Стасюка.

Отдельные слова благодарности выражаю всем тем, кто работал над подготовкой к публикации четвёртого тома *Colloquia Russica*. Среди них: мгр. Магда Арсенич, мгр. Барбара Журек, мгр. Магдалена Фрончек, мгр. Моника Каминская и Йоанна Мендык из Ягеллонского университета, мгр. Галина Пославская и мгр. Андрей Стасюк из Прикарпатского университета. За ценные советы и разностороннюю помощь благодарю к.и.н. Мирослава Волощука (Ивано-Франковск), к.и.н. Витаса Янкаускаса (Каунас), мгр. Адама Месяркина (Братислава), мгр. Виктора Адамовича (Брно), мгр. Анету Голембёвскую-Тобиаш (Йичин), Бартоша Выжгу (Краков), Агнешку Гутт (Краков), а также к.и.н. Степана Темушева (Минск) за подготовку специальной карты к настоящему тому.

За ценные замечания искренне благодарю Рецензентов нынешнего тома: проф. Леонтия Войтовича (Львов) и к.и.н. Норберта Мику (Рацибор).

Публикация четвёртого тома *Colloquia Russica* стала возможной благодаря финансовой поддержке Совета Научных Обществ Ягеллонского университета, а также Фондации „Wtatniak” – за что выражаю им огромную благодарность от имени Редакции.

Виталий Нагирный

ist of participants of the conference

- Adamovič Viktor, MA, Masaryk University, Brno, Czech Republic
Brzozowska Zofia, MA, University of Lodz, Lodz, Poland
Budzhak Rostyslav (Буджак Ростислав), Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk, Ukraine
Chrystan Nazariy (Христан Назарій), Yuriy Fedkovich Chernivtsi National University, Chernivtsi, Ukraine
Dąbrowski Dariusz, Prof., Kazimierz Wielki University, Bydgoszcz, Poland
Delestowicz Norbert, Adam Mickiewicz University, Poznań, Poland
Duszyński Leszek, president of Mogilno
Fabia Łukasz, Jagiellonian University, Krakow, Poland
Gabriela Frischke, Kazimierz Wielki University, Bydgoszcz, Poland
Galleé Filip, MA, Masaryk University, Brno, Czech Republic
Gołębiowska-Tobiasz Aneta, MA, Regional Museum and Gallery in Jičín – Museum of Play, Jičín, Czech Republic
Grala Marcin, MA, The Pontifical University of John Paul, Krakow, Poland
Hardi Djura (Гарди Дюра), Prof., University of Novi Sad, Novi Sad, Serbia
Jankauskas Vytautas, PhD, Vytautas Magnus University, Kaunas, Lithuania
Kamińska Monika, MA, Jagiellonian University, Krakow, Poland
Komendová Jitka, PhD, Palacký University, Olomouc, Czech Republic
Liavitski Anton (Левицкий Антон), Belarusian State University, Minsk, Belarus
Litvina Anna (Литвина Анна), PhD, Institute for Slavic Studies of Russian Academy of Sciences, Higher School of Economics National Research University, Moscow, Russia
Madej Anna, Jagiellonian University, Krakow, Poland
Mader Adam, Comenius University, Bratislava, Slovakia
Mendyk Joanna, Jagiellonian University, Krakow, Poland
Mesiarkin Adam, MA, Comenius University, Bratislava, Slovakia
Michalski Michał, MA, The Pontifical University of John Paul, Krakow, Poland
Moroz Olga, Jagiellonian University, Krakow, Poland
Nagirnyy Vitaliy, PhD, Jagiellonian University, Krakow, Poland
Nikodem Jarosław, Prof. Adam Mickiewicz University, Poznań, Poland
Nosenko Andriy (Носенко Андрій), Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk, Ukraine
Orlovaitė Ona, Vytautas Magnus University, Kaunas, Lithuania

Padbiarozkin Pilip (Подберезкин Филип), Belarusian State University, Minsk, Bilarus

Panasiuk Andrzej, Dean-rev., parish of St. John the Apostle in Mogilno

Popiolek Zenon, parish of St. John the Apostle in Mogilno

Sawicki Wojciech, Kazimierz Wielki University, Bydgoszcz, Poland

Skurko Palina (Скурко Палина), Belarusian State University, Minsk, Bilarus

Stasyuk Andriy (Стасюк Андрій), MA, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk, Ukraine

Tęgowski Jan, Prof., University of Białystok, Białystok, Poland

Tsemushau Stsiapan (Темушев Степан), PhD, Belarusian State University, Minsk, Bilarus

Тянина Елена (Тянина Елена), MA, Lomonosov Moscow State University, Moscow, Russia

Uspienskiy Fiodor (Успенский Федор), Prof., Institute for Slavic Studies Russian Academy of Sciences, Higher School of Economics National Research University, Moscow, Russia

Voloshchuk Myroslav (Волощук Мирослав), PhD, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk, Ukraine

he welcoming speech of the director of the Chair of Ruthenian Research Kazimierz Wielki University prof. Dariusz Dąbrowski

To prawdziwa przyjemność otwierać jako gospodarz czwartą już konferencję w cyklu *Colloquia Russica*. Podobnie jak w poprzednich latach w Krakowie, Iwano-Frankiwsku i Warszawie, tak i tu, w gościnnych progach tego czcigodnego, jedynastowiecznego, pobenedyktyńskiego opactwa zebrało się liczne grono młodych i doświadczonych badaczy zajmujących się różnymi aspektami dziejów średniowiecznej Rusi. Niezmiernie miło widzieć wśród nas osoby uczestniczące w przedsięwzięciu od samych jego początków.

Niech mi wolno będzie zaznaczyć najpierw, że obecni są dr Vitaliy Nagirnyy z Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, będący bez przesady – *spiritus movens* – *Colloquiów* oraz dr Mirosław Wołoszczuk z Uniwersytetu Przykarpackiego w Iwano-Frankiwsku, dzięki aktywności i zaangażowaniu którego od pierwszej edycji konferencji uczestniczą w niej studenci i aspiranci z jego uczelni, a także ukazują się w piśmie *Студентські Історичні Зошити* tezy prezentowanych podczas konferencji tekstów. Dla niejednego z młodych badaczy jest to pierwsza publikacja w życiu naukowym. Oby otwierała ona drogę do dalszej naukowej kariery!

Niezmiernie przyjemnie gościć podczas konferencji Panią Prezes Koła Naukowego Historyków Studentów UJ Joannę Mendyk. Bez zaangażowania tego stowarzyszenia organizacja naszej konferencji i funkcjonowanie *Colloquiów* nie byłoby właściwie możliwe.

Witam w imieniu uczestników konferencji gospodarza Europejskiego Centrum Spotkań Wojciech-Adalbert ks. dr. Andrzeja Panasiuka. Witam Pana Burmistrza Mogilna Leszka Duszyńskiego, który życzliwie wsparł nasze przedsięwzięcie oraz pana Marcina Zielińskiego dyrektora Wydziału Promocji i Kultury UM w Mogilnie. Niestety nie mógł przybyć na otwarcie konferencji Pan Wicemarszałek województwa kujawsko-pomorskiego dr Dariusz Kurzawa, będący przecież wytrawnym znawcą dziejów Kujaw i wschodniej części Wielkopolski, w której obecnie gościimy.

Serdecznie witam wszystkich uczestników naszej konferencji.

Chciałbym przejść teraz do kwestii merytorycznych. Tegoroczna edycja *Colloquiów* odbywa się pod hasłem *Rurykowicze w świecie powiązań dynastycznych: polity-*

ka, obyczajowość, kultura, religia (X–XVI w.). Można więc powiedzieć, że rdzeniem naszych zainteresowań są kwestie genealogiczne, choć oczywiście – jak widać w programie – stanowią one także pretekst dla rozważań na wiele tematów z zakresu historii społecznej, kultury, dziejów politycznych, itp.

Zwróćmy uwagę, że badania genealogiczne przez wielu historyków są jakże niesłusznie lekceważone. Zarzuca się im na poły amatorski charakter i podatność na wpływy ideowe, jakby inne kierunki studiów historycznych w jakikolwiek istotny sposób pod tym względem się od genealogii różniły. Oczywiście z takim negatywnym osądem nie można się zgodzić z kilku innych ważnych względów merytorycznych. Po pierwsze, w studiach nad dziejami średniowiecznej Rusi z natury rzeczy ustalenia o charakterze genealogicznym pełnią niezwykle ważną rolę. Przecież Rurykowicze, zarówno jako dynastia jak i jej poszczególni przedstawiciele, byli właściwie głównymi bohaterami źródeł historiograficznych. Łatwo to stwierdzenie zweryfikować, biorąc sobie na warsztat dowolny fragment latopisu. Tak więc nie ma nierzadko innego rozwiązania niż patrzenie na dzieje państwa przez pryzmat historii dynastii oraz jej przedstawicieli.

Po drugie, kwestionariusz pytań stawianych przez genealogów źródłem jest niezwykle korzystny nie tylko dla pozyskiwania odpowiedzi z zakresu tejże nauki pomocniczej. Daje on bardzo duże możliwości interpretacyjne również w szeroko pojętych badaniach społecznych. Genealog oczywiście w pracach stricte genealogicznych nie będzie wykorzystywać kompletu wiadomości źródłowych na temat danego dynasty, jednak, aby niczego nie pominąć, powinien i tak wyluskać z dostępnego materiału wszystkie informacje o reprezentantach interesującej go dynastii, w celu możliwości późniejszej ich selekcji. Ten szeroki kąt widzenia (przez pryzmat całej dynastii, a nie konkretnej osoby i ewentualnie jego otoczenia) daje genealogowi przewagę nad biografistą koncentrującym się *ex definitio* na jednostkach. Genealog zyskuje też szeroką, przekrojową perspektywę, zarówno w układzie pionowym (obserwując ród w czasie jego funkcjonowania) jak i poziomym (obserwując szereg osób żyjących w tym samym mniej więcej czasie). Staje się przy okazji depozytariuszem katalogu danych, na podstawie których można budować opowieści biograficzne, studiować historię polityczną czy społeczną. Oto nakreślone pokrótce walory prowadzonych profesjonalnie badań genealogicznych, do których uprawiania obecnych z pełnym przekonaniem zachęcam.

Na koniec kilka uwag, nazwijmy to, technicznych. Program konferencji przynajmniej częściowo wyraża zakres aktywności dynastycznej ruskiej przyrodzonej dynastii. Referenci będą więc mówić o związkach Rurykowiczów z Polską, Wielkim Księstwem Litewskim, Węgrami, Czechami i innymi państwami. Poruszone zostaną problemy z zakresu historii kultury, dziejów społecznych, religijnych i politycznych. Bogactwo tych zagadnień budzi zadowolenie i nastroja optymizmem co do przyszłości studiów nad dziejami Rusi.

Wszystko to zaś, podobnie jak w poprzednich latach, dzieć się będzie w oparciu o zasadę twórczego kontaktu młodych badaczy ze starszymi kolegami, których pod-

stawowym zadaniem jest dzielenie się doświadczeniem i wiedzą, a także ukazanie, jak należy w sposób właściwy prowadzić dyskusję i – co nie mniej istotne – jak zadbać o właściwego ducha konferencji.

Jestem przekonany, że w Mogilnie, tak samo jak wcześniej w Krakowie, Iwano-Frankiwsku i Warszawie, z powodzeniem przeprowadzimy „ćwiczenia konferencyjne”, którymi są *Colloquia Russica*.

Bierzmy się więc do roboty, a z pewnością te romańskie mury, które patrzą na nas, będą tłem dla udanego przedsięwzięcia naukowego.

*Prof. Dariusz Dąbrowski,
Kierownik Pracowni nad Dziejami Rusi
Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego
w Bydgoszczy*

he welcoming speech of the President of the Students' of History Scientific Association at the Jagiellonian University Joanna Mendyk

Szanowni Państwo,

w imieniu Koła Naukowego Historyków Studentów oraz Instytutu Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego mam zaszczyt powitać gości z wielu ośrodków Polski, Ukrainy, Białorusi, Litwy, Rosji, Słowacji, Czech i Serbii.

Jest to dla mnie zaszczyt tym większy, że idea tych prestiżowych konferencji narodziła się właśnie w Krakowie, w środowisku studenckim Wydziału Historycznego Uniwersytetu Jagiellońskiego. Początkowo był to pomysł trójki studentów, którzy w najśmielszych planach nie przewidywali takiego rozwoju ich inicjatywy. Po konsultacjach z drem Vitalijem Nagirnym i dzięki jego wsparciu wykrystalizowała się wizja pierwszej konferencji. Od tej pory jest ona sukcesywnie kontynuowana i rozwijana. Poczynając od planu spotkania studentów kilku polskich uczelni zainteresowanych tematyką Rusi średniowiecznej przeszliśmy wspólnie ewolucję do konferencji z referatami studenckimi i doktoranckimi, a także wykładami i debatami profesorskimi oraz wycieczkami. Koło Naukowe Historyków Studentów UJ oraz Instytut Historii UJ rokrocznie uczestniczą w organizacji tego przedsięwzięcia.

Jest to dla nas istotne ze względu na kilka czynników – po pierwsze na wysoki poziom merytoryczny obrad, a po drugie na możliwość stworzenia forum do wymiany myśli i doświadczeń oraz szerokiej współpracy międzynarodowej, a także integracji środowiska skupionego wokół tematyki Rusi średniowiecznej. Ważna jest także wyjątkowa atmosfera tego wydarzenia, dla której ciężko jest znaleźć odpowiednik w postaci jakiegokolwiek innej konferencji naukowej, a którą osobiście miałam możliwość poczuć trzy lata temu w Krakowie.

Tym razem mamy okazję spotkać się w pięknej scenerii klasztoru benedyktyńskiego, która zapewne sprawi, że atmosfera IV konferencji z cyklu *Colloquia Russica* będzie jeszcze bardziej niepowtarzalna niż poprzednich edycji projektu.

W imieniu Koła Naukowego Historyków Studentów UJ chciałabym serdecznie podziękować za możliwość uczestnictwa w organizacji tak wartościowego przedsięwzięcia głównym organizatorom: prof. Dariuszowi Dąbrowskiemu, władzom

miejskim Mogilna, księdzu dziekanowi oraz gospodarzom. Osobiście czuję się także zobowiązana złożyć szczególne podziękowania za bezpośrednią współpracę dr. Vitalijowi Nagirnemu.

Życzę Państwu owocnych obrad.

*Joanna Mendyk
Prezes Koła Naukowego
Historyków Studentów
Uniwersytetu Jagiellońskiego*

CHAPTER I
STORIES

Adam Mesiarkin
(Bratysława)

OD KIEDY CZECH, LECH I RUS STALI SIĘ BRAĆMI?

Wspólnota słowiańska jest konceptem, który nawet dzisiaj spotykamy w kregach intelektualnych. Przy analizie źródeł narracyjnych średniowiecznej Polski i Czech widzimy, że motyw wspólnoty odtwarza się w pewnych historycznych okolicznościach. Poczucie wspólnoty i bliskości między Słowianami w źródłach narracyjnych ma narastający charakter, spotyka się już w XII w. i kulminuje w XIV w. Powstały mit przedstawiał wspólny początek, ściśle związany z tradycją biblijną. Ciekawym faktem jest, iż tę opowieść znamy z dużo wcześniejszych tekstów orientalnych oraz z Powieści Minionych Lat. Historycznym kontekstem powstania tezy o braterstwie Lecha i Czecha są polityczne ambicje Przemysła Ottokara II, Wacława II czy Kazimierza Wielkiego z ich literacko-ideologicznym tłem.

Ideolodzy, politycy i historycy przy badaniach nad wspólnotą narodów słowiańskich automatycznie wracają do dawnej wspólnej przeszłości wszystkich Słowian. Od konkretnego momentu jednak historiografia mówi już nie o Słowianach ogólnie, ale konkretnie o Czechach, Polakach, czy Chorwatach¹. Ideologiczny koncept jedności słowiańskiej, widoczny w etnonimach *Słowianin*, *Sclavus*, *Slavus* – swoje źródło bierze od Prokopiusza z Caisarei² i Jordana³. Często nawet od wspólnoty, sięgającej korzeniami do czasów „prehistorycznych”. Pojawienie się wyżej wymienionych nazw oznacza przede wszystkim powstanie pewnej tożsamości, a następnie i auto-identyfikacji – tj. Słowianinem jest ten, kto się tak sam nazywa.

Współcześni badacze zagadnień tożsamości we wczesnym średniowieczu mogą zastanawiać się, kim Słowianie właściwie byli?⁴ Z dzisiejszej etnograficznej perspektywy Słowianinem jest ten, kto posługuje się językiem słowiańskim. Na początku IV w. pod jednym etnonimem występowało jedno społeczeństwo na granicy imperium, w ła-

¹ M. Těra, *Slovanská identita v raném středověku*, [in:] *Slovanství ve středoevropském prostoru. Iluze, deziluze a realita*, ed. D. Hrodek et al., Praha 2004, s. 53.

² Prokopius, *De bello gothico*, II, 15, [in:] *Corpus scriptoriae historiae byzantinae*, ed. W. Dindorf, Bonnae 1833, s. 205, 255, 593 etc.

³ Jordanes, *Gótské dějiny/Rímské dějiny*, trans., notae, prefatio S. Doležal, Praha 2012, s. 44, 64, 191.

⁴ W. Pohl, *Verlaufsformen der Ethnogenese: Awaren und Bulgaren*, [in:] *Typen der Ethnogenese unter besonderer Berücksichtigung der Bayern*, Bd. 1, ed. H. Wolfram, W. Pohl, Wien 1990, s. 123; W. Pohl, *Awaren: ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr.*, München 1988, s. 94.

cińskich źródłach i transkrypcjach określane jako *gens*. Już na samym początku VII w. w pierwszej księdze *Miracula sancti Demetri* spotykamy więcej grup określanych jako słowiańskie (we formie przymiotnikowej), oczywiście w tym przypadku dużo z nich nosi nazwy implikowane z zewnątrz, często z geografii⁵.

Intelektualna tradycja średniowiecza interpretowała historię Słowian zgodnie z ówczesną metodologią. Jerzy Wyrozumski identyfikował trzy główne wątki w budowaniu dziejów: wątek biblijny, wątek dynastyczny oraz wątek rzymski – ze wskazaniem, że nawet w jednym tekście można owe wątki przeplatać ze sobą⁶. Pocucie wspólnoty, społeczeństwa, bliskości między Słowianami w źródłach naracyjnych ma narastający charakter, a jego punkt kulminacyjny przypada na przełom XII i XIII w. Paradoksem jest, że odwołuje się ono do początku dziejów, do Jafeta, który jest już nam znany z o wiele wcześniejszych tekstów Al-Masudiego⁷, Ibn Jakuba⁸ czy też z *Powieści Minionych Lat*⁹.

Znaczący wpływ na schemat genealogii słowiańskiej miały prace geograficzne o charakterze *imago mundi* lub prace encyklopedyczne, jak np. *Etymologiae* Izydora ze Sevilii¹⁰, *die Weltkarten*¹¹ i *De proprietatibus rerum* Bartłomieja Anglika¹². Porównując utwory Kosmasa i Dalimila, *Kronikę wielkopolską* oraz *Chronicon imperatorum et pontificum Bavaricum*¹³ można stworzyć wspólny szkielet opowieści, który odsyła do starszych tradycji. w procesie ewolucji eponimicznych postaci, protoplastów narodów słowiańskich ciężko oddzielić literacką stronę rzeczy od ideologicznej czy politycznej wizji autora.

Najstarszy z braci Słowian – Czech, na pierwszy rzut oka przy analizie tekstów nie sprawia badaczom problemów. Po raz pierwszy jest wspomniany przez Kosmasa, kiedy to dociera do rzymskiej Germanii. Zaczątek społeczeństwa, którym później będą rządzić Przemyslidzi, przywędrował tu pod dowództwem człowieka, który – jak pisze Kosmas – „niech był kymkolwiek”¹⁴. Intelektualista Kosmas celowo nie wykorzystał całej wiedzy, jaką posiadał o Czechu. Dlatego *pater-senior Bohemus* z jego opowieści dał imię ziemi a nie swojemu narodowi¹⁵. Dwa stulecia później nieznany autor *Kro-*

⁵ Cuda św. Dymitra, I, 13, p. 175, [in:] *Testimonia najdawniejszych dziejów Słowian. Seria grecka*, t. 2: *Pisarze z V-X w.*, ed. W. Swoboda, A. Brzóstkowska, Wrocław 1989, s. 175.

⁶ J. Wyrozumski, *Mity o pochodzeniu*, [in:] *Współcześni Słowianie wobec własnych tradycji i mitów: symposium w Castel Gandolfo 19–20 sierpnia 1996*, ed. M. Bobrowicka, Kraków 1997, s. 9.

⁷ Al-Masúdi, *Správa o Slovanoch a ich sídlach, o ich vládoch a kmeňoch*, [in:] *Arabské správy o Slovanoch (9.-12. storočie)*, ed. J. Pauliny, Bratislava 1999, s. 107.

⁸ Ibráhím ibn Jakúb, *Správa o Slovanoch*, [in:] *Arabské správy o Slovanoch (9.-12. storočie)*, s. 116.

⁹ *Повесть временных лет*, изд. Д. С. Лихачев, Москва-Ленинград 1950, с. 11.

¹⁰ Isidor ze Sevilii, *Etymologiae*, trans. I. Zachová, ed. I. Zachová, H. Sedínová, vol. 9, Praha 1998, s. 17, 13.

¹¹ A.-D. von den Brincken, *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters*, Göttingen 2008, s. 65, 109, 159, 276, 538.

¹² O. Pfeffer, *Bartholomäus Anglicus und die Länderbeschreibung im fünfzehnten Buche seines Werkes „De proprietatibus rerum“*, Wien 1909, s. 116.

¹³ A. Borst, *Der Turmbau von Babel*, Bd. 2, pars. 2, Stuttgart 1959, s. 825-828; *Chronicon imperatorum et pontificum Bavaricum*, [in:] *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores* [dalej: *MGH.SS*], t. 24, ed. G. Waitz, Hannoverae 1879, s. 220-227.

¹⁴ *Cosmae Chronicon Boemorum cum continuatoribus*, [in:] *Fontes Rerum Bohemicarum*, t. 2, ed. J. Emler, Praha 1874, s. 5; *Kosmasa kronika Czechów*, trans. et ed. M. Wojciechowska, Wrocław 2006, s. 88; D. Třeštík, *Mýty kmene Čechů*, Praha 2008, s. 57; Idem, *Od příchodu Slovanů k říši českých Boleslavů*, [in:] *Přemyslovci. Budování českého státu*, ed. P. Sommer, D. Třeštík, J. Zemlička, Praha 2009, s. 71. Por.: H. Schreuer, *Untersuchungen zur Verfassungsgeschichte der böhmischen Sagenzeit*, Leipzig 1902, s. 9.

¹⁵ N. Kersken, *Geschichtsschreibung im Europa der „nationes“: nationalgeschichtliche Gesamtdarstellungen im Mittela-*

*niki Dalimila*¹⁶ ujawnił więcej informacji o najstarszym ze Słowian. Nowością jest dołączenie dziejów Czechów do dziejów biblijnych, rozpoczynających się pod wieżą babilońską. Kronikarz odkrywa, że powodem migracji do Czech z Chorwacji jest morderstwo, a zatem wędrówka Czecha jest ucieczką z miejsca zbrodni. Wątek ten pojawiać się będzie niemal w niezmienionej postaci w późniejszych dziełach, np. u Eneasza Piccolominiego¹⁷, albo w specyficznej formie w kronice Waclawa Hajeka¹⁸.

Brat Czecha, Lech, przysparza natomiast historykom niemałych problemów, ponieważ bardzo długo nie pojawiały się o nim żadne wzmianki w źródłach. Wizja *Slavonie* u Galla Anonima pojawia się z pominięciem Czech i Rusi¹⁹. *Lechitae* Mistrza Kadłubka nie mają swojego protoplasty – chyba żeby był nim Lestko. Również brakuje poczucia bliskości, na przykład językowej, wobec Rusów, Czechów, czy Panonczyków²⁰. w *Kronice Dzierzwy* pojawia się ówczesna genealogiczna linia ciągnąca się od Jafeta, ojca europejskich narodów, łączy ona Troję z Wandalami Mistrza Wincentego²¹. Natomiast pseudologiczne powiązanie Wandalów ze Słowianami widzimy nawet już w kronikach Alemańskich (klasztorów Murbach i st. Gallen) traktujących o końcu VIII w., czy później u Adama z Bremy, lub w kronice Helmolda²². U Dzierzwy narody unifikuje Wandal – ojciec potomstwa, które zasiedla Ruś i Czechy, a także Śląsk, Pomorze, Morawy, i inne kraje²³. Ideologiczne tło zjednoczenia królestwa u Dzierzwy jest wzbogacone nawet o większe ambicje. Zwraca uwagę również rozszerzająca się etno-geograficzna erudycja, która miała wąskie powiązanie z charakterem pracy kanzodziejów. Pierwszy raz pojawia się Lech od razu ze swoim rodzeństwem – braćmi Czechem i Rusem, dopiero w szerokim słowiańskim prologu *Kroniki Wielkopolskiej*²⁴.

Struktura mitu o Lechu odpowiada konstrukcji legendy eponimicznej o Czechu, ale trudno stwierdzić, czy autor inspirował się Kosmasem, Dalimilem, a nawet czy dzieło Pulkawy jest pod tym względem tekstem późniejszym. Etonim Lechitów Mistrza Wincentego Kadłubka wywodzi się prawdopodobnie z Lechów, Ljachów, tj. Lędzian²⁵.

liter; Köln-Wien 1995, s. 191.

¹⁶ *Kronika tak řečeneho Dalimila*, ed. M. Bláhová, Praha 1977, s. 11; N. Kersken, *Geschichtsschreibung im Europa der „nationes“*, s. 609; D. Treštitk, *Mýty kmene Čechů*, Praha 2003, s. 59.

¹⁷ „Cechius Croatinus” z bratem Lechem, który daje imię kraju *Polonia* od pól. Aeneas Silvius Piccolomini, *Historia Bohemica*, eds. J. Hejnic, H. Rothe, Köln-Weimar-Wien, 2005, s. 35.

¹⁸ Cyt. za: <http://knihomol.phil.muni.cz/repository/38.jpg> [18.02.2014].

¹⁹ *Galli Chronicon*, [in:] *Monumenta Poloniae Historica* [dalej: MPH], t. 1, ed. A. Bielowski, Lwów 1864, s. 392; *Anonima* tzw. *Galla Kronika czyli dzieje książąt i władców polskich*, [in:] *Monumenta Poloniae Historica, Nova Series* [dalej: MPH.NS], t. 2, ed. K. Maleczyński, Kraków 1952, s. 6–7; N. Kersken, *Geschichtsschreibung im Europa der „nationes“*, s. 525–526.

²⁰ Mistrz Wincenty Kadłubek, *Kronika polska*, ed. B. Kürbis, Wrocław 2003, s. 31; J. Banaszekiewicz, *Polskie dzieje bajeczne mistrza Wincentego Kadłubka*, Wrocław 2002, s. 24; *Chronica Polonorum. Magistri Vincentii dicti Kadlubek*, [in:] MPH.NS, t. 11, ed. M. Plezia, Kraków 1994, s. 23, 31.

²¹ *Miersuae Chronicon*, [in:] MPH, t. 2, ed. A. Bielowski, Warszawa 1961, s. 163.

²² R. Steinacher, *Wenden, Slawen, Vandalen. Eine frühmittelalterliche pseudologische Gleichzeitung und Ihre achwir-kungen bis ins 18. Jahrhundert*, [in:] *Die Suche nach den Ursprüngen. Von der Bedeutung des frühen Mittelalters*, ed. W. Pohl, Wien 2004, s. 336.

²³ *Miersuae Chronicon*, s. 163.

²⁴ *Kronika Boguchwała i Godysława Paska*, [in:] MPH, t. 1, ed. A. Bielowski, Lwów 1872, s. 468; *Kronika Wielkopolska*, [in:] MPH.NS, t. 8, ed. B. Kürbis Warszawa 1970, s. 4; B. Kürbis, *Dziejopisarstwo wielkopolskie XIII i XIV wieku*, Warszawa 1959, s. 316.

²⁵ G. Labuda, *Studia nad początkami państwa polskiego*, t. 2, Poznań 1988, s. 167–209. Porównaj także odpowiednie

Przy poszukiwaniu praojca społeczeństwa, wiedzionego przez księcia, brata Lecha, znowu wracamy do czeskiego Dalimila, z którego sekundarnie i chyba pomyłkowo Lech powstał. Czytamy, że „jest země, jíž Charvati jest jmě. V tej zemi bieše lech, je-muž jmě bieše Čech”²⁶. Możliwe, że już sam Dalimil nie rozumiał starego socjo-administracyjnego terminu „lech”, znanemu nam na przykład z *Annales regni Francorum*, z opisu podbojów Czech przez Karola Młodszeego w roku 805²⁷, lub, jak podkreśla Dušan Třeštík, z kilku toponimów w Czechach²⁸.

Wspólnota słowiańska reprezentowana przez pierwszego Lecha, drugiego Rusa i trzeciego Czecha w *Kronice Wielkopolskiej* jest w tekście źródła potwierdzona wspólnymi korzeniami, pochodzącymi z Panonii i wspólnym językiem *ab uno patre Slavov*²⁹. W starszym tekście, prawdopodobnie bawarskim, który kończy się na roku 1288, w *Chronicon imperatorum et pontificum Bavaricum* pojawia się pierwszy raz motyw wspólnej wędrówki. Słowianie jako Wandalowie, synowie Chama (!) uciekają z Wandalii, która nazywa się *Ungaria* (Pannonia) – i jedni zasiedlają ziemię od Wisły po Sale i zwą się Polakami od pól. *Sclavus, Bohemus* wszedłszy do doliny Germanie, dał imię swojemu potomstwu i tej dolinie³⁰. Mnóstwo źródeł, zgromadzone przez Arno Borsta, opierające się na motywy *Turmbau von Babel*³¹ i przede wszystkim słynna *De proprietatibus rerum* franciszkanina Bartłomeja Anglika, poszerzały się z niesamowitą prędkością nie tylko w Europie Zachodniej³². W porównaniu do, moim zdaniem, trochę przecenianej w tym sensie anonimowej *Descriptio Europae orientalis*³³, teksty te dają pewny obraz jedności narodów słowiańskich – Czechów, Polaków i Rusów, połączonych językiem, zwyczajami w geograficznie definowanej Sclavonii. Antoni Barciak pisze, iż generalnie można mówić o końcu XII w. jako o okresie wyciszenia dawnych antagonizmów czeskich i polskich, znanych na przykład z retoryki Galla, czy Kosmasa. Z drugiej strony, w pierwszej połowie XIII w. nie sposób doszukać się transformacji idei do formy wspólnoty słowiańskiej – w jakimkolwiek sensie³⁴.

Zmiana podejścia do kwestii wzajemnych kontaktów czesko-polskich pojawiła się w kręgach dworu czeskiego w drugiej połowie XIII w., konkretnie w latach 70-tych. Dowodem tego jest manifest Przemysława Ottokara II z roku 1278. Nie ulega wątpliwości,

hasło w słowniku *Wczesna słowiańszczyzna. Przewodnik po dziejach i literaturze przedmiotu*, ed. A. Wędzki, Warszawa 2008, s. 294.

²⁶ *Kronika tak řečeneho Dalimila*, ed. M. Bláhová, Praha 1977, s. 12; N. Kersken, *Geschichtsschreibung im Europa der „nationes”*, s. 609.

²⁷ „Eodem anno misit exercitum suum cum filio suo Carlo in terra Sclavorum, qui vocantur Behemi. Qui omnem illorum patriam depopulatus ducem eorum nomine Lechem occidit”. *Annales regni Francorum*, [in:] *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae historicis recusi*, ed. G. H. Pertzii, Hannoverae 1895, s. 120.

²⁸ D. Třeštík, *Mýty kmene Čechů*, s. 70.

²⁹ *Kronika Wielkopolska*, s. 5.

³⁰ *Chronicon imperatorum et pontificum Bavaricum*, [in:] *MGH.SS*, t. 24, s. 223.

³¹ A. Borst, *Der Turmbau von Babel. Geschichte der Meinungen über Ursprung und Vielfalt der Sprachen und Völkervol*. Bd. 1–4, Stuttgart 1959–1963.

³² H. Meyer, *Die Enzyklopädie des Bartholomäus Anglicus: Untersuchungen zur Überlieferungs- und Rezeptionsgeschichte von „De proprietatibus rerum”*, München 2000, s. 14, 240.

³³ *Anonymi descriptio Europae orientalis: Imperium Constantinopolitanum, Albania, Serbia, Bulgaria, Ruthenia, Ungaria, Polonia, Bohemia*, ed. O. Górka, Cracoviae 1916, p. 41.

³⁴ A. Barciak, *Czechy i ziemie południowej polski w XIII oraz w początkach XIV wieku. Polityczno-ideologiczne problemy ekspansji czeskiej na ziemie południowej Polski*, Katowice 1992, s. 138–145.

że koncept wspólnoty języka, krwi i jak mówi tekst „więzi podobieństwa” najwięcej odpowiadał ambicjom Przemyślidów wobec Śląska i Polski³⁵. Można zauważyć jego ideowe wykorzystanie dla legitymizacji czeskiego wpływu na Śląsku i na formowanie czesko-polskiego sojuszu wojennego. o wiele trudniejszą kwestią jest ustalenie wpływu czeskiej propagandy literackiej na uczestnictwo książąt i rycerzy śląskich w bitwie pod Suchymi Krutami. W tym samym czasie widzimy podobną argumentację w liście czeskiej królowej Kunegundy/Kunhuty, córki Rostisława Michałowicza do księżnej trzebnickiej Agnieszki, córki Henryka. Królowa czeska przypominała Agnieszce, faworyzującej minorytów niemieckich, że w jej żyłach płynie krew czeska i polska³⁶.

Wracając do trzeciego z braci, Rusa, odznaczyć należy, że jego odzwierciedlenie w źródłach jest najsłabsze. Eponimiczny Rus istnieje w tradycji persko-arabskiej³⁷. *Kronika Pulkawy*, która była ideologiczną podstawą dla Karola IV, mówi o tym, że wraz z koroną morawską na Czechy przeszło prawo władzy nad książętami Polski i Rusi³⁸. *Kronika książąt polskich* wiedziała tylko o Czechu i Lechu i omięła milczeniem eponimicznego Rusa³⁹. Z kolei, Jan Długosz pisał, że niektórzy z jego współczesnych mówili, że Rus nie był bratem Lecha, lecz jego synem⁴⁰. Jako brat Czecha i Lecha Rus pojawia się wyłącznie w *Kronice Wielkopolskiej*. Jeśli się zgodzimy z argumentacją Brygidy Kürbis o tym, że interpolacja słowiańska na początku tego dzieła jest o kilka dekad późniejsza niż redakcja *Kroniki Wielkopolskiej*⁴¹, to możemy przyjąć, że brat Rus, wspomniany w prologu kroniki, jest literacką refleksją tytułu Kazimierza Wielkiego *dei gratie rex Poloniae et Russiae*⁴².

Podsumowując, można wysunąć kilka paradoksalnych stwierdzeń. W średniowiecznych kronikach z różną frekwencją pojawia się motyw wspólnych korzeni Słowian. Wygląda na to, że Lech i Czech, a później i Rus, stali się braćmi z podania jak propagandy przemyślidzkiej z czasów Przemysła Ottakara II i Wacława II tak prawdopodobnie i propagandy piastowskiej z czasów Kazimierza Wielkiego. Wzajemna bliskość Słowian – językowa i kulturowa – była wzmocniona przez popularne prace geograficzne. Pod koniec XIII w., a także w XIV w. te czynniki się połączyli i Czech, Lech oraz Rus stali się braćmi. Jak wiemy, ta koncepcja nie przetrwała próby czasu.

³⁵ *Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae*, t. 2: 1253-1310, ed. J. Emler, Praha 1882, č. 1106, s. 466-468.

³⁶ A. Barciak, *Czechy i ziemie południowej Polski*, s. 142.

³⁷ H. Paszkiewicz, *Powstanie narodu ruskiego*, z rękopisu przygotował K. Stoka, Kraków 1998, s. 154.

³⁸ *Kronika česká Přibrika z Radentína, řečeného Pulkava*, [in:] *Kroniky doby Karla IV*, ed. M. Bláhová, Praha 1987, s. 281.

³⁹ *Chronica Principum Poloniae*, [in:] *MPH*, t. 3, ed. A. Bielowski, Lwów 1878, s. 430.

⁴⁰ Długosii Ioaniss, *Annales seu cronicae incliti regni Poloniae*, t. 1, ed. J. Dąbrowski, W. Semkowicz-Zaremba, Warszawa 1964, s. 69-73; S. Gawlas, *Świadomość narodowa Jana Długosza*, „*Studia Źródłoznawcze*”, 27, 1983, s. 5.

⁴¹ B. Kürbis, *Studia nad Kroniką Wielkopolską*, Poznań 1952, s. 130.

⁴² *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. 3, Poznań 1879, nr. 1340 (1356); nr. 1372-1373 (1358); s. 50, 99, 100 (1356).

*

Adam Mesiarkin, *Since when were Czech, Lech and Rus brothers?*

A common Slavic-identity is a concept that even today has its place in intellectual circles. When analyzing the medieval Polish and Bohemian narrative sources, we see that the motive of this community is completed in certain historical circumstances. The sense of community and closeness among the Slavs in the narrative sources is growing in its nature, present in 13th century and culminates in the fourteenth century. Created myth returns to a common origin closely associated with the biblical tradition. An interesting fact is that we know this story from much earlier oriental texts of and also from *the Primary Chronicle*. Historical context of the brotherhood of Lech and Czech are political ambitions of Ottokar II, Wenceslas II, or Casimir the Great with their ideological-literary background.

*

Адам Мэсяркин, *Когда Чех, Лех и Рус стали братьями?*

Тезис о единстве славянского сообщества даже в наше время встречается в кругах интеллектуалистов. При анализе наррационных источников средневековой Польши и Чехии видим, что мотив единства славян появляется при определенных исторических обстоятельствах. Чувство славянского единства в исторических источниках имеет характер возрастающего процесса. Впервые оно встречается уже в XII в., а кульминационной точки достигает в XIV в. Образовавшийся миф представлял общее происхождение трех славянских народов и связывал его с библейной традицией. Особый интерес представляет тот факт, что этот тезис известен с более ранних восточных источников и с *Повести Временных Лет*. Историческим контекстом появления тезиса о братстве Чеха и Леха являются политические амбиции Пшемисла Оттокара II, Вацлава II или Казимира Великого с их литературно-идеологическим контекстом.

Елена Тянина
(Москва)

ИНОКУЛЬТУРНЫЕ ДОХРИСТИАНСКИЕ ТРАДИЦИИ В ДУХОВНОЙ КУЛЬТУРЕ СРЕДНЕВЕКОВОГО НОВГОРОДА (ПО АРХЕОЛОГИЧЕСКИМ ДАННЫМ)

Культура средневекового Новгорода складывалась на многокомпонентной основе. В этом процессе можно выделить инфильтрацию отдельных элементов дохристианских культур соседних стран и народов. Их распространение в Новгороде носило ограниченный характер. Они были популярны в отдельных социальных группах, непосредственно связанных с носителями таких влияний. Хронология этих древностей совпадает со временем наибольшей интенсивности контактов, зачастую обусловленных политической ситуацией. После ослабления связей они исчезают из числа артефактов, характеризующих языческую культуру города, и появляются лишь в спорадической форме. Для Новгорода наиболее яркими категориями находок, отражающих инокультурное влияние, являются амулеты скандинавского происхождения (возможно, также амулеты из кабаньих клыков, семантически восходящие к скандинавской традиции) и амулеты-змеевики, связанные с антично-византийской традицией.

Процесс взаимодействия культур в средневековой Восточной Европе представлял собой сложную картину, связанную с этническими, религиозными, а иногда и с политическими аспектами. Это касалось, прежде всего, городской среды, где была сосредоточена социально-политическая и культурная жизнь. Одним из таких важнейших культурных и политических центров средневековой Руси был Новгород, где, благодаря сохранности культурного слоя и многолетним исследованиям, накоплен колоссальный материал, позволяющий проследить, в том числе, и культурные процессы. Культура средневекового Новгорода была многокомпонентной уже в момент его возникновения, включала в себя не только сочетание славянских и прибалтийско-финских этнических черт, но и свидетельства внешних культурных контактов новгородцев. Эти свидетельства могли проявляться и в рамках языческой традиции.

Изучение языческих культовых предметов Новгорода показало, что распространение и бытование артефактов, связанных с дохристианскими верованиями, является процессом более сложным, чем резкое прекращение либо линейное угасание их использования под влиянием христианизации. Кроме того, семантика средневековых предметов языческого культа, как правило, находит параллели в представлениях русского населения позднего средневековья или нового времени, зафиксированных письменными источниками и этнографическими исследованиями. Поэтому, выделяя инокультурные импульсы в дохристианской традиции Новгорода, следует обратить внимание на группы культовых предметов, семантически не связанных с местной традицией более поздних эпох, зато обнаруживающих связь с языческими представлениями соседних народов. Кроме того, эти группы, в отличие от традиционных предметов языческого культа, распространенных в большей или меньшей степени весь средневековый период, могут иметь ограниченное (хронологически и/или топографически) бытование.

Безусловным проявлением инокультурной традиции для Новгорода являются находки скандинавских языческих предметов (рис. 1). Распространение предметов языческого культа скандинавского происхождения на Руси широко освещено в литературе, посвящённой раннегородским центрам IX–X вв., и связано с ролью скандинавов в сложении древнерусской государственности¹. Хронология скандинавских языческих древностей из цветного металла на территории Руси, выявленная в исследованиях Г. Л. Новиковой, не выходит за рамки IX – первой четверти XI вв.²

Для Новгородской земли памятником, ярко отражающим скандинавское присутствие, является Рюриково городище под Новгородом. Среди разнообразных находок, характеризующих это присутствие, имеется и коллекция культовых предметов³. Однако в самом Новгороде находки скандинавских древностей культового характера единичны. Единственный своеобразный комплекс этих предметов отмечен в древнейшем Людином конце города (Троицкий раскоп). Он состоит из пяти амулетов. Четыре из них представляют собой различные варианты амулетов в виде молоточков Тора, один из которых – бракованная отливка явно местного производства⁴. Пятой находкой является кресаловидная привеска. Это распространённые как в Восточной Европе, так и в самой Скандинавии амулеты, семантику которых связывают с „очищающим огнём, домашним очагом и плодородием”⁵. Все найденные на Троицком раскопе

¹ См. например: Г. Л. Новикова, *Скандинавские языческие культы на территории Руси (культовые предметы: типология и хронология)*, Автореф. дис. ... канд. ист. наук, Москва 1992; Н. В. Ениосова, *Новые находки скандинавских амулетов в Гнёздово*, [in:] *Хорошие дни. Памяти Александра Степановича Хорошева*, ред.-сост. А. Е. Мусин, Великий Новгород-Санкт-Петербург-Москва 2009, с. 255–275; А. Е. Мусин, *Скандинавское язычество на Востоке по данным археологии: общее и особенное*, „Российский археологический ежегодник”, 2012, 2, с. 555–602.

² Г. Л. Новикова, *Скандинавские языческие культы*, с. 18–20.

³ Т. С. Дорофеева, *Амулеты X–XIII вв. с Городища под Новгородом*, [in:] *Труды III (XIX) Всероссийского Археологического съезда*, т. 2, Великий Новгород–Старая Русса 2011, с. 25–26.

⁴ А. Е. Мусин, *Скандинавское язычество на Востоке*, с. 562.

⁵ Н. В. Ениосова, *Новые находки*, с. 258

предметы скандинавских языческих культов относятся к начальному этапу заселения данной территории и имеют стратиграфическую дату 930–960 гг. Это позволяет согласиться с выводами А. Е. Мусина, предположившего наличие этнических скандинавов среди первопоселенцев, основавших город⁶. Уникальная находка ритуальной рукояти с сидящей на ней человеческой фигурой была обнаружена в другом древнейшем конце города, на Неревском раскопе, в слое рубежа X–XI вв. Этот предмет также имеет скандинавские аналоги и считается связанным с культом Тора⁷. Кроме того, в новгородских напластованиях X в. найдены несколько обломков железных тордированных гривен⁸. В целом новгородская коллекция скандинавских языческих древностей представляет собой весьма ограниченный как хронологически, так и топографически набор предметов. Их датировка не выходит за рамки X в., а, в основном, соответствует времени первоначального заселения территории города. За исключением раннего комплекса на Троицком раскопе, остальные находки можно считать случайными и единичными. Источником их появления могли быть как собственно Скандинавия, так и соседнее Рюриково городище. Но быстрое исчезновение этих предметов из обихода новгородцев, а также их ограниченное количество позволяет предположить, что элементы традиционного скандинавского язычества не нашли отклика в местной среде, а их носители были быстро ассимилированы или покинули город.

В дохристианской культуре Новгорода можно выделить другие элементы, имеющие вероятную связь со скандинавской традицией. Они не имеют ничего общего с классическим набором скандинавских амулетов, но семантическое значение этих предметов, а также их хронология и топография позволяют предполагать скандинавское влияние. Это популярные в Новгороде в X – первой половине XI вв. амулеты из клыков и резцов кабана (рис. 2). На первый взгляд, эта категория предметов не выходит за рамки общей традиции изготовления и ношения амулетов в Новгороде. Амулеты из клыков и резцов кабана включены в одну большую категорию амулетов из зубов и костей животных, распространённых в Новгороде весь средневековый период, но особенно в X – первой половине XIII вв. „Кабаньи” амулеты составляют чуть более четверти от всей категории, включающей в себя всего более 200 амулетов. При этом они являются вторыми по количеству после амулетов из клыков и зубов медведя. Основная их масса изготовлена из бивней кабана-самца (вепря), значительно реже встречаются амулеты из клыков и резцов самок.

Если форма культа в виде ношения просверленных клыков-амулетов, безусловно, согласуется с местной традицией, то предположить инокультурное происхождение его содержания позволяют соображения по семантике.

⁶ А. Е. Мусин, *Скандинавское язычество*, с. 563–566.

⁷ Ibidem, с. 566.

⁸ Ibidem, с. 564; Е. А. Рыбина, Н. В. Хвошинская, *Ещё раз о скандинавских находках из раскопок Новгорода* [in:] *Диалог культур и народов средневековой Европы*. Санкт-Петербург 2010, с. 74.

в восточнославянском язычестве культ дикого кабана не зафиксирован, как нет следов почитания этого животного в русской мифологии и фольклоре. В этнографических материалах данная тематика связана исключительно с домашней свиньёй и имела благопожелательную направленность. Свинья считалась символом плодородия и была у славян, как и у ряда других индоевропейских народов, традиционным блюдом на рождественском столе, хотя в фольклоре этот персонаж часто выступает как негативный⁹. Нет следов культа кабана и в финно-угорских языческих представлениях, существенно повлиявших на культуру Новгорода и Новгородской земли. Такое полное отсутствие вряд ли свидетельствует о том, что именно этот сюжет был начисто забыт с введением христианства. в русской поздней традиции имеется богатый материал, связанный с другими зооатрическими культурами, зафиксированными в средневековом Новгороде, в частности с мифологическими и фольклорными образами медведя, волка, коня, коровы и даже бобра, хотя сакральное значение последнего зверя и связанные с ним амулеты относят к финно-угорской традиции¹⁰.

Однако культ вепря, отсутствующий у населения Новгородской земли, был широко распространён у скандинавов. в скандинавской классической мифологии он был связан сразу с несколькими сюжетами. Во-первых, с почитанием одного из главных языческих божеств – бога плодородия, богатства и мира Фрейра. Одним из его главных атрибутов был вепрь Гуллинбурсти („Золотая Щетина”), на котором он ездил и который также именовался Страшный Клык¹¹. По сюжету *Старшей Эдды* известен также вепрь Сэхримнир, чьё неиссякающее мясо едят эйнхерии в Вальхалле¹². Последний момент, несомненно, переключается с зафиксированной этнографическими наблюдениями славянской традицией употребления в пищу свиньи на Рождество как символа плодородия и благополучия, но не тождественный ей. в то же время именно скандинавская традиция представляется наиболее возможной для объяснения семантики амулетов из кабаньих клыков и резцов.

Это предположение подтверждается и чисто археологическими свидетельствами. В отличие от других апотропеев этой категории, „кабаньи” амулеты имеют ограниченное распространение, как в топографии, так и в хронологии новгородских языческих древностей. Более трёх четвертей всех находок сделаны на Троицком раскопе, то есть в том же Людином конце города, откуда происходит и комплекс ранних скандинавских древностей, о котором говорилось выше. Эти амулеты появляются в культурном слое с момента возникновения города, но более 70% находок происходят из слоя последней четверти X – первой половины XI в. Начиная со второй половины XI в., наблюдается очень резкое сокращение

⁹ Свинья, [in:] *Славянские древности. Этнолингвистический словарь*, т. 4, Москва 2009, с. 575.

¹⁰ Л. А. Голубева, *Амулеты*, [in:] *Древняя Русь. Быт и культура*, ред. Б. А. Колчин, Т. И. Макарова, Москва 1997, с. 157.

¹¹ *Младшая Эдда*, ред. О. А. Смирницкой, М. И. Стеблина-Каменского, Ленинград 1970, с. 84, 111.

¹² *Старшая Эдда*, ред. Т. Шушлебиной, перев. А. Корсуна, Санкт-Петербург 2000, с. 86.

их количества, а в XII–XIV вв. их находки спорадические. Таким образом, топографически амулеты из кабаньих клыков и резцов и скандинавские языческие древности совпадают, но в хронологии пик популярности амулетов из клыков и резцов кабана оказывается смещённым в более поздний период.

Этот период, однако, совпадает со временем тесных контактов Новгорода со Скандинавией, в частности, присутствия варягов в составе дружин новгородских князей. Такое явление впервые зафиксировано в *Повести временных лет* под 980 г.¹³, в описании борьбы за власть между сыновьями Святослава. Тогда ещё новгородский князь Владимир привёл варягов из-за моря и с их помощью захватил Полоцк, а затем Киев. Но особенно интенсивно использовал варяжские дружины его сын, Ярослав Мудрый, также начинавший свою политическую деятельность как новгородский князь. Как известно, Ярослав был женат на дочери шведского короля Олафа, Ингигерде, чем и объясняются его особо тесные военно-политические связи с Северной Европой. Варяги упоминаются и во всех его крупных военных конфликтах (война со Святополком, битва при Листвене, разгром печенегов под Киевом)¹⁴. Под 1015 г. летописец также информирует об остром конфликте между прибывшими в город для участия в противостоянии с Киевом варягами и новгородцами. Здесь же местом пребывания варягов в Новгороде назван некий „Поромонь двор“¹⁵. Последний раз варяжская наёмная дружина упомянута в походе русских на Византию в 1043 г., который возглавлял сын Ярослава – новгородский князь Владимир¹⁶. Вероятнее всего, со смертью Ярослава найм скандинавских дружин прекращается. Вряд ли можно назвать случайностью, что период, когда новгородские князья активно используют варягов в военных конфликтах и когда последние периодически присутствуют в Новгороде, точно совпадает с кратким периодом распространения в Новгороде амулетов, в семантике которых отразилось скандинавское влияние. Следует также отметить, что Людин конец, где сосредоточена основная масса как классических скандинавских амулетов, так и амулетов из клыков и резцов кабана, в ранний период истории Новгорода (X–XII вв.) играл ведущую роль в политической жизни города, и культурные влияния, источником которых были политические факторы, должны были проявиться, прежде всего, именно здесь. Прекращение тесных связей новгородских князей со Скандинавией после смерти Ярослава Мудрого могло стать толчком к довольно быстрому угасанию интереса к этим культовым предметам, не нашедшим отражения в дохристианских представлениях самих новгородцев.

Другим ярким проявлением инокультурной традиции в Новгороде, являются амулеты-змеевики (рис. 3). Эти предметы из цветного металла представляют собой круглые привески, на одной стороне которых помещено христианское изображение, на другой – т. н. „змеевидная композиция“, образ античного демо-

¹³ *Лаврентьевская летопись*, [in:] *Полное Собрание Русских Летописей* [далее: ПСРЛ], т. 1, 2-е изд., Москва 2001, стб. 76.

¹⁴ *Ibidem*, стб. 140–143, 147–149, 151.

¹⁵ *Ibidem*, стб. 140.

¹⁶ *Новгородская четвертая летопись*, [in:] ПСРЛ, т. 4, ч. 1, Москва, 2000, с. 115.

нического персонажа Медузы Горгоны. Этот образ сохранил в византийскую эпоху свои основные черты, восходящие к античному мифу. Изображение Горгоны носили воины на своих щитах, оно наделялось отгонно-поражающими и целебными свойствами¹⁷. Многократно встречающееся на амулетах-змеевиках рядом со змеевидной композицией греческое слово „истера” (матка), позволяет также считать этот амулет предохраняющим от женских болезней и некоторых других заболеваний, в средневековой Византии связываемых с так называемым „сдвигом” или „блужданием” матки, например, истерия (от греч. „histera”). Такое магическое использование соответствовало представлениям о Медузе Горгоне и её голове как о силе, способной обездвигнуть, заставить оцепенеть, окаменеть¹⁸.

Традиция изготовления амулетов-змеевиков пришла на Русь в рамках общего культурного потока, хлынувшего из Византийской империи после принятия христианства. Однако вопросы о времени их появления, как и уровне восприятия античной традиции в инокультурной среде, остаются дискуссионными.

Благодаря хорошей стратиграфии новгородского культурного слоя и возможностям выделить и охарактеризовать городские усадьбы и их обитателей, была составлена хронологическая и топографическая картина распространения амулетов-змеевиков в городской среде. в новгородской коллекции в настоящее время введено в научный оборот 12 экземпляров этих амулетов, 10 из них происходят с уже упомянутых выше Неревского и Троицкого раскопов. При этом удалось выявить две группы амулетов (3 и 2 экземпляра), изготовленных в одной литейной форме и одним мастером¹⁹, что делает змеевики ещё более редкой эксклюзивной вещью. Топографическое исследование новгородских амулетов-змеевиков подтвердило такой вывод. Его результаты позволили отнести эту категорию амулетов к так называемым „статусным вещам”. Они найдены на усадьбах, принадлежащих либо людям высокого социального положения (знати), либо священнослужителям²⁰. Именно эти категории новгородского населения были в большей степени связаны с образованностью и книжностью. Они могли знать и о семантике образа Горгоны, и возможностях его магического применения.

Такое утверждение не просто гипотетическое. Перенесение античного сюжета на русскую почву не было бездумным копированием византийского образца. Образ Горгоны был хорошо известен, по крайней мере, в образованной среде, и нёс в себе те же черты, что и в греческой традиции. Существовали византийские переводные тексты с описанием Горгоны и её магической силы, победа над чудовищем приписывалась популярному в русской среде античному герою Александру Македонскому, который носил голову Горгоны с собой „в сосудине” в качестве

¹⁷ Т. В. Николаева, А. В. Чернецов, *Древнерусские амулеты-змеевики*, Москва 1991, с. 33–34.

¹⁸ Л. В. Покровская, Е. А. Тянина, *Амулеты-змеевики средневекового Новгорода: хронология, топография, семантика*, [in] *Хорошие дни*, с. 443.

¹⁹ М. В. Седова, *Ювелирные изделия древнего Новгорода X–XV вв.*, Москва 1981, с. 68; Л. В. Покровская, Е. А. Тянина, *Амулеты-змеевики*, с. 434.

²⁰ Л. В. Покровская, Е. А. Тянина, *Амулеты-змеевики*, с. 435–441.

оберега²¹. Результатом переосмысления магического действия амулета стало то, что змеевики на Руси уже с начала бытования становятся не только женским, но и мужским оберегом, о чём говорят заклинательные формулы с мужскими именами на некоторых амулетах. Это переосмысление уходит корнями в различия представлений о происхождении и магическом лечении некоторых болезней²², но не касается самой сути семантического образа Горгоны.

О том, что античные сюжеты не были чуждыми в среде знатных новгородцев, говорят и другие данные, в частности, уникальные находки орнаментированной деревянной посуды с изображениями битвы Геракла со львом и всё того же Александра Македонского. Этот набор также принадлежал боярской семье, проживавшей в Неревском конце города²³.

Хронология амулетов-змеевиков дополняет топографическую картину. Согласно стратиграфии находок, пиком их популярности является конец XI – начало XIII в. (так датировано 10 амулетов)²⁴. Один экземпляр змеевика с Неревского раскопа был найден в слое второй половины XIII в., однако он был отлит в одной литейной форме с двумя другими амулетами, найденными на том же раскопе, но в слое второй половины XII в.²⁵ Вероятно, его столь позднее попадание в слой связано с более длительным использованием, а не с более поздним изготовлением. Из общей хронологической схемы, таким образом, выпадает лишь один экземпляр, найденный на Неревском раскопе, в слое первой половины XIV в. Полная аналогия этому амулету – змеевик, найденный в Берестье, датируется второй половиной XII–XIII вв.²⁶, что также ставит под некоторое сомнение позднюю дату изготовления новгородского амулета.

Таким образом, в новгородских материалах нет амулетов-змеевиков, которые можно без оговорок датировать временем позднее начала XIII в. с другой стороны, даже с учётом возможности длительного хранения уникальных предметов, которые могли передаваться от поколения к поколению, нет никаких оснований констатировать их появление в Новгороде ранее конца XI в. Это укладывается в общую схему датировок древнерусских амулетов-змеевиков. Все археологически датированные (происходящие из раскопок) экземпляры, представленные в каталоге Т. В. Николаевой и А. В. Чернецова, также относятся к XII в.²⁷ Хотя в общерусском материале известен ряд амулетов-змеевиков, датированных по палеографическим и художественным признакам XIV–XVI вв. и даже новым временем,

²¹ Приложение, [in:] А. Карнеев, *Материалы и заметки по литературной истории Физиолога*, Санкт-Петербург 1890, с. X–XI; В. М. Истрин, *Александрия русских хронографов*, Москва 1893, с. 233.

²² М. И. Соколов, *Новый материал для объяснения амулетов, называемых змеевиками*, [in:] *Древности. Труды славянской комиссии Московского археологического общества*, т. 1, Москва 1895, с. 135–202; *Материалы по этнографии латышского племени*, [in:] *Труды этнографического отдела*, кн. 6, Москва 1881, с. 115–118; Т. В. Николаева, А. В. Чернецов, *Древнерусские амулеты-змеевики*, с. 17.

²³ А. Н. Сорокин, Е. а Тянина, *Античные сюжеты в прикладном искусстве древнего Новгорода*, «Вестник Московского университета. Серия история», 2001, 4, с. 89–101.

²⁴ Л. В. Покровская, Е. А. Тянина, *Амулеты-змеевики*, с. 432–441.

²⁵ М. В. Седова, *Ювелирные изделия*, с. 68.

²⁶ П. Ф. Лысенко, *Берестье*, Минск 1985, с. 212, 267–270, рис. 184.

²⁷ Т. В. Николаева, А. В. Чернецов, *Древнерусские амулеты-змеевики*, каталог, с. 49–86.

эти амулеты происходят из частных коллекций или музейных собраний, поэтому проследить их историю мы не можем. с другой стороны, наиболее ранним датированным экземпляром следует считать золотую „черниговскую гривну”, по мнению большинства исследователей принадлежавшую князю Владимиру Мономаху²⁸. с учётом места находки, её можно датировать 60-ми гг. XI в., когда этот князь занимал черниговский стол.

Результаты проведённого исследования новгородских змеевиков позволили уточнить ряд вопросов, касающихся бытования амулетов-змеевиков на Руси. Во-первых, распространение этих амулетов было весьма ограниченным и связанным с представителями высших сословий. Во-вторых, утверждение о том, что традиция изготовления и ношения амулетов-змеевиков была обусловлена общим культурным импульсом, шедшим на Русь вместе с христианством, требует уточнений. Начало распространения этих предметов, как в Новгороде, так и на Руси, фиксируется на столетие позже, чем начало активных контактов с Византией, связанных с христианизацией. То есть, помимо общей культурной экспансии Византии, проникновению данной традиции на Русь способствовал какой-то дополнительный момент. Распространение в среде русской знати „двоверческих” амулетов с античным мифологическим персонажем говорит о появлении, помимо сугубо церковной экспансии, более светских направлений культурных контактов. И здесь, возможно, нельзя считать случайным имя князя Владимира Мономаха как владельца наиболее раннего и близкого к византийским аналогам амулета-змеевика. Этот князь, сын византийской принцессы Марии Мономах, был связан с Византией династическими, а значит, светскими связями. Именно его семья и ближнее окружение вполне могли стать изначальным источником распространения традиции ношения амулетов-змеевиков в аристократической среде. Об этом косвенно говорит наличие у „черниговской гривны”, как минимум, трёх бронзовых и серебряных ранних копий, отлитых в той же форме, что и оригинал, которые хранятся в музейных собраниях²⁹. То есть подражания княжескому амулету начали изготавливать уже при дворе Владимира. И тогда является ли случайностью, что время появления и мгновенного всплеска популярности амулетов-змеевиков в Новгороде совпадает с периодом княжения в городе сына Владимира Мономаха Мстислава (1088–1125)? Именно от его ближайшего окружения мог исходить импульс, способствовавший появлению среди новгородской знати своеобразной „моды” на магический предмет, несущий в своей семантике не только христианские, но и античные языческие элементы.

В последующее время, весь XII в., интерес к амулетам-змеевикам не ослабевает, но, зачастую, находится в тесной связи с новыми контактами новгородского высшего света с Византией. в частности, два амулета, отлитые в одной форме, найдены на усадьбе семьи художника и политического деятеля Олисея Гречина, тесно

²⁸ Ibidem, с. 49–51.

²⁹ Ibidem, с. 51.

связанного с Византией и даже жившего там в юности³⁰. В XIII в. интерес новгородцев к амулетам-змеевикам резко падает, на что мог повлиять упадок самой Византии (разрушение Константинополя крестоносцами в 1204 г.). При этом отдельные экземпляры змеевиков могли храниться в семьях и копироваться. Вероятно, уже в это время начинается десемантизация образа Горгоны, в результате чего в позднее время змеевики воспринимаются уже не как охранные или лечебные амулеты, а как христианские иконы со змееборческим сюжетом или мотивом побеждённого демона, а змеевидная композиция утрачивает персонифицированную привязку.

Распространение инокультурных дохристианских традиций в Новгороде носило ограниченный характер. Они были популярны в определённых социальных группах, зачастую непосредственно связанных с носителями этих влияний. Хронология исследуемых древностей совпадает со временем наибольшей интенсивности контактов, обусловленных с политической ситуацией. После ослабления интенсивности этих связей инокультурные элементы исчезают из числа артефактов, характеризующих языческую культуру города, и появляются лишь в спорадической форме.

*

Yelena Tyanina, Foreign cultural pre-Christian traditions in the spiritual culture of the Medieval Novgorod (according to archaeological data)

The culture of the Medieval Novgorod evolved on a multicomponent basis. We can note the infiltration of individual elements of pre-Christian cultures of neighbouring countries and peoples in this process. Their prevalence in Novgorod was limited. They were popular in some social groups that directly related to the carriers of these influences. The chronology of these antiquities coincides with the time of maximum contact intensity, often associated with the political situation. After contact reducing they disappear from the number of artefacts describing the pagan culture of the city, and they are only sporadic. Among the most striking findings in Novgorod, reflecting the influence of other cultures, we can note the amulets of the Scandinavian origin (and possibly amulets from wild boar canines, which are semantically going back to the Scandinavian tradition) and coil amulets associated with antique and Byzantine tradition.

³⁰ В. А. Янин, *Истоков новгородской государственности*, Великий Новгород 2001, с. 18–19.

*

Elena Tyanina, Inne kulturowo przedchrześcijańskie tradycje w kulturze duchowej średniowiecznego Nowogrodu (na podstawie danych archeologicznych)

Kultura średniowiecznego Nowogrodu rozwijała się na różnorodnej podstawie. w procesie tym można wyróżnić wpływ wybranych elementów kultur sąsiednich, przedchrześcijańskich państw i ludów. Ich rozprzestrzenianie się w Nowogrodzie miało ograniczony charakter. Były one popularne w określonych grupach społecznych, bezpośrednio związanych z nosicielami tych wpływów. Chronologia tych zabytków zbiega się z okresem największej intensywności kontaktów, zazwyczaj związanych z ówczesną sytuacją polityczną. Po osłabieniu związków z kulturami przedchrześcijańskimi, liczba zabytków charakterystycznych dla pogańskiej kultury miasta wśród odnalezionych pamiątek zanika całkowicie i pojawiają się tylko w sporadycznej formie. Dla Nowogrodu najlepiej obrazującymi kategoriami znalezisk ukazujących wpływ innych kultur są amulety pochodzenia skandynawskiego (oraz możliwe, że amulety z kłów dzikich wieprzów, również wywodzące się ze skandynawskiej kultury) oraz amulety-zmijewiki związane z starożytnymi bizantyńskimi tradycjami.

рис. 1.

рис. 2.

рис. 3.

Łukasz Fabia
(Kraków)

GEST I RYTUAŁ W SPOTKANIACH WŁADCÓW POLSKICH I RUSKICH W NAJSTARSZEJ HISTORIOGRAFII POLSKI I RUSI

Badanie opraw ceremonialnych spotkań władców w średniowieczu jest trudnym zadaniem dla historyka. Skąpe przekazy, dotyczące samych zachowań i gestów w narracjach kronikarskich, stanowią nie lada przeszkodę dla pełnego ich odkrycia i zrozumienia. Relacje o samych zjazdach na kartach kronik pojawiają się bardzo często, są one jednak okrojone do postanowień politycznych. w niniejszym artykule analizie podlegać będą spotkania polskich władców z panującymi dynastiami ruskimi, które pojawiają się w najstarszej historiografii Polski i Rusi. Szczególna uwaga zostanie zwrócona na te, które wyróżniają się przez pojawiające się opisy rytuałów, gestów i opraw ceremonialnych oraz rozmów pomiędzy interesującymi nas stronami – zarówno bezpośrednio pomiędzy panującymi, jak również przy pomocy postów i osób postronnych. Rozważania nad tym zagadnieniem mają na celu wykazanie istnienia pewnych stałych elementów narracyjnych, które służą do opisu tychże zjazdów.

Spotkania władców w średniowieczu zawsze wzbudzały zainteresowanie badaczy¹. Były bowiem ważnym wydarzeniem politycznym oraz widocznym przejawem dyskretnych działań dyplomatycznych. Przy takich okazjach stosowano liczne zabiegi propagandowe, prezentowano bogate ceremoniały, okazywano monarszy przepych a władcy wykonywali różnorodne gesty względem siebie². Dzięki wyżej wymienionym elemen-

¹ G. Althoff, *Symbolische Kommunikation zwischen Piasten und Ottonem*, [in:] *Polen und Deutschland vor 1000 Jahren. Die Berliner Tagung über den „Akt von Gnesen“*, hrsg. von M. Borgolte, Berlin 2002, s. 293–308; W. Falkowski, *Niezwykły rytuał spotkań władców na wyspie*, „Przegląd Historyczny”, 97, 2006, s. 187–202.

² Ogólnie o interesujących nas kwestiach pisał Ph. Buc, *Ritual and interpretation: the Early medieval case*, „Early Medieval Europe”, 9, 2000, 2, p. 183–210; Idem, *Pułapki rytuału. Między wczesnośredniowiecznymi tekstami a teorią nauk społecznych*, tłum. M. Tomaszek, Warszawa 2011. Samym gestem zajmował się J.-C. Schmitt, *Gest w średniowiecznej Europie*, tłum. H. Zaremska, Warszawa 2006. Kwestią ceremonialu, gestu i rytuału odnoszonego do osoby władcy zajmowali się: K. Leyser, *Ritual, Zeremonie und Gestik. Das ottonische Reich*, „Frühmittelalterliche Studien”, 27, 1993, s. 1–26; G. Koziol, *Błaganie o przebaczenie i łaskę. Porządek rytualny i polityczny wczesnośredniowiecznej Francji*, tłum. Z. Dalewski, Warszawa 2010; G. Althoff, *Potęga rytuału. Symbolika władzy w średniowieczu*, tłum. A. Gadzała, Warszawa 2011. z polskich badaczy zagadnienie to poruszali m.in.: Z. Dalewski, *Polityka, rytuał i tekst*, [in:] *Źródło. Teksty*

tom podkreślano dostojęstwo panujących i kreowano wyobrażenia o władzy. Były to także elementy symbolicznej komunikacji pomiędzy zainteresowanymi stronami³. Rozmowy między królami, spotkania monarchów oraz zjazdy panujących z potężnymi wasalami i możnymi bądź hierarchami Kościoła koncentrowały uwagę zarówno na politycznych aspektach negocjacji, jak i na wspaniałej oprawie, mającej ukazać majestat władcy. Problem spotkań władców, ich oprawa ceremonialna i rytualna wcześniej uznawana była za nieistotną⁴. Jednakże zjawiska te występują w średniowieczu nader często i trudno jest bez nich określić ogólne formy sprawowania władzy w tej epoce. Zatem, by zrozumieć rzeczywistość polityczną wieków średnich, należy przyjrzeć się środkom oddziaływania politycznego⁵, które były stosowane w rzeczywistości oraz sposobom kształtowania przy pomocy owych ośrodków obrazu władzy w narracjach kronikarskich. Praktyczno-polityczna rzeczywistość przenika się bowiem wzajemnie z narracją i obie określają wspólną całość dla działalności politycznej i sposobu kreacji władzy⁶.

W niniejszym tekście analizie podlegać będą tylko te spotkania, o których informują *Kronika* Galla Anonima i *Powieść Minionych Lat* i które wyróżniają się oprawą ceremonialną oraz wykonywanymi przez władców gestami. Obydwa średniowieczne dzieła zawierają na swoich kartach bardzo małą ilość informacji na temat monarchicznych spotkań. Autorzy kronik niejednokrotnie owe wydarzenia przedstawiają bardzo pobieżnie odnosząc się tylko do sfery politycznej bądź militarnej⁷. W przypadku opisu spotkań panujących dynastów, dziejopisarze zadowalali się tylko stwierdzeniem faktów pomijając najczęściej szczegóły proceduralne. Skąpe opisy opraw ceremonialnych wynikają również z braku relacji o wielkich zjazdach pomiędzy władcami Polski i Rusi – pojawiają się bowiem w treści obu kronik tylko dwie wzmianki odnośnie do takich wydarzeń. Są to: spotkanie Bolesława Chrobrego i Jarosława Mądrego nad Bugiem oraz spotkanie Bolesława Szczodrego z Izasławem Jarosławowiczem w Kijowie. *Powieść Minionych Lat* dodatkowo wymienia także zjazd Władysława Hermana ze Świętopelkiem

o kulturze średniowiecza poświęcone Bronisławowi Gereńkowi, red. W. Bojer, Warszawa 2003, s. 11–35; Idem, *Rytuał i polityka. Opowieść Galla Anonima o konflikcie Bolesława Krzywoustego ze Zbigniewem*, Warszawa 2005; P. Wiszewski, *Domus Bolesłai. W poszukiwaniu tradycji dynastycznej Piastów (do około 1138 roku)*, Wrocław 2008, s. 400–451; W. Falkowski, *Pokora i upokorzenie króla – rytuały i emocje*, „Przegląd Historyczny”, 100, 2009, s. 661–689.

³ Na temat poza językowych środków porozumiewania się w kulturze średniowiecznej, zob.: J. Dowiat, *Środki przekazywania myśli*, [in:] *Kultura Polski Średniowiecznej*, red. J. Dowiat, Warszawa 1985, s. 213–221; G. Althoff, S. Ludwig, *Symbolische Kommunikation und gesellschaftliche Wertesysteme vom Mittelalter bis Französische Revolution*, „Frühmittelalterliche Studien”, 34, 2000, s. 393–412; G. Althoff, Ch. Witthöft, *Macht und symbolische Dienste*, „Annales. Histoire, Science Sociales”, 58, 2003, 6, s. 1293–1318; W. Falkowski, *Dwuznaczność przekazu rytualnego. Średniowieczne formy komunikowania społecznego*, „Kwartalnik Historyczny”, 113, 2006, 2, s. 5–25; A. Pleszczyński, *Bolesław Chrobrego z Henrykiem II rozmowy bez słów a Thietmara z Merseburga polemika ze współczesnymi (Kronika Thietmara VI/92). Uwagi na marginesie koncepcji Philippe’a Buca dotycząca rozumienia średniowiecznych rytuałów*, [in:] *Średniowiecze w rozjaśnieniu*, red. K. Skupieński, Warszawa 2010, s. 177–188.

⁴ G. Althoff, *Potęga rytuału*, s. 9–10.

⁵ Idem, *Zur Bedeutung symbolischer Kommunikation für das Verständnis des Mittelalters*, „Frühmittelalterliche Studien”, 31, 1997, s. 370–389.

⁶ Idem, *Symbolische Kommunikation*, s. 294; Z. Dalewski, *Polityka, rytuał i tekst*, s. 13; Idem, *Rytuał i polityka*, s. 8.

⁷ Wiąże się to z charakterem źródeł, które wpisują się do gatunku gestów. M. Plezia, *Kronika Galla na tle historiografii XII wieku*, Kraków 1947, s. 33; W. Polak, *Gesta gallowe a kultura oralna*, [in:] *Tekst źródła. Krytyka–interpretacja*, red. B. Trelińska, Warszawa 2005, s. 66; *Повесть временных лет*, изд. А. С. Лихачев, т. 2, ред. В. И. Арианова–Петри, Москва–Ленинград 1950, с. 5–148; A. Rukavishnikov, *Tale of Bygone Years: the Russian Primary Chronicle as a family chronicle*, „Early Medieval Europe”, 12, 2003, 1, p. 53–74.

w Brześciu⁸. Oba źródła przekazują tylko dwie krótkie wzmianki o bezpośrednich kontaktach władców polskich z ruskimi. W latopisie natomiast bardzo często występuje motyw ucieczki księcia ruskiego „do Lachów”, co może sugerować ożywione kontakty dyplomatyczne, o których informacji nie zawarł w swym dziele Anonim⁹.

Pierwszym spotkaniem księcia polskiego z władcą Rusi – i jedynym, które pojawia się w obu narracjach, jest wydarzenie z roku 1018 (6526 r. w latopisie), mające miejsce podczas wyprawy Bolesława Chrobrego na Kijów¹⁰. Dokładna data pojawienia się obu stron walczących nad Bugiem wspomniana zostaje w *Kronice* Thietmara – ma to być wtorek 22 lipca 1018 r., co potwierdza wspomnienie świętej Marii Magdaleny: „nec tacendum est, quo in Ruscia contigit lugubre damnum. Bolizlavus namque eam grandi exercitu peciit multamque ei nostro fame nocuit. Mense etenim Iulio et XI. Kalendii Augustii predictus dux ad quondam fluvium veniens ibidem exercitum suimet castra metari pontesque necessarios parare iubet. Iuxta quem rex Ruscorum cum suis sedens futurum duelli invicem conducti eventum sollicitus expectabat”¹¹. Gall bitwę na pograniczach obu państw przedstawia jako „novitate facti satis memorabile”¹². Cała zaś anegdota w zamiarze Anonima miała ukazać wyższość pokory Polaka nad pychą Rusina: „quoddam euis premium [...] referamus, ex cuius rei consideracione humilitatem superbie preferamus”¹³. Gall pisze: „contigit namque uno eodemque tempore Boleslauum regem Rusiam, Ruthenorum vero regem Poloniam utroque de altero nesciente hostiliter introisse, eosque super fluvium alterum in alterius termino regionie, interposito flumine, castra milicie posuisse”¹⁴. Latopisarz ruski wyprawę prezentuje następująco: „Приде Болеславъ съ Стополкомъ на Ирослава с Лახы. Ирославъ же Совокупивъ Русь, и Варагы и Словѣнѣ поиде противу Болеславу и Стополку [и] приде Волынью и сташа шбаполь рѣкы Буга”¹⁵.

Już na początku obu relacji można zauważyć elementy wspólne. Obaj władcy wyruszyli ze swoim wojskiem i sojusznikami ku granicy ich państw, która przebiegała linią Bugu¹⁶. Polski kronikarz nazwy rzeki nie podaje, choć nazwę Bugu zna, wzmiankowana jest bowiem na kartach *Kroniki* kilkakrotnie. Podkreśla również jej funkcję graniczną, która wpisuje się w konstrukcję bitwy dwóch armii oddzielonych przeszkodą – motyw bardzo często wykorzystywany przez średniowiecznych kronikarzy – część składowa bitew wrogich armii lub spotkań monarszych¹⁷. Kolejnym elementem

⁸ *Galli Anonymi Cronicae et Gesta ducum sive principum Polonorum*, ed. K. Maleczyński, [w:] *Monumenta Poloniae Historica, Series nova*, t. 7, Kraków 1952, s. 28–29; *Повесть временных лет*, изд. Д. С. Лихачев, т. 1, ред. В. И. Адрианова-Перетц, Москва–Ленинград 1950, с. 178.

⁹ *Повесть временных лет*, т. 1, с. 58, 96–97, 115, 131–132, 135–136, 178.

¹⁰ *Galli Anonymi Cronicae*, p. 28–29; *Повесть временных лет*, с. 96–97.

¹¹ *Thietmari Merseburgensis Chronicon*, hrsg. von R. Holtzman, [in:] *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores Rerum Germanicarum*, Bd. 9, Berlin 1935, s. 528.

¹² *Galli Anonymi Cronicae*, p. 28.

¹³ *Ibidem*, p. 28.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ *Повесть временных лет*, с. 96.

¹⁶ Granicę między władztwem Piastów i Rurykowiczów na Bugu uzgodnili zapewne Mieszko i Włodzimierz Wielki w roku 981. J. Tyszkiewicz, *Średniowieczne granice wytyczone wzdłuż rzek w Europie Środkowej*, [in:] *Z dziejów średniowiecznej Europy środkowowschodniej. Zbiór studiów*, red. J. Tyszkiewicz, Warszawa 1998, s. 150.

¹⁷ J. Banaszkiewicz, *Fabularyzacja przestrzeni. Średniowieczny przykład granic*, „Kwartalnik Historyczny”, 86, 1979, 4, s. 987–999; K. Liman, *Struktura mów przed bitwą w Kronice Polskiej Anonima Galla*, „Symbolae Philologorum Posna-

wspólnym obu relacji jest nietypowy charakter spotkania obu panujących. Nie było ono wcześniej aranżowane ani uzgadniane. Czytając oba przekazy ma się wrażenie, że doszło do niego niespodziewanie, o czym informuje Gall Anonim, choć miejsce przypadkowym bynajmniej nie jest. Jedynym wytłumaczeniem nieoczekiwanego zajścia jest interwencja Boga, co wydaje się w tej kwestii naturalne¹⁸. W tej sytuacji bitwa staje się niejako sądem Bożym¹⁹.

Po krótkim zarysie sytuacji, polski kronikarz ciągnie dalej swoją opowieść: „Cumque nunciatum esset Ruthenorum Regi Boleslauum ultra iam fluvium transivisse inque sui regni confinio cum exercitu consedissee, existimans rex insulus se quasi feram in retibus cum sua multitudine conclusisse, proverbium ei magne superbie capiti suo retorquendum dicitur mandavisse: Noverit se Boleslauus tamquam suem in volutabro canobus meis et venatoribus circumclusum. Ad hec rex Polonius remandavit: Bene, inquam, suem in volutabro nominasti, quia in sanguine venatoris canumque quorum, id est ducum et militum, pedes quorum metrum inficiam et teram tuam et civitates ceu ferus singularis depascam. Hiis verbis utrimque renunciatis”²⁰. Posłanie to jest w istocie wezwaniem do kapitulacji. Władca Rusi usiłuje bowiem przekonać Bolesława o beznadziejności swojego położenia posługując się metaforą łowiecką²¹. Król polski jest w opinii Rusina osaczony jak zwierz w sieci, psy i łowcy otaczają go niczym wieprza w kałuży²². Władca Rusi pragnie przekonać, że Chrobry znalazł się w beznadziejnym położeniu, nie tylko z powodu przewagi liczebnej oponenta, lecz również jako grzesznik, który pozbawiony jest opieki Boga²³. Reakcja Bolesława na poselstwo jest godne pochwały. Nie daje się on unieść gniewem i odpowiada na obelżywe poselstwo z godnością. w przekonaniu Galla Anonima porównywać do dzika można było tylko wojowników szczególnie okrutnych²⁴. Podobnie Bolesław z pokorą akceptując nadane mu miano „sus in volutabro”, zapowiada, że konie jego stąpać będą we krwi przeciwników²⁵. On sam zaś w polemice z Jarosławem grozi, że pożre ziemię i miasta ruskie. Szydercze naigrywanie Chrobry zamienił w zmysłny retoryczny popis²⁶. Postać dzika symbolizuje tutaj wyjątkowe zapamiętanie w walce i wielkie okrucieństwo

niensium Graecae et Latinae”, 6, 1983, s. 193.

¹⁸ H. Samsonowicz, *Interwencje Boże w dziejach. Trzy przykłady z przełomu XI i XII wieku*, [in:] *Ecclesia–Cultura–Potestas. Studia z dziejów kultury i społeczeństwa*, red. P. Krasa, A. Januszek, A. Zalewajek, W. Polak, Kraków 2006, s. 597, 599.

¹⁹ G. DUBY, *Bitwa pod Bowines. Niedziela, 27 lipca 1214*, tłum. M. Tournay-Kossakowska, A. Fałęcka, Warszawa 1988, s. 145, 148.

²⁰ *Galli Anonymi Cronicae*, p. 28.

²¹ M. Cetwiński, *Rex insulus i parasitis exercitus, czyli pycha Rusina ukarana (Gall I, 10; Kadłubek II, 12)*, [in:] *Europa środkowo-wschodnia. Ideologia, historia a społeczeństwo. Księga poświęcona pamięci Profesora Wojciecha Peltza*, red. J. Dudek, D. Janiszewska, U. Świdarska–Włodarczyk, Zielona Góra 2005, s. 324.

²² Epitety te wykraczają poza porównania myśliwskie i wkraczają do sfery aluzji teologicznych. S. Kobielius, *Bestiarium chrześcijańskie. Zwierzęta w symbolice i interpretacji. Starożytność i średniowiecze*, Warszawa 2002, s. 320.

²³ M. Cetwiński, *Rex insulus*, s. 324.

²⁴ P. Żmudzki, *Opisy bitew ukazujące wojowników gotowych przyjąć swój los (przykłady słowiańskie XI–XIII w.)*, [in:] *Sacrum. Obraz i funkcja w społeczeństwie średniowiecznym*, red. A. Pieniądz–Skrzypczak, J. Pysiak, Warszawa 2005, s. 153.

²⁵ Z. Dalewski, *Rytuał i polityka*, s. 124. Inaczej twierdzi P. Żmudzki, który nie doszukuje się w słowach Bolesława jakiegokolwiek pokory. P. Żmudzki, *Władca i wojownicy. Narracje o wodzach, drużynie i wojnach w najdawniejszej historiografii Polski i Rusi*, Wrocław 2009, s. 86.

²⁶ K. Liman, *Struktura mów*, s. 201.

wobec przeciwników²⁷. Podobną funkcję pełni groźba wypowiedziana przez wojewodę Skarbimira pod adresem wrogów podczas ataku w bitwie pod Nakłem: „Tales, inquit, Pomorani, non sensistis gladios”²⁸.

Latopisarz ruski opisując to samo wydarzenie w scenerii bliźniaczo podobnej nie sili się na metafory i grę retoryczną poselstw. Sytuację ową *Powieść Minionych Lat* prezentuje następująco: „И бѣ оу ꙗрослава кормилецъ и воевода именемъ Буды. Нача оукарати Болеслава гла: Да то ти прободемъ трѣскою черево твоє тольстоє”²⁹. Szybko też wyjaśnia ruski kronikarz, że aluzja ta jest w pełni uzasadniona: „бѣ бо Болеславъ великъ и тажекъ ꙗко и на кони не могли сѣдѣти но баше смыслень. и речъ Болеславъ къ дружинѣ своєи аще вы сего оукура не жаль азъ єдинъ погыну. Всѣдъ на конь вбрєде в рѣку и по немъ вои ѿго. ꙗрослав же не оутагну исполчитиса. и побѣди Болеславъ ꙗрослава. ꙗрославъ же оубѣжа съ д ми мужи Б Новугороду. Болеславъ же вниде в Кыєвъ съ Стополкомъ”³⁰.

Polski kronikarz wystawia lepsze świadectwo o intelektualnej kulturze ruskich wojowników niż autor latopisu. W przekazie latopisarskim brak bowiem łowieckich metafor i figur retorycznych. Pojawia się tylko prostacki przytyk do tuszy przeciwnika i emocjonalna reakcja obrażonego. Ta słowna szermierka, która występuje w obu narracjach kronikarskich, ma oczywiście swój cel i znaczenie. Zamiarem autorów zarówno w kronice jak i latopisie jest ukazanie buty i pewności siebie władcy ruskiego. Rusinowi obce jest wszelkie upiększenie i tak już niekorzystnej sytuacji. Wysługując się swoim palatynem Jarosław zachowuje się jak tchórz, który nie rozumie, że bitwa to pojedynek dwóch panujących. Milczy on o swoim udziale w walce i pragnie, by ktoś go wyręczył³¹. Takie zachowanie księcia ruskiego Anonim tłumaczy jako właściwe dla „gentis illius”, a więc całemu rodowi „króla Rusinów”, nazywając Jarosława „rex insulus”³².

Ważne znaczenie ma także informacja o wymianie poselstw. Pisze o nich Gall, a pośrednio także i latopisarz, wymieniając wojewodę księcia ruskiego – Budy. Owe wypowiedzi były więc słowami władców, jednakże ustami panujących byli posłowie. Nie można wyobrazić sobie, by obaj – zarówno Bolesław, jak i Jarosław, stojąc po różnych stronach rzeki przekrzykiwali się wzajemnie, łącząc i odpowiadając zmyślnymi frazami. Podobny jest również kontekst przemówień w obu relacjach. Naprzeciw przemawiającego stał zawsze z imienia notowany przeciwnik³³. Sam motyw miotania wyzwisk wrogom w twarz pojawia się często na kartach obu relacji kronikarskich. Gall Anonim fakt ten notuje przed bitwą Bolesława Szczodrego z Czechami³⁴, a *Powieść Minionych Lat* pod rokiem 1016 (6524 r. w latopisie) wspomina o sytuacji, w której

²⁷ E. Benveniste, *Le vocabulaire des institutions indo-europeennes*, vol. 1, Paris 2003, p. 27–36.

²⁸ *Galli Anonymi Cronicae*, p. 125.

²⁹ *Повесть временных лет*, s. 96.

³⁰ *Ibidem*, s. 96.

³¹ M. Cetwiński, *Rex insulus*, s. 326. Więcej informacji o unikaniu przez Jarosława Mądrego walki, Gall notuje we wcześniejszym ustępie. *Galli Anonymi Cronicae*, p. 21–23.

³² *Galli Anonymi Cronicae*, p. 28.

³³ K. Liman, *Struktura mów*, s. 199.

³⁴ *Galli Anonymi Cronicae*, p. 49.

wojewoda Świętopelka – identyfikowany jako Wilczy Ogon³⁵ – wymyślał przed bitwą Jarosława Mądrego, wyzywając go od kulawych³⁶.

Pomimo że nie dochodzi do bezpośredniego kontaktu Bolesława Chrobrego i Jarosława Mądrego, samo spotkanie przebiega w obu relacjach według tego samego schematu. Armie spotykają się po obu stronach granicznej rzeki, następuje wymiana poselstw – będąca rozmową władców, pewnego rodzaju „rytualnych przygotowań” do „proelium” – poczym dochodzi do bitwy, która kończy się klęską księcia ruskiego. Wojewoda w przekazie latopisu pełni także inną funkcję. To on kieruje wyzwiska, odciążając tym samym Jarosława i zdejmując z niego brzemię odpowiedzialności³⁷.

Drugim godnym odnotowania jest spotkanie Bolesława Szczodrego z księciem ruskim, które zapewne odbyło się w roku 1076. Anonim po wstępnych informacjach dotyczących ustanowienia na Rusi księcia, przechodzi od razu do opisu spotkania. Tym razem kronikarz swoją uwagę skupia nie na postanowieniach politycznych, ale właśnie na sformalizowanych zachowaniach i gestach. Gall ową oprawę przedstawia następująco: „Rogatus itaque Bolezlauus largus a rege, quem fecerat, ut obviaret, sibi que pacis osculum ob reverentiam sue gentis exhiberet, Polonus quidem hoc annuit, sed Ruthenus dedit, quod voluit. Computatis namque Largi Bolezau passibus equinice de statione ad locum convenionis, totidem auri marcas Ruthenus posuit. Nec tamen equo descensus, sed barbam eius subridendo divellens, osculum ei satis preciosum exhibuit”³⁸.

Opis tego wydarzenia przynosi wyobrażenie o tym, jak mogła wyglądać oprawa ceremonialna spotkania władców. Pierwszym elementem jest wyjazd naprzeciw panującego³⁹. Owo zachowanie najczęściej pojawia się przy wjazdach władców do miast lub przy przekraczaniu przez nich granic państw. Tłumaczyć go można jako akt gościnności panującego i okazanie władcy przybywającemu pokory oraz szacunku wobec jego majestatu⁴⁰. Tutaj jednak to Bolesław ma wyjechać naprzeciw księcia ruskiego, który jest zależny od niego politycznie, co nie jest do końca zgodne z wyobrażeniami średniowiecznymi. Wojciech Falkowski ma odnośnie do tej sytuacji odmienny pogląd. Według niego im wyższa godność panującego, tym większa powinna być jego pokora⁴¹. Przykładając tezę W. Falkowskiego do wspomnianego gestu otrzymujemy odpowiedź na pytanie, dlaczego to właśnie Bolesław Szczodry miał jako pierwszy pojawić się na miejscu spotkania, bądź przybyć do punktu, w którym swój obóz założył książę ruski. Drugim istotnym i niepowtarzającym się już w *Kronice* elementem jest cena zjazdu. Nakazano bowiem policzyć ilość kroków, jakie zrobił koń Bolesława

³⁵ П. П. Толочко, *Древнерусські літописи і літописці X–XIII ст.* Київ 2005, с. 231.

³⁶ *Повесть временных лет*, с. 96.

³⁷ М. Х. Алешковский, *Повесть временных лет. Судьба литературного произведения в древней Руси*, Москва 1971, с. 97; P. Żmudzki, *Władca i wojownicy*, s. 431, 433.

³⁸ *Galli Anonymi Cronicae*, p. 48–49.

³⁹ J. Banaszkiewicz, *Ottón III jedzie do Gniezna. o oprawie ceremonialnej wizyty cesarza w stolicy i kraju Polan* [in:] *Trakt cesarski. Piawa–Gniezno–Magdeburg*, red. W. Dzieduszycki, M. Przybył, Poznań 2002, s. 277–315; Z. Dalewski, *Polityka, rytuał i tekst*, s. 17, 20; Idem, *Rytuał i polityka*, s. 14.

⁴⁰ Ph. Buc, *Pułapki rytuału*, s. 56.

⁴¹ W. Falkowski, *Dwuznaczność przekazu*, s. 20; Idem, *Niezwykły rytuał*, s. 189; Idem, *Pokora i upokorzenie*, s. 665.

od miejsca jego stacjonowania do miejsca wskazanego na spotkanie, a następnie przeliczono liczbę tychże kroków na grzywny złota, które książę ruski był zobowiązany zapłacić za ów gest pocałunku. Jest to pierwsza część, którą interpretować można jako podległość Izasława władcy polskiemu⁴². Bowiem po opłaceniu pewnego rodzaju trybutu Bolesław zgadza się na ów gest. Ostatnia część składowa opisu jest wieloaspektowa. Pierwszą płaszczyzną jest pokazanie kolejny raz zależności i niższości władcy ruskiego. Szczodry nie zsiadł z konia do pocałunku. Chciał w ten sposób zaznaczyć, że traktuje Izasława jak swojego wasala⁴³. W przedstawieniu tym oddanie „osculum pacis” podkreślało wzajemną przyjaźń i publicznie wskazywało na dobre relacje między władcami, akcentowało osiągniętą zgodę albo też było oznaką istniejącego zaufania⁴⁴. Wbrew symbolicznej wymowie gestu wymiany pocałunków, Bolesław zachował się jak pyszny i dominujący zwycięzca, który ma w pogardzie przyjęte zwyczaje oraz związany z nimi sens wykorzystywania sformalizowanych zachowań. Sytuacja owa jest również związana z faktem, że w swoistej hierarchii władzy w średniowieczu Izasław, jako władca niekoronowany i nie będący pomazańcem Bożym, stał niżej od króla Polski⁴⁵. Można się jedynie domyślać, że władca ruski występował pieszo i oczekiwał traktowania go jako monarchy równego królowi polskiemu. Tak się jednak nie stało. Szczodry przy oddaniu pocałunku pokoju wytargał księcia ruskiego za brodę. Jest to kolejny symbol nierównego traktowania władcy Rusi. Gall oddanie owego „osculi pacis” określa również jako kosztowny („preciosum”). Można przypuszczać, że był taki on dla obydwu stron. Dla Izasława materialnie, dla Bolesława zaś moralnie, gdyż godził w jego pojmowanie władzy na Rusi i wyższość, jaką chciał okazać wobec tamtejszej elity politycznej. Rytuał, który miał podkreślać równość i wzajemny szacunek władców, przekształcił się w spektakl upokorzenia i jednostronnej dominacji⁴⁶. Jednocześnie cała sytuacja nie przyniosła Bolesławowi chwały, bowiem ośmieszył nowego księcia. Zamiast wzmocnić jego pozycję w państwie, osłabił ją. Sama zaś anegdota być może okryła Szczodrego niesławą, gdyż z punktu widzenia politycznego była całkowitą katastrofą – sojusznik zamienił się we wroga.

Dziwne wydaje się, że cała ta sytuacja nie znalazła odzwierciedlenia w *Powieści Minionych Lat*. Bolesław Śmiały pojawia się, co prawda, u boku Izasława, ale tylko i wyłącznie jako dowódca wsparcia wojskowego z Polski. Pierwszy raz ma to miejsce w roku 1069 (6577 r. w latopisie), kiedy syn Jarosława Mądrego zasiada na tronie w Kijowie. Prawdopodobnie rok wcześniej Izasław zbiegł do Polski po wygnaniu go z tronu i poprosił króla Polskiego o pomoc, którą miał otrzymać. Latopisarz wydarzenia to prezentuje następująco: „Поиде Изаславъ с Болеславомъ на Всеслава. Всеслав же

⁴² Po zdobyciu Kijowa Bolesław Śmiały, jeżeli wierzyć relacji Anonima, uderzył mieczem w Złotą Bramę, co miało być nawiązaniem do takiego samego gestu wykonanego wcześniej przez Bolesława Chrobrego. *Galli Anonymi Cronicae*, p. 22–23.

⁴³ E. Skibiński, *Przemiany władzy. Narracyjna koncepcja Anonima tzw. Galla i jej podstawy*, Poznań 2009, s. 112.

⁴⁴ J. W. Bennet, *The Medieval Loveday*, „Speculum”, 33, 1958, 3, p. 359; G. Althoff, *Potęga rytuału*, s. 126–134.

⁴⁵ W. Falkowski, *Dwuznaczność przekazu*, s. 5.

⁴⁶ K. Petkov, *Kiss of Peace. Ritual, Self and Society in the High and Late Medieval West*, Leiden-Boston 2003, s. 65–72; P. Wiszewski, *Domus Boleslai*, s. 244–245.

поиде противу. [...] Изаславъ ѡстави Лахы и поиде с Болеславо. [...] Изаславу же идущю къ граду изидоша людьє противу с поклономъ и пригаша князь свои Кыяне. и сѣде Изаславъ на столѣ своемъ мѣа маѣ въ вѣ днѣ. И распуща Лахы на покормѣ [и] Бизбиваху Лахы ѡтаи [и] Б възвратиса в Лахы Болеславъ в землю свою⁴⁷. w ustępie tym brakuje opisu oprav ceremonialnych między polskim a ruskim władcą, pojawia się natomiast „occursus populi” – wyjście mieszkańców grodu kijowskiego na spotkanie obu panującym⁴⁸.

W roku 1076 (6584 r. w latopisie), pod którym Gall notuje spotkanie Bolesława z księciem ruskim, latopisarz informuje tylko i wyłącznie o pomocy wojskowej, jakiej Rusini udzielili Polsce: „Ходи Володимеръ снѣ Всеволожъ и Влегъ снѣ Стославъ Лахомъ в помощь на Чехы⁴⁹. Anonim, co prawda, przekazuje relacje dotyczącą wyprawy Szczodrego na Czechy, pomija jednak udział w niej wojsk ruskich⁵⁰.

Rok później, w 1077 r. (6585 r. w latopisie), latopisarz ponownie prezentuje wspólny udział Bolesława Śmiałego i Izasława w interwencji na rzecz tego ostatniego na Rusi. Skończyła ona się ponownym osadzeniem Izasława na tronie w Kijowie: „Поиде Изаславъ с Лахы Всеволодъ же поиде противу юму. [...] и пришедъ Изаславъ сѣде Къшевѣ мѣа июла еї днѣ [ь]”⁵¹.

Pomimo kilku opisów wspólnych działań księcia ruskiego i polskiego króla, latopisarz nie przekazuje w swojej relacji informacji dotyczących ceremonialnych oprav wspólnych wypraw wojennych. Rozumieć można to następująco. Spotkanie obu władców może być pewną konstrukcją retoryczną, którą zanotował Gall, by pokazać nieudolność Bolesława Śmiałego, która miała zakończyć się okaleczeniem biskupa Stanisława i wygnaniem polskiego władcy na Węgry⁵². Anegdota ta ma więc sugerować początek rozwoju pychy i zaznaczać punkt startowy w upadku moralnym króla Bolesława⁵³. Pominięcie całej sytuacji przez latopisarza w tym znaczeniu wydaje się poniekąd słuszne. Innym powodem braku wzmianek, dotyczących owego zdarzenia, jest pewna myśl autora *Powieści Minionych Lat*, by nie przekazywać informacji o geście, który poniżył księcia Izasława. Być może latopisarz gestu „osculum pacis” w ogóle nie znał. Ruski książę płacąc daninę jako podległy władca za gest przyjaźni i równego statusu, ściągnął na siebie tym samym hańbę, czego wyrazem jest kosztowny i uwłaczający pocałunek, jaki otrzymał od króla polskiego.

Trzecim spotkaniem, wartym odnotowania, jest zjazd w Brześciu pomiędzy Władysławem Hermanem a Świętopełkiem, który miał miejsce przed 1099 r.⁵⁴ Przedmiotem spotkania była sprawa Dawida Igorowicza, który znalazł schronienie na pols-

⁴⁷ *Повесть временных лет*, s. 115–116.

⁴⁸ G. Althoff, *Ротѣга ритуалу*, s. 158–160; Ph. Buc, *Пуляпки ритуалу*, s. 56, 61, 75.

⁴⁹ *Повесть временных лет*, s. 131.

⁵⁰ *Galli Anonymi Cronicae*, p. 49.

⁵¹ *Повесть временных лет*, s. 132.

⁵² *Galli Anonymi Cronicae*, p. 52–53.

⁵³ E. Skibiński, *Biskup i monarcha* [in:] *Docendo discimus. Studia historyczne ofiarowane profesorowi Zbigniewowi Wielgoszowi w siedemdziesiąt rocznicę urodzin*, red. K. Kaczmarek, J. Nikodem, Poznań 2000, s. 101–102.

⁵⁴ K. Benyskiewicz, *Książ trembowelski Wasylko Rościszlawowic a Polska*, [in:] Idem, *w kręgu Bolesława Szczodrego i Władysława Hermana. Piastowie w małżeństwie, polityce i intrzydze*, Wrocław 2010, s. 113.

kim dworze, co było niewygodne dla Izasławicza. Relację z tego zjazdu zamieszcza tylko *Powieść Minionych Lat*. Latorpisarz pisze: „Стополку же вбѣщавшюся прогнати Дѣда поиде же к Берестью к Лахо се слышавъ Дѣдъ иде в Лахы к Володиславу ища помощи Лахове же вбѣщашаса юму помагати и вѣща оу него злата и гри рекуще юму поиди с нами Берестью. како се вабит ны Стополкъ на снѣ и ту оумириса с Стополко и послушавъ ихъ Дѣдъ иде Берестью с Володиславо и ста Стополкъ в градѣ, а Лахове на Бугу и сосласа рѣчьми Стополкъ с Лахы и вѣдасть дары великы на Дѣда и речъ Володиславъ Дѣдови не послушаеть мене Стополкъ да иди шпаты и приде Дѣдъ Володимерю. и Стополкъ свѣтъ створи с Лахы поиде к Пиньску пославъ по воѣ”⁵⁵. Jednakże latorpis przekazuje tylko i wyłącznie postanowienia owego zjazdu. Zakończył się on złożeniem wielkich darów dla Hermana, co przyniosło kres współpracy Władysława i z Igorowiczem⁵⁶.

Po przeprowadzeniu analizy fragmentów obu dzieł dotyczących spotkań władców Polski i Rusi widoczne są pewne cechy, które charakteryzują owe wydarzenia w toku narracji kronikarskiej. Kronikarze w większości skupiają się na aspektach politycznych, a ubogość przekazu rytualnego i gestów związana jest z postrzeganiem ich jako faktu oczywistego dla ówczesnych. Były więc one pomijane w toku narracji. Spisane relacje o zjazdach rzadko opierały się na informacjach bezpośrednich. Najczęściej bowiem docierały one właśnie tylko jako ich rezultaty w postaci postanowień politycznych bez oprawy ceremonialnej; ewentualnie w postaci szczątkowej. Trudno jest stwierdzić, że istniała rozbudowana oprawa ceremonialna, a gesty miały mieć charakter rytuałów i były znane przez obie zainteresowane strony. Rytuał i gest jest ważny również jako element kreowania wizerunku władzy. Był to również ważny czynnik gry politycznej. Niezastosowanie się bowiem do określonych reguł owej gry, niesło ze sobą poważne konsekwencje. Oprawa ceremonialna zjazdów jest także istotna dla wskazania hierarchii władców, w końcu zachowania sformalizowane w narracjach kronikarski funkcjonowały jako język komunikacji symbolicznej, która może być odbiciem rzeczywistości. Problemem staje się niejednoznaczność owych czynności⁵⁷. Niektórzy badacze opowiadają się zaś za tym, że są to tylko zabiegi literackie ubogacające narrację⁵⁸.

Również cechą wspólną w obu dziełach są pojawiające się krótkie przemowy władców. Włączenie ich do tekstu stanowią drobne przekształcenie narracji, poszerzając jej płaszczyznę i ukazując świat z perspektywy bohatera, a nie wszystko wiedzącego narratora⁵⁹.

Kronika Galla Anonima i *Powieść Minionych Lat* to także dwa odmienne sposoby przedstawiania historii. Tyczy się to również spotkań, ich charakteru oraz wydźwięku ideologicznego.

⁵⁵ *Повесть временных лет*, c. 178.

⁵⁶ *Ibidem*, s. 179.

⁵⁷ G. Koziol, *Błaganie o przebaczenie*, s. 342.

⁵⁸ J. Fried, *Die Königserhebung Heinrich I. Erinnerung, Mündlichkeit und Traditionsbildung im 10. Jahrhundert*, [in:] *Mittelalterforschung nad der Wende 1989*, hrsg. von M. Borgolte [Historische Zeitschrift. Beihefte, Bd. 20], München 1995, s. 302–303; Ph. Buc, *Pułapki rytuału*, s. 15–28.

⁵⁹ K. Liman, *Struktura mów*, s. 206.

*

Łukasz Fabia, *Gesture and ritual in the meetings of the Polish and Russian rulers in the light of the oldest historiography of Poland and Rus*

The investigation of the official welcoming ceremony of the medieval rulers is the difficult task for the historians. Little information about the behavior and gestures in narrative sources is not easy for their complete reconstruction and understanding. On the pages of the chronicles we can often find the information about the different conventions, but mostly they are mentioned in the political context. This article examines the meeting of the Polish rulers with the representatives of the Russian ruling dynasty displayed in the oldest historiography of Poland and Rus. Particular attention is paid to the analysis of the sources descriptions of rituals, gestures and ceremonial traditions, as well as conversations between the rulers, ambassadors and other participants of the official meetings. The aim of this study is to show the existence of some standard narrative elements used in describing of the specified congresses.

*

Лукаш Фабия, *Жест и ритуал во встречах польских и русских правителей в освещении старейшей историографии Польши и Руси*

Исследование церемонии официальных встреч средневековых правителей является трудным заданием для историка. Скупые сведения о поведении и жестах в нарративных источниках представляют сложность для их полной реконструкции и понимания. На страницах хроник часто находим информацию о разных съездах, но в основном они упоминаются в политическом контексте. в данной статье анализируются встречи польских правителей с представителями правящей русской династии, отображенные в старейшей историографии Польши и Руси. Особое внимание обращено на анализ описанных в источниках ритуалов, жестов и церемониальных традиций, а также разговоров между правителями, послами и другими участниками официальных встреч. Целью изучения указанной проблемы является попытка показать существование неких стандартных нарративных элементов, употребляемых при описании указанных съездов.

Norbert Delestowicz
(Poznań)

OKOLICZNOŚCI POBYTU IZJASŁAWA JAROSŁAWOWICZA NA DWORZE KRÓLA NIEMIECKIEGO HENRYKA IV W LATACH 1074–1077

W marcu 1073 r. Izjasław ponownie stracił tron kijowski, kiedy został wygnany przez braci Światosława i Wsiewołoda. Książę ruski udał się wraz z rodziną i zabranymi skarbami do Polski, gdzie jednak nie uzyskał oczekiwanego poparcia ze strony Bolesława Szczodrego i prawdopodobnie pod koniec 1074 r. musiał opuścić dwór polskiego władcy, który w tym roku związał się sojuszem ze Światosławem. W poszukiwaniu pomocy Izjasław udał się na zachód, do króla niemieckiego Henryka IV, z którym spotkał się w styczniu 1075 r. w Moguncji, ofiarując jednocześnie liczne dary ze złota i srebra. Henryk IV, zajęty własnymi problemami w państwie, wysłał na Ruś do Światosława jedynie poselstwo dyplomatyczne z Burchardem na czele, aby skłonić ruskiego księcia do ustąpienia z tronu i oddania władzy Izjasławowi. Jednak poselstwo zakończyło się niepowodzeniem. Nie posiadamy żadnych innych informacji źródłowych, wskazujących na to, że przyszedł cesarz rzymski poczynił dodatkowe kroki na rzecz wygnanka. Izjasław na terenie Cesarstwa przebywał prawdopodobnie przez cały czas pobytu u margrabiego lużyckiego Dedięgo, z którego pasierbicą Kunegundą ożenił się jego syn, Jaropelk, w bliżej nieokreślonym czasie. Pomocy w odzyskaniu władzy na Rusi udzielił Izjasławowi jednak dopiero 27 grudnia 1076 r. – po śmierci Światosława, Bolesław Szczodry. Owa pomoc była skuteczna, gdyż 15 lipca 1077 r. Izjasław odzyskał tron kijowski.

Książę ruski Izjasław Jarosławowicz, najstarszy żyjący syn Jarosława Mądrego, został w marcu 1073 r. wygnany i pozbawiony władzy w Kijowie przez młodszych braci Światosława i Wsiewołoda, którzy wcześniej stanowili podporę w sprawowaniu rządów przez Izjasława na Rusi¹. Wygnany książę udał się wraz z rodziną i zabranymi skarbami na dwór do Bolesława Szczodrego, gdzie miał nadzieję uzyskać pomoc

¹ *Повесть временных лет*, [in:] *Полное Собрание Русских Летописей* [dalej: ПСРЛ], т. 2, Санкт-Петербург 1908, стр. 172–173.

w odzyskaniu tronu². Jednak polski władca nie wsparł Izjasława, który pod koniec 1074 r. został zmuszony, prawdopodobnie po ponad rocznym pobycie w Polsce, do opuszczenia polskiego dworu³. Niewątpliwie rozczarowany postawą krewniaka, który tym razem nie udzielił wsparcia, jak miało to miejsce podczas podobnej sytuacji w 1069 r.⁴, ruszył dalej na zachód. Jego celem była podróż do niemieckiego króla Henryka IV, aby przedstawić prośbę o pomoc w odzyskaniu tronu kijowskiego. Zanim jednak spotkał się z królem, przebywał bliżej nieokreślony czas u margrabiego łużyckiego Dediego⁵. Niestety nie wiemy, kiedy książę ruski opuścił Polskę. Nastąpiło to zapewne po zawarciu sojuszu między Bolesławem a Światosławem w Sutiejsku w 1074 r.⁶, ale nie znamy dokładnej daty jego zawarcia⁷. Prawdopodobnie Izjasław został wyproszony z Polski pod koniec 1074 r.⁸, ponieważ wątpliwy jest prawie roczny pobyt u Dediego, gdyż głównym powodem podróży do Cesarstwa była zapewne kwestia jak najszybszego spotkania Henryka IV. Wątpliwe jest również długie oczekiwanie na króla niemieckiego u margrabiego⁹. Poza tym z relacji niemieckiego kronikarza Lamperta z Hersfeldu wiemy, że Izjasław przybył do Moguncji, gdzie został przyjęty przez Henryka IV dopiero na początku 1075 r.¹⁰

² Ibidem.

³ Badacze słusznie stwierdzają, że Bolesław nie podjął decyzji w sprawie Izjasława szybko, ponieważ nie wiedział, jakie stanowisko zajmie Światosław, zob.: *Древняя Русь в свете зарубежных источников*, red. Е. А. Мельниковой, Москва 2003, s. 362; А. Б. Головки, *Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв.*, Киев 1988, s. 53; G. Rothe, *Die Ostgrenze Polens. Politische Entwicklung, kulturelle Bedeutung Und geistige Auswirkung*, Bd. 1, Köln–Graz 1955, s. 75, dopatruje braku pomocy ze strony Bolesława na rzecz Izjasława z powodu jego wcześniejszej zdrady.

⁴ *Galli Anonymi Cronicae et gesta ducum sive principum Polonorum*, ed. K. Maleczyński, [in:] *Monumenta Poloniae Historica. Nova Series*, t. 2, Kraków 1952, p. 48; *Повесть временных лет*, стб. 162–163.

⁵ *Lamperti Hersfeldensis Annales*, ed. O. Holder-Egger, [in:] *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi*, Hannoverae et Lipsiae 1894, p. 202. Krótki biogram, zob.: H. T. Flathe, *Dedo II*, [in:] *Allgemeine Deutsche Biographie* [dalej: *ADB*], Bd. 5, Leipzig 1877, s. 17. Więcej na jego temat oraz rodziny, z której pochodził u S. Pätzold, *Die frühen Wettiner–Adelsfamilie und Hausüberlieferung bis 1221*, Köln 1997, *passim*.

⁶ Inne podejście, zob.: J. Powierski, *Kryzys rządów Bolesława Śmiałego. Polityka i jej odzwierciedlenie w literaturze średniowiecznej*, Gdańsk 1992, s. 85; А. В. Назаренко, *Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических отношений IX–XII веков*, Москва 2001, s. 529.

⁷ *Поучение Володимира Мономаха*, [in:] *ПСРА*, т. 1, Ленинград 1926–1928, s. 247; А. В. Назаренко, *Древняя Русь*, s. 529; А. Ф. Грабский, „*Повесть временных лет*” jako źródło do dziejów Polski – w świetle nowszej literatury, „Kwartalnik instytutu polsko-radzieckiego”, 1–2 (10–11), 1955, s. 287. w historiografii przypuszcza się, że sojusz zawarto w okresie po Wielkanocy. Inną propozycję datacji zawarcia sojuszu w Sutiejsku na kwiecień 1069 r., zob.: В. А. Кучкин, „*Поучение*” Владимира Мономаха и русско-польско-немецкие отношения 60–70-х годов XI века „*Советское славяноведение*”, 2, 1971, s. 32.

⁸ Por.: М. С. Грушевський, *Історія України–Руси*, т. 2, Львів 1905, s. 36.

⁹ Na marginesie można wspomnieć, że istnieje przekaz źródłowy, stwierdzający wysłanie przez Henryka IV pod koniec lat sześćdziesiątych XI w. poselstwa z listem na Ruś do jej władcy, który tradycyjnie jest datowany na 1068 r. Niestety nie pada imię księcia ruskiego, widnieje tylko ogólne sformułowanie „ad regem Rusciae”. Zob.: *Brunons Buch vom Sachsenkrieg*, neu bearb. von H.–E. Lohmann, [in:] *Deutsches Mittelalter*, Bd. 2, Leipzig 1937, p. 20. Inne źródło precyzyjne, w formie anegdotycznej, że w 1068 r. posłem wysłanym na Ruś był palatyn Frydryk z Saksonii. Zob.: *Annalista Saxo*, ed. G. Waitz, [in:] *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*, t. 6, Hannoverae 1844, p. 696. w literaturze wyrażono przypuszczenie, że poselstwo zostało wysłane prawdopodobnie do Izjasława, który jednak w tym samym roku został wygnany z państwa. Zob.: S. Epperlein, B. Widera, *Die Beziehungen der Kiever Rus und Polens und Kaiser während des Investiturstreits*, „*Jahrbuch für Geschichte der UdSSR und der Volksdemokratischen Länder Europas*”, 8, 1964, s. 272–273. Inaczej na tę kwestię spogląda А. В. Назаренко, *Русско-немецкие связи домонгольского времени (IX середина XIII в.): состояние проблемы и перспективы дальнейших исследований*, [in:] *Из истории русской культуры*, т. 2, кн. 1: *Киевская и Московская Русь*, сост. А. Ф. Литвина, Ф. Б. Успенский, Москва 2002, s. 286, który odnosi przekaz Brunona do lat 1069–1070 i uważa, że jest to świadectwo negocjowania ze Światosławem przed jego małżeństwem zawartym z Odą. Niestety bezpodstawnie na podstawie przekazu źródła nie można stwierdzić do jakiego władcy Henryk IV wysłał poselstwo. Przekaz Brunona jest niewątpliwie świadectwem wczesnego zainteresowania się przez niemieckiego monarchę kwestią Rusi.

¹⁰ *Lamperti Hersfeldensis Annales*, p. 202; T. Michałowska, *Ego Gertruda. Studium historycznoliterackie*, Warszawa 2001, s. 156–157; S. Franklin, J. Shepard, *The Emergence of Rus 750–1200*, London–New York 1996, p. 257.

Wybór dworu niemieckiego jako następnego przystanku w poszukiwaniu pomocy przez wygnanego księcia ruskiego nie powinien dziwić. Izjasław odwoływał się do jednej z największych potęg europejskich, później – poprzez syna Jaropelka – prosił o pomoc również papieża Grzegorza VII¹¹. Wydaje się, że na obrany przez księcia ruskiego kierunek nie miały większego wpływu ewentualne złe stosunki między Bolesławem Szczodrym a królem niemieckim¹². Takie przypuszczenie wyraził Tadeusz Grudziński, który założył, że znajomość położenia ówczesnej sytuacji Polski przez Izjasława determinowała wybór dalszej drogi podróży¹³. Należy pamiętać, że najstarszy syn Jarosława Mądrego nie miał jednak innego wyjścia, jak udać się dalej na zachód. Część badaczy twierdzi, że Izjasław, zanim dotarł do Niemiec, przebywał jakiś czas w Czechach u księcia Wratysława i stąd wyruszył dalej do Henryka IV¹⁴. Jest to jednak przypuszczenie nie dające się źródłowo potwierdzić, chociaż wskazuje się, że Izjasław mógł udać się do państwa czeskiego, ponieważ miałby być podwójnie spokrewniony z Wratysławem. Raz przez małżeństwo księcia czeskiego ze Swatawą, siostrą Bolesława Szczodrego. Drugi raz poprzez związek małżeński Wratysława z Adelajdą, która według starszych hipotez badaczy miałaby być dzieckiem węgierskiego władcy Andrzeja i ruskiej księżniczki Anastazji, córki Jarosława Mądrego¹⁵. W nowszych badaniach wskazuje się, że Anastazja mogła być dopiero drugą małżonką króla węgierskiego, a Adelajda pochodziłaby z bliżej nieznanego, wcześniejszego małżeństwa Andrzeja¹⁶. Wobec braku wzmianek o pobycie księcia ruskiego na dworze Wratysława należy ostrożnie do tego podchodzić i raczej przyjąć, że Izjasław udał się z Polski bezpośrednio do Ce-

¹¹ B. Тороп, *Ярослав Мудрый*, Быково 2012, s. 347, podkreśla niemieckie korzenie małżonki Izjasława, Gertrudy. Na temat stosunków rusko-papiejskich w tym czasie, zob.: K. Bierbach, *Kurie und nationale Staaten im frühere Mittelalter (bis 1245)*, Drezno 1938, s. 115–117; A. F. Ziegler, *Gregory VII. und der Kiever Grossfürst Izjaslaw*, „Studi Gregoriani”, 1, 1947, s. 387–411; W. Meysztowicz, *L'union de Kiev avec Rome sous Grégoire VII. Avec notes sur les précédents et le rôle de la Pologne pour cette union*, „Studi Gregoriani”, 5, 1956, s. 83–108; T. Grudziński, *Polityka papieża Grzegorza VII wobec państw Europy środkowej i wschodniej (1073–1080)*, Toruń 1959, s. 74–105; Б. Я. Рамм, *Панство и Русь в X–XV веках*, Москва–Ленинград 1959, s. 64; В. Т. Пашуто, *Внешняя политика Древней Руси*, Москва 1968, s. 42, 130; J. –P. Arrignon, *a propos de la lettre du pape Grégoire VII aux prince de Kiev Izjaslaw*, „Russia mediævalis”, 3, 1977, s. 5–17; H. E. J. Cowdrey, *Pope Gregory VII 1073–1085*, Oxford 1998, p. 452–454; A. B. Назаренко, *Древняя Русь*, s. 535–536; *Древняя Русь в свете зарубежных источников*, s. 363–364.

¹² w historiografii zwraca się uwagę na fakt, że napięcie stosunki na linii polsko–niemieckiej następowały od 1070 r. Na ten temat, zob.: *Древняя Русь в свете зарубежных источников*, s. 369; J. Sochacki, *Stosunki publicznoprawne między państwem polskim a cesarstwem rzymskim w latach 963–1102*, Słupsk–Gdańsk 2003, s. 124–146. Ze starszej literatury, zob.: T. Grudziński, *Bolesław Szczodry. Zarys dziejów panowania*, cz. 1, Toruń 1953, s. 133–173. Ważna jest również praca, przynosząca nowy fakt w kontaktach polsko–niemieckich, zob.: T. Jurek, *Dokument świętego Bennona, biskupa miśnieńskiego, czyli przyczynę źródłową do dziejów panowania Bolesława Śmiałego*, [in:] *Rycerze, wędrowcy, kacerze. Studia z historii średniowiecznej Europy Środkowej*, red. B. Wojciechowska, W. Kowalski, Kielce 2013, s. 29–42.

¹³ T. Grudziński, *Polityka*, s. 76. Podobnie Б. Я. Рамм, *Панство и Русь*, s. 64.

¹⁴ D. Oljančyn, *Zur Regierung des Großfürsten Izjaslaw–Demetr von Kiev (1054–1078)*, „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. Neue Folge”, 8, 1960, s. 401; H. Rüss, *Das Reich von Kiev*, [in:] *Handbuch der Geschichte Russlands*, Bd. 1: *Von der Kiever Reichsbildung bis zum Moskauer Zentrum*, hrsg. von M. Hellmanger, Lieferung 1–6, Stuttgart 1976–1978, s. 328; J. Korpela, *Beiträge zur Bevölkerungsgeschichte und Prosopographie der Kiever Rus' bis zum Tode Vladimir Monomach*, Jyväskylä 1995, s. 168; A. Kijas, *Początki państw. Ruś*, Poznań 2014, s. 69. Szukanie pomocy przez Izjasława w Czechach zakłada, nie wdając się w szczegóły, również A. Poppe, *Izjaslaw*, [in:] *Słownik Starożytności Słowiańskich*, t. 2, red. W. Kowalenko, G. Labuda, T. Lehr–Splawiński, Wrocław 1964, s. 302; H. Haumann, *Geschichte Russlands*, München–Zürich 1996, s. 51; V. Vanicěk, *Vratislav II. (I.). První český král. Čechy v době evropského kulturního obratu v 11. století*, Vyšehrad 2004, s. 130.

¹⁵ *Genealogia. Tablice, oprac.* W. Dworzaczek, Warszawa 1959, zob. tablica nr 21, 84; D. Oljančyn, *Zur Regierung*, s. 401. Por. także: А. Войтович, *Князьські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суцільність і політична роль. Історико–генеалогічне дослідження*, Львів 2000, розділ 3.4.5.

¹⁶ K. Jasiński, *Filiacja Adelajdy, żony księcia czeskiego Wratysława II*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego”, 1, 1993, s. 3–11.

sarstwa – przebywając u margrabiego Dediego na Łużycacy – aby prosić o udzielenie pomocy w powrocie do ojczyzny u przyszłego cesarza rzymskiego¹⁷.

Wedle przekazu Lamperta przyjazd księcia ruskiego do Moguncji na spotkanie z królem niemieckim musiał być niecodziennym wydarzeniem, a sam Izjasław postawił pod tym względem na przepych, który niewątpliwie wywarł ogromne wrażenie na ówczesnych, gdyż kronikarz wspomina, że przybysz przywiózł ze sobą niezliczone skarby ze złota i srebra, a także inne drogocenne materiały, które następnie ofiarował Henrykowi IV¹⁸. Niewątpliwie tak ogromne i bogate dary miały na celu pozytywnie nastawić niemieckiego władcę do prosby księcia ruskiego. Izjasław prosił zapewne Henryka IV, podobnie jak wcześniej Bolesława Szczodrego, o efektywną pomoc przeciwko bratu Światosławowi, który doprowadził do jego wygnania i pozbawienia władzy na Rusi. Warto zwrócić uwagę, że u Lamperta nie znajdujemy skarg Izjasława na polskiego krewniaka, co nie znaczy jednocześnie o ich braku. Warto zauważyć, że narzekanie na polskiego księcia znalazło odbicie w liście Grzegorza VII adresowanym do Bolesława z 20 kwietnia 1075 r., w którym papież oskarża polskiego władcę lub jego poddanych o kradzież skarbów Izjasława¹⁹.

Prośba księcia ruskiego odniosła tylko połowiczny sukces, ponieważ Henryk IV mający w tym czasie poważne kłopoty we własnym państwie²⁰, nie zorganizował żadnej wyprawy militarnej w celu obrony praw wygnańca. Król niemiecki wysłał na Ruś jedynie misję dyplomatyczną, aby wymusić na Światosławie ustępstwa i zwrócenie wygnanemu bratu zagarniętego tronu. w przeciwnym wypadku miała zostać zorganizowana przeciw Światosławowi wyprawa zbrojna w obronie praw Izjasława²¹. Na czele misji dyplomatycznej został postawiony proboszcz trewirski Burchard. Lampert stwierdza, że Burchard powstrzymywał króla od przeprowadzenia groźniejszych działań względem Rusi i jej nowego księcia²². Niestety nie wiemy, na ile informacja przekazana przez dziejopisarza jest prawdziwa. Wydaje się jednak, że jest to kronikarska zasłona niemieckiego monarchy, który nie miał żadnego zamiaru, ani także możliwości czynnie angażować się w wyprawę na Ruś na rzecz Izjasława. Poza tym Lampert parę zdań wyżej odnotował, że Burchard został wybrany jako poseł przez

¹⁷ T. Grudziński, *Polityka*, s. 78. Autor stwierdza, że Izjasław „musiał być, jako aktualny przeciwnik Bolesława Szczodrego, dobrze przyjęty na dworze niemieckim. Tam, wnosząc swoją sprawę, nie omieszczał zapewne poinformować Henryka o warunkach świeżo zawartego przymierza polsko-ruskiego i jego ostrzy antyniemieckim, gdyż tylko na reakcji króla na ten fakt mogła się zasadać jego nadzieja na zainteresowanie osobą w Niemczech”. Nie wydaje się to jednak przekonujące. Jest mało prawdopodobne, aby Izjasław był dokładnie poinformowany o szczegółach zawartego sojuszu między Bolesławem Szczodrym a Światosławem. Bardziej prawdopodobne może się okazać, że wygnany książę nie nie wiedział lub jedynie domyślał się powodu wydalenia z Polski. Źródła nie informują o tym, aby zawarty sojusz miał wydzwięk antyniemiecki. Na podstawie posiłków ruskich udzielonych Bolesławowi przez Światosława można wnioskować, że porozumienie miało charakter ogólny i obie strony prawdopodobnie przysięgały sobie wzajemną pomoc.

¹⁸ *Lamperti Hersfeldensis Annales*, p. 202: „Paucis post diebus Mogontiam venit, ibique occurrit ei Ruzenorum rex Demetrius nomine, deferens ei inestimabiles divicias in vasis aureis et argenteis et vestibus valde preciosis, petitque, ut auxilio sibi foret contra fratrem suum, qui se per vim regno expulisset et regnum tirannica immanitate occupasset”.

¹⁹ *Monumenta Gregoriana Bibliotheca rerum Germanicarum*, vol. 2, ed. P. Jaffe, Berolini 1865, lib. 2, nr 73, p. 196–198.

²⁰ Na ten temat, zob. I. S. Robinson, *Henry IV of Germany 1056–1106*, Cambridge 1999, p. 63–104; G. Althoff, *Heinrich IV.*, Darmstadt 2006, s. 86–115; M. Muylkens, *Reges geminati – Die „Gegenkönige“ in der Zeit Heinrichs IV.*, Husum 2012, s. 71–93. w podanych pracach starsza i nowsza literatura.

²¹ S. Franklin, J. Shepard, *The Emergence of Rus*, p. 257–258. Autorzy stwierdzają, że Henryk IV był ostrożny i wysłał posłów na Ruś, aby dowiedzieć się o sytuacji, panującej na ziemiach ruskich.

²² *Lamperti Hersfeldensis Annales*, p. 202; В. Т. Пашуто, *Внешняя политика Древней Руси*, с. 124.

Henryka IV, a jednym z głównych powodów determinujących taką decyzję były jego związki rodzinne z nowym księciem ruskim, ponieważ był bratem Ody von Babenberg, małżonki Światosława²³. Prawdopodobnie na dworze cesarza próbowano wykorzystać łączące go związki rodzinne ze Światosławem dla uzyskania skutecznego wyniku niemieckiej misji.

Teresa Michałowska stwierdza, że Burchard jako brat Ody, żony Światosława „nie będzie zbyt szczerze namawiał go [Światosława – N. D.] do dobrowolnego oddania tronu”²⁴. Wątpliwa jest jednak taka sugestia. Burchard miał zapewne jasno określone instrukcje, jak ma postępować na Rusi (najprawdopodobniej nie był również jedynym posłem wysłanym na Ruś, o czym świadczy przekaz *Powieści minionych lat*)²⁵. Należy także pamiętać, że Burchard otrzymał polecenie od Henryka IV, aby w razie odmowy Światosława, zagrozić organizacją wyprawy wojennej na Ruś, a w zawołowanej formie wypowiedzenie groźby przez poselstwo względem Światosława potwierdza relacja *Powieści minionych lat* pod 1075 r.²⁶, o czym szerzej wspomniemy później. To wszystko zdaje się wskazywać, że Burchard nie miał wielkiej możliwości manewru i prawdopodobnie wysłane poselstwo wykonywało wszystkie powierzone przez niemieckiego króla zadania. Należy zatem stwierdzić, że nie ma podstaw przypuszczenie, jakoby Burchard mógł działać nieszczerze względem swojego suzerena z powodu łączących go związków rodzinnych z księciem ruskim. Poza tym niewątpliwie dobrze orientował się w wewnętrznej sytuacji Cesarstwa i zapewne zdawał sobie sprawę z faktu, że nie istniała możliwość spełnienia groźby dotyczącej organizacji wyprawy wojennej w tym okresie na Światosława przez Henryka IV.

Poselstwo Burcharda zostało wysłane na Ruś²⁷, według relacji Lamperta, natychmiast po spotkaniu z Izjasławem²⁸. Można przyjąć że najpóźniej nastąpiło to w lutym 1075 r., a powróciło znacznie później, prawdopodobnie w przedziale czasowym mogącym rozciągać się od lipca aż do października 1075 r.²⁹

²³ *Lamperti Hersfeldensis Annales*, p. 202: „Missus est protinus a rege Burchardus Treverensis ecclesiae prepositus agere cum illo de iniuriis, quas fratri intulerat, et commonere, ut regno, quod iniuste invasisset, ultro decederet, alioquin auctoritate et arma Teutonici regni propediem experturum fore. Is legationi huic propterea oportunos videbatur, quod ille, ad quem mittebatur, sororem eius in coniugio habebat, et ipse hac de causa apud regem, ne quid in illum interim gravius decerneretur, summis precibus obtinuerat”. R. Bloch, *Verwandschaftliche Beziehungen des sächsischen Adels zum russischen Fürstenhause im XI. Jahrhundert*, [in:] *Festschrift Albert Brackmann. Dargebracht von Freunden, Kollegen und Schülern*, hrsg. L. Sanrifaller, Weimar 1931, s. 190; G. Meyer von Knonau, *Jahrbücher des Deutschen Reiches unter Heinrich IV. und Heinrich V*, Bd. 2, Leipzig 1894, s. 482; П. П. Толочко, О. П. Толочко, *Київська Русь*, [in:] *Україна кризів віку*, т. 4, Київ 1998, с. 188. Na temat mariażu, zob.: A. B. Назаренко, *Древняя Русь*, с. 528.

²⁴ T. Michałowska, *Ego Gertruda*, s. 157. Przeciwnie J. S. Bandtkie, *Dzieje narodu polskiego*, t. 1, Wrocław 1835, s. 189.

²⁵ *Повесть временных лет*, стб. 189–190.

²⁶ *Ibidem*, стб. 189–190. Inaczej M. Keller, *Konturen: Die Darstellung der Ostslawen in Chroniken und Annalen des 9.–13. Jahrhunderts*, [in:] *Russen und Rußland aus deutscher Sicht 9.–17. Jahrhundert*, hrsg. M. Keller, unter mitarb. von U. Dettbarn, K.–H. Korn, München 1988, s. 73.

²⁷ В. А. Кучкин, „Поучение” Владимира Мономаха, с. 34, stwierdza że niemieckie poselstwo dotarło na Ruś późną wiosną lub latem 1075 r.

²⁸ *Lamperti Hersfeldensis Annales*, p. 225.

²⁹ Wskazanie jednoznacznie daty powrotu niemieckiego poselstwa z Rusi nie jest możliwe. w historiografii znajdujemy różne stanowiska na ten temat. T. Grudziński, *Polityka*, s. 77, uważa, że poselstwo Burcharda powróciło dopiero w sierpniu 1075 r. Za nim В. А. Кучкин, „Поучение” Владимира Мономаха, s. 34; М. С. Грушевський, *Історія*, т. 2, с. 39, opowiadał się za październikiem. Natomiast S. Epperlein, B. Widera, *Die Beziehungen der Kiewan Rusь*, s. 276, są zdania, że poselstwo wróciło we wrześniu lub w październiku 1075 r. D. Oljančyn, *Zur Regierung*, s. 402, uważa że w czerwcu 1075 r. Burchard był już w Worms. Podobnie A. Poppe, *Izjaslaw*, s. 302. Natomiast А. В. Назаренко, *Древняя Русь*, с. 529, nie stwierdza kiedy dokładnie wróciło poselstwo. Niejasności zachodzą, ponieważ nasze jedyne

Należy postawić jednak pytanie, dlaczego niemiecki monarcha podjął się w ogóle organizacji misji dyplomatycznej na Ruś, wiedząc zapewne, że nie przyniesie raczej zmian w dotychczasowej sytuacji. Możliwe, że na dworze niemieckim pokładano nadzieje wpłynięcia drogami pokojowymi na Światosława, a także liczone na to, że książę ruski ugnie się pod namową krewnego swojej małżonki. Jeżeli tak było, to nadzieje te szybko zostały rozwiane, ponieważ Światosław nie miał zamiaru ustępować wobec żądań Henryka IV. Czy może wpływ na szybką reakcję niemieckiego monarchy miał, jak przekazuje nam kronikarz Siegebert z Gemblaux³⁰, Izjasław, który w zamian za pomoc miał uznać nad Rusią zwierzchnictwo cesarstwa rzymskiego³¹? Nie wydaje się bowiem, nawet jeżeli przekaz kronikarza jest wiarygodny, aby uwierzono w szczerość słów wygnanego księcia ruskiego³². Banalnie można stwierdzić, że misja dyplomatyczna Burcharda nic nie kosztowała Henryka IV (możliwe, że jej sfinansowania podjął się sam Izjasław), a w razie ewentualnego powodzenia, mógł jedynie wiele zyskać i faktycznie zyskał, co zobaczył za chwilę.

Na pewno osadzenie Izjasława na tronie kijowskim czyniłoby z niego dla Henryka IV ważnego sojusznika przeciwko krnąbrnemu i nieposłusznemu Bolesławowi, któremu można by zagrozić poprzez oskrzydlenie oraz przeprowadzenie następnie ewentualnego ataku z obu stron jednocześnie, co, jak wiemy, nie byłoby nowością, gdyż takie wydarzenia miały miejsce kilkadziesiąt lat wcześniej za rządów króla Mieszka II, kiedy doszło do ataków z zachodu przez Konrada II oraz od wschodu przez Jarosława Mądrego, który zabrał Polsce Grody Czerwieńskie³³. T. Grudziński zauważa, że dodatkowym motywem działania dla króla niemieckiego mogła być chęć skłonienia Światosława „do zerwania przymierza z Polską i zbliżenia Rusi Kijowskiej do cesarstwa w celu zgodnego współdziałania przeciw Bolesławowi”³⁴, pod tym względem dla niemieckiego monarchy nie byłoby istotne, który książę ruski aktualnie panuje w Ki-

źródło do tego zagadnienia nie podaje miesiąca powrotu poselstwa z Rusi. Zob. *Lamperti Hersfeldensis Annales*, p. 225. Warto jednak zwrócić uwagę, że informacja o powrocie Burcharda miesiąc się między dwoma innymi faktami, które można precyzyjnie datować. Pierwszym jest śmierć biskupa Dietwin von Lutlich, która nastąpiła 23 czerwca (na jego temat zob. H. J. Rieckenberg, *Dietwin*, [in:] *Neue Deutsche Biographie* [dalej: *NDB*], Bd. 3, Berlin 1957, s. 703–704; K. T. Wenzelburger, *Deaduinus oder Theoduinus*, [in:] *NDB*, Bd. 5, Leipzig 1877, s. 58), o której sam król według Lamperta dowiedział się jednak w późniejszym czasie (wątpliwe, aby była to długa przerwa). Drugim wydarzeniem, którym można datować powrót misji jest synod w październiku w Moguncji. Niemiecki kronikarz stwierdza, że Burchard przybył niedługo po przyjeździe Henryka do Worms. Por.: *Lamperti Hersfeldensis Annales*, p. 225–226: „Rex, dimisso exercitu, concitus Wormaciam venit. Nec multo post Burchardus [...] reversus est”. Osobiście jesteśmy zdania, idąc za Lampertem, że poselstwo mogło powrócić z powrotem w lipcu lub najpóźniej na początku sierpnia 1075 r., skoro wiemy, że król był obecny w tym czasie w Worms. Podobnie G. Meyer von Knonau, *Jahrbücher des Deutschen Reiches*, Bd. 2, s. 517.

³⁰ *Sieberti Gemblacensis chronica*, ed. L. C. Bethmann, [w:] *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*, t. 6, Hannoverae 1844, p. 362: „Duobus fratribus Russorum regibus de regno contententibus, alter eorum a consortio regni pulsus, interpellat Heinricum imperatorem, se et regnum Russorum ei submittens, si eius auxilio regno restitueretur. Sed id frustra fuit; quia gravissima in imperio Romano orta dissensio monebat magis sua tueri, quam aliena adquirere”. S. Epperlein, B. Widera, *Die Beziehungender Kiewan Ruß*, s. 283. Autorzy uważają, że źródło zasługuje na wiarygodność. Por.: T. Grudziński, *Polityka*, s. 79.

³¹ S. Epperlein, B. Widera, *Die Beziehungen der Kiewan Ruß*, s. 275–276; A. F. Ziegler, *Gregory VII*, s. 387.

³² Szusnie wątpli w to T. Grudziński, *Polityka*, s. 79. Por.: M. Keller, *Konturen: Die Darstellung der Ostslawen*, s. 73.

³³ Więcej na ten temat, zob.: A. F. Grabski, „*Повесть временных лет*”, s. 277–280; G. Labuda, *Mieszko II. Król Polski (1025–1034). Czasy przelomu w dziejach państwa polskiego*, wyd. 2, Poznań 2008, s. 65–73. Tam dalsza literatura i źródła.

³⁴ T. Grudziński, *Polityka*, s. 80. Idem, *Bolesław Śmiały–Szczodry i biskup Stanisław. Dzieje konfliktu*, Kraków 2010 [wydanie oryginalne: Warszawa 1982], s. 42. Tak samo J. Powierski, *Kryzys*, s. 85. Podobnie П. П. Толочко, *Древняя Русь. Очерки социально-политической истории*, Киев 1987, s. 92; В. Т. Пашуто, *Внешняя политика Древней Руси*, с. 41, 124.

jowie. Wątpliwe jest jednak, aby Henryk IV posiadał dokładne informacje na temat sojuszu polsko-ruskiego³⁵. Jest jednak prawdopodobne, że przyszedł cesarz mógł pragnąć porozumieć się ze Światosławem³⁶, gdyby nie zgodził się na dobrowolne ustąpienie z zajmowanego tronu. Jednak jeżeli tak było, to niemieckie działania nie przyniosły żadnego pozytywnego skutku, ponieważ sojusz polsko-ruski działał w dalszym ciągu, czego wyrazem jest wspomaganie wojsk polskich przez ruskie oddziały pod wodzą Olega i Włodzimierza w ataku na Czechy w 1075 lub 1076 r.³⁷

O misji Burcharda dowiadujemy się również z drugiego źródła, niezależnego od Lamperta, wspominanej już parokrotnie *Powieści minionych lat*, kiedy informuje o przybyciu posłów niemieckich, wobec których książę ruski chwalił się posiadaniem bogactwem: „В се лѣѣ придоша послѣ из Немець. къ Сѣтославоу. Сватослав же величашѣ. показа имъ бѣтство свое. шни же видивыше бесщисленое множество. злаѣ и сребра. и паволокѣ. рѣша се ни во что же юст. се бо лежитъ мртво. сего суть смѣтье лучшє. мужи боѣ доищутьѣ и болша сего”³⁸. Zacytowany fragment można rozumieć dwojako. Po pierwsze jako zapowiedź wyprawy wojennej na rzecz Izjasława. Po drugie, zdanie posłów krytycznie wypowiadających się na temat chwalenia się bogactwem przez Światosława można interpretować również jako reakcję księcia na wieść o wypowiedzianej groźbie przygotowywanej wyprawy militarnej, która zostanie zorganizowana w razie odmowy „pokojowego” odstąpienia i oddania władzy Światosława na rzecz przebywającego w Niemczech Izjasława³⁹.

Oba źródła, zarówno niemieckie, jak i ruskie przekazują podobne informacje, jednak znacznie różnią się w formie przekazu⁴⁰. Nie wykluczają się, ale uzupełniają. Relacje Lamperta i *Powieści minionych lat* potwierdzają, że misja dyplomatyczna Burcharda zakończyła się niepowodzeniem. Należy zwrócić uwagę, że oba przekazy dużą wagę przywiązują do materialnych rzeczy, choć latopisarz nie wspomina o wysłaniu przez księcia ruskiego żadnych darów dla niemieckiego monarchy. Bardzo możliwe, że Światosław ofiarował skarby Henrykowi IV nie ze strachu wobec usłyszonej groźby o ewentualnej organizacji niemieckiej wyprawy militarnej – jeśli nie podporządkuje się i nie ustąpi wygnanemu bratu – której raczej nie obawiał się⁴¹. Wydaje się, że czyn księcia ruskiego może mieć dwa istotne powody. Z jednej strony mógł być próbą przepukstwa, aby przeciągnąć króla niemieckiego na swoją stronę i zaprzestał wspomaganie

³⁵ Tak uważa T. Grudziński, *Polityka*, s. 76.

³⁶ Zob.: П. П. Толочко, *Древняя Русь*, s. 92. Na ten temat zob. również: В. Л. Яни, *Русская княгиня Олисава–Гертруда и ее сын Ярополк*, „Нумизматика и эпиграфика”, т. 4, 1963, s. 154–155. W. Janin jest zdania, że Izjasław został wгęс oszukany. В. А. Кучкин, „Поучение” Владимира Мономаха, s. 34.

³⁷ *Поучение Владимира Мономаха*, с. 247; *Древняя Русь в свете зарубежных источников*, с. 362; А. Б. Головкин, *Древняя Русь и Польща*, с. 54; А. Кijas, *Włodzimierz Monarch w świetle swego Pouczenia*, [in:] *Pax et bellum*, red. К. Olejnik, Poznań 1993, s. 68; В. А. Кучкин, „Поучение” Владимира Мономаха, с. 33; В. Т. Пашуто, *Внешняя политика Древней Руси*, с. 42. Inaczej J. Powierski, *Kryżus*, s. 77–78.

³⁸ *Повесть временных лет*, стб. 189–190. Zob. także: S. Franklin, J. Shepard, *The Emergence of Rus*, p. 258.

³⁹ Zob.: А. В. Назаренко, *Древняя Русь*, с. 530; S. Epperlein, B. Widera, *Die Beziehungen der Kiewan Rus*, s. 283. Autorzy uważają, że obaj książęta ruscy mieli możliwość mieszanie się w wewnętrzne sprawy Henryka IV w przeciwieństwie do Bolesława Szczodrego. Nie wydaje się to założenie do końca słuszne, ciężko bowiem na podstawie braku danych źródłowych wyrokować o możliwości mieszanie się w wewnętrzne sprawy cesarstwa przez Bolesława.

⁴⁰ Zauważył to już przeszło sto lat wcześniej T. Wojciechowski, *Szkice historyczne XI wieku*, wstęp. A. Geysztor, wyd. 4, Warszawa 1970, s. 173–174 [wydanie oryginalne: Kraków 1904].

⁴¹ Inaczej S. Epperlein, B. Widera, *Die Beziehungen der Kiewan Rus*, s. 276. Autorzy uważają, że Światosław musiał się liczyć z ewentualnym najazdem Henryka IV.

w jakikolwiek sposób Izjasława przez Henryka IV⁴². W tym przypadku należy widzieć w tym ruchu próbę porozumienia się z niemieckim monarchą w podobnym duchu, jak wcześniej miało to miejsce z Bolesławem Szczodrym. Wysłanie darów mogło być również manifestacją siły i bogactwa, którymi chwalił się i dysponował książę ruski⁴³. Dodatkowo należy zaznaczyć, że w *Powieści minionych lat* zawarta jest krytyka Światosława, kiedy latopisarz zaznacza, że wraz ze śmiercią księcia całe jego bogactwo zostało roztrwonione⁴⁴.

Misja dyplomatyczna przeprowadzona przez Burcharda zakończyła się wobec zamierzeń, z jakimi została wysłana, całkowitą klęską, co raczej nikogo nie zdziwiło. Wątpliwe jest, aby wierzono w skuteczność dyplomatycznego nacisku na Światosława. Burchard powrócił, jak już powyżej wspomnieliśmy, w przedziale czasowym od lipca do października 1075 r. (wydaje się jednak, że czas powrotu należy uściślić do lipca lub sierpnia tego roku⁴⁵) przywożąc ze sobą liczne, cenne dary od Światosława, które miały, zdaniem Lamperta, przekonać do zaniechania przez Henryka IV popierania Izjasława⁴⁶. Kronikarz ironicznie wręcz stwierdza, że Światosław niepotrzebnie wysłał liczne podarunki, ponieważ zważywszy na wewnętrzne kłopoty w państwie króla niemieckiego nie był on w żaden sposób zorganizować jakiegokolwiek militarne-go przedsięwzięcia przeciwko księciu kijowskiemu⁴⁷. Z drugiej strony Lampert stwierdza, że tak wielkich skarbów nie widziano nigdy w Cesarstwie, które prawdopodobnie zrobiły jeszcze większe wrażenie niż wcześniejsze dary ofiarowane przez Izjasława⁴⁸. Wyprawa Burcharda opłaciła się niewątpliwie królowi niemieckiemu, ponieważ, jak stwierdza kronikarz, dar Światosława zapełnił pusty skarbiec królewski, a pieniądze zostały wykorzystane na spłatę zobowiązań wobec rycerzy⁴⁹. Tym samym słuszne jest stwierdzenie niemieckich badaczy, że jedynym wygranym w całym konflikcie między ruskimi braćmi był przyszły cesarz rzymski, gdyż od obu stron otrzymał olbrzymie dary, które w wydatnym stopniu polepszyły jego sytuację materialną⁵⁰.

Przedsięwzięcie jedynie misji dyplomatycznej ze strony Burcharda na polecenie Henryka IV niewątpliwie nie zadowalało w pełni aspiracji i dążeń Izjasława, jednak mógł żywić nadzieję, że jest to dopiero pierwszy, wstępny krok do rozprawie-

⁴² J. Martin, *Medieval Russia 980–1584*, Cambridge 2007, p. 56, twierdzi że Światosław ponownie wymanewrował Izjasława, ponieważ bogatymi darami odwiódł cesarza do miesania się w konflikt na Rusi. Por. B. D. Grekow, *Rus Kijowska*, Warszawa 1955, s. 517.

⁴³ П. П. Толочко, *Древняя Русь*, s. 91.

⁴⁴ *Повесть временных лет*, стб. 190.

⁴⁵ Por. przyp. 29.

⁴⁶ *Lamperti Hersfeldensis Annales*, p. 225.

⁴⁷ *Lamperti Hersfeldensis Annales*, p. 225: „Nec multo post Burchardus prepositus Treverensis aecclesiae, qui ad regem Ruzenorum legatione regia functus erat, reversus est, tantum regi deferens auri et argenti et vestium preciosarum, ut nulla retro memoria tantum regno Teutonico uno tempore illatum referatur. Qua regem mercede ad hoc tantum redimere volebat rex Ruzenorum, ut fratri suo, quem regno expulerat, adversum se non preberet auxilium. Quod certe gratis etiam impetrare potuisset, quia intestinis ac domesticis bellis occupatus ad externa tamque remotis gentibus inferenda bella nullo modo vacabat”. Zob. też: E. Winter, *Russland und das Papsttum*, Bd. 1, Berlin 1960, s. 50; П. П. Толочко, О. П. Толочко, *Київська Русь*, s. 189; А. В. Назаренко, *Древняя Русь*, s. 529–530. D. Oljančyn, *Zur Regierung*, s. 402, jest zdania, że informacje Lamperta pochodzą z drugiej ręki. S. Franklin, J. Shepard, *The Emergence of Rus*, p. 258, stwierdzają że wysłanie prezentów dla Henryka IV było marnotrawstwem.

⁴⁸ G. Meyer von Knonau, *Jahrbücher des Deutschen Reiches*, Bd. 2, s. 517.

⁴⁹ *Lamperti Hersfeldensis Annales*, p. 226. Zob. też: А. В. Назаренко, *Древняя Русь*, s. 529–530.

⁵⁰ S. Epperlein, B. Widera, *Die Beziehungen der Kiewan Rus*, s. 283.

nia się z buntowniczym, młodszym bratem i odzyskaniem władzy na Rusi. Dobrym świadectwem ukazującym jednak rozczarowanie księcia ruskiego polityką prowadzoną ze strony Henryka IV może być fakt, że Izjasław nie czekał na rezultat niemieckiej misji przedsięwziętej na Ruś, ponieważ zanim powrócił Burchard, wysłał syna Jaropelka, zapewne z prośbą o pomoc w odzyskaniu tronu kijowskiego, do papieża Grzegorza VII⁵¹, który następnie napisał, datowany na 17 kwietnia 1075 r., list do Izjasława i jego małżonki Gertrudy. Papież zgadzał się w przesłanym piśmie na przyjęcie Rusi pod opiekę Stolicy Apostolskiej⁵². Takie postępowanie Izjasława może być jednak również świadectwem, że wygnany książę ruski pragnął jednocześnie wykorzystać wszystkie dostępne sposoby mogące się przyczynić do powrotu na Ruś i w tym względzie nie ograniczał się jedynie do ewentualnej pomocy ze strony Henryka IV⁵³. Należy zwrócić uwagę również na fakt, że w obu przypadkach Izjasław był w stanie obiecać daleko idące zobowiązania za pomoc w odzyskaniu władzy i pokonaniu brata, co widoczne jest wyraźnie w przekazie Siegeberta oraz w mniejszym stopniu w liście papieskim, a to ukazuje, jak bardzo książę był zdesperowany i jak daleko mógł się posunąć dla uzyskania realnego wsparcia, choć wątpliwe jest, aby po powrocie na Ruś w wyniku udzielonej pomocy respektował swoje dawne zobowiązania⁵⁴.

Nie mamy żadnych szczegółowych informacji na temat pobytu wygnanego księcia ruskiego w Niemczech, co nie dziwi, ponieważ takich wiadomości nie posiadamy również na temat jego wcześniejszych pobytów w Polsce⁵⁵. Prawdopodobnie Izjasław przebywając na terenie cesarstwa – w gościnie u margrabiego łuzycznego Dediego, któremu został przez Henryka IV powierzony dalszej opiece podczas spotkania w Moguncji⁵⁶ – nie marnował czasu i mógł próbować związać ze swoją sprawą innych margrabiów jako potencjalnych sojuszników⁵⁷. W takim kontekście można widzieć, lecz nie tylko, jak zaraz zobaczymy, zawarcie związku małżeńskiego przez Jaropelka, syna Izjasława, z Kunegundą córką margrabiego miśnieńskiego, Ottona⁵⁸.

⁵¹ A. Б. Головки, *Древняя Русь и Польша*, s. 55; G. Meyer von Knonau, *Jahrbücher des Deutschen Reiches*, Bd. 2, s. 555. Natomiast B. D. Grekow, *Ruś Kijowska*, s. 517, błędnie, że dopiero po odmowie pomocy przez Henryka IV Izjasław zwrócił się do papieża. Por. także: M. C. Грушевський, *Історія*, т. 2, с. 39. Inaczej na ten temat J. Powierski, *Kryzys*, s. 89.

⁵² *Monumenta Gregoriana*, vol. 2, lib. 2, nr 74, p. 198–199.

⁵³ H. E. J. Cowdrey, *Pope Gregory VII*, p. 452, uważa że Izjasław w desperacji zwrócił się do papieża, po tym jak Henryk IV nie udzielił mu realnego porparcia. Podobnie П. П. Толочко, *Древняя Русь*, с. 92.

⁵⁴ w historiografii słusznie podkreśla się brak jakichkolwiek kontaktów rusko-papieskich po odzyskaniu przez Izjasława władzy na Rusi. Zob. przykładowo: G. Vernadsky, *Kievan Russia*, New Haven 1948, p. 87; T. Grudziński, *Polityka*, s. 98; Por.: W. Meyszowicz, *L'union de Kiev avec Rome*, s. 103–104.

⁵⁵ Dobrym świadectwem pamięci w Polsce o Izjasławie może być odnotowanie w *Roczniku kapituły krakowskiej* daty tragicznej śmierci księcia ruskiego w wyniku bitwy, która nastąpiła dnia 3.X.1078 r. Zob.: *Najdawniejsze roczniki krakowskie i kalendarz*, wyd. Z. Kozłowska-Budkowa, [in:] *Monumenta Poloniae Historica, Series Nova*, t. 5, Varsaviae 1978, p. 51: „MLXXVIII rex Ruthenorum in prelio interfectus est”.

⁵⁶ *Lamperti Hersfeldensis Annales*, p. 202: „Ruzenorum rex Dedi marchioni Saxonico, cuius ductu eo advenerat, a rege commissus est servandus, donec legati revertentur”. D. Oljančyn, *Zur Regierung*, s. 402, uważa że Izjasław przebywał w Bautzen albo w Meißen.

⁵⁷ Na ten temat, zob.: R. Bloch, *Verwandtschaftliche Beziehungen des sächsischen Adels*, s. 198; J. Powierski, *Kryzys*, s. 96, jest zdania, że małżeństwo Jaropelka z Kunegundą zostało zawarte podczas pobytu u margrabiego Dediego. Podobnie uważa C. Lübke, *Das östliche Europa*, München 2004, s. 265.

⁵⁸ *Annalista Saxo*, ed. G. Waitz, p. 693, 737. Nowe wydanie: *Annalista Saxo*, ed. K. Nass, [in:] *Monumenta Germaniae Historica. Scripores*, t. 37, Hannoverae 2006, p. 405, 510. w historiografii słusznie nie zostały przyjęte hipotezy D. Oljančyn, *Zur Regierung*, s. 404. Krytykę podobnych propozycji, zob.: F. Braun, *Russland und die Deutschen in alter Zeit*, [in:] *Germanica. Eduard Sievers zum 75. Geburtstag* 25. November 1925, Halle 1925, s. 186–187 oraz A. B. Назаренко, *Древняя Русь*, с. 526. o Ottonie, zob.: H. T. Fläthe: *Otto, Markgraf von Meißen*. [in:] *ADB*, Bd. 24,

Badacze zastanawiają się, kiedy małżeństwo mogło zostać zawarte, a rozpiętość propozycji jest bardzo duża. Niektórzy uważają, że ślub odbył się na Rusi jeszcze przed wygnaniem Izjasława z rodziną⁵⁹, inni natomiast wskazują 1073 r.⁶⁰ Jest wysoce prawdopodobne, że został on zawarty najwcześniej w 1073 r. a najpóźniej w 1074 r.⁶¹ Niestety nie jesteśmy w stanie podać dokładnej daty⁶². Warto zwrócić uwagę, że gdyby okazało się, iż związek małżeński między Jaropełkiem a Kunegundą został zawiązany podczas pobytu książęcej rodziny ruskiej w Polsce, to można przy tym ostrożnie doszukiwać się udziału Bolesława Szczodrego w organizacji tego mariażu, ponieważ skądinąd wiemy, że margrabia Dedi pozostawał w opozycyjnym stosunku względem Henryka IV⁶³, a to mogłoby być dobrym świadectwem kontaktów Bolesława z opozycją przeciw królowi niemieckiemu (w późniejszym czasie, 2 lutego 1074 r. w wyniku pokoju w Gerstungen Dedi przeszedł z powrotem na stronę monarchy)⁶⁴. Wiemy też, że sam margrabia był od 1069 r. ożeniony z matką Kunegundy, wdową po Ottonie i von Weimar, Adelą von Brabant⁶⁵. Zapewne od tego momentu Kunegunda przebywała razem z matką na dworze jej nowego męża⁶⁶. Z drugiej strony propozycja zawarcia mariażu mogła wyjść również od strony Dedi⁶⁷, który przez ten krok mógł pragnąć umocnić swoje stosunki z Henrykiem IV, a pamiętajmy, że król niemiecki po spotkaniu z Izjasławem w Moguncji osobiście powierzył dalszą opiekę nad ruską rodziną właśnie Dediemu.

Jesteśmy przekonani, że zawarcie małżeństwa pomiędzy synem Izjasława i Gertrudy a Kunegundą odbyło się jednak podczas przebywania, ruskiej rodziny książęcej na wygnaniu, prawdopodobnie w Polsce. Z tego powodu również nie dziwi fakt udania się, po

Leipzig 1887, 704.

⁵⁹ A. Poppe, *Gertruda–Olisawa, regina Russorum. Materiały do życiorysu*, [in:] *Scriptura custos memoriae. Prace historyczne*, red. D. Zydorek, Poznań 2001, s. 580, przyp. 16; A. B. Назаренко, *Древняя Русь*, c. 528.

⁶⁰ N. de Baumgarten, *Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides russes du Xe au XIIIe siècle*, Roma 1927, s. 10–11; B. Т. Пашурто, *Внешняя политика Древней Руси*, c. 124. Za 1073 r. jest B. Kurbis, *Gertruda – historia jej życia*, [in:] *Na progach historii*, t. 2, Poznań 2001, s. 292; J. Forsman, *Die Beziehungen altrussischer Fürstengeschlechter zu Westeuropa. Ein Beitrag zur Geschichte Ost- und Nordeuropas im Mittelalter*, Bern 1970, tafel IV: *Die Rurikiden*.

⁶¹ Por.: T. Michałowska, *Ego Gertruda*, s. 156.

⁶² Jako jeden z argumentów pozwalających datować w przybliżeniu zawarcie małżeństwa są narodziny Anastazji datowane na 1074 r. (N. de Baumgarten, *Généalogies*, s. 10). Możliwy jest jednak również rok następny (*Ипатьевская летопись*, [in:] *Полное Собрание Русских Летописей*, т. 2, Санкт–Петербург 1908, стб. 492). Z tego też faktu A. B. Назаренко, *Древняя Русь*, c. 526–527, próbował uściślić datę urodzin Anastazji między styczniem 1073 r. a styczniem 1074 r. lub rok później. Ostatnio inny rosyjski badacz, który polemizuje z A. Nazarenko, przychylił się do bardziej tradycyjnego spojrzenia, datując zawarcie małżeństwa między końcem 1074 r. a początkiem 1075 r., zob.: С. В. Цыб, *Хронология домонгольской Руси*, ч. 1: *Киевский период*, Барнаул 2003, c. 183–185, 202. Ze starszych badań chronologicznych, por.: Н. Г. Бережков, *Хронология русского летописания*, Москва 1963, c. 168–170. Jak widać wobec lakoniczności źródeł łacińskich, jak również możliwych różnych interpretacji chronologicznych źródła ruskiego, nie jest łatwo rozstrzygnąć to zagadnienie. Wydaje się jednak prawdopodobne, że córka Jaropełka mogła urodzić się w 1074 r., a najpóźniej na początku 1075 r. Zawilość zagadnienia jest dobrze ukazana w А. Войтович, *Князівські династії, розділ 3.5.3 oraz розділ 3.5.7*, który zawarcie małżeństwa między Jaropełkiem a Kunegundą datuje na ok. 1075 r., a narodziny Anastazji na 1074 r. w rozwikłaniu zagadki daty zawarcia małżeństwa między Jaropełkiem a Kunegundą nie pomaga również zapis kommemoratywny znajdujący się w kalendarzu kodeksu Gertrudy pod 16 września, który informuje o śmierci „Demetrius infans” – jak powszechnie się przyjmuje syna Jaropełka i Kunegundy. Zob.: *Modlitwy księżnej Gertrudy z Psalterza Egberta z Kalendarzem*, wyd. M. H. Malewicz, B. Kürbis, [in:] *Monumenta Sacra Polonorum*, t. 2, Kraków 2002, p. 110. Por.: A. Poppe, *Gertruda–Olisawa*, s. 580, przyp. 16.

⁶³ *Lamperti Hersfeldensis Annales*, p. 149; I. S. Robinson, *Henry IV*, s. 66.

⁶⁴ H. T. Flathe, *Dedo II*, s. 17.

⁶⁵ *Lamperti Hersfeldensis Annales*, p. 106; R. Bloch, *Verwandschaftliche Beziehungen des sächsischen Adels*, s. 197–198; O. Posse, *Die Markgrafen von Meissen und das Haus Wettin bis zu Konrad dem Grossen*, Leipzig 1881, s. 161–162; G. Meyer von Knonau, *Jahrbücher des Deutschen Reiches*, Bd. 1, s. 618–619.

⁶⁶ F. Braun, *Russland*, s. 688.

⁶⁷ Na temat motywów, jakimi kierował się Dedi, zob.: A. B. Назаренко, *Древняя Русь*, c. 527–528. Należy jednak pamiętać, że badacz rosyjski opowiada się za zawarciem małżeństwa Jaropełka z Kunegundą jeszcze przed wygnaniem Izjasława z Rusi w 1073 r.

przymusowym opuszczeniu Polski, Izjasława do margrabiego Dediego, licząc zapewne na wsparcie i pomoc nowego „zięcia”. Wydaje się jednak, że dokładniejsze, pozbawione wątpliwości sprecyzowanie daty zawarcia związku małżeńskiego między Jaropełkiem a Kunegundą nie jest możliwe, ponieważ o tym mariażu dowiadujemy się jedynie z kroniki Annalsty Saxo, którego przekaz jest bardzo lakoniczny i niedokładny.

Niestety nie wiemy również, co działo się dokładnie z księciem ruskim po powrocie Burcharda z Rusi z nieudanych pertraktacji⁶⁸. Niewątpliwie Izjasław w dalszym ciągu mógł pozostawać w gościnie u margrabiego Dediego, który niebawem jednak zmarł, co nastąpiło w październiku 1075 r.⁶⁹ Wątpliwe w tym miejscu jest twierdzenie Jana Powierskiego, że „przejsie Dediego na stronę powstania saskiego po styczniu 1075 r. postawiło Izjasława w trudnej sytuacji wobec Henryka IV i ponownie ułatwiło zbliżenie ruskiego wygnańca do obozu Bolesława Śmiałego i Gezy”⁷⁰. Warto jednak zaznaczyć, że margrabia Dedi, nie przystąpił do wznowienia walk po stronie saskiej, gdyż od momentu zawarcia pokoju w Gerstungen z 2 lutego 1074 r. Dedi pozostawał w pokojowych stosunkach z Henrykiem⁷¹, który na początku 1075 r. powierzył mu w opiekę, może jako wyraz zaufania, Izjasława z rodziną⁷². Tak samo fakt długiej choroby margrabiego, w wyniku której zmarł oraz fakt wysłania syna jako zakładnika do króla niemieckiego nie popierają tezy o wrogim stosunku względem Henryka IV⁷³.

Niewiadomo, czy po śmierci dotychczasowego margrabiego Izjasław dalej przebywał na Łużycach, czy może został lub sam przeniósł się na dwór innego możnowładcy? Niestety na ten temat nie jesteśmy w stanie nic powiedzieć. Nie posiadamy również informacji o dokładnej dacie opuszczenia przez Izjasława wraz z rodziną Cesarstwa i ponownego przyjazdu do Polski. Być może książę ruski był obecny na uroczystości koronacji królewskiej Bolesława Szczodrego 25 grudnia 1076 r.⁷⁴? Możliwe, że do tego okresu odnosi się zapis na paliuszu z XI w., który zachował się w języku łacińskim w rękopisie z drugiej połowy XV-wiecznej kopii⁷⁵, którego odkrywcą jest Antoni Lewicki⁷⁶. Rękopis przechowywany jest obecnie w Bibliotece Kórnickiej⁷⁷. Autorem napisu lub inicjatorem jest najprawdopodobniej Izjasław, a treść tekstu jest kierowana do Boga, którego książę ruski prosi o podarowanie licznych lat życia, aby mógł się oczyścić z popełnionych

⁶⁸ Na ten temat szerzej, zob.: T. Michałowska, *Ego Gertruda*, s. 175–177. z braku jakichkolwiek źródeł na ten temat nie podejmujemy dyskusji nad tym zagadnieniem.

⁶⁹ *Lamperti Hersfeldensis Annales*, p. 232: „Cumque sub idem fere tempus Dedi marchio longa egritudine absumptus decessisset, marcham eius Boemico duci in premium exactae militiae dedit”.

⁷⁰ J. Powierski, *Kryzys*, s. 96. w podobnym tonie T. Michałowska, *Ego Gertruda*, s. 175; A. B. Назаренко, *Древняя Русь*, c. 526, jest zdania że stosunki między królem a Dedim pozostawały napięte.

⁷¹ *Lamperti Hersfeldensis Annales*, p. 232: „ipse marchio [Dedi – N.D.] post recuperatam pacem in Gerstingun intermerat semper erga regem remque publicam fidem servasset”. Por. również: G. Meyer von Knonau, *Jahrbücher des Deutschen Reiches*, Bd. 2, s. 526; O. Posse, *Die Markgrafen von Meissen*, s. 173, 177.

⁷² O. Posse, *Die Markgrafen von Meissen*, s. 173.

⁷³ *Lamperti Hersfeldensis Annales*, p. 232.

⁷⁴ C. Raffensperger, *Reimagining Europe. Kievan Rus' in the Medieval World*, London 2012, p. 167. Autor jest zdania, że Izjasław pojawił się zimą 1076 r. w Polsce w towarzystwie papieskich legatów. Brak na potwierdzenie tego przypuszczenia jednak bezpośredniego źródła. Obecność na koronacji księcia ruskiego zakłada B. Kürbis, *Gertruda*, s. 293.

⁷⁵ Szerzej na temat rękopisu, zob.: E. Majkowski, *Długossiana w Dziale Rękopisów Biblioteki Kórnickiej*, „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej”, 5, 1955, s. 196–198; J. Zathey, *Katalog rękopisów średniowiecznych Biblioteki Kórnickiej*, Warszawa 1963, s. 473, 477; T. Michałowska, *Ego Gertruda*, s. 96–97. Zostało również wyrażone przypuszczenie, że pierwotnie napis był zapisany w języku starocerkiewnosłowiańskim, zob.: *Древняя Русь в свете зарубежных источников*, c. 364.

⁷⁶ A. Lewicki, *Napis na paliuszu z XI wieku*, „Kwartalnik Historyczny”, 7, 1893, s. 447–448.

⁷⁷ Biblioteka Kórnicka, sygn. 802, 15v.

grzechów i osiągnąć królestwo niebieskie⁷⁸. Zapis na paliuszu z XI w. może uchodzić za świadectwo trzeciego pobytu Izjasława w Polsce⁷⁹. Niestety sam zapis nie uściśla nam dokładnie pobytu księcia ruskiego w Polsce. Historycy na podstawie tego źródła wyciągali wniosek, że Izjasław musiał być obecny na koronacji królewskiej Bolesława⁸⁰, a także o podarowaniu paliusza arcybiskupowi gnieźnieńskiemu. T. Michałowska zwraca uwagę, że prawdopodobnie dar mógł przypaść biskupowi krakowskiemu i w Krakowie był później przechowywany⁸¹.

Wątpliwa wydaje się jednak obecność Izjasława na koronacji Bolesława, gdyż do czasu informacji o śmierci Światosława wygnany książę ruski nie miał raczej czego szukać u polskiego monarchy. Prawdopodobnie Izjasław na wieść o śmierci swojego brata jeszcze raz spróbował zwrócić się w kierunku Bolesława, a nie miał nic do stracenia, ponieważ wcześniejsze próby uzyskania pomocy od Henryka IV i Grzegorza VII zakończyły się ewidentnym niepowodzeniem. Samo ofiarowanie paliusza przez Izjasława nie może dziwić, a wręcz idealnie wpasowuje się w dotychczasową politykę prowadzoną przez wygnança, który nie szczędził majątku, ani obietnic, aby związać ze sobą potencjalnych sojuszników.

Podsumowując dotychczasowe rozważania należy stwierdzić, że pobyt Izjasława wraz z rodziną na terenie Cesarstwa w latach mniej więcej od końca 1074 r. do maksymalnie pierwszych miesięcy 1077 r., nie okazał się dla wygnanego księcia ruskiego pozytywny. Jeżeli Izjasław liczył na czynną pomoc ze strony Henryka IV w odzyskaniu władzy na Rusi, to odczuł poważny zawód, gdyż król niemiecki ograniczył się jedynie do wysłania misji dyplomatycznej do Światosława na początku 1075 r. z Burchardem na czele, na której sam zyskał najwięcej. Poselstwo niemieckie nie osiągnęło żadnego sukcesu, a sytuacja Izjasława w dalszym ciągu pozostawała niezmienna, gdyż brak informacji o tym, że Henryk IV, zajęty własnymi sprawami, przedsięwziął jeszcze jakieś inne akcje na rzecz księcia ruskiego. Król niemiecki, co prawda, groził Światosławowi, gdyby nie ustąpił pokojowo, organizacją wyprawy militarnej, jednak do takiego wydarzenia nie doszło. Sytuacja Izjasława zmieniła się na lepsze po śmierci Światosława 27 grudnia 1076 r.⁸² Wtedy dopiero wygnany książę otrzymał upragnioną pomoc, ale nie od Henryka IV, a ponownie od Bolesława Szczodrego, co w efekcie zakończyło się odzyskaniem przez Izjasława tronu kijowskiego 15 lipca 1077 r.⁸³

⁷⁸ „Textus in Pallio sancti Adalberti descriptus. Oracionibus sancti Demetrii concedas omnipotens multos annos seruo tuo Izaslaw duci Russie ob remissionem peccaminum et Regni celestis Imperium amen. Fiat domine in nomine tuo”. Tekst dostępny w: T. Michałowska, *Ego Gertruda*, s. 96 (tu również tłumaczenie polskie) oraz A. Lewicki, *Napis*, s. 447.

⁷⁹ T. Michałowska, *Ego Gertruda*, s. 98, wyraża przypuszczenie, że paliusz mógł zostać również ofiarowany podczas pierwszych dwóch pobytów Izjasława w Polsce, ale nie wyklucza również, że nastąpiło to podczas trzeciego pobytu u Bolesława Szczodrego. Wydaje się jednak, że ofiarowanie paliusza nastąpiło na początku 1077 r., co idealnie wpasowuje się jako dar dla nowego metropolity gnieźnieńskiego, który został ustanowiony w 1075 r.

⁸⁰ S. Kętrzyński, *Gertruda*, [in:] *Polski Słownik Biograficzny*, red. W. Konopczyński, t. 7, Kraków–Wrocław 1948–1958, s. 406; B. Kürbis, *Gertruda*, s. 293; T. Michałowska, *Ego Gertruda*, s. 98.

⁸¹ T. Michałowska, *Ego Gertruda*, s. 98. Por. przyp. 79.

⁸² *Повесть временных лет*, стб. 190; *Древняя Русь в свете зарубежных источников*, s. 364; J. Powierski, *Kryzys*, s. 75 przesuwa datę śmierci Światosława na 1075 r., jednak wydaje się to wątpliwe i pozostaniemy przy tradycyjnym datowaniu zgonu księcia.

⁸³ П. П. Толочко, О. П. Толочко, *Киевська Русь*, s. 189. Autorzy słusznie stwierdzają, że gdyby nie śmierć Światosława, to nie wiadomo kiedy Izjasław wróciłby na Ruś i czy w ogóle kiedykolwiek by to nastąpiło.

*

Norbert Delestowicz, *Circumstances of Izyaslav Yaroslavich's residence at the court of German king Henry IV in 1074–1077*

During March 1073 Izyaslav once again was deposed from Kievan throne, banished by his brothers Svyatoslav and Vsevolod. The Ruthenian prince took his family and gathered treasures and fled to Poland, where he nevertheless did not receive support he expected from Boleslaw the Brave, and most probably by the end of 1074 was forced to leave the court of the Polish ruler and departed West, to the court of the German King Henry IV, with whom he met in January 1075 in Mainz. He also offered generous gifts of gold and silver. Henry IV, busy with his own problem in the country, dispatched to Rus' and Svyatoslav only a diplomatic mission led by Burchard, to convince Ruthenian prince to resign from the authority and pass it to Izyaslav. But the mission ended without success. We do not have any information regarding the possibility of future Holy Roman Emperor supporting the exile. Most possibly, during his time in the territory of the Empire, Izyaslav resided at margrave Dedi's, to whom stepdaughter Kunigunde he married his son, Yaropolk, on the unspecified date. But help in reclaiming authority in Rus' was given to him by Boleslaw the Brave on 27th December 1076, after the death of Svyatoslav. This support was successful, and on 15th July 1077 he reclaimed the Kievan throne.

*

Норберт Делестович, *Обстоятельства пребывания Изяслава Ярославовича при дворе немецкого короля Генрика IV в 1074–1077 гг.*

В марте 1073 г. Изяслав в очередной раз потерял киевский престол, изгнанный своими братьями Святославом и Всеволодом. Русский князь, вместе со своей семьей и казной бежал в Польшу, но не получил ожидаемой поддержки со стороны Болеслава Щедрого, который заключил союз с Святославом. Вероятно под конец 1074 г. Изяслав был вынужден покинуть двор польского правителя. В поисках помощи русский князь отправился ко двору немецкого короля Генриха IV, с которым встретился в январе 1075 г. в городе Майнц, принеся ему богатые дары. Местом пребывания Изяслава на территории империи, наиболее вероятно, стал двор лужицкого маркграфа Дедия, падчерица которого, Кунегунда, была выдана за сына Изяслава – Ярополка. Генрик IV, занятый внутриполитическими проблемами, выслал в Киев посольство во главе с Бурхардом, стремясь склонить Святослава добровольно отдать престол Изяславу. Однако посольство не принесло ожидаемых результатов. Не известно, делал ли будущий римский император еще какие-то шаги на поддержку изгнанника. Только после смерти Святослава в 1076 г. помощь Изяславу оказал польский король Болеслав Щедрый. Эта помощь оказалась эффективной и 15 июля 1077 г. Изяслав вернул себе киевской стол.

Назарий Христан
(Черновцы)

БЫЛА ЛИ ФЕОФАНО МУЗАЛОН ЖЕНОЙ КНЯЗЯ ОЛЕГА СВЯТОСЛАВОВИЧА?

В данной статье исследуются особенности матримониальной политики русских князей в конце XI в., в частности, проблема идентификации брака князя Олега Святославовича и Феофано Музалон. Историографическая традиция присваивает Феофано роль жены князя Олега Святославовича. Однако эта гипотеза до сих пор базируется на очень слабых аргументах. Новое прочтение всех доступных источников, пересмотр теорий может представить новую перспективу для изучения матримониальной политики князей Руси. Автор старался рассмотреть все возможные теории брака и провести максимально полное исследование сохранившихся источников. Также исследована новая теория о возможном муже Феофано Музалон, которым, вполне вероятно, мог быть Святополк Изяславович.

Историографическая традиция отводит Феофано Музалон роль жены князя Олега Святославовича. Представленная гипотеза все же основана, мы увидим ниже, на весьма шатких аргументах. В связи с этим, новое прочтение всех доступных источников представит новую перспективу для исследования матримониальной политики древнерусских князей в конце XI – начале XII вв.

Концепция о возможном браке Феофано Музалон и Олега Святославовича базируется на анализе трех разных по жанру и характеру источниках. Основная проблема заключается в противоречивости их интерпретации в исторической науке.

В 1883 г. Генрих Шлюмберже издал печать (моливдовул), которая и лежит в основании всей последующей дискуссии в литературе. По мнению французского византиниста, печать принадлежала византийской аристократке из рода Музалонов, которая вышла замуж за русского князя, о чем свидетельствует ее титул архонтисы Руси: „Κ[ύρι]ε β[οή]θ[ει] τη ση δούλη θεοθάνου ἀρχοντήσ[σ]η Ῥωσίας τη Μουζαλονήσ[σ]η, а саме ἀρχοντήσ[σ]η Ῥωσίας”¹.

¹ Перевод легенды печати: „Господи, помоги своей рабе Феофано, архонтисе России, Музалонисе”, цит. по: G. Schlumberger, *Description de cinq sceaux de l'époque Byzantine*, „Revue Numismatique”, 1, 1883, p. 447–458.

На сегодня известно еще две печати Феофано Музалон. Валентин Янин издал берлинский экземпляр печати Феофано², а недавно была обнаружена еще одна печать Феофано Музалон. Моливдовул находится в частной коллекции украинского коллекционера Алексея Шереметьева и был представлен научному обществу в 2012 г. на коллоквиуме по сфрагистике в Киеве. Надпись на легенде не содержит разночтений с другими экземплярами, но в отличие от них она сохранилась исключительно хорошо.

В 1941 г. Николае Банеску опубликовал печать, надпись на булле которой гласит следующее: „|Κ[ύρι]ε β[οή]θ[ει] Μιχαήλ ἀρχοντ[ι] Ματράχ[ου] Ζιχίας και πάσης [Χ]αζαρί[ας]”³. Н. Банеску считал архонта Михаила византийским наместником на Киммерийском Босфоре и был первым, кто сопоставил печать Феофано с печатью архонта Михаила. Это позволило Александру Соловьеву выдвинуть предположение, впоследствии широко распространенное в историографии, что этим архонтом мог быть Олег Святославович. По мнению А. Соловьева, на это указывало сходство на легендах печатей⁴. Немного позже Александр Каждан подверг сомнению сопоставление архонта Михаила и Олега Святославовича, главным образом, из-за различия в титулатуре на печатях Михаила и Феофано⁵. Тем самым А. Каждан отказывался видеть в Михаиле русского князя и считал, что владелец печати был обычным византийским архонтом.

Недавно Валерий Степаненко опубликовал новую печать архонта Михаила из коллекции А. Шереметьева, где на легенде моливдовула читаем: „|Κ[ύρι]ε β[οή]θ[ει] Μιχαήλ ἀρχοντ[ι] και δούκας Ματράχ[ου] Ζιχίας και πάσης [Χ]αζαρί[ας]”⁶. По мнению В. Степаненко, чтение „архонт и дука” вполне отчетливое. Он считает, что это обусловлено временным пребыванием князя в Тмутаракани в 1083–1094 гг. Как и предыдущие ученые, В. Степаненко видит в Михаиле – теперь уже архонте и дуке – русского князя Олега Святославовича. Согласно его исследованию, Михаил-Олег не был полноправным архонтом как вассал императора и, соответственно, не был дукой – византийским управляющим в феме („архонт–дука” не включает возможности ложного прочтения – сам „дука” мог выступать в качестве патронима, а не титула). Поэтому данная приставка (не титул) присвоена с временной целью, для дальнейшей легитимизации прав на Тмутаракань. Титул архонтисы, который мы читаем на легенде печати Феофано, тоже относится к 80–90-м гг. XI в., что вообще хорошо сочетается с „титулом” Олега. После смерти Всеволода

² В. Л. Янин, *Печати Феофано Музалон*, „Нумизматика и сфрагистика”, 2, 1965, с. 76.

³ Перевод легенды печати: „Господи, помоги Михаилу, архонту Матрахи, Зихии и всей Хазарии”, цит. по: N. Banescu, *Stăpânirea bizantină în Matracha (Tmutarokan), Zichia, Chazaria și Rusia în timpul Comnenilor*, „Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii Istorice”, 23, 1941, p. 113–132.

⁴ A. V. Soloviev, *Domination Byzantine ou rase au nord de la Mer Noire a Repoque des Comnene?*, [in:] *Akten des XI. Internationalen Byzantinisten-Kongresses*, ed. F. Dölger, H. Beck, München 1960, p. 580.

⁵ А. П. Каждан, *Византийский податный сборщик на берегах Киммерийского Босфора в конце XII в.*, [in:] *Проблемы общественно-политической истории России и славянских стран: сборник статей к 70-летию академика М.Н. Тихомирова*, ред. В.И. Шунков, Москва 1963, с. 96.

⁶ „Господи, помоги Михаилу, архонту–дуке Матрахи, Зихии и всей Хазарии”. В. С. Степаненко, *Архонт и дука Тмутаракани в конце XI века*, [in:] *ΧΕΡΣΩΝΟΣ ΘΕΜΑΤΑ: „империя” и „полис”*, ред. Н. А. Алексеев, Севастополь 2013, с. 161.

Ярославовича в 1094 г. Олег вернулся в Чернигов, а Тмутаракань официально перешла под византийское управление, о чем нам сообщает Мануил Стравороман⁷. Игумен Даниил писал: „Въ томъ бо островъ (Родос) былъ Олегъ князь Русскый 2 лѣта и 2 зиме“⁸. Если видеть в архонте Михаиле Олега Святославовича, а в Феофано Музалон – его жену, то брак между ними вполне вероятно приходился на время вынужденного пребывания князя в Византии.

Еще один, необычный в своем роде, косвенный источник по нашей проблеме – *Любецкий синодик*. Его интерпретация наталкивается на большие трудности, поскольку сам факт достоверности источника вызывает сильные сомнения. Тем не менее, на его основании свою теорию о возможности союза Феофано Музалон и русского князя Олега Святославовича выдвинул Христофор Лопарев⁹. Основанием для такой интерпретации служило сообщение *Любецкого синодика*, где в соответствующем месте списка черниговских князей рядом с Михаилом (Олегом Святославовичем) упомянута и жена Феофания: „Помъяни Великого князя Михаила черниговскаго и княшню его Феофанію“¹⁰.

Однако стоит вернуться к работам одного из первых исследователей синодика Филарета Гумилевского. Он проницательно заметил, что перечень черниговских князей в тексте иногда представлен без хронологической последовательности. В опубликованном им тексте синодика отсутствует запись о князе Михаиле и его жене Феофании. Филарет приводит имя Михаила гораздо позже, а в *Киевском синодике* отмечает фрагмент, где указано, что Феофания является женой праправнука Олега Святославовича, Михаила Всеволодовича (умер в 1246 г.)¹¹. Все это дает нам возможность предположить, что из-за отсутствия хронологической последовательности имена князя Михаила и Феофании могли случайно оказаться рядом с черниговскими князьями конца XI в. Анализируя черниговский список князей на основе *Любецкого синодика*, который издал Рафаил Зотов¹², следует учесть также примечание автора, где Михаил Всеволодович подается без каких-либо упоминаний о возможной жене¹³. В любом случае, полагаться на сообщения синодика нужно с большой осторожностью, поскольку сам источник более поздний по своему характеру, а соответственно и малонадежный.

Последним вероятным источником, относящимся к проблеме брака Феофано Музалон, является *Хроника Ортлиба*, а именно ее приложение *Перенесение*

⁷ P. Gautier, *Le dossier d'un haut fonctionnaire byzantin d'Alexis Ier Comnène, Manuel Straboromanos*, „Revue des études byzantines“, 23, 1965, p. 199–203.

⁸ *Хождение игумена Даниила в Святую землю*, [in:] *Памятники литературы Древней Руси: XII век*, т. 2, Москва 1980, с. 30.

⁹ Х. Лопарев, *Византийская печать с именем русской княгини*, „Византийский Временник“, 1, 1894, с. 160–165.

¹⁰ Р. В. Зотов, *О Черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в Татарское время*, „Летопись занятий Археографической комиссии 1882–1884 гг.“, 9, 1893, с. 24.

¹¹ Ф. Гумилевский, *Терем с епископией, усыпальница и Синодик князей*, „Черниговские спархияльные известия“, 10, 1863, с. 35–47.

¹² Р. В. Зотов, *О Черниговских князьях*, с. 24.

¹³ „И ныне поминаются имена их в сктенъе, с женами и с детьми их. Вот имена их: Михаил-Святополк, Василий-Владимир, Давид Святославич, Михаил-Олег, Панкратий Святославич, Глеб Минский. Только их имена я и помнил, их и вписал.“ *Путешествие игумена Даниила по святой земле в начале XII века*, ред. А. С. Норова, Санкт-Петербург 1864, с. 7.

руки святого Стефана. В свое время Владимир Пашуто, исследуя указанное приложение *Хроники Ортлиба*¹⁴, предположил существование дочери Олега Святославича и Феофано Музалон – Марии, которая была женой силезского палатина Петра Властовича: „Praeclarissimi dueis qui dam ex nobilissimis principibus Graecorum filiam suam cuidam tradidit in matrimonium regi Rutenorum. Memorata igitur matrona superius dicto regi, viro, suo, egregiam peperit elegantis formae filiam, quam pater suus, postquam adolevit, cuidam nobilissimorum Boloniae tyrannorum in coniugium dare decrevit”¹⁵.

Гипотезу В. Пашуто критически оценил Александр Назаренко. Он предположил, что рождение Марии состоялось между 1100–1110 гг., а бракосочетание ее родителей, соответственно, примерно в конце XI в. Зыбкость ключевой основы этого предположения заставляет нас пересмотреть фигуру Олега Святославовича как тестя Петра Властовича. Серьезная хронологическая неувязка, абсолютная противоречивость источников толкают нас на поиск других путей решения проблемы идентификации возможного брака Феофано.

А. Назаренко предположил, что сама Мария могла быть дочерью князя Святополка Изяславовича и его жены Варвары, которая, согласно повести Феодосия Сафоновича *Мучение св. великомученицы Варвары и повесть о преславных чудесах ее*, была дочерью византийского императора Алексея I Комнина¹⁶. Исследования В. Янина показали, что в Алексея I Комнина не было дочери Варвары¹⁷, а Святополк мог быть женат на другой знатной византийке. Этой женщиной вполне могла быть Феофано Музалон. В данном контексте важно генеалогическое исследование того же А. Назаренко, в котором автор доказал, что первая жена Святополка была дочерью Спытигнева II¹⁸. Однако гипотезы относительно второго брака князя остаются вполне правдоподобными. Согласно *Повести временных лет*, Святополк был тестем половецкого хана Тугоркана¹⁹. Николай Баумгартен в своем исследовании называет дочь хана Тугоркана второй женой князя Святополка Изяславовича, которая в крещении получила имя Елена. Проблема заключается в утверж-

¹⁴ В.Т. Пашуто, *Внешняя политика Древней Руси*, Москва 1968, с. 83.

¹⁵ M. Woloszyn, *Zwei Episoden aus der Geschichte der polnisch-byzantinischen Kontakte des 10. bis 12. Jahrhunderts*, [in:] *Byzantina et Slavica Cracoviensia V. Byzantium, New Peoples, New Powers: The Byzantino-Slav Contact Zone, from the Ninth to the Fifteenth Century*, ed. M. Kaimakamova, M. Salamon, Cracow 2007, s. 177. Перевод: „Некто из знатнейших вельмож Греции отдал свою дочь замуж за одного короля Руси. Упомянутая госпожа родила названному выше королю, своему мужу, исключительной красоты дочь, которую отец ее, когда она подросла, решила сочетать браком с неким знатнейшим польским правителем”, см.: *Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия*, т. 4: *Западновропейские источники*, ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой, А. В. Подосинова, коммент. А. В. Назаренко, Москва 2010, с. 197.

¹⁶ “Первой супругой великого князя Киевского Святополка Изяславича, нареченного во святом крещении Михаилом, была греческая царевна Варвара, дочь византийского императора Алексия Комнена”. Сообщения игумена Феодосия в работе “Мучение св. великомученицы Варвары и повесть о преславных чудесах ее” подданы серьезной критике по факту достоверности сведений. См. также, А. В. Назаренко, *Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки, культурных, торговых, политических отношений IX–XII веков*, Москва 2001, с. 576.

¹⁷ В. А. Янин, *Актовые печати Древней Руси X–XV вв.*, т. 1, Москва 1970, с. 84.

¹⁸ А. В. Назаренко, *Древняя Русь на международных путях*, с. 584.

¹⁹ “Того же мца приде Тугорканъ тесть Стопольч къ Переславаю”. Поход хана Тугоркана, которого летописец считает тестем Святополка Изяславовича, датируется 30 мая 1096 (6604) г. *Лаврентьевская летопись*, [in:] *Полное Собрание Русских Летописей*, т. 1, Ленинград 1926, с. 231.

дении Н. Баумгартена²⁰ о существовании дочери от брака Святополка и Елены – Марии. Ее рождение, как мы отмечали выше, состоялось между 1100–1110 гг., а бракосочетание ее родителей – примерно в конце XI в.²¹ Сопоставив сюжет *Хроники Ортлиба* с информацией о возможном браке Святополка Изяславовича с Еленой в 1094 г. (после смерти первой жены князя), кажется вполне обоснованным предположение о том, что Мария была дочерью Святополка.

Возвращаясь к тексту *Хроники Ортлиба*, следует еще раз вспомнить слова о греческом происхождении жены „короля Руси”. Именно греческом, а не половецком. Отвергая существование Варвары как дочери императора Алексея Комнина, а также возможные предположения одноименных представителей этого рода, можно идентифицировать „дочь греческого вельможи” с Феофано Музалон.

Согласно историографической традиции, у Святополка было три жены²². Мать старшего сына сначала была наложницей. Она умерла около 1094 г. в этом же году князь женился на дочери половецкого хана Тугоркана. Половчанка умерла 1103 г. В 1104 г. Святополк женился в третий раз с византийской принцессой Ириной-Варварой Комниной. Учитывая современное состояние дел, мы знаем, что первой женой была не наложница, а дочь Спытигнева II; далее, согласно летописным данным, была половецкая Елена. Существование Варвары Комниной было закономерно опровергнуто В. Яниным, но это не исключает факта возможного бракосочетания с другой знатной гречанкой. В таком случае, фигура Святополка Изяславовича выглядит наиболее привлекательно в качестве отца Марии и тестя Петра Властовича. К тому же, это был бы не первый опыт брака детей князя с иностранными правителями. Его дочери, Сбыслава и Предслава, были женами польского короля Болеслава III Кривоустого и хорватского короля Альмоша Венгерского. Отсутствие более точных источников, сведений о других знатных гречанках на Руси в это время дает нам возможность отождествить мать Марии с женщиной из рода Музалонов – Феофано.

*

Nazariy Chrystan, *Was Theophano Muzalon the wife of Prince Oleg Svyatoslavovich?*

The article focuses on the peculiarities of the matrimonial politics of Rus princes at the end of the 11th c., in particular the problem of Prince Oleg Svyatoslavovich and Theophano Muzalon marriage identifying. The historiographical tradition assigns to Theophano Muzalon the role of the wife of Prince Oleg Svyatoslavovich. But this hypothesis still based on very weak arguments. The new reading of all possible sources can present a new perspective for the study of the matrimonial politics of Rus princes. The

²⁰ Baumgarten N. *Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X-e au XIII-e siècle*, „Orientalia Christiana”, 35, 1927, p.35.

²¹ *Древняя Русь в свете зарубежных источников*, т. 4, с. 197, прим. 3.

²² N. Baumgarten, *Généalogies et mariages*, p. 35; A. В. Назаренко, *Древняя Русь на международных путях*, с. 576.

author reviewed all possible theories of marriage and made a comprehensive study of all possible sources. It is also investigated a new theory about the possible husband of Theophano Muzalon, who could be Sviatopolk Izyaslavovich.

*

Nazariy Chrystian, Czy Teofano Muzalon była żoną księcia Olega Światosławowicza?

Artykuł poświęcony jest charakterystyce polityki matrymonialnej książąt ruskich w końcu XI w., w szczególności problemowi identyfikacji ślubu księcia Olega Światosławowicza i Teofano Muzalon. Tradycja historiograficzna przedstawia Teofano jako żonę księcia Olega Światosławowicza. Jednakże, hipoteza ta do dziś opiera się na bardzo słabych argumentach. Powtórna analiza wszystkich dostępnych źródeł historycznych oraz istniejących teorii, może dać nowe spojrzenie dla studiów nad polityką matrymonialną książąt ruskich. Autor starał się przeanalizować wszystkie możliwe warianty małżeństwa oraz przeprowadzić możliwie pełną analizę zachowanych źródeł. Rozpatrywana była także nowa teza, według której prawdopodobne jest, iż mężem Teofano Muzalon mógł być Światopełk Izasławowicz.

Zofia Brzozowska
(Łódź)

ANTYCZNE I BIZANTYŃSKIE REMINISCENCJE W RUSKIEJ MYŚLI POLITYCZNEJ NA POCZĄTKU XII W. W ŚWIETLE PISM METROPOLITY KIJOWSKIEGO NIKEFORA I

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie jednego z najbardziej interesujących zabytków staroruskiej myśli politycznej – pism Nikefora, greckiego duchownego, pełniącego z woli patriarchy konstantynopolińskiego funkcję metropolity kijowskiego w latach 1104–1121. w swych listach do księcia kijowskiego Włodzimierza Monomacha, wnuka cesarza bizantyńskiego Konstantyna IX Monomacha, ówczesny zwierzchnik Cerkwi Ruskiej postulował, że państwo powinno być rządzone przez jednego władcę, stojącego na straży czystości chrześcijańskiej doktryny. W jego pismach odnajdziemy również dwie teorie na temat pochodzenia władzy monarszej. Słyszymy, że księżę został wybrany i ustanowiony przez samego Boga, a także – że do sprawowania rządów predestynuje go urodzenie. Wyraźne wpływy bizantyńskiego modelu politycznego można dostrzec w zarysowanym przez Nikefora wzorze postępowania idealnego księcia chrześcijańskiego. Co więcej, w tekstach metropolity odnajdujemy również wpływy poglądów Platona, wyłożonych w traktacie Państwo (Politeja). O zależności koncepcji Nikefora od teorii antycznego greckiego filozofa świadczy chociażby porównanie duszy i państwa, przybierające w ujęciu metropolity formy konstatacji, iż pięć zmysłów człowieka powinno pełnić funkcję posłusznych sług duszy, umożliwiających jej kontakt ze światem.

Kiedy słyszymy o rosyjskim absolutyzmie i jego bizantyńskich korzeniach, przychodzi nam na myśl szereg silnie oddziałujących na wyobraźnię obrazów. Rozpocząć go może chociażby swoista galeria świętych antenatów moskiewskich carów, utrwalona na malowidłach, zdobiących wnętrza Soboru Zwiastowania na Kremlu – wydłużone postacie o wyidealizowanych rysach twarzy, pełnym przepychu purpurowo-złotym stroju i aureoli wokół głowy. Rychło też pojawia się w naszej świadomości inna klisza – wyobrażenie o absolutnej, bez mała despotycznej władzy monarszej, której uosobieniem

jest nieodmiennie osoba autokratycznego monarchy, postawiona ponad prawem ludzkim, niepodlegająca żadnym formalnym ograniczeniom, będąca – w myśl założeń „teologii politycznej” Euzebiusza z Cezarei¹ – ikoną Boga na ziemi.

Wpływu myśli bizantyńskiej na kształtowanie się staroruskiego, a w konsekwencji również rosyjskiego modelu politycznego zanegować nie sposób. Co więcej, wzorce z Konstantynopola zaczęły przenikać na grunt wschodniosłowiański na wiele wieków przed powstaniem państwa moskiewskiego. O sakralizacji władzy monarszej pisano tu na długo przed tym, jak Iwan IV Groźny zdecydował się na uroczystą koronację carską. Podstawowe założenia Euzebiańskiej teorii powtarzano na kartach rękopisów zanim Iwan III, poślubiwszy bratanicę ostatniego cesarza bizantyńskiego, Zoe Paleolog, zaczął w oczach swych współczesnych uchodzić za spadkobiercę konstantynopolitańskich *basileusów*. Już na Rusi Kijowskiej na przełomie X i XI w. dokonana się recepcja bizantyńskich kompilacji prawnych, m. in. *Nomokanonu XIV Rozdziałów*, zawierającego wypis ze słynnej *VI Noweli* Justyniana, postulującej zachowanie równowagi i harmonijnego współdziałania między dwiema instytucjami, powołanymi przez Boga dla dobra ludzkości – władzą monarszą i hierarchią duchowną². Za pośrednictwem trzech zabytków piśmiennictwa słowiańskiego z XI–XII stulecia: *Izbornika Światostawa z 1076 r.*, *Powieści o Barlaamie i Jozafacie* oraz *Pszczoly*, do kanonu myśli filozoficznej średniowiecznej Rusi weszły fragmenty *Schede basilike* autorstwa konstantynopolitańskiego diakona Agapeta z VI w.³ Najdobitniejszy *passus* wyjęty z tego dzieła zawierał swoiste zrównanie władcy ziemskiego z Bogiem: „Агипитосъ. Плотьскымъ сушьствомъ равенъ есть всемъ человекомъ царь властью же сановною подобенъ есть Богу вышнему. не имать бо на земли вышшаго себе, и достоино ему не гордети, зане тлененъ есть, ни паки гневатися [зане] яко Бог есть. по образу Божествену честенъ есть, [но перстнымъ образомъ смешенъ есть] имъже учиться простоту имети ко всемъ”⁴.

¹ W. Ceran, *Cesarz w politycznej teologii Euzebiusza z Cezarei i nauczaniu Jana Chryzostoma*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica”, 44, 1992, s. 15.

² В. Вальденберг, *Древнерусские учения о пределах царской власти. Очерки русской политической литературы от Владимира Святого до конца XVII в.*, Петроград 1916, с. 56–57; F. Dvornik, *Byzantine Political Ideas on Kievan Russia*, „Dumbarton Oaks Papers”, 9/10, 1956, p. 82–83; E. Barker, *Social and Political Thought in Byzantium from Justinian I to the last Palaeologus*, Oxford 1957, p. 75; A. Poppe, *Państwo i Kościół na Rusi w XI w.*, Warszawa 1968, s. 224; W. Hanak, *The Impact of Byzantine Imperial Thought upon Vladimirian-Jaroslavian Russia*, „Byzantine Studies. Etudes Byzantines”, 8 (11–12), 1981 (1984–1985), p. 123, 125; H. Kowalska, *Kultura staroruska XI–XVI w. Tradycja i zmiana*, Kraków 1998, s. 89, 142; G. Podskalsky, *Chrześcijaństwo i literatura teologiczna na Rusi Kijowskiej 988–1237*, tłum. J. Zychowicz, Kraków 2000, s. 64; K. Maksimovich, *Byzantine Law in Old Slavonic Translations and the Nomocanon of Methodius*, „Byzantinoslavica”, 65, 2007, p. 11; Z. Brzozowska, *Recepcja byzantskiego prawa na uzemi Slavia Orthodoxa v 10. az 13. storoci*, „Historia nova”, 6, 2013, s. 139–140.

³ В. Вальденберг, *Наставление писателя VI в. Агапита в русской письменности*, „Византийский Временник”, 24, 1926, с. 27; F. Dvornik, *Byzantine Political Ideas*, p. 107–108; J. Irmscher, *Das Bild des Untertanen im Fürstenspiegel des Agapetos*, „Klio”, 60, 1978, s. 507; I. Ševčenko, *Agapetus East and West: the Fate of a Byzantine „Mirror of Princes”*, [in:] *Ideology, Letters and Culture in the Byzantine World*, London 1982, p. 3–5; М. Т. Дьячок, *О месте и времени первого славянского перевода „Наставления” Агапита*, [in:] *Памятники литературы и общественной мысли эпохи феодализма*, ред. Е. К. Ромодановская, Новосибирск 1985, с. 7–9; Д. М. Буланин, *„Поучение” Агапита*, [in:] *Словарь книжников и книжности Древней Руси*, т. 2, ред. А. С. Лихачев, Ленинград 1989, с. 301; I. Ševčenko, *„Ljubomudřejšij Kyr” Agapit Diakon: On a Kiev Edition of a Byzantine „Mirror of Princes”*, [in:] *Byzantium and the Slavs in Letters and Culture*, Cambridge–Napoli 1991, p. 498–500; Idem, *a Neglected Byzantine Source of Muscovite Political Ideology*, [in:] *Byzantium and the Slavs*, p. 51–52, 56; Idem, *On Some Sources of Prince Svjatoslav’s Izbornik of the Year 1076*, [in:] *Byzantium and the Slavs*, p. 242–243; Z. Brzozowska, *Schede basilike konstantynopolitańskiego diakona Agapeta i jego wpływ na myśl polityczną średniowiecznej Rusi*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica”, 87, 2011, s. 329–342.

⁴ Cyt. za: Z. Brzozowska, *Schede basilike*, s. 340.

Podobne konstatacje odnaleźć możemy również u pisarzy staroruskich. Metropolita kijowski Hilarion, wychwalając w połowie XI w. na kartach *Słowa o prawie i łasce* św. Włodzimierza oraz jego syna Jarosława Mądrygo, sugerował swym odbiorcom, że ruscy książęta mogą uchodzić za ustanowionych przez Boga jedynowładców⁵. Zainteresowanie problematyką władzy monarszej przejawiał także anonimowy autor (autorzy) *Powieści minionych lat*. W treść najstarszego latopisu kijowskiego wplecionych zostało bowiem kilka *passusów*, wykazujących znaczne podobieństwo z sądami, obecnymi w pismach Euzebiusza z Cezarei, diakona Agapeta i wielu innych myślicieli bizantyńskich⁶. W jednym z nich, zamieszczonym pod datą roczną 6523 (1015), czytamy: „Б[ор]ъ даеть власть емуже хоцеть, поставлаеть бо ц[ѣ]с[а]ра и княза Вышнии, емуже хоцеть дасть. аще бо кая земля оуправитса пред Б[ого]мь, поставлаеть еи ц[ѣ]с[а]ра или княза праведна, любаша судъ и правду, и властела оустраять и судью правашаго судъ. аще бо князи правъдиви бывають в земли, то многа ѿдаются согрѣшенья. аще ли зли и лукави бывають, то болше зло наводитъ Б[ог]ъ на землю, понеже то глава естъ земли”⁷.

Podkreślając bizantyński wpływ na myśl polityczną Rusi nie wolno nam jednak stracić sprzed oczu jednego istotnego elementu: obowiązująca nad Bosforem teoria władzy wyrastała z tradycji antyku grecko-rzymskiego. Dzieła klasycznych filozofów były w Konstantynopolu znane i komentowane. Rodzi się zatem pytanie: czy pewne elementy starożytnej myśli greckiej mogły zostać przeniesione także na Ruś?

Interesujące świadectwo syntezy dwóch światów – bizantyńsko-prawosławnego i antycznego – w mentalności jednego człowieka stanowią utwory metropolity kijowskiego Nikefora. Duchowny ten, z pochodzenia Bizantyńczyk⁸, najprawdopodobniej urodzony na obszarze Likii w Azji Mniejszej i wykształcony w zgodzie ze standardami obowiązującymi w cesarstwie za panowania dynastii Komnenów, został mianowany przez patriarchę Konstantynopola głową Cerkwi Ruskiej w początkach XII w.⁹ *Latopis Ławrientiejewski* wspomina o jego przybyciu do Kijowa pod datą roczną 1104. Możemy przypuszczać, że 6 grudnia Nikefor dotarł nad Dniepr, a 18 dnia tego samego miesiąca został uroczystie intronizowany w stołecznym soborze *Sofii* – Mądrości Bożej¹⁰. Nie

⁵ A. Poppe, *Państwo i Kościół na Rusi*, s. 227; Г. Г. Литаврин, *Идея верховной государственной власти в Византии и Древней Руси домонгольского периода*, [in:] *Славянские культуры и Балканы. Les cultures slaves et les Balkans*, София 1978, s. 53; W. Hryniewicz, *Chrystus zmartwychstał. Motywy paschalne w pismach metropolity Ilariona (XI w.)*, Warszawa 1995, s. 197.

⁶ F. Sielicki, *Opactwo Boska w życiu narodu i człowieka na kartach najstarszej kroniki ruskiej*, [in:] *Teologia i kultura duchowa Starej Rusi*, red. W. Hryniewicz, J. S. Gajek, Lublin 1993, s. 141.

⁷ *Повѣсть временныхъ лѣтъ по Лаврентіевскому списку*, Санкт-Петербургъ 1872, s. 94–95 (faksymile). Rękopis został również zdigitalizowany i udostępniony w całości na stronie Rosyjskiej Biblioteki Narodowej w St. Petersburgu: <http://expositions.nlr.ru/LaurentianCodex/index.php> (fol. 47^v-48) [3.12.2013].

⁸ F. Dvornik, *Byzantine Political Ideas*, p. 110; A. Poppe, *Państwo i Kościół na Rusi*, s. 224; В. В. Колесов, *Никифор*, [in:] *Словарь книжников и книжности Древней Руси*, т. 1, ред. А. С. Лихачев, Ленинград 1987, s. 278; И. С. Чичуров, *Политическая идеология средневековья. Византия и Русь*, Москва 1991, s. 140; G. Podskalsky, *Chrześcijaństwo i literatura teologiczna*, s. 251; С. М. Полянский, *Богословско-философские взгляды митрополита Никифора*, „Древняя Русь. Вопросы медиевистики”, 4, 2001, s. 97; М. Б. Свердлов, *Домонгольская Русь. Князь и княжеская власть на Руси VI–первой трети XIII вв.*, Санкт-Петербург 2003, s. 573.

⁹ F. Dvornik, *Byzantine Political Ideas*, p. 110; В. В. Колесов, *Никифор*, s. 278; И. С. Чичуров, *Политическая идеология*, s. 140; С. М. Полянский, *Богословско-философские взгляды*, s. 97; М. Б. Свердлов, *Домонгольская Русь*, s. 573.

¹⁰ A. Poppe, *Metropolici i książęta Rusi Kijowskiej*, [in:] G. Podskalsky, *Chrześcijaństwo i literatura teologiczna*, s. 399; С. М. Полянский, *Богословско-философские взгляды*, s. 97–98; М. Б. Свердлов, *Домонгольская Русь*, s. 573.

budzi również najmniejszych wątpliwości fakt, że metropolita sprawował powierzoną mu funkcję aż do momentu swej śmierci w 1121 r.¹¹

Z relatywnie bogatej twórczości dydaktyczno-moralizatorskiej tego dostojnika współczesnej nauce znane są tylko cztery teksty:

list do księcia Włodzimierza Monomacha o Wielkim Poście, spisany najwcześniej w 1114 r., zachowany w siedmiu odpisach z XV–XVI w. (m. in. Государственный исторический музей, Синодальное собрание (dalej: ГИМ, Синод. собр.), № 496)¹²;

drugi list do tego władcy, poświęcony problematyce rozłamu między Kościołem Wschodnim i Zachodnim (1113–1121), znany z egzemplarza *Wielkich Mineji Lekcyjnych* z XVI w. (ГИМ, Синод. собр., № 121, fol. 444–450) oraz rękopisu z XVI w. (Российская государственная библиотека, собрание Овчинникова (dalej: РГБ, собр. Овчинникова), № 127)¹³;

list do księcia Jarosława Światopełkowicza, odnoszący się do tego samego zagadnienia, napisany do 1118 r., zachowany w odpisie *Wielkich Mineji Lekcyjnych* z XVI w., znajdującym się w zbiorach Państwowego Muzeum Historycznego w Moskwie (ГИМ, Синод. собр., № 183, fol. 588–593)¹⁴;

list pasterski do wiernych na okres Wielkiego Postu, powstały do 1113 r., znany z dwóch XVI-wiecznych odpisów (Российская национальная библиотека, Софийское собрание (РНБ, Соф. собр.), № 1147; ГИМ, Синод. собр., № 695)¹⁵.

Czytając wymienione wyżej utwory warto mieć na uwadze fakt, że ich autor – urodzony i wykształcony na terytorium cesarstwa wschodniego – był w środowisku ruskim swoistym *homo novus*, odseparowanym od większej części społeczeństwa przez nieznamość języka staro-cerkiewno-słowiańskiego. Jeśli wierzyć treści pouczenia wielkopostnego, okoliczność ta stanowiła dla Nikefora olbrzymią niedogodność, gdyż podchodząc poważnie do swych obowiązków duszpasterskich, czuł się skrępowany faktem, iż nie może porozumieć się z wiernymi Cerkwi Ruskiej, jest wobec nich „jak niemy” – „безмолвень”¹⁶. Można zatem przyjąć, że będące przedmiotem naszych rozważań listy zostały pierwotnie napisane po grecku, a następnie przetłumaczone na staro-cerkiewno-słowiański (najpóźniej w połowie XII w.) w kręgu kijowskich *knížników*¹⁷.

¹¹ F. Dvornik, *Byzantine Political Ideas*, p. 110; В. В. Колесов, *Никифор*, с. 278; А. Роппе, *Метрополици і książęта*, s. 399; С. М. Полянский, *Богословско-философские взгляды*, с. 98; М. Б. Свердлов, *Домонгольская Русь*, с. 573; Г. С. Баранкова, *Творчество Киевского митрополита Никифора. Проблемы авторства и перевода его произведений*, 2010, <http://www.voskres.ru/bogoslovie/nikifor.html> [23.11.2013].

¹² И. С. Чичуров, *Политическая идеология*, с. 141; *Послания митрополита Никифора*, ред. Г. С. Баранкова, В. В. Мильков, Москва 2000, с. 56; С. М. Полянский, *Богословско-философские взгляды*, с. 99; Г. С. Баранкова, *Творчество Киевского митрополита Никифора*.

¹³ В. В. Колесов, *Никифор*, с. 279; *Послания митрополита Никифора*, с. 95; С. М. Полянский, *Богословско-философские взгляды*, с. 99.

¹⁴ В. В. Колесов, *Никифор*, с. 279; С. М. Полянский, *Богословско-философские взгляды*, с. 99.

¹⁵ Г. С. Баранкова, *Творчество Киевского митрополита Никифора*; С. М. Полянский, *Богословско-философские взгляды*, с. 99.

¹⁶ Никифоръ, митр. Київскій, *Поученіє въ неділю сыротустную, въ церкви, ко игуменамъ, и ко всему ієрейскому и діаконскому чину, и къ мірскимъ людемъ*, [in:] *Историческая христоматія, для изученія исторіи русскої церковной проповеди*, ред. М. А. Поторжинскій, Київъ 1879, с. 67.

¹⁷ В. В. Колесов, *Никифор*, с. 278; И. С. Чичуров, *Политическая идеология*, с. 140; G. Podskalsky, *Chrześcijaństwo i literatura teologiczna*, s. 251; А. Роппе, *Метрополици і książęта*, s. 399; Г. С. Баранкова, *Творчество Киевского митрополита Никифора*.

Spśród nich szczególne znaczenie dla tematu niniejszego szkicu mają posłania skierowane do księcia Włodzimierza Monomacha. Stanowiąc w swej istocie utwory poświęcone zgoła innej problematyce (znaczenie postu w życiu chrześcijanina, kwestia schizmy w Kościele), zawierają bowiem obszerne fragmenty, których treść odnosi się do teorii władzy monarszej. Co więcej, już na pierwszy rzut oka można spostrzec, że mamy w tym przypadku do czynienia z dziełkami o charakterze prawdziwie erudycyjnym, pochodzącymi od człowieka doskonale zaznajomionego z bizantyńską myślą polityczną i dostrzegającego jej wielowątkowość – w listach Nikefora odnaleźć można m.in. elementy bliskowschodniej, starotestamentowej, antycznej i hellenistycznej koncepcji monarchicznej¹⁸.

Fundamentem rozważań kijowskiego metropolity na temat władzy jest zatem przekonanie o jej Boskim pochodzeniu¹⁹, wyrażone w obu listach do Włodzimierza Monomacha o wiele dobitniej niż miało to miejsce na kartach *Słowa o prawie i lasce*. w pouczeniu o Wielkim Poście słyszymy, że książę ruski jest monarchą naznaczonym i ustanowionym przez samego Stwórcę: „ерѡ[же] Б[о]гѣ издалеча проразумѣ [и] прѣ[д]повелѣ”²⁰. W utworze, poświęconym kwestii rozłamu w Kościele, odnajdujemy natomiast stwierdzenie, że każdy władca ziemski jest Bożym wybranym: „кнхасемь яко ѿ Б[о]га избранѡ[м] и призванѡ[м]”²¹. Co więcej, Nikefor opisując sakralny charyzmat księcia Włodzimierza, jako jednostki predestynowanej do sprawowania rządów jeszcze przed swym urodzeniem, mówi wprost o jego uświęceniu i pomazaniu (namaszczeniu) mocą Bożego zamysłu: „ерѡ[же] изъ оутробы ѡ[в]ѣ[р]ти и помазавъ”²². Wypada się tu zatem zgodzić z tezą Andrzeja Poppe, zakładającą, że zwrot ten stanowi refleks rozpowszechnionej zarówno w Bizancjum, jak i na zachodzie Europy tradycji określania władców mianem „Bożych pomazańców”²³.

Kijowski metropolita idzie jednak w swych rozważaniach jeszcze o krok dalej. W finałowej partii pouczenia wielkopostnego stwierdza wprost, że Bóg jest jedynym prawdziwym archetypem (woryginalie „икунникъ”, tj. w sensie dosłownym – malarz ikon, w przenośnym – prawzór) wizerunku cesarskiego i książęcego²⁴. Stwierdzenie to jest czytelnym nawiązaniem do zakorzenionej głęboko w mentalności Bizantyńczyków (obecnej m. in. w pismach Euzebiusza z Cezarei i diakona Agapeta) idei εικόν – μιμησις, implikującej pojmowanie władcy ziemskiego jako swego rodzaju obrazu i naśladowcy Króla Niebieskiego²⁵. Do myśli tej powraca Nikefor również w utworze poświęconym problemowi schizmy, przeprowadzając bezpośrednią paralelę między Stwórcą,

¹⁸ F. Dvornik, *Byzantine Political Ideas*, p. 111–112.

¹⁹ Ibidem, p. 110; A. Poppe, *Państwo i Kościół na Rusi*, s. 224–225; И. С. Чичуров, *Политическая идеология*, с. 141; С. М. Полянский, *Богословско-философские взгляды*, с. 106.

²⁰ ГИМ, Синод. собр., № 496, л. 348–348об.; *Послание Владимиру Мономаху о постве и воздержании чувств*, [dalej: *Ник. пост.*], ред. Г. С. Баранкова, [in:] *Послания митрополита Никифора*, с. 59.

²¹ РГБ, собр. Овчинникова, № 127, л. 304 об.; *Послание на латину*, [dalej: *Ник. лат.*], ред. Г. С. Баранкова, [in:] *Послания митрополита Никифора*, с. 102.

²² ГИМ, Синод. собр., № 496, л. 348 об.; *Ник. пост.*, с. 59. С. М. Полянский, *Богословско-философские взгляды*, с. 106.

²³ A. Poppe, *Państwo i Kościół na Rusi*, s. 229.

²⁴ ГИМ, Синод. собр., № 496, л. 359 об.; *Ник. пост.*, с. 74.

²⁵ A. Poppe, *Państwo i Kościół na Rusi*, s. 225–226; G. Podskalsky, *Chrześcijaństwo i literatura teologiczna*, s. 65, 213.

panującym na niebiosach i książętami – sprawującymi z jego nadania rządy na ziemi, a po swej śmierci dopuszczanymi niekiedy do „współwładania” Królestwem Niebieskim²⁶.

Interesującym aspektem koncepcji monarchicznych kijowskiego metropolity jest również uwypuklenie kwestii dziedziczności tronu. W liście wielkopostnym Nikefor podkreśla bowiem, że Włodzimierz Monomach zawdzięcza swój monarszy status zarówno Bożemu namaszczeniu, jak i pochodzeniu z cesarskiej i książęcej krwi: „Ū ц[ѣса]р[с]коє и кн[я]жьское крови”²⁷. Warto w tym miejscu wskazać na fakt, który z całą pewnością nie mógł ująć uwadze metropolity – Greka: adresat jego posłania nie tylko wywodził się w linii męskiej z rządzącej Rusią Kijowską od wielu pokoleń książęcej dynastii Rurykowiczów (wnuk Jarosława Mądrego, prawnuk Włodzimierza), ale mógł również poszczycić się bizantyńskim i bez mała cesarskim pochodzeniem ze strony matki – córki Konstantyna IX Monomacha z pierwszego małżeństwa²⁸. Pamięć o tej koligacji miała przetrwać w kulturze staroruskiej i z czasem stać się jednym z najważniejszych elementów w ideologii państwa moskiewskiego, na bazie *Opowieści o książętach włodzimierskich* z XV w. oraz legendy o tzw. „czapce Monomacha” – insygnium cesarskim, otrzymanej rzekomo przez Włodzimierza od dziadka Konstantyna²⁹.

Frapujący jest również stosunek metropolity do kwestii jedynowładztwa. Analiza jego utworów pozwala bowiem na zaskakującą konstatację: Nikefor, urodzony i wykształcony na obszarze cesarstwa, wyraźnie odchodzi w nich od założenia, stanowiącego jeden z głównych filarów bizantyńskiej „teologii imperialnej”, tj. przekonania o powszechnym i „ekumenicznym” wymiarze władzy basileusów. w jego pismach jednemu Królowi Niebieskiemu nie odpowiada już jeden monarcha ziemski – wschodniorzymski cesarz, lecz wielu władców, noszących częstokroć jedynie tytuł księcia³⁰. W przytoczonym wyżej *passusie* z pouczenia wielkopostnego czytamy wszak, że Bóg jest prawozorem zarówno wizerunku cesarskiego, jak i książęcego³¹, natomiast w liście poruszającym kwestię rozłamu w Kościele – słyszymy o książętach (zawsze forma liczby mnogiej) jako namiestnikach Stwórcy na ziemi: „единъ бо Б[о]гъ ц[ѣса]р[с]твѣе[т] н[е]б[ес]н[ы]ми. ва[м] же съ его помощію ц[ѣса]р[с]твovati земными”³². To swoiste zrównanie książąt ruskich z basileusem, nieporociągające za sobą bynajmniej pretensji do tytułu carskiego³³, nie oznacza jednak dla Nikefora całkowitej negacji zasady

²⁶ РГБ, собр. Овчинникова, № 127, л. 304 об.; *Нук. лат.*, с. 102; A. Poppe, *Państwo i Kościół na Rusi*, s. 226; G. Podskalsky, *Chrześcijaństwo i literatura teologiczna*, s. 253.

²⁷ ГИМ, Синод. собр., № 496, л. 348 об.; *Нук. пост.*, с. 59.

²⁸ F. Dvornik, *Byzantine Political Ideas*, p. 110; В. Г. Брюсова, *К вопросу о происхождении Владимира Мономаха*, „Византийский Временник”, 28, 1968, с. 127–135; И. С. Чичуров, *Политическая идеология*, с. 142; W. Hgynie-wicz, *Chrystus zmartwychwstał*, s. 31; Л. Е. Морозова, *Великие и неизвестные женщины Древней Руси*, Москва 2009, с. 253–267.

²⁹ W. Peltz, *Suwerenność państwa w praktyce i doktrynie politycznej Rusi Moskiewskiej (XIV–XVI w.)*, Zielona Góra 1994, s. 210–211; H. Kowalska, *Kultura staroruska*, s. 138; K. Chojnicka, *Narodziny rosyjskiej doktryny państwowej. Zoe Paleolog – między Bizancjum, Rzymem a Moskwą*, Kraków 2001, s. 61, 295–303.

³⁰ A. Poppe, *Państwo i Kościół na Rusi*, s. 225–226; И. С. Чичуров, *Политическая идеология*, с. 142.

³¹ ГИМ, Синод. собр., № 496, л. 359 об.; *Нук. пост.*, с. 74.

³² РГБ, собр. Овчинникова, № 127, л. 304 об.; *Нук. лат.*, с. 102.

³³ A. Poppe, *Państwo i Kościół na Rusi*, s. 226.

jedynowładztwa. Wprost przeciwnie, metropolita wielokrotnie podkreśla suwerenność i niepodzielność rządów Włodzimierza Monomacha „w swojej ziemi”, określając go nawet mianem „głowy państwa”: „добрая глава наша и всеи Х[рист]олюбивѣи земли”³⁴. Można zatem przypuszczać, iż duchowny ten postuluje na kartach swych utworów koncepcję podobną do zasady, obowiązującej w średniowiecznej monarchii francuskiej: „Król jest cesarzem w swoim królestwie” („rex imperator in regno suo”).

Dodatkowemu uwypukleniu zasady jedynowładztwa służy również wprowadzenie do dyskursu metafory, przyrównującej księcia do duszy ludzkiej, kierującej wszystkimi czynnościami ciała³⁵. Co więcej, wizja ta została na kartach listu wielkopostnego do Włodzimierza Monomacha poparta obszernymi rozważaniami na temat złożoności natury człowieka, będącymi w swej istocie nawiązaniem do platońskiej koncepcji państwa, zaprezentowanej m. in. w traktacie *Politeja*³⁶.

I tak, Nikefor już w jednym z pierwszych akapitów utworu, wyjaśniając znaczenie postu dla doskonalenia duszy ludzkiej, konstatuje, że życie każdego człowieka jest dwoiste („сыроубо”), gdyż na jego kształt mają wpływ dwa przeciwstawne i stale zwalczające się pierwiastki: rozumny, bezcielesny, dążący do tego, co Boskie („словесное и беспло[т]ное оубо Б[о]ж[е]ствено нѣкое ес[ть] и чю[д]но”) oraz nierozumny, cielesny, podlegający potrzebom fizjologicznym i przyziemnym namiętnościom („бе[э]словесное стр[ас]тнаго се[го] и сластолюбиваго”)³⁷. Podobne sądy odnajdujemy w *Państwie* Platona. Antyczny filozof twierdzi, że w osobie ludzkiej znajdują się dwa odmienne, przeciwne sobie pierwiastki: rozumny, utożsamiany przez niego z intelektem i wartościowany pozytywnie, jako siła łagodząca namiętności i kierująca duszą oraz nierozumny, łączący się z pożądlivością i potrzebami ciała, a tym samym zbliżający człowieka do zwierzęcia³⁸.

Nakreśliwszy najważniejsze zasady, konstytuujące naturę człowieka, Nikefor przechodzi do szczegółowego omówienia pierwiastków, determinujących charakter ludzkiej duszy, stworzonej według niego „na obraz Boży”. Przed wszystkim stwierdza (znów w ślad za Platonem), że składa się ona z trzech części/sił: rozumnej (словесное, logi[sti]kon), zmysłowej (яростное, epithymetikon) oraz impulsywnej (желанное, thymoeides)³⁹. Podobnie jak antyczny grecki filozof dokonuje również ich swoistej hierarchizacji. Na pierwszym miejscu stawia – rzecz jasna – rozum, jako aspekt odróżniający istotę ludzką od zwierząt, a jednocześnie umożliwiający jej poznanie Boga. Na drugim lokuje zmysłowość, która – choć ambiwalentna w swej naturze – może popychać człowieka ku gorliwej służbie Bożej i zwalczaniu bezbożności. Na koniec wymienia też impulsywność, skłaniającą jednostkę ku dobru tylko wtedy, gdy zostanie poddana kon-

³⁴ ГИМ, Синод. собр., № 496, л. 348; *Нук. пост.*, с. 59.

³⁵ А. Роппе, *Państwo i Kościół na Rusi*, s. 224; G. Podskalsky, *Chrześcijaństwo i literatura teologiczna*, s. 64.

³⁶ F. Dvornik, *Byzantine Political Ideas*, p. 110.

³⁷ ГИМ, Синод. собр., № 496, л. 347; *Нук. пост.*, с. 57; С. М. Полянский, *Богословско-философские взгляды*, с. 102.

³⁸ Platon, *Państwo*, tłum. W. Witwicki, Warszawa 2010, s. 184, 367, 400, 417.

³⁹ ГИМ, Синод. собр., № 496, л. 349 об.; *Нук. пост.*, с. 61; Platon, *Państwo*, s. 186, 382; G. Podskalsky, *Chrześcijaństwo i literatura teologiczna*, s. 211; С. М. Полянский, *Богословско-философские взгляды*, с. 102.

troli obu wyższych pierwiastków⁴⁰.

Nietrudno jednak zauważyć, że rozważania na temat natury duszy ludzkiej stanowią dla Nikefora jedynie wprowadzenie do właściwego tematu jego posłania, tj. wyjaśnienia istoty władzy monarszej. Kijowski metropolita stwierdza wprost, że w państwie odpowiednikiem jednej duszy, znajdującej się w głowie i poprzez pięć zmysłów zarządzającej całym organizmem, jest książę, sprawujący rządy za pomocą swoich sług i urzędników: „яко[же] бо ты кн[я]же сѣда здѣ въ сеи своени земли воевѣдами и слугами своими дѣиствуеши по всеи землі. и самъ ты еси г[осподи]нъ и кн[я]сѣ. тако и д[у]ша по всему тѣл[у] дѣиствуе[тъ] па[т]ю слугъ свои[хъ] рекше патію чювьствїи”⁴¹. I ta teza jest zapożyczeniem z koncepcji Platona, zakładającej całkowitą paralelność między ustrojem państwowym a konstrukcją indywidualnego człowieka, w której rozum odpowiadałby sprawującemu władzę, temperament – jego pomocnikom i urzędnikom, a pożądlivość – zwykłym poddanym, pracownikom⁴².

Warto również nadmienić, że odwoływanie się do platońskich koncepcji politycznych (m. in. za pośrednictwem teorii Grzegorza z Nyssy, wyłożonych na kartach *Epistola canonica*) nie było rzadkim zjawiskiem wśród intelektualistów bizantyńskich z X–XII w. Podobne, jak u metropolity Nikefora, motywy odnajdujemy m.in. w traktacie Filipa Pustelnika pt. *Dioptra* z 1097 r. czy słynnym *Hexameronie* starobułgarskiego twórcy z X w. – Jana Egzarchy⁴³.

Kijowski metropolita nie ogranicza się jednak do przedstawienia systematycznego wykładu teorii władzy monarszej, popartego sądami zaczerpniętymi z traktatu Platona oraz bizantyńskiej tradycji politycznej. w obu listach do Włodzimierza Monomacha wyraźnie podkreśla, że monarcha – Boży pomazaniec i samodziernca – ma również określone obowiązki wobec państwa i swych poddanych. Za najważniejszy z nich Nikefor uznaje – w zgodzie z wschodniorzymską doktryną – konieczność obrony ortodoksyjności wiary chrześcijańskiej oraz opieki nad Kościołem⁴⁴. Poucza więc księcia, iż powinien niczym dobry pasterz strzec swego stada przed zagrożeniem zewnętrznym (metaforycznym wilkiem) i nie dopuszczać do rozprzestrzenia się herezji na terytorium państwa⁴⁵. Przestrogi te nabierają wyjątkowego znaczenia w kontekście wydarzeń z 1054 r.: na kartach listu, poruszającego problematykę rozłamu w Kościele, odnajdujemy dramatyczne apele do władcy, by nie odstępował od nakazów „świętej Cerkwi”⁴⁶.

Dokładna analiza pouczenia wielkopostnego skierowanego do Monomacha pozwala również na w miarę całościowe zrekonstruowanie wizji idealnego księcia, zaprezentowanej przez Nikefora. Naczelną cnotą chrześcijańskiego monarchy jest według

⁴⁰ ГИМ, Синод. собр., № 496, л. 349 об. – 352; *Ник. пост.*, с. 61–64.

⁴¹ Ibidem, л. 352 об. – 353; *Ник. пост.*, с. 65; С. М. Полянский, *Богословско-философские взгляды*, с. 103, 105.

⁴² Платон, *Państwo*, s. 178, 186, 189, 218, 382.

⁴³ С. М. Полянский, *Богословско-философские взгляды*, с. 102–103; Г. С. Баранкова, *Творчество Киевского митрополита Никифора*.

⁴⁴ F. Dvornik, *Byzantine Political Ideas*, p. 112; И. С. Чичуров, *Политическая идеология*, с. 141, 144.

⁴⁵ ГИМ, Синод. собр., № 496, л. 355 об.; *Ник. пост.*, с. 68; И. С. Чичуров, *Политическая идеология*, с. 142, 144; С. М. Полянский, *Богословско-философские взгляды*, с. 106.

⁴⁶ РГБ, собр. Овчинникова, № 127, л. 304 об.; *Ник. лат.*, с. 102; И. С. Чичуров, *Политическая идеология*, с. 142.

metropolity kijowskiego – rzecz jasna – bogobojność. Na kartach omawianego utworu czytamy wielokrotnie o aktach osobistej pobożności Włodzimierza. Znamienny jest też dobór epitetów: metropolita określa księcia ruskiego mianem „prawowiernego” („бл[а]говѣрныи”)⁴⁷ i „miłującego Chrystusa” („х[рист]олюбивыи”)⁴⁸, tj. przymiotnikami, charakterystycznymi dla bizantyńskich *enkomionów* na cześć władców.

W apostrofach do Monomacha odnaleźć możemy również odwołania do wielu innych cnót, przypisywanych zwyczajowo basileusom. Już w pierwszych słowach omawianego utworu Nikefor wysławia księcia ruskiego za jego dobroć („бл[а]гость”) i miłość do ludzi („ч[е]л[овѣ]колюбіе”)⁴⁹. W innym miejscu podkreśla też łagodność („кроткыи”) wychwalanego przez siebie władcy⁵⁰. Przypominając Włodzimierzowi o obowiązkach sądowych, ciężących na nim z racji sprawowanej funkcji, nakłania go do ferowania sprawiedliwych wyroków i ochrony prawa przed wypaczeniami. Jednocześnie zwraca uwagę księcia na fakt, że idealny władca chrześcijański powinien być nie tylko sprawiedliwy, ale i miłosierny. Sprawując sądy musi bowiem pamiętać o tym, że po śmierci zostanie rozliczony ze swych uczynków przez Boga jak każdy z jego poddanych⁵¹. *Passus* ten przypomina sentencje z traktatu *Schede basilike* diakona Agapeta, zamieszczone m.in. w *Izborniku Światostawa z 1076 r.*⁵²

Omawiając portret doskonałego monarchy, nakreślony przez Nikefora, należy również zwrócić uwagę na te cechy władcy, których obecność na kartach utworu jest nie tyle ukłonem w stronę bizantyńskiej tradycji, ile odzwierciedleniem rzeczywistych przymiotów Włodzimierza Monomacha. Mowa tu o wychwalanej przez metropolitę w końcowej części listu bystrości umysłu księcia, starannie wykształconego i wykazującego pewne zdolności literackie⁵³ oraz jego nadzwyczajnej skromności. Ta ostatnia cnota zostaje w omawianym utworze wyjątkowo wyeksponowana. Nikefor kreśli isticie ascetyczny wizerunek Włodzimierza Monomacha: książe kijowski – według niego – o wiele częściej sypiał na gołej ziemi niż w łożu, pościł, stronił od towarzystwa ludzi, a także unikał bogatych szat, które przywdziewał jedynie na szczególne okazje, powodowany wymogami etykiety dworskiej⁵⁴. Obraz ten jest zbieżny z przekazem innych źródeł staroruskich, opisujących prostotę obyczajów Monomacha (m. in. utworów autorstwa samego księcia)⁵⁵, niemniej jednak i w tym przypadku nie sposób całkowicie wykluczyć wpływu bizantyńskiej tradycji wysławiania władców. Dla przykładu: podobny wizerunek cesarza Nikefora Fokasa nakreślił w X w. na kartach swej kroniki Leon Diakon⁵⁶.

⁴⁷ ГИМ, Синод. собр., № 496, л. 347 об.; *Ник. пост.*, с. 58; И. С. Чичуров, *Политическая идеология*, с. 141.

⁴⁸ ГИМ, Синод. собр., № 496, л. 359; *Ник. пост.*, с. 73.

⁴⁹ ГИМ, Синод. собр., № 496, л. 346; *Ник. пост.*, с. 56; И. С. Чичуров, *Политическая идеология*, с. 145.

⁵⁰ ГИМ, Синод. собр., № 496, л. 347 об.; *Ник. пост.*, с. 58.

⁵¹ ГИМ, Синод. собр., № 496, л. 357–358 об.; *Ник. пост.*, с. 70–73; С. М. Полянский, *Богословско-философские взгляды*, с. 106.

⁵² I. Ševčenko, *On Some Sources*, s. 245–249; Z. Brzozowska, *Schede basilike*, s. 335–336.

⁵³ Г. С. Баранкова, *Творчество Киевского митрополита Никифора*.

⁵⁴ ГИМ, Синод. собр., № 496, л. 353 об. – 354; *Ник. пост.*, с. 66–67.

⁵⁵ И. С. Чичуров, *Политическая идеология*, с. 143–144; Г. С. Баранкова, *Творчество Киевского митрополита Никифора*.

⁵⁶ M. J. Leszka, *Rola cesarzowej Teofano w uzurpacjach Nicefora Fokasa (963) i Jana Tzimiskesa (969)*, [in:] *Zamach stanu w dawnych społecznościach*, red. A. Soltysiak, J. Olko, Warszawa 2004, s. 232.

Ostatnim elementem obrazu Włodzimierza Monomacha w listach metropolity Nikefora, któremu należy poświęcić trochę miejsca, jest niebywała hojność i szczerobliwość tego władcy, manifestująca się zarówno w licznych nadaniach czy wspieraniu potrzebujących, jak i w urządzaniu uczt dla dworu i drużyny⁵⁷. Wydaje się jednak, że mamy w tym przypadku do czynienia ze swoistą syntezą bizantyńskich (chrześcijańskich) wyobrażeń o przymiotach doskonałego władcy i pogańskiej obyczajowości słowiańskiej.

Zastanawiające jest również podejście metropolity kijowskiego do kwestii wzajemnych relacji między władzą świecką a duchowną. Badacze twórczości Nikefora podkreślają zazwyczaj, że jego poglądy w tym względzie zdają się pozostawać w zgodzie z bizantyńskim ideałem harmonii między *imperium* i *sacerdotium*, wyrażonym w *VI Noweli* Justyniana. Świadczy o tym chociażby pełen szacunku ton, w jakim dostojnik ten zwraca się do księcia Włodzimierza, podkreślając, że ośmiela się go pouczać jedynie ze względu na zwyczaj, nakazujący udzielanie władcom upomnień i rad u progu Wielkiego Postu⁵⁸. Z drugiej jednak strony nie wolno tracić sprzed oczu obrazu Nikefora, wyłaniającego się ze staroruskiej historiografii: latopisy nadmieniają o politycznej działalności metropolity kijowskiego, występującego z racji swego olbrzymiego autorytetu w roli rozjemcy w sporach między skłóconymi książętami⁵⁹.

Polityczna myśl metropolity Nikefora jest pewnym fenomenem na gruncie literatury staroruskiej. Obrazuje nam, w jaki sposób wykształcony przedstawiciel duchowieństwa, obeznany zarówno z dokonaniem intelektualnymi cywilizacji bizantyńskiej, jak i – stanowiącą jej swoisty fundament – spuścizną antyku grecko-rzymskiego, był w stanie wzbogacić formujący się dopiero na gruncie wschodniosłowiańskim zespół wyobrażeń na temat władzy monarszej. w jego poglądach, oprócz licznych nawiązań do *Państwa* Platona, czy też zapożyczeń z Euzebiańskiej „teologii politycznej”, odnajdujemy również kilka elementów nowych, świadczących o umiejętności przystosowania swych poglądów do rzeczywistości politycznej i specyfiki mentalności staroruskiego odbiorcy⁶⁰.

*

⁵⁷ Г. С. Баранкова, *Творчество Киевского митрополита Никифора*.

⁵⁸ А. Рорре, *Паństwo і Коściół на Русі*, s. 231; И. С. Чичуров, *Политическая идеология*, s. 144; С. М. Полянский, *Богословско-философские взгляды*, s. 106–107.

⁵⁹ Н. Ковальска, *Культура староруска*, s. 137; С. М. Полянский, *Богословско-философские взгляды*, s. 98; Г. С. Баранкова, *Творчество Киевского митрополита Никифора*; П. П. Толочко, *Власть в Древней Руси X–XIII вв.*, Санкт-Петербург 2011, s. 186–187.

⁶⁰ И. С. Чичуров, *Политическая идеология*, s. 145–146.

Zofia Brzozowska, Ancient and Byzantine influences in the Russian political thought at the beginning of the 12th c. in the light of the letters of the Kiev Metropolitan Nicephorus I

The purpose of this article is to present one of the most interesting monuments of Old Russian political thought – the letters of the Greek clergy representative, Kievan Metropolitan Nicephorus (1104–1121). In his letters to the Kiev an Prince Vladimir Monomakh, grandson of the Byzantine Emperor Constantine IX Monomakh, the head of the Russian church wrote that the state should be control by a single ruler who will guard the purity of the Christian faith. Justification of two theories about the origin of kingship could also be found in the letters. In particular, we read that the prince is selected and placed on the throne by God and that the management of the country is given to him from the birth. Bright influence of Byzantine political model can be also seen in the composed by Nicephorus formula of the ideal Christian prince. In addition, in the texts of Metropolitan we find the influence of Plato views collected in the treatise *the State (Politeya)*. The dependence of the concept of Nicephorus theory on the Greek ancient philosopher shows comparison of the soul and the state, according to which five senses of a human being must perform the function of the obedient soul servants, which in turn opens her contact with the world.

*

Софья Бжозовская, Антические и византийские реминисценции в русской политической мысли в начале XII в. в свете писем киевского митрополита Никифора I

Цель данной статьи заключается в представлении одного из самых интересных памятников древнерусской политической мысли – писем представителя греческого духовенства, киевского митрополита Никифора (1104–1121). В своих письмах к киевскому князю Владимиру Мономаху, внуку византийского императора Константина IX Мономаха, глава Русской церкви писал, что государством должен управлять единственный правитель, который обязан стоять на страже чистоты христианской веры. в этих письмах можно также найти две теории о происхождении монаршей власти. в частности, читаем, что князь выбран и поставлен на престол самим Богом, что управление страной дано ему от рождения. Яркое влияние византийской политической модели можно увидеть также в составленной Никифором формуле идеального христианского князя. Кроме того, в текстах митрополита находим влияние взглядов Платона, собранных в трактате *Государство (Политея)*. О зависимости концепции Никифора от теории греческого античного философа свидетельствует сравнение души и государства, которое в понимании митрополита представляется так: пять чувств человека должны исполнять функцию послушных слуг души, что в свою очередь дает возможность контакта с миром.

Антон Левицкий
(Минск)

ПРОИСХОЖДЕНИЕ ГОРОДЕНСКИХ КНЯЗЕЙ

Летописные памятники умалчивают о происхождении городенского князя Всеволодка. В историографии проблемы предложено три варианта ее решения, согласно которым отцом Всеволодка был: 1) черниговский князь Давыд Святославович; 2) Ярослав Ярополчич из туровских Изяславовичей; 3) Давыд Игоревич – князь-изгой, активный участник политических событий конца XI – начала XII в. Наиболее аргументированной считается третья версия, находящая подтверждение в письменных источниках. Учитывая правила именаречения князей-Рюриковичей, исследованные Ф. Успенским и А. Литвиной, с большой долей вероятности можно предположить принадлежность городенских князей к линии черниговских Ольговичей или полоцких Изяславовичей. Именно в среде этих династий встречались князья с именами Борис и Глеб. В то же время предполагаемое крестильное имя Всеволодка – Симеон – заставляет обратить внимание именно на линию потомков Святослава Ярославовича. Вызывает интерес и близость родовых знаков городенских князей с княжескими знаками потомков Святослава Ярославовича.

Вопрос о династической принадлежности городенского князя Всеволодка, впервые упомянутого под 1116 г. (а в качестве князя Городна – под 1127 г.), был поднят уже Василием Татищевым, который на основании записи в поздней *Густынской летописи* описал Всеволода как „Давыдовича” и представителя черниговской династии. Позднее сам В. Татищев отказался от такой трактовки, отнеся Всеволода к внукам Игоря Ярославовича. Данная версия, подкрепленная в XIX в. авторитетом Николая Карамзина и Сергея Соловьева, стала в результате общепризнанной¹.

Однако традиционная версия, ввиду очевидного отсутствия доказательств, не могла целиком удовлетворить исследователей. Александр Назаренко выдвинул

¹ См. подробнее: А. Назаренко, *Городенское княжество и городенские князья в XII веке*, [in:] Idem, *Древняя Русь и славяне*, Москва 2009, с. 130–132; обстоятельный анализ историографии по Городенскому княжеству представил также О. Латышонок: О. Łatyszonek, *Wczesnośredniowieczne księstwo grodzieńskie w historiografii ostatniego dwudziestolecia*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, 2012, 37, s. 7–22.

альтернативную гипотезу. Основываясь на предписаниях канонического права, историк показал, что брак Агафьи Владимировны и городенского князя Всеволода не мог быть заключен, если городенский князь действительно являлся сыном Давыда Игоревича². К тому же последний „никогда не владел землями к северу от Припяти”³. По мнению А. Назаренко, куда более вероятным отцом Всеволода является Ярослав Ярополчич, племянник князя Святополка Изяславовича⁴. Основными аргументами в пользу „туровского” происхождения Всеволодовичей называются административная связь Городно с Берестейской волостью⁵ и каноничность всех известных браков, заключенных с участием представителей городенского княжеского дома⁶.

Мнение А. Назаренко в литературе воспринято неоднозначно. С одной стороны, с его выводами солидаризировался также Санкт-Петербургский историк Алексей Кибинь⁷. С другой – киевский ученый Андрей Плахонин резко возразил против такой генеалогии⁸. Наиболее интересным моментом, привнесенным в дискуссию А. Плахоным, стали принципы имянаречения русских князей⁹. Он считал, что Всеволодко был назван в честь брата Давыда, Всеволода Игоревича. Со своей стороны, А. Кибинь предположил, что в имени первого городенского князя отразились „политические союзы и родственные связи линии Рюриковичей”¹⁰, то есть стремление Ярослава Ярополчича к союзу с Владимиром Мономахом. Однако этот аргумент нельзя признать убедительным в силу запутанности хронологии: неясна дата рождения Всеволодка, поэтому существует опасность произвольной хронологической привязки этого события, не говоря уже о том, что отношение Владимира Мономаха к действиям Ярослава остается неизвестным. Следующий аргумент А. Кибиня, – имянаречение младшего сына менского князя Глеба Всеволодом¹¹, – также приходится отвергнуть, поскольку Всеволодко приходился не дядей, а двоюродным братом Всеволоду Глебовичу.

Таким образом, не представляется возможным признать гипотезу А. Назаренко даже предварительной доказанной. Она, безусловно, имеет значительную ценность и способствует существенному продвижению в изучении истории Городенского княжества. Однако вне поля зрения исследователя остается

² А. Назаренко, *Городенское княжество*, с. 129–130 и др.

³ *Ibidem*, с. 132.

⁴ *Ibidem*, с. 137–138.

⁵ *Ibidem*, с. 135.

⁶ *Ibidem*, с. 137. Впрочем, справедливо указывается, что соблюдение этих норм не было последовательной практикой: см. подробнее: А. Литвина, Ф. Успенский, *Внутридинастические браки между троюродными братьями и сестрами в домонгольской Руси*, „Древняя Русь. Вопросы медиевистики”, 2012, 3, с. 45–68, а также ряд других работ этих авторов.

⁷ А. Кибинь, *Верхнее Понеманье в политической, социокультурной и этнической истории славян и балтов VIII–XIII вв.* Диссертация на соискание ... канд. ист. наук., Санкт-Петербург 2009, с. 93–94. См. также его статью: *Idem*, *Городенская волость в XII веке*, [in:] *Русские древности: к 75-летию профессора И. Я. Фроянова*, отв. ред. А. Ю. Дворниченко, Санкт-Петербург 2011, с. 98–115.

⁸ А. Плахонин, „История Российской” *Татищева и исследования генеалогии Рюриковичей*, „Средневековая Русь”, 4, 2004, с. 299–330.

⁹ *Ibidem*, с. 322.

¹⁰ А. Кибинь, *Верхнее Понеманье*, с. 91.

¹¹ *Ibidem*, с. 92.

общий контекст политической истории региона в XII в., т. е. многие ее моменты интерпретируются ими таким образом, чтобы соответствовать заявленной генеалогии. Безусловно, это общая предпосылка любого исследования по истории Древней Руси, так как данные источников предельно немногочисленны, сами они фрагментарные и часто противоречивые.

Логика политического развития окраин Древней Руси предусматривала первоочередную возможность их выделения для князей-изгоев. Хрестоматийные примеры подобного рода – Галицкое и Полоцкое княжества, где династические законы были сопряжены с традиционным соперничеством с Киевом. Именно наследники князей-изгоев были заинтересованы в получении периферийных княжеств-волостей, так как их шансы на закрепление в других землях были невелики¹². Возникшее в начале XII в. Городенское княжество было особенно подходящим для такого рода целей¹³.

Важным вопросом является административно-политическая принадлежность Верхнего Понеманья в XI–XII вв. А. Назаренко однозначно связывает его с Берестейской волостью¹⁴, ссылаясь при этом на Арсения Насонова. Однако у последнего речь идет о Берестье как о крайней части киевской территории¹⁵, к которой советский историк относил и Городно¹⁶. В то же время, Николай Котляр считал Берестье волынским городом¹⁷. А. Плахонин указывал на мнение Ярослава Щапова о церковной принадлежности Понеманья: в XI в. – к Туровской, а в XII в. – к Полоцкой епархии¹⁸. Вряд ли следует связывать поход на ятвягов Ярослава Святополчица в 1112 г. со статусом Городна¹⁹, так как в историографии эта кампания уже давно и вполне убедительно объясняется союзом волынского князя и менского правителя Глеба²⁰.

В целом, А. Назаренко упускает из вида тот факт, что сама по себе политическая субъектность Турова остается спорным вопросом в исторической науке. Еще Михаил Тихомиров ставил вопрос о Туровском княжестве как „ученой фикции”²¹. Вплоть до 1157 г. Туров остается волостью Киевского княжества, великий князь самостоятельно распоряжается этой территорией; фактически, она играет роль придатка к более значительным волостям. Таким образом, и о существовании отдельной „туровской династии” в начале XII в. говорить не приходится²².

¹² На этот счет см.: Л. Войтович, *Княжа доба на Русі: портрети еліти*, Біла Церква 2006, с. 29–30.

¹³ С. Пиваварчык, *Сацыяльна-гістарычная тыталогія гарадзішч Панямоння X–XIII ст.*, „Гістарычна-археалагічны зборнік”, 1993, 3, с. 95.

¹⁴ А. Назаренко, *Городенское княжество*, с. 133 и др. с этим соглашается и А. Кибинь, *Верхнее Понеманье*, с. 88.

¹⁵ А. Насонов, „Русская земля” и образование территории Древнерусского государства, Москва 1951, с. 129.

¹⁶ Ibidem, с. 56.

¹⁷ Н. Котляр, *Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси*, Киев 1985, с. 50.

¹⁸ А. Плахонин, *История Российской Татищева*, с. 327.

¹⁹ Как это делает, в частности, А. Назаренко: см. А. Назаренко, *Городенское княжество*, с. 139.

²⁰ Л. Алексеев, *Полоцкая земля (Очерки истории северной Белоруссии в IX–XIII вв.)*, Москва 1966, с. 264.

²¹ М. Тихомиров, *Древнерусские города*, Москва 1956, с. 305.

²² С. Темушев, А. Левицкий, *Туровское княжество – „научная фикция” или историческая реальность*, [in:] *Европа: актуальные проблемы этнокультуры. Материалы международной научно-теоретической конференции*, Минск 2013, с. 142–144.

О некоторой самостоятельности Туровского княжества речь может идти лишь во второй половине XII в.²³ – таким образом, попытки связать Туров и Городно следует признать бесперспективными. Небезынтересно также соотношение экономического потенциала этих двух княжеств, которое опосредованно выразилось в масштабах каменного строительства в их столицах²⁴. Экономические и культурные связи Турова и Городна археологами не прослеживаются²⁵.

Естественным образом поиск возможных династических корней городенских князей склонился в сторону Полоцка и местной княжеской династии. В дореволюционной российской историографии чаще всего Понеманье относили к сфере полоцких влияний²⁶. В отличие от Турова, Полоцк в X–XII вв. играл заметную политическую роль не только в региональном, но и в общерусском политическом процессе. Хорошо известна направленность полоцкой экспансии в земли балтов²⁷. А. Кибинь не отрицает возможности принадлежности к полоцким владениям Новогрудка²⁸. Однако, помимо общих замечаний, вряд ли удастся придать этой гипотезе большую содержательность. История Полоцкой земли освещена в источниках неполно, даже о сыновьях Всеслава Брючиславовича (1044–1101) известно предельно мало. В то же время, среди них были князья, имевшие связи с киевскими политическими кругами (например, Давыд, участвовавший в 1103 г. в походе в Степь²⁹, состоявший в родстве с домом Мономаха). В литературе бытует мнение о том, что именно он в 1101 г. наследовал Всеславу, однако старшинство Рогволода–Бориса выглядит более вероятным³⁰. По всей видимости, Давыд не получил своего удела в Полоцкой земле и был вынужден искать поддержку вне Полоцкого княжества³¹ (наиболее вероятно, что в Полоцкой земле в конце XI – начале XII в. существовали лишь три волости с княжескими столами³²). Показательно, что если признать Всеволода внуком Всеслава, то имя наречение его сыновей органично соотносится с существовавшими традициями – чаще всего князь называл своих детей так, как это делал его собственный отец³³. Борис и Глеб – крестильные имена старших Всеславовичей (таким образом, Всеволод

²³ Ср.: А. Алексеев, *Западные земли домонгольской Руси: очерки истории, археологии, культуры*, т. 2, Москва 2006, с. 22–31; А. Горский, *Земли и волости*, [in:] *Древняя Русь: очерки политического и социального строя*, отв. ред. А. А. Горский, В. А. Кучкин, Москва 2009, с. 31.

²⁴ В Турове в XII в. была построена лишь одна каменная церковь (П. Лысенко, *Древний Туров*, Минск 2004, с. 83–95), в то время как в Городно сложилась местная архитектурная школа (см. подробнее: Я. Зверуго, *Верхнее Понеманье в IX–XIII вв.*, Минск 1989, с. 172–180).

²⁵ Я. Зверуго, *Киев и земли белорусского Понеманья*, [in:] *Киев и западные земли Руси в IX–XIII вв.*, редкол. Л. Д. Пობоль и др., Минск 1982, с. 123; Idem, *Верхнее Понеманье в IX–XIII вв.*, с. 150–160, 186.

²⁶ А. Кибинь, *Верхнее Понеманье*, с. 103.

²⁷ М. Клімаў, *Полацкае княства ў IX–XI ст.*, [in:] *Гісторыя Беларусі*, т. 6, гал. рэд. М. Касцюк, Мінск 2007, с. 156.

²⁸ А. Кибинь, *Верхнее Понеманье*, с. 103–110.

²⁹ *Лаврентьевская летопись*, [in:] *Полное Собрание Русских Летописей*, т. 1, Москва 2001, стб. 277.

³⁰ Г. Штыхаў, В. Ляўко, *Палітычная гісторыя Полацкай зямлі*, [in:] *Гісторыя Беларусі*, т. 6, с. 176.

³¹ *Очерки истории СССР. Период феодализма IX–XIV вв.*, т. 1, ред. П. Н. Третяков, А. А. Монгайт, Москва 1953, с. 385.

³² Г. Штыхаў, В. Ляўко, *Палітычная гісторыя Полацкай зямлі*, с. 184–185.

³³ А. Литвина, Ф. Успенский, *Выбор имени у русских князей в X–XVI вв. Династическая история сквозь призму антропонимики*, Москва 2006, с. 71–110.

„буквально подражал”³⁴ Всеславу), Мстислав – брат жены Всеволода. Интересно, что другой вероятный сын Давыда, Брячислав, был женат на дочери Мстислава³⁵.

Против возможности происхождения городских князей от линии полоцких Рюриковичей может говорить мнение о том, что полоцкие князья в силу своего статуса изгоев не имели права претендовать на волости, расположенные вне Полоцкой земли. В белорусской историографии такого мнения, к примеру, придерживается могилевский исследователь Игорь Марзалаук. В частности, он утверждает: „Показательно, что ни один из Всеславовичей за брата не заступает. Это [...] свидетельствует о том, что сами полоцкие князья считали поход киевского князя на своего брата правильным и справедливым, поскольку последний высказал претензию на отчину Ярославовичей и нарушил нормы княжеского землевладения”³⁶. Данный сюжет вообще требует обстоятельного рассмотрения. Предварительно можно отметить, что само определение полоцких князей как изгоев – далеко небесспорное соображение (знаменательно, что в летописи данное определение применительно к полоцкой династии отсутствует, к примеру, в летописной статье 1128 г. из *Лаврентьевской летописи*³⁷); строго говоря, реконструкция порядка наследования внутри династии Рюриковичей, в первую очередь, распространенное представление о князьях-изгоях³⁸, требует осторожного отношения и вряд ли на таком шатком основании можно делать какие-либо определенные выводы.

В научной литературе не нашла широкой поддержки ученых возможность происхождения Всеволодовичей из линии черниговских князей. Однако присутствие черниговских князей в регионе отмечается – наиболее известный случай относится к 1142 г., когда черниговский дом получил „вси дриговичи” с городами Слуцк и Клецк; согласно достаточно убедительному предположению, высказанному Алексеем Зайцевым, в XII в. эти территории являлись частью Черниговской земли³⁹. В 1150-х гг. вассалами черниговских князей были менские Глебовичи⁴⁰. В конце столетия черниговские князья, по всей видимости, претендовали на Витебск⁴¹. В таком контексте проникновение этого княжества в Понеманье не представляется невозможным.

Вместе с тем, правивший в Чернигове в 1097–1123 гг. Давыд Святославович не враждовал с Владимиром Мономахом⁴². Таким образом, если мнение

³⁴ Ibidem, с. 13.

³⁵ *Лаврентьевская летопись*, стб. 298, А. Литвина, Ф. Успенский, *Выбор имени у русских князей*, с. 269–270, прим. 2. Этот брак также нарушал канонические предписания.

³⁶ I. Марзалаук, *Гістарычная самаідэнтычнасць насельніцтва Беларусі ў 10–17 ст.*, „Гістарычны альманах”, 2001, 5, с. 10.

³⁷ *Лаврентьевская летопись*, стб. 299–301.

³⁸ См. изложение этих представлений: А. Пресняков, *Княжое право в древней Руси. Лекции по русской истории. Киевская Русь*, Москва 1993, с. 42–47; О. Рапов, *Княжеские владения на Руси в X – первой половине XIII в.*, Москва 1977, с. 206–214. Трактовка непосредственно полоцкого случая также в: А. Назаренко, *Порядок престолонаследия на Руси X–XIII вв.: наследственные разделы, сеньорат и попытки десигнации (типологические наблюдения)*, [in:] *Из истории русской культуры*, т. 1: *Древняя Русь*, под. ред. В. Я. Петрухин, Москва 2000, с. 507–508.

³⁹ А. Зайцев, *Черниговское княжество*, [in:] *Древнерусские княжества X–XIII вв.*, ред. Л. Г. Бескровный, Москва 1975, с. 104–105.

⁴⁰ *Ипатьевская летопись*, [in:] *Полное Собрание Русских Летописей*, т. 2, Москва 2001, стб. 445.

⁴¹ Ibidem, стб. 691–693.

⁴² А. Войтович, *Княжа доба на Русі*, с. 372.

А. Назаренко⁴³ о том, что именно великий князь киевский организовывал новый княжеский стол на Немане, верно, ничто не мешает допустить, что киевский князь мог содействовать и черниговской династии.

Косвенное обоснование такого взгляда можно обнаружить в крестильных именах Святослава Ярославовича и Всеволода. По поводу второго существует осторожное предположение, основанное на данных сфрагистики, что его вторым именем было имя Симеон⁴⁴ (впрочем, есть мнение, что печать с изображением св. Симеона принадлежит не городенскому князю, а волынскому епископу⁴⁵). Что касается Святослава, то, как правило, его крестильным именем считается Николай (на основании данных *Любечского синодика*⁴⁶). В качестве альтернативной версии, также небесспорной, предлагается как раз имя Симеон – она опирается на то, что Святослав Ярославович основал в Киеве монастырь в честь св. Симеона⁴⁷. Если признать вероятным такое стечение обстоятельств, что оба эти предположения являются верными, то мы бы получили весьма ценное доказательство в пользу данной версии, поскольку именно наречение в честь деда было самой распространенной практикой в семейном быте рода Рюриковичей.

В отношении данной версии необходимо уточнить, что Всеволодко ни в коем случае не мог быть сыном Давыда или Олега Святославовичей, так как тогда брак его дочери с Мстиславом Владимировичем был бы совершенно невозможен. Но даже в случае принадлежности к семьям иных сыновей Святослава данный брак весьма сомнителен. Хотя, конечно, он мог быть заключен, если для этого была острая политическая необходимость⁴⁸. Так или иначе, этот факт существенно снижает вероятность черниговского происхождения первого городенского князя.

Следует подчеркнуть, что данная работа содержит лишь предполагаемые варианты происхождения городенских князей; в этом случае речь должна идти об исторической реконструкции, и данный момент ни в коем случае нельзя упускать из внимания. При написании работы автор исходил из следующих соображений: 1) политической, социокультурной значимости династической истории в общем средневековом контексте и 2) необходимости дальнейших поисков решений данной проблемы как необходимого условия научного познания. Первый тезис представляется очевидным, в литературе существует немало количество работ, обстоятельно освещающих роль и место княжеских династий в жизни древнерусских обществ. Второй, однако, оспаривается А. Плахониним, статья которого, по замечанию А. Назаренко, носит „общеметодический характер” и тем

⁴³ А. Назаренко, *Городенское княжество*, с. 139–141.

⁴⁴ Н. Воронин, *Древнее Гродно. По материалам археологических раскопок 1932–1949 гг.*, Москва 1954, с. 146, прим. 1.

⁴⁵ Я. Зверуго, *Верхнее Понеманье в IX–XIII вв.*, с. 186.

⁴⁶ А. Назаренко, *Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв.*, Москва 2001, с. 593–594; А. Литвина, Ф. Успенский, *Выбор имени у русских князей*, с. 425.

⁴⁷ *Ibidem*.

⁴⁸ См. ссылку 6.

самым ставит под сомнение ценность в том числе настоящей статьи. Причинно-следственные связи размышлений киевского ученого (а именно: его вывод „наука вряд ли выиграет, если место одной слабо аргументированной теории займет такая же другая”⁴⁹) до конца не ясны. Кажется очевидным, что выдвижение и верификация новых гипотез – ключевой механизм прогресса всякого научного знания, равно как и исторического.

Сам по себе факт возникновения в историографии дискуссии по данному вопросу достаточно показателен. Интерес к проблеме происхождения городенских князей обусловлен среди прочего тем, что она затрагивает ряд других, более широких вопросов древнерусской истории. Как кажется, с точки зрения политических контекстов, наиболее предпочтительна полоцкая версия (особенно в сравнении с туровской гипотезой). Вместе с тем, поиск дополнительных эмпирических доказательств представляется достаточно сложным научным мероприятием, которое должно быть продолжено в будущем.

*

Anton Liavitski, *The origin of Grodno Princes*

Annalistic monuments don't tell us about the origin of Vsevolodok of Grodno. Within the historiography of the problem three variants of its solution were suggested; according to them Vsevolodok's father was: 1) Prince of Chernigov Davyd Svyatoslavovich; 2) Yaroslav Yaropolchich from the Turov Izyaslavovichs; 3) Davyd Igorovich – the outcast prince, who took an active part in political events in the end of the 11th – the beginning of the 12th c. The third version is considered the most reasonable – moreover, it finds its confirmation in written sources. Taking into account the rules of naming of the Ruricovich princes, which were discovered by F. Uspensky and A. Litvina, with great probability we can assume, that Grodno princes belonged to the line of Chernigov Ol'govichs or Polotsk Izyaslavovichs. Just in the environment of these dynasties one can find the appearance of princes with such names as Boris and Hleb. At the same time probable baptismal Vsevolodok's name – Simeon – makes us to turn to the line of Svyatoslav Yaroslavovich's descendants. Also attracts attention the closeness of ancestral emblems of Grodno princes and princely emblems of Svyatoslav Yaroslavovich's descendants.

⁴⁹ А. Плахонин, „История Российской” Татищева, с. 331.

*

Anton Liavitski, *Pochodzenie książąt grodzieńskich*

Średniowieczne latopisy ruskie przemilczają problem pochodzenia księcia grodzieńskiego Wsiewołodka. W historiografii proponowane są trzy warianty rozwiązania tej kwestii, zgodnie z którymi ojcem Wsiewołodka był: 1) książę czernihowski Dawid Światosławowicz; 2) Jarosław Jaropolkowicz z turowskich Izasławowiczów; 3) Dawid Igorewicz, książę-wygnaniec, aktywny uczestnik wydarzeń politycznych końca XI – początku XII w. Za najbardziej prawdopodobną uważa się trzecią wersję, która znajduje potwierdzenie w źródłach pisanych. Biorąc pod uwagę zasady nadawania imion stosowane wśród Rurykowiczów, które były badane przez F. Uspieńskiego i A. Litwinę, z większą dozą prawdopodobieństwa można założyć związek książąt grodzieńskich z linią czernihowskich Olegowiczów lub połockich Izjasławowiczów. Właśnie w tych dynastiach można było spotkać książąt o imionach Borys i Gleb. Chrześcijańskie imię Wsiewołoda – Szymon – sugeruje związek z linią potomków Światosława Jarosławowicza. Zwraca uwagę również podobieństwo symboli rodowych książąt grodzieńskich oraz potomków Światosława Jarosławowicza.

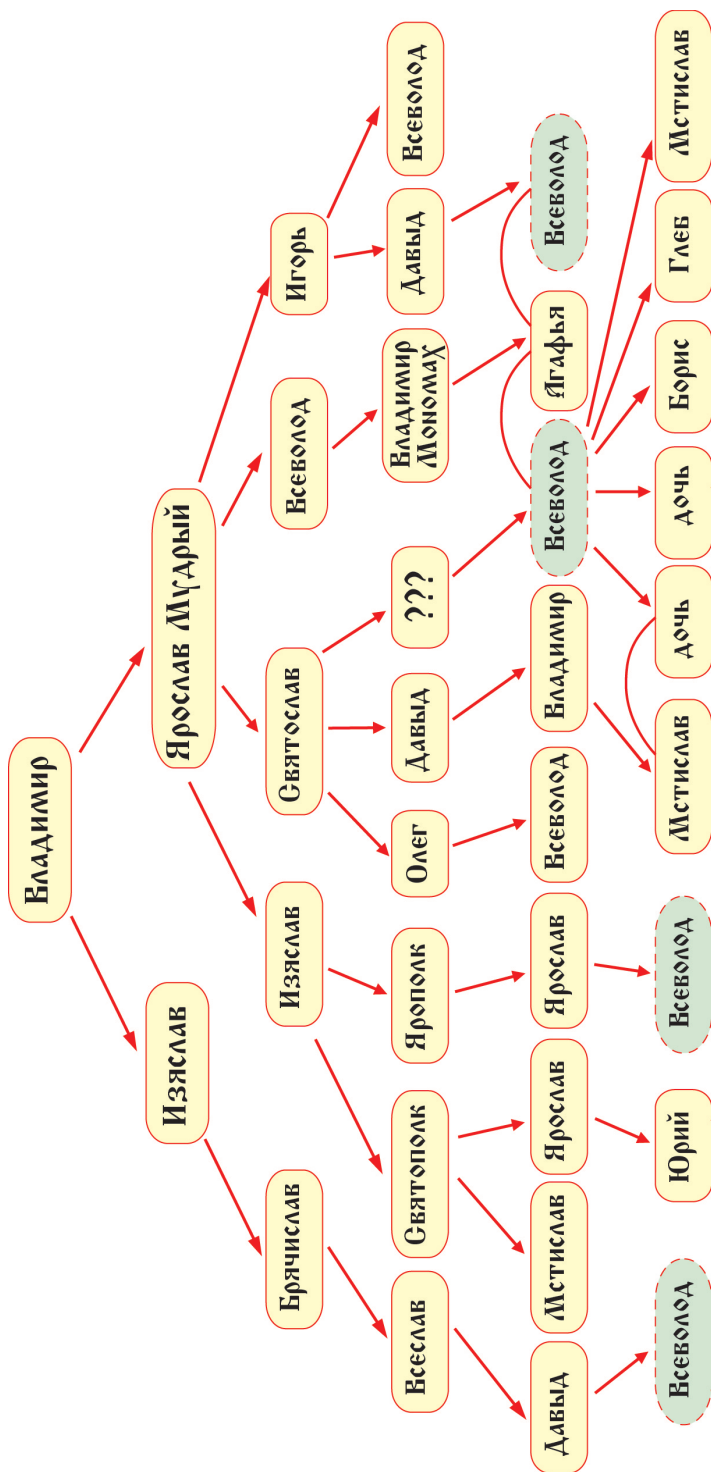

Схема „Происхождение городенских князей“

Viktor Adamovič
(Brno)

DYNASTIC RELATIONSHIPS BETWEEN RURIKIDS AND PŘEMYSLIDS: THE MARRIAGES REAL AND UNPROVEN – ON THE EXAMPLE OF THE MARRIAGE BETWEEN VRATISLAV OF BRNO AND HIS RUTHENIAN WIFE

This paper is focused on the marriage between the Prince of Brno Vratislav, son of Oldřich, and unknown princess from Rus', allegedly a daughter of Prince Vasilko Rostislavovich, which is a conclusion of majority of literature. The paper demonstrates that there is no such source, which directly named Vasilko as the father of Vratislav's wife. But on the other hand, there are a few intimations, which are showing that her father rather was Prince Yaropolk II Vladimirovich. The author does not want clearly to stand up against Vasilko's fathership of Vratislav's wife, but only shows up other possibilities.

Rurikids and Přemyslids were linked together with several matrimonies, just like other European dynasties in the Middle Ages. Some of these unions are notorious, some are obscure, some just hypothetical, and some, which are described by the literature, in fact did not occur at all. This paper would like to cover the marriage between the Prince of Brno Vratislav and his Ruthenian wife. Many historians from Russia¹, Ukraine², the Czech Republic³ or from elsewhere⁴ are dedicated directly to genealogical research of

¹ See for example: Г. М. Шафров, *Генеалогические таблицы по истории европейских государств*, изд. 6 испр. и допол. (441 таблица), Москва–Екатеринбург–Ташкент 2013, табл. 1; А. В. Флоровский, *Чехи и восточные славяне. Очерки по истории чешско-русских отношений (X–XVIII вв.)*, т. 1, Прага 1935, с. 60–62; N. de Baumgarten, *Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides russes du Xe au XIIIe siècle*, Roma 1927, p. 15.

² А. Войтович, *Княжа доба на Русі: портрети еліти*, Біла Церква 2006, с. 338–339; Idem, *Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження*, Львів 2000, с. 150.

³ В. Krzmińska, *Olomoučtí Přemyslenci a Rurikovci*, „Časopis Matice moravské”, 106, 1987, 1–2, p. 259–268; L. E. Havlík, *Morava a Rus v 9. – 12. století (K problematice nejstarších moravsko-ruských vztahů)*, „Vlastivědný věstník moravský”, 27, 1975, p. 178–195.

⁴ C. Cawley, *Medieval Lands. a prosopography of medieval European noble and royal families*, [in:] <http://fmg.ac/Projects/MedLands/index.htm> [15.01.2014].

the Ruthenian princes, or specifically to the dynastic relations between Rurikids and Přemyslids. Therefore, there is quite rich secondary literature on this issue in present days.

One can read in the Bohemian sources that Prince Vratislav⁵, the son of Oldřich, got married a woman from Rus' in 1132. Allegedly, she was a daughter of Vasilko Rostislavovich, which is a conclusion of the majority of the current literature⁶. The primary source for this marriage is particularly the so-called *Canonici Wissegradensis continuatio Cosmae (Letopis kanovníka vyšehradského)*⁷, which states that: „Wratizlaus dux de parte Moraviae, quae vocatur Brnizco, filius Dedalrici, duxit uxorem de Russia, pulchritudine sua Helena, Graecorum reginam, superantem, quae quoniam albi coloris specie nimium spendebat, ut rutilus fulgor auri albedinem corporis eius quibusdam rudeis notis inficeret”⁸. The annals described this event by one single sentence. It is true, that two-thirds of the sentence is devoted to the description of Vratislav's new wife, but in practice, besides the statement that she comes from Rus', the annals do not provide any crucial information. Claiming, that her incredible beauty surpassed even famous Helen of Troy is not very helpful for the genealogical research at all. However, the text does not mention her name, the name of her father or other relatives. Thus, the prevailing opinion that she was the daughter of Vasilko Rostislavovich is based mainly on the interpretation of the younger source – the chronicle from the 16th c. written by Václav Hájek of Libočany⁹. The analysis of this problem is depended solely on the Bohemian sources, whereas the Ruthenian chronicles know nothing about prince Vratislav and also do not mention any marriage of female member of Rurikids with a husband from Moravia or Bohemia at that time.

Regarding Václav Hájek and his *Kronika česká*¹⁰, two things should be noted: firstly, this chronicle written in Czech language was composed four centuries after the marriage of Vratislav. And secondly, it is the source which does not have a great credibility according to the modern historians, especially because Václav Hájek is well known for his great imagination and a tendency to modulate the facts without any support in the historical sources. Therefore the Czech historians consider it as an unreliable source and the information contained therein which can not be confronted with simi-

⁵ About Prince Vratislav of Brno see e. g.: M. Bláhová, J. Frolík, N. Profantová, *Velké dějiny země Koruny české*, díl 1, Praha 1999, p. 545–546.

⁶ The first one, who began to identify Vratislav's bride with the daughter of Prince Vasilko Rostislavovich was Russian exilian historian Nicolas de Baumgarten. See: N. de Baumgarten, *Généalogies et mariages occidentaux*, p. 15. He made this statement on the basis of genealogical work from the 16th c. written by German scholar Elias von Reusner. See: E. von Reusner, *Basilikōn: Opus genealogicum catholicum de praecipuis familiis imperatorum, regum, principum, aliorumque procerum orbis christiani*, vol. 1, Bassaeus 1592, p. 136. But Reusner in his work explicitly states that: „Vratislavs (...) Uxorem habuit Vasilcam Principem Ruthenam”. Thus, he never wrote that Vratislav's wife was a daughter of Vasilko Rostislavovich.

⁷ This paper is primary focused on the Czech edition of sources: *Fontes rerum Bohemicarum. Kanovník Vyšehradský*, [in: *Fontes rerum Bohemicarum* [further: *FRB*], vol. 2, ed. J. Emler, Praha 1874, p. 201–237; About this source see: J. Nechutová, *Latinská literatura českého středověku do roku 1400*, Praha 2000, p. 73–74; M. Bláhová, Z. Fiala, *Pokračovatelé Kosmovi*, Praha 1974, p. 192–216.

⁸ *Kanovník Vyšehradský*, p. 215.

⁹ About the chronicle written by Václav Hájek of Libočany see: F. Kutnar, J. Marek, *Přehledné dějiny českého a slovenského dějepisectví*, Praha 2009, p. 75–79.

¹⁰ V. Flajšhans, *Václava Hájka z Libočan Kronika česká. Podle originálu z roku 1541*, vol. 3, Praha 1929, p. 120.

lar ones in other sources are looked upon considerably sceptically. The passage which speaks about the marriage of Vratislav claimed that it is based on the works of previous authors: Filip Callimachus (Filippo Buonaccorsi) and Jan Klipta. But Jan Klipta is almost certainly just a fictive person¹¹ and Filip Callimachus was primarily devoted to the description of the fight of the West against the Ottomans¹², it is not entirely clear from which of those works Václav Hájek drew information.

The marriage of Prince Vratislav with his Ruthenian wife was described in Hájek's chronicle as follows: „(1132) Na ten čas také Vratislav kníže, jenž byl v Moravě a držal tu krajinu, kteráž slove Brněnsko, syn někdy knížete Oldřicha, s povolením Soběslava knížete, strýce svého, pojal sobě za manželku Vasilku jménem, dceru vývody Ruského, jenž slul Jaropolk, o jejížto kráse velmi mnoho se píše. Filipus Calimachus dicně ji vychvaluje, Joannes Klipta, všecken zpuosob krásy její vypisuje a praví, že jest svú krású Elenu, někdy Řeckú královnu, převyšovala. Ale snad jest to učinil, maje nějakú nechut k Daresovi, jako by on se na kráse Eleny zmajlil, anebo že jest on Klipta Vasilky neviděl, ale slyšal toliko od těch, kteříž sú málo pěkných žen vídali, aneb k potupě své vlasti, že by zde na ten čas přeškaredé ženy byly”¹³. This text, unlike the earlier *Kanovník vyšehradský*, knows not only the name of the bride, but also her father's name. The only question is that if this information can be trusted. The chronicle of Hájek must have been known to earlier historians whose opinion was that Vratislav's wife was the daughter of Vasilko Rostislavovich. This suggestion was perhaps based on her name – Vasilka (Vasilisa) – they inclined to the opinion that her father was prince Vasilko, while they ignored the fact that the text explicitly says that it was Jaropolk. The argument that at that time there was not the Ruthenian prince of that name is untenable, because it is well known that Jaropolk II, the son of Vladimir II Monomach took the power in Kiev in 1132¹⁴. Therefore it is difficult to say what led historians to such conclusion, was it a bad translation or wrong interpretation. The possibility that Hájek just fabricated the names of Vratislav's wife and her father, similarly as he did in other cases include in his work, cannot be excluded. However, it seems unlikely, mainly for the following reason: the names like Jaropolk and Vasilka are not common in the Czech language or in other Central European languages. Therefore, the fact that the author who was not well lettered in the Eastern European realities simply invented the names which sound realistically is not very likely. In addition, as it was told here, the prince named Jaropolk actually lived at that time, ruled and even belonged to the most prominent rulers of Rus'. It is unlikely that in this case it was only an invention of Hájek. The more probable explanation seems to be that the author had access to an older source from which he took

¹¹ А. В. Флоровский, *Чехи и восточные славяне*, т. 1, с. 60.

¹² Filip Calimachus was the Italian writer and humanist living in Poland. His most important works are: P. Calimachus, *Historia de rege Vladislao, seu clade Varnensi*, Augsburg 1518; Idem, *De rebus gestis a Vladislao Polonorum atque Hungarorum rege libri tres*, Kraków 1582.

¹³ V. Flajšhans, *Václava Hájka z Libočan*, vol. 3, p. 120.

¹⁴ Л. Войтович, *Княжа доба на Русі*, с. 458; According to the *Chronicle of Kiev*, the Prince Jaropolk II took the power in Kiev in 1133. See: *Ипатьевская летопись*, [in:] *Полное Собрание Русских Летописей*, т. 2, Санкт-Петербург 1908, стрб. 204–205.

information in this case. Furthermore, the *Cronica Przibiconis dicti Pulkava* (*Kronika Pulkavova*) of Přibík Pulkava of Radení¹⁵ which also mentioned Vratislav's marriage, was certainly available to Hájek. The *Cronica Przibiconis dicti Pulkava* written in the 14th c. is greatly enhanced source and hence well known to the younger authors. There is no doubt that Pulkava based his chronicle on the so-called *Canonici Wissegradensis*, but the name of Vratislav's bride and her father he did not know as well. The Pulkava's chronicle states in this case only the following: „(1132) Wratislaus autem, filius Odalrici, de Moravia supradicti regis Rassie filiam duxit uxorem”¹⁶. However, particularly allegation „regis Rassie filia”¹⁷ i. e. a daughter of the king of Rus' is essential. Mainly there is a significant shift compared to the statement „uxor de Rusia”¹⁸ i. e. a wife from Rus', as is quoted in *Canonici Wissegradensis*. This is a clear confirmation of the fact that she was not just an ordinary woman, but a member of the ruling dynasty, whose father was described as the „rex”. Apropos, this appellation is definitely better suited for Yaropolk II at that time reigning in Kiev, than for Vasilko Rostislavovich who held Terebovlya.

Another thing which must be admitted is that from the Ruthenian chronicles one is unable to prove that prince Yaropolk II had the daughter named Vasilka. Actually, based on the sources, one cannot reliably state anything about his children, even if he had any. His wife (Elena) is known, but in the case of their children the sources are silent¹⁹. However, this does not necessarily mean that they had none.

Also, the political background of the Vratislav's marriage is not clear²⁰. The prince of Brno was at that time at least 19 years old, and his father Oldřich did not live anymore, as states V. Hájek²¹. Vratislav did his marriage with the permission from the Bohemian duke Soběslav I, who was the cousin of his father and the head of Přemyslid dynasty at that time. Nothing is known about any closer relationship between Soběslav I and Rus', but it can be assumed in this case that the Hungarian king Béla II was the intermediary, who acted as the ally of both parties. Soběslav I married his sister Adelaide²², while Béla II himself was the maternal grandson of Sviatopolk Iziaslavovich and later openly

¹⁵ About Přibík Pulkava of Radení and his chronicle see: J. Nechutová, *Latinská literatura českého středověku*, p. 140; F. Kutnar, J. Marek, *Přehledné dějiny*, p. 41–42. The text of chronicle see: *Kronika Pulkavova*, [in:] *FRB*, vol. 5, ed. J. Emler, Praha 1893, p. 1–326.

¹⁶ *Ibidem*, p. 80–81.

¹⁷ *Ibidem*, p. 81.

¹⁸ *Kanovník Vyšehradský*, p. 215.

¹⁹ See: А. Войтович, *Княжа доба на Русі*, c. 458. This paper earlier stated that the description of Vratislav's wife provided by the *Canonici Wissegradensis*, which claimed, that her incredible beauty surpassed even famous Helen of Troy is not very helpful for the genealogical research. But here two other things should be noted: Firstly, wife of Yaropolk II is according to historians named as Elena, what is actually only other form of the name Helen (like Helen of Troy). Secondly, the *Chronicle of Kiev* is describing Yaropolk's wife as very beautiful woman (literally: „тогда же Ярополкъ приведе собѣ жену красну велми”, see: *Ипатьевская летопись*, стб. 197), similarly as the *Canonici Wissegradensis* is adoring the beauty of Vratislav's wife (see: *Kanovník Vyšehradský*, p. 215). Hereby a clear speculation can be made: what if allegation of the *Canonici Wissegradensis*, that beauty of Ruthenian bride surpassed even Helen of Troy is in fact allusion on her mother, also named as Elena/Helen? Surely, this statement is very weak, but it should be not completely spurned.

²⁰ However, there were developed mercantile relationships between Rus' and the Czech lands in the 12th c. See: A. V. Florovskij, *Česko-ruské obchodní styky v minulosti (X. –XVIII. století)*, Praha 1954, p. 39–40.

²¹ V. Flajšhans, *Václava Hájka z Libočan*, vol. 3, p. 120.

²² See: *Kanovník Vyšehradský*, p. 227.

acted as the ally of Yaropolk II Vladimirovich in the internal Ruthenian affairs, and Yaropolk II helped Béla II against his internal opponents²³. Hence the Hungarian mediation of Vratislav's marriage is the most likely.

Therefore if only contemporary historical source is considered – the so-called *Canonici Wissegradensis*, one can say that the question of closer specification of Ruthenian wife of Prince Vratislav is an unsolvable problem. Hence in this case, it is necessary to consider also a much younger source, maybe with little credibility, i. e. chronicle of Hájek. On its basis and also taking into account the *Cronica Przibiconis dicti Pulkaua* from the 14th c., one can state contrary to current or earlier literature, that there is a possibility, that the wife of Vratislav, the prince of Brno, was probably not the daughter of Vasilko Rostislavovich, but rather the daughter of Yaropolk II Vladimirovich²⁴.

The marriage of Vratislav: summary of sources

Name of source and date of creation	Date of marriage	Husband (groom)	Wife (bride)
<i>K a n o v n í k vyšehradský (cca 1142)</i>	1132	„Wratislaus dux de parte Moraviae, quae vocatur Brnizco, filius Dedalrici”	„uxor de Rusia”
<i>Pulkavová kronika (cca 1374)</i>	1132	„Wratislaus filius Odalrici, de Moravia”	„regis Rassie filia”
<i>Hájekova kronika (1541)</i>	1132	„Vratislav kníže, jenž byl v Moravě a držal tu krajinu, kteráž slove Brněnsko, syn někdy knížete Oldřicha”	„Vasilka jménem, dcera vývodu Ruského, jenž slul Jaropolk”

*

Viktor Adamovič, *Stosunki dynastyczne między Rurykowiczami a Przemyślidami: śluby realne a mityczne – na przykładzie ślubu Wratisława z Brna z nieznaną księżniczką ruską*

W artykule analizowano problem ślubu Wratisława, władcy Brna i syna księcia Oldrzycha z nieznaną z imienia księżniczką ruską, którą w literaturze naukowej często identyfikowano z córką księcia Wasylka Rościslawowicza. Autor ma na celu pokazać, że historycy nie dysponują źródłem, które by pozwoliło ostatecznie zidentyfikować żonę

²³ V. Novotný, *České dějiny*, díl 1, č. 2: *Od Břetislava I. do Přemysla I. (1034–1197)*, Praha 1913, p. 623–625; M. Bláhová, J. Frolík, N. Profantová, *Velké dějiny*, díl. 1, p. 549–550.

²⁴ Another possibility, which can be founded in literature, is that Vratislav's wife was the daughter of Prince Vladimírko Volodarovich, the son of Volodar Rostislavovich (the brother of Vasilko Rostislavovich). See: A. В. Флоровский, *Чехи и восточные славяне*, т. 1, с. 61–62. But this statement can be considered as a speculation, because it is based of none primary sources.

Wratysława z córką Wasylka. z drugiej strony jest kilka świadectw pozwalających mówić o tym, że księżna mogła być córką księcia Jaropołka II Włodzimierzowicza. Autor nie odrzuca całkowicie wersji o tym, że ojcem księżnej był Wasylko, uważa jednak, że nie warto odrzucać koncepcji o pochodzeniu żony Wratysława.

*

Виктор Адамович, *Династические отношения между Рюриковичами и Пшемислидами: браки реальные и вымышленные – на примере брака между Вратиславом из Брно и неизвестной русской княгини*

В настоящей статье анализируется проблема брака между князем Брно Вратиславом, сыном Ольдриха, с неизвестной по имени русской княгиней, которую историческая литература часто идентифицирует как дочь князя Василька Ростиславовича. Автор стремится показать, что источник, который дал бы возможность твердо назвать Василька отцом жены Вратислава, отсутствует. С другой стороны, есть несколько свидетельств, указывающих, что княгиня могла быть дочерью князя Ярополка II Владимировича. Автор не отбрасывает полностью возможности того, что Василько был отцом жены Вратислава, но считает, что право на существование имеют и другие предположения о происхождении супруги моравского князя.

Michał Michalski
(Kraków)

POWIĄZANIA RODZINNE I RELACJE ANDRZEJA WŁODZIMIERZOWICZA DOBREGO Z POŁOWCAMI

Rywalizacja o przywództwo na Rusi dwóch potężnych odgałęzień rodu Rurykowiczów: Włodzimierzowiczów i Olegowiczów, determinowała potrzebę pozyskiwania wsparcia zewnętrznego. Jednym z ważniejszych przykładów takiej aktywności było małżeństwo zawarte pomiędzy Andrzejem Dobrym i wnuczką chana Tugorkana. Ślub z połowiecką arystokratką zaowocował narodzinami dzieci, które z racji posiadania powiązań rodzinnych zarówno na Rusi, jak i w stepie były łącznikami zbliżającymi do siebie obie kultury. Andrzej także wykorzystywał Połowców w rozgrywkach politycznych i był obok Wsiewołoda Olegowicza jedną ze stron zawierających z nimi pokój w 1140 r.

Od momentu pojawienia się w sąsiedztwie Rusi koczowniczego związku plemiennego Połowców, zaczęły się kształtować relacje pomiędzy tymi ludami. W świetle większości informacji ówczesnych źródeł stosunki między nimi miały przede wszystkim charakter zbrojnych konfliktów. Jednak dane archeologiczne oraz bardziej wnikliwa analiza źródeł pisanych pozwala dostrzec istnienie także innego typu kontaktów: zbliżenia w sferze kultury, religii, a nawet ideologii państwowej.

Punktem wyjścia tego rodzaju kontaktów rusko-połowieckich były mieszane małżeństwa przedstawicieli wyższych sfer tychże grup etnicznych. Zawierane były one dla umocnienia przymierzy i umożliwiały rozpoczęcie współpracy poszczególnych rodów. Nie inaczej było w przypadku Andrzeja Dobrego najmłodszego syna Włodzimierza Monomacha.

Latopis hipacki donosi, że narodził się on w roku 1102¹. Tę datę przyjmują Oleg Rapov i Vladimir Kučkin². Nicolas de Baumgarten uszczegóławia ją na 11 lipca³. *Latopis twerski* wskazuje natomiast, iż narodziny nastąpiły o miesiąc później, mianowicie 11

¹ *Ипатьевская летопись*, [in:] *Полное Собрание Русских Летописей* [dalej: ПСРА], т. 2, Москва 2001, с. 252.

² О. М. Рапов, *Княжеские владения на Руси в X – первой половине XIII в.*, Москва 1977, с. 143; В. А. Кучкин, *Чудо св. Пантелеимона и семейные дела Владимира Мономаха*, [in:] *Россия в средние века и новое время: сборник статей к 70-летию чл.-кор. РАН Л. В. Милова*, ред. М. Булгаков, В. Кучкин, А. Горский, Москва 1999, с. 59.

³ N. de Baumgarten, *Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides russes du Xe au XIIIe siècle*, „Orientalia Christiana”, 35, 1927, 9, p. 22, 25.

sierpnia 1102 r.⁴ Aleksandr Nazarenko ustalił jednak, że prawdopodobną datą narodzin księcia był rok 1103⁵. Od 1119 r.⁶ książę władał we Włodzimierzu Wołyńskim⁷, a od 1135 r. w Perejasławiu⁸. Według *Latopisu hipackiego* oraz *Latopisu nowogrodzkiego* władca ruski zmarł 22 stycznia 1142 r. w Perejasławiu⁹. Vasilij Tatiszczew natomiast podaje datę o rok wcześniejszą¹⁰.

Z punktu widzenia naszego tematu istotne jest, że Andrzej posiadał jedną żonę, wnuczkę połowieckiego chana Tugorkana¹¹. Potwierdzają to źródła pisane, przede wszystkim *Powieść Minionych Lat* pod rokiem 1117: „Въ се же лѣто поя Володимеръ за Андрѣа внуку Тугъртъканову”¹², a także późniejszy *Latopis woskresenski* choć ten nazywa chana Tmutorokaniem: „Въ се же лѣто поя Володимеръ за сына Андрѣа внуку Тмutorоканю Половечьскаго князя”¹³.

W małżeństwie tym urodziło się kilkoro dzieci. Najstarszy syn – Włodzimierz, wzmiankowany jest po raz pierwszy pod rokiem 1146 w *Latopisie hipackim*¹⁴. Dla nas bardzo ciekawym wątkiem jest jego drugie małżeństwo. Dysponujemy informacją, pochodzącą z graffiti odkrytego w 1972 r. w kijowskim Soborze Sofijskim, głoszącą: „Се была многопечальная Андреева сноха, Олега сестра и Игоря и Всеволода. Написал Ванко – поп человек владыки”¹⁵. Zdaniem Sergeja Vysockiego kobieta wymieniona w tym napisie była córką Światosława Olegowicza. Imiona jej braci pokrywają się bowiem z imionami trzech synów tego księcia. Uczony wskazuje też, że była ona żoną Włodzimierza Andrzejowicza¹⁶. Rzeczywiście stwierdzenie „Андреева сноха”¹⁷ może wskazywać, iż była żoną któregoś z synów Andrzeja Dobrego. Jeśliby założyć trafność tej tezy to należałoby stwierdzić, że była małżonką Włodzimierza, gdyż źródła nie

⁴ *Тверская летопись*, [in:] *ПСРА*, т.15, Санкт-Петербург 1863, с. 188.

⁵ А. В. Назаренко, *Древняя Русь на международных путях. Междисциплинарные очерки, культурных, торговых, политических отношений IX–XII веков*, Москва 2001, с. 602–604; tu szczegółowy wywód uczonego dotyczący roku narodzin księcia Andrzeja.

⁶ *Лаврентьевская летопись*, [in:] *ПСРА*, т. 1, Москва 2001, с. 292; *Ипатьевская летопись*, с. 285.

⁷ Д. В. Донской, *Рюриковичи: Исторический словарь*, Москва 2008, с. 31; П. П. Толочко, *Династические браки на Руси XII–XIII вв.*, Санкт-Петербург 2013, с. 158.

⁸ *Ипатьевская летопись*, с. 297.

⁹ *Ibidem*, с. 309; *Новгородская вторая летопись*, [in:] *ПСРА*, т. 3, Санкт-Петербург 1841, с. 124.

¹⁰ В. Н. Татищев, *История Российской*, т. 1, Москва 1962, с. 374.

¹¹ N. de Baumgarten, *Généalogies*, p. 22, 25; В. В. Богуславский, *Славянская энциклопедия. Киевская Русь–Москва*, т. 1, Москва 2005, с. 29; Л. Войтович, *Князівські династії східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, сутність і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження*, Львів 2000, с. 219; И. П. Ермолаев, *Рюриковичи. Прошлое в лицах (IX–XVI вв.)*. Биографический словарь, Москва 2002, с. 14; Д. В. Донской, *Рюриковичи*, с. 31; J. Korpela, *Beiträge zur Bevölkerungsgeschichte und Prosopographie der Kiever Rus' bis zum Tode von Vladimir Monomach*, Jyväskylä 1995, s. 128.

¹² *Повесть Временных Лет*, [dalej: *ПВЛ*], ред. В.П. Адрианова-Перетц, Санкт-Петербург 2007, с. 129; *Ипатьевская летопись*, с. 285.

¹³ *Летопись по Воскресенскому списку*, [in:] *ПСРА*, т. 7, Санкт-Петербург 1856, с. 24. Imię teścia książęcego zostało pomylone z pochodzącą z tureckiego nazwą miasta na Płw. Tamańskim; T. Skulina, W. Swoboda, *Tmutorokań*, [in:] *Słownik Starożytności Słowiańskich* [dalej: *SŚS*], т. 6, red. G. Labuda, Z. Stieber, Wrocław 1977, s. 91–96.

¹⁴ *Ипатьевская летопись*, с. 330; według E. Goranina wymieniony w tym fragmencie „Andrzejowicz” to właśnie Włodzimierz, zob.: E. Goranin, *Latopis Kijowski 1118–1158*, Wrocław 1995, s. 50, przyp. 351. Zgodnie z zasadą starszeństwa, to on musiał objąć rządzą jako pierwszy, przed młodszym bratem Jaropelkiem.

¹⁵ С. А. Высоцкий, *Киевские граффити XI–XVII вв.*, Киев 1985, с. 25. Więcej o freskach Soboru Sofijskiego, zob.: *Idem*, *Древнерусские надписи Софии Киевской XI–XIV вв.*, т. 1, Киев 1966; *Idem*, *Средневековые надписи Софии Киевской*. (По материалам граффити XI–XVII вв.), Киев 1976.

¹⁶ *Idem*, *Киевские граффити*, с. 26–30.

¹⁷ *Ibidem*, с. 25.

informują, aby drugi jego syn Jaropełk posiadał żonę¹⁸. W przypadku Włodzimierza *Latopis hipacki* donosi natomiast, że posiadał małżonkę jeszcze w dniu swej śmierci: „Того же лѣта исходяча преставися князь Володимиръ Андрѣвичь, мѣсяца генваря 28, [...] Володимеръ же Мьстиславичъ [...] иде к Дорогобужю, дружина же Андрѣвича не пустиша его в городъ. Онъ [...] рече: цѣлюю къ вама крестъ и къ княгини вашей [...] и переступи крестное цѣлование [...] и погна княгиню из города. Она же вземши князя иде на Вроучии Вышегороду”¹⁹. Nie znamy tej kobiety z imienia, wiemy, że musiała żyć jeszcze w roku 1171. Jeśli jednak S. Vysockij miał rację, to w jej żyłach musiała płynąć domieszka połowieckiej krwi. Bowiem, gdyby nawet nie należała do potomstwa Światosława Olegowicza i córki chana Ajepy Girgenowicza, posiadała babkę – córkę chana Osołuka²⁰. Również Włodzimierz pochodził z małżeństwa rusko-połowieckiego. Aranżowanie związków matrymonialnych osób o takim pochodzeniu obok korzyści politycznych (poparcie spokrewnionych z nimi rodów połowieckich), niwelowałyby z pewnością barierę kulturową. Prawdopodobnie więc, że na Rusi tworzone takie rodziny.

Drugim synem Andrzeja był Jaropełk. O księciu tym niewiele wiadomo, występuje w źródłach tylko w dwóch miejscach²¹. Wzmianki te jednak nie wiążą się z tematem naszych rozważań.

Według Vladimira Boguslavskiego, Andrzej Dobry posiadał jeszcze jedno dziecko – nieznaną z imienia córkę²². Pogląd o posiadaniu przez niego córki przyjmują również Dmitrij Donskoj²³, Manfred Hellmann²⁴ oraz Jukka Korpela²⁵. Kobieta ta miała być żoną Olega, syna Światosława Wsiewołodowicza²⁶. J. Korpela słusznie jednak zauważa, iż żona tego księcia została zidentyfikowana jako córka Jerzego Jarosławowicza, kniazia rizańskiego²⁷. Wyżej wspomniani uczeni przypisując Andrzejowi córkę opierali się na dwóch wzmiankach źródeł pisanych. Pierwsza informacja pochodzi z *Latopisu hipackiego*, który pod 1167 r. odnotowuje: „Том же лѣтъ оумре Андрѣвна за Олгомъ за Святославичемъ”²⁸. Druga bardziej rozbudowana, zapisana o rok wcześniej, pochodzi ze źródła młodszego – *Latopisu moskiewskiego*: „Того же лѣта умре Андрѣвна за Олгомъ Святославичем; он же другую поять Ростиславу дщерь Мьстиславича”²⁹.

Pierwsze źródło nie jest konsekwentne w sprawie księcia, pozostającego w związku małżeńskim z Andrzejówną w chwili jej zgonu. W *Latopisie hipackim* informacja o śmierci córki Andrzeja znajduje się bowiem w ustępie dotyczącym konfliktu Ole-

¹⁸ *Ипатьевская летопись*, s. 491, 510.

¹⁹ *Ibidem*, s. 546–547.

²⁰ N. de Baumgarten, *Généalogies*, p. 18, 20; Л. Войтович, *Князієвські*, s. 166–167; Е. В. Пчелов, *Рюриковичи. История династии. 1000 лет одного рода*, Москва 2001, s. 151.

²¹ *Ипатьевская летопись*, s. 491, 510.

²² В. В. Богуславский, *Славянская энциклопедия*, т. 1, с. 29.

²³ Д. В. Донской, *Рюриковичи*, с. 32, 501.

²⁴ M. Hellmann, *Handbuch der Geschichte Russlands: Von der Kiewer Reichsbildung bis zum Moskauer Zartum*, Bd.1, Stuttgart 1981, s. 428–429.

²⁵ J. Korpela, *Beiträge*, s. 128.

²⁶ M. Hellmann, *Handbuch*, Bd.1, s. 428–429; J. Korpela, *Beiträge*, s. 128.

²⁷ J. Korpela, *Beiträge*, s. 128; N. de Baumgarten, *Généalogies*, p. 18–19.

²⁸ *Ипатьевская летопись*, с. 527.

²⁹ *Московский летописный свод конца XV века*, [in:] *ПСРА*, т. 25, Москва 1949, с. 74.

ga Światosławowicza, syna Światosława Olegowicza z jego wujem Światosławem Wsiewołodowiczem. z kontekstu wynikałoby więc, że i zapisany pod koniec tego ustępu fragment dotyczący zgonu Andrzejówny żony Olega, powinien dotyczyć właśnie Olega syna Światosława Olegowicza. Natomiast z tego samego źródła wiemy, iż dwa lata wcześniej – w 1165 r. – ożenił się on z Agafią Rościsławówną: „Том же лѣтъ ведена бысть Ростиславна Огафья за Олга Святославича, мѣсяца июня въ 29 день”³⁰. w czasie pomiędzy ślubem Olega w 1165 r., a wzmianką o śmierci Andrzejówny w roku 1167 – nasze źródło nie podaje informacji o zgonie Agafii. Co więcej, wiemy, iż żyła ona jeszcze w roku 1168³¹. Wynika z tego, że syn Światosława Olegowicza nie mógł być mężem Andrzejówny, ponieważ przez około dwa lata przed jej śmiercią oraz jakiś czas po niej, pozostawał w innym związku małżeńskim. Na tej podstawie wyżej wspomniani uczeni doszli do wniosku, iż mężem córki Andrzeja był inny Oleg – syn Światosława Wsiewołodowicza.

Latopis moskiewski radzi sobie z tą zawiloscią w inny sposób. Mianowicie informację o ślubie Olega z córką Rościsława Mścisławowicza umieszcza zaraz po wzmiance o śmierci Andrzejówny, wskazując, że to syn Światosława Olegowicza był mężem obu kobiet³². *Latopis hipacki* jest źródłem starszym, dlatego istnieje możliwość, że to on przekazuje wersję bliższą prawdy, a młodsze źródło pochodzące z kręgu moskiewskiego przedstawia zapis, w którym celowo przestawiono datę ślubu Olega Światosławowicza z Agafią, tak aby informacja o zgonie Andrzejówny zgadzała się z tokiem narracji ustępu źródła.

Z drugiej strony istnieje ewentualność, że pomyłka zaszła w *Latopisie hipackim*. Oczywiście pierwotnie ten musiał mieć dokładne dane, skoro podaje datę dzienną ślubu z Agafią. Można jednak zastanawiać się nad pomyłką wynikającą z istnienia trzech systemów liczenia lat na Rusi od XI w. Rok 6674 można było bowiem przeliczyć na 6673, a także na 6675 stosując inne style. Należałoby wtedy założyć, że początkowo zapisano oba fakty osobno, a potem dopiero przeliczano daty. Najtrudniejsze jest wyjaśnienie, jak doszło do początkowego rozdzielenia dat. Wymagałoby to przyjęcia, że oba fakty były zapisane pod różnymi latami, a niemożliwe jest wtedy odwrócenie kolejności. Rozdzielenie zapisów w jednej notce rocznikarskiej niewiele daje. Co innego, gdyby przyjęć, że pierwotnie zapisano dwa fakty w jakiejś księdze liturgicznej dla upamiętnienia i modlitw. Wówczas mogła zajść ewentualność przeliczenia daty 6674 błędnie na dwa różne sposoby. Pisarz *Latopisu moskiewskiego* odnalazł może pierwotną wersję tekstu i takową wykorzystał lub opierając się na tradycji moskiewskiej na własną rękę poprawił tekst dając zbieżną datę wydarzeń. Pierwszą żoną Olega, syna Światosława Olegowicza, była córka Jerzego Dołgorukiego, który po opanowaniu Moskwy uczynił z tego ośrodka jedną ze swych rezydencji³³. Dzieje dynastii Juriewiczów były dobrze znane w tradycji latopisarstwa moskiewskiego, a przez ślub z Juriewną i Oleg Światosławowicz znalazł się

³⁰ *Ипатьевская летопись*, с. 524–525.

³¹ *Ibidem*, с. 528.

³² *Московский летописный свод*, с. 74.

³³ Р. Г. Скрынников, *Крест и корона: церковь и государство на Руси IX–XVI вв.*, Санкт–Петербург 2000, с. 44.

w kręgu zainteresowania moskiewskich pisarzy. Jeśli to źródło z kręgu moskiewskiego zachowało właściwy kształt relacji, mielibyśmy kolejny raz sytuację, w której doszło do ślubu pomiędzy osobami posiadającymi połowieckich przodków. Andrzejówna była córką wnuczki Tugorkana, ojciec Olega żonaty był natomiast z córką Ajepy Girgenowicza³⁴. Oleg był pierwszym dzieckiem tego związku. Kolejne takie małżeństwo wskazywałoby na utrzymywanie się tendencji do tworzenia takich rodzin na Rusi.

Relacje Andrzeja Dobrego z Połowcami nie ograniczały się do związku z wnuczką Tugorkana³⁵. Nie kończyły się również na posiadaniu trojga dzieci zrodzonych z tej kobiety, które podtrzymywały kontakty z rodami nomadów i były łącznikami obu kultur.

Pierwsza wzmianka o kontaktach politycznych księcia ze stepowcami, zapisana w *Latopisie hipackim*, donosi o jego wyprawie na Polskę: „тогда же посла Володимеръ Андрѣя с погаными на Ляхы”³⁶. Uważa się, iż wspomnianymi tu poganami byli Połowcy³⁷. Rzeczywiście najbardziej naturalne – ze względu na więzy rodzinne – było wykorzystanie wsparcia rodu Tugora. Powiązania z połowieckimi wyższymi sferami ułatwiały Andrzejowi dowodzenie kontyngentami koczowników, które czasowo lub na stałe wspierały jego wojska.

W roku 1135 na skutek waśni rodowych Andrzej pojawia się na kartach *Latopisu hipackiego* jako przeciwnik Wsiewołoda Olegowicza, wspieranego przez Połowców: „Юрьи испроси оу брата своего Ярополка Переяславль”³⁸, а Ярополку дасть Суждаль и Ростовъ и прочюю волость свою но не всю. и про то зараратипася Олговици. Иде Ярополкъ съ братьею своею и Юрьи и Андрѣи на Всеволода на Олговича и поимаша около города Чернигова села. Всеволодъ же не изиде противу биться, и еще бо бяху Половци не пришли к нему. Ярополкъ же [...] възратися в Киевъ”³⁹ и распусти вои [...] и Половчмъ пришедшимъ къ Всеволоду, Всеволодъ же съ братьею своею и съ Изяславомъ и Святополкомъ Мъстиславичема⁴⁰ и поидоша воюоче села и города Переяславской власти и люди сѣкуще, доже и до Киева придоша [...] ѣздяху по оной сторонѣ Днѣпра, люди емлюще⁴¹, а другыя сѣкуще, нѣ оутягшимъ перевестися [...] и плениша же и скота бещисленное множество”⁴². Ostatecznie „и вмирися Ярополкъ съ Всеволодомъ и даша Переяславль Андрѣеви, брату своему а Володимеръ Изяславоу Мъстиславичю”⁴³. Konflikt rozgorzał o Perejasław. Leżący niedaleko Kijowa ośrodek był doskonałym punktem do prowadze-

³⁴ ПВА, с. 120.

³⁵ Ibidem, с. 129.

³⁶ *Ипатьевская летопись*, с. 286.

³⁷ Д. В. Донской, *Рюриковичи*, с. 31; Е. Goranin, *Latopis kijowski*, s. 12, przym. 10; П. П. Толочко, *Династические браки*, с. 157–158.

³⁸ Perejasław – wiodący ośrodek Rusi kijowskiej, znajdował się nad rzekami Altą i Trubież, na prawym brzegu rzeki Trubież niedaleko jej ujścia do Dniepru, zob.: А. В. Куза, *Древнерусские городища X–XIII вв.: свод археологических памятников*, Москва 1996, с. 175.

³⁹ *Latopis lawrentjewski* datuje powrót Jaropelka do Kijowa na listopad 1135 г. *Лаврентьевская летопись*, с. 303.

⁴⁰ Мѣстиславовиче wystąpili przeciw Włodzimierzowiczom na skutek wygnania Wsiewołoda Мѣстиславовича z Perejasławia i Iziasława Мѣстиславовича z Turowa. *Ипатьевская летопись*, с. 296–297.

⁴¹ *Latopis lawrentjewski* przekazuje, iż ludzie zdążyli zbiec przed napastnikami, ci zaś zdobyli i uprowadzili tylko bydło, konie i zagarnęli plony. *Лаврентьевская летопись*, с. 303.

⁴² *Ипатьевская летопись*, с. 295–296.

⁴³ Ibidem, с. 297.

nia walki o stolicę. z tego miejsca wiodła często droga do objęcia kijowskiego tronu⁴⁴. Według zasady starszeństwa Jerzy Dołgoruki po Jaropelku i Wiaczesławie był następny w kolejce do objęcia rządów w Kijowie⁴⁵. Dlatego też poprosił o Perejasław, co godziło w interesy Olegowiczów i doprowadziło do kolejnej wojny rodów.

W konflikcie tym Połowcy wsparli Olegowiczów, z którymi pozostawali w ścisłych relacjach. Andrzej natomiast stanął przy boku swych braci. Usytuowało go to po drugiej stronie barykady i zmusiło do walki z nomadami. Nie musiało to jednak stanowić pogwałcenia sojuszu z koczownikami, z którymi był skoligacony, Połowcy byli bowiem podzieleni na wiele rodów. Nie mamy dokładnych danych, które z nich wsparły Olegowiczów. Przypuszczać możemy tylko, że Połowcy ci musieli mieszkać w oddaleniu od granicy, ponieważ spóźnili się na pierwszą część zmagania. Musiała ich być znaczna ilość – duże plemię, bo ich siły wpłynęły na decyzję Wsiewołoda o ataku na Perejasław i podążeniu na Kijów. Możliwe też, iż zapuszczenie się pod ten ośrodek forsowane było przez samych Połowców – zależało im na łupach, a źródła wyraźnie wskazują na rabunkowy charakter wyprawy.

W efekcie pojednania obu stron księstwo perejasławskie dostało się w ręce Andrzeja Dobrego, który jako najmłodszy z Włodzimierzowiczów najmniej drażnił Olegowiczów, dążących do opanowania Kijowa. Perejasław był często furtką do objęcia władzy w Kijowie⁴⁶, a Wsiewołod Olegowicz rościł sobie pretensje do stolicy.

Pokój zawarty nie trwał długo, już w roku następnym – 1136, Wsiewołod wsparty przez Połowców rozpoczął zmagania wojenne: „Того же лѣта приде Всеволодъ съ всею братьею к Переяславлю и стояша подь городомъ три дни и бишася оу епископихъ вороть и въ княжихъ вороть, и почютиша Ярополка идоуча, идоуша наверхъ Соупоя⁴⁷, и тоу пристроившася, дождаша ихъ. и въскорѣ Ярополкъ с дружиною своєю и съ братьею, ни вои своихъ съждавше, ни нарядившеся гораздо, оустремишася боеви, мняше яко не стояти Олговичемъ противу нашей силѣ. и бывшю съступлению обѣима полкома, и бишася крѣпко, но воскорѣ побѣгоша Половци⁴⁸ Олговѣ, и погнаша по нихъ Володимерича дружина лутшая, а князи ихъ, Володимеричи бяхуся со Олговичи. [...] Видивше же братья вся Ярополкъ, Вячеславъ, Гурди, и Андрѣи, полкы своя възмятены, отѣхаша въ свояси. Тысячкы⁴⁹ же съ бояры ихъ, переже гнаша по Половчихъ избиша ѣ, воротилася опять на полчище и не обрѣтоша княжи своя, и оупадоша Олговичемъ в ручѣ⁵⁰.”

Dowiadujemy się, że siły Wsiewołoda Olegowicza kolejny raz wspierane były przez Połowców. Również i tym razem Andrzej walczył przeciw nim. Zastanawiająca jest

⁴⁴ A. Poppe, *Fundacja biskupstwa smoleńskiego*, „Przegląd Historyczny”, 57, 1966, 4, s. 548.

⁴⁵ В. Л. Янин, *Междукняжеские отношения в эпоху Мономаха и „Хождение” игумена Даниила*, „Труды Отдела Древнерусской Литературы”, 16, 1960, с. 120.

⁴⁶ A. Poppe, *Fundacja*, s. 548.

⁴⁷ Супој – rzeka w księstwie perejasławskim, lewy dopływ Dniepru, zob.: Л. Л. Муравьева, Л. Ф. Кузьмина, *Именной и географический указатели к Ипатьевской летописи*, [in:] *ПСРЛ*, т. 2, Москва 2001, с. XLVII.

⁴⁸ Obecność Połowców wśród oddziałów Wsiewołoda Olegowicza w 1136 r. obok *Latopisu hipackiego* poświadczają również *Latopis lawrentjewski* oraz *Latopis woskresenski*. *Лаврентьевская Летопись*, с. 303–304; *Летопись по Воскресенскому списку*, с. 30.

⁴⁹ Dawid Jarunowicz. *Лаврентьевская летопись*, с. 304.

⁵⁰ *Ипатьевская летопись*, с. 297–298.

kwestia ucieczki koczowników z pola bitwy. Czy nomadzi przez wzgląd na koligacje rodzinne księcia Andrzeja mogli dogadać się z Jaropełkiem? Jest to mało prawdopodobne. Wiemy bowiem, że Połowców dopędził i rozgromił tysiącznik Dawid Jarunowicz wraz z bojarstwem. Pozostają więc dwie możliwości: 1) Połowcy widząc przeważające siły wroga przestraszyli się i pierzchli; 2) ucieczka koczowników była przemyślanym fortem mającym na celu rozproszenie głównych sił Włodzimierzowiczów i w efekcie ich rozbicie. Dalsze wydarzenia pokazują realność tej drugiej możliwości. Źródło przekazuje: „воскорѣ побѣгоша Половци Олговѣ, и погнаша по нихъ Володимерича дружина лютшая”⁵¹, książęta musieli więc stawić czoła oddziałom Wsiewołoda bazując na gorszej części swej armii. Doprowadziło to do przegrania bitwy. Hipotezę o fortelu Olegowiczów potwierdzać też mogą słowa: „и почютиша Ярополка идоуча, идоуша на верхъ Соупоя, и тоу пристроившася, дождаша ихъ”⁵². Wsiewołod wiedząc od swych wywiadowców o przeważających siłach wroga, wybrał dogodnie miejsce do bitwy i obmyślił podstęp, który miał przynieść mu zwycięstwo. Zapewne teren, który wybrał sprzyjał zarówno obronie, jak i fortelowi. Armia Wsiewołoda poszła w górę rzeki Supoj, która stanowiła granicę Rusi ze stepem połowieckim. Podstęp zakładał więc ucieczkę nomadów w step przez rzekę Supoj. Teren stepowy sprzyjał ucieczce, a przeprawa przez rzekę w jedną i w drugą stronę dawała Olegowiczom dodatkowy czas na rozprawę z wrogiem. Nomadzi mieli więc zadanie odciążenia najlepszych sił koalicji książąt w step i związanie ich tam w mniejszej bitwie tak, aby Wsiewołod zyskał czas na rozgromienie reszty wrogich wojsk.

Skąd jednak pewność Wsiewołoda, iż „lepsza drużyna” popędzi za Połowcami? Taka pewność oparta mogła być na niechęci i pogardzie, jaką darzyli Połowców Rusini. W ruskiej tradycji ludowej m.in. w tzw. bylinach zachowały się przezwiska niektórych chanów połowieckich. Przykładowo dziadek żony Andrzeja Dobrego, Tugorkan znany był tam jako „Тугарин Змеевич” (Tugarin Żmijewicz) – czyli Tugarin syn Żmija. Inny chan połowiecki – Boniak, znany był jako „Боняк Шолудивый” (Boniak Szoludiw) – Boniak Parszywy⁵³. Przewiska im nadane przez twórców ludowych podań były odzwierciedleniem – echem – nastrojów panujących wśród ludności ruskiej w czasach chanom współczesnych. Z *Powieści Minionych Lat* dowiadujemy się natomiast o fałszywości Połowców: „В то же лѣто придоша половци [...] на миръ [...] и начаша думати дружина [...] о погубленьи Итларевы чади. Володимеру же не хотяшу сего створити [...] же дружина рекоша [...] Нѣту ти в томъ грѣха; да они всегда к тобѣ ходяче ротѣ, губяць землю Русьскую, и кровь хрестыянску проливають

⁵¹ Ibidem, s. 298.

⁵² Ibidem, s. 297.

⁵³ С. А. Плетнева, *Половецкая земля*, [in:] *Древнерусские княжества X–XIII вв.*, ред. А. Г. Бескровный, Москва 1975, s. 272; В. Г. Васильевский, *Византия и Печельги (1048–1094)*, [in:] *Труды*, т. 1, Санкт-Петербург 1908, s. 77; Б. А. Рыбаков, *Древняя Русь: Сказания. Былины. Летописи*, Москва 1963, s. 89; П. Кузьмичевский, *Шолудивый Буняка в украинских народных сказаниях*, „Киевская старина”, 8, 1887, s. 676–713; Idem, *Шолудивый Буняка в украинских народных сказаниях. (окончание)*, „Киевская старина”, 10, 1887, s. 233–276; И. Г. Добродомов, *Из половецкой ономастики: (Тазь Бонякъ)*, „Известия Академии наук СССР. Серия литературы и языка”, 23, 1964, s. 256–257; И. Жданов, *Русский былевой эпос. Исследования и материалы*, Санктпетербург 1885, s. 442–453.

бесперестани”⁵⁴. Wszystkie te czynniki składały się na budowanie niechęci i wrogości elit ruskich i pospolitej ludności do Połowców. Właśnie te nastroje były przyczyną pognania tzw. „lepszej drużyny” za Połowcami podczas bitwy nad rzeką Supoj. Wsiewołod doskonale znał nastroje na Rusi i spodziewając się takiego obrotu spraw obmyślił podstęp mający odciągnąć najsilniejszą część wojsk Jaropelka. Nomadzi nadawali się do tego najlepiej, gdyż stanowili dobrą przynętę i byli przyzwyczajeni do takiego typu walki (szybkie ataki i odwroty, używanie łuczników podczas natarcia)⁵⁵.

Po bitwie z 1136 r. Andrzej powrócił do Perejaśławia, jednak pokój nie był osiągnięty. Olegowicze nadal nie dawali za wygraną, Wsiewołod „перешедъ Десну⁵⁶ ста противу Вышегорода⁵⁷ с вои. Ярополкъ же нача съвъкоупляти воѣ на нь, и постоя Всеволодъ за 7 дни, иде Черниговоу. и слаша межи собою послъы, и не могоша ся Оуладити. Паки же Олговичи с Половци переидоша Днѣпръ, декабря въ 29 и почаша воевати от Тръполя⁵⁸, около Красна⁵⁹ и Васил(ь)ева⁶⁰ и до Бѣлгорода⁶¹, оли же до Киева и по Желанѣ⁶², и до Вышьгорода и до Деревѣ⁶³, и чресъ Лыбѣдѣ⁶⁴ стрѣляхуся”⁶⁵. Wszystkie działania prowadzone były w księstwie kijowskim, a udział w nich, po stronie Wsiewołoda, kolejny raz wzięli Połowcy. Ostatecznie jednak 12 stycznia 1136 r. Jaropelk zawarł z Wsiewołodem pokój i oddał mu jego ojcowiznę – Kursk wraz z Posejmiem⁶⁶.

Pod rokiem 1140, dowiadujemy się o innego typu kontaktach Andrzeja z Połowcami. Tym razem wraz z Wsiewołodem Olegowiczem, negocjował on umowę

⁵⁴ ПВА, с. 95–96.

⁵⁵ J. Maroń, *Koczowniczy i rycersze. Najazd Mongołów na Polskę w 1241 roku na tle sztuki wojennej Europy XII i XIII w.*, Wrocław 2001, s. 71.

⁵⁶ Desna – największy lewy dopływ Dniepru, wpadający do niego niedaleko Kijowa. Rzeka płynąca przez Briąnsk, Nowogródek Siewierski i Czernihów, zob.: W. Kopernicki, *Rzeki i jeziora: tekst objaśniający do mapy hydrograficznej dawnej Słowiańszczyzny części północno-zachodniej*, Warszawa 1883, s. 52–53; Н. П. Барсов, *Материалы для историко-географического словаря России. Географический словарь русской земли (IX–XIV ст.)*, т. 1, Вильна 1865, с. 61.

⁵⁷ Wyszogród – jeden z głównych grodów księstwa kijowskiego, usytuowany 20 km na północ od Kijowa, zob.: А. В. Куза, *Древнерусские городища*, с. 142; Н. П. Барсов, *Материалы*, т. 1, с. 46.

⁵⁸ Trepol – (obecnie wieś Tripolje) gród ruski na prawym brzegu Dniepru nad rzeką Stugną leżący w księstwie kijowskim na południe od Kijowa, zob.: П. П. Толочко, *Киевская земля*, [in:] *Древнерусские княжества X–XIII вв.*, ред. А. Г. Бескровный, Москва 1975, с. 33–35.

⁵⁹ Krasn – gród nad rzeką Krasną wpadającą do Dniepru niedaleko Treполя, zob.: А. А. Муравьева, Л. Ф. Кузьмина, *Именной показчик*, с. XL.

⁶⁰ Wasylew – (obecnie Wasilkiw) gród nad rzeką Stugną na południowy zachód od Kijowa, zob.: Б. А. Рыбаков, *Владимировы крепости на Стугне*, „Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института археологии”, 100, 1965, с. 126–129; П. П. Толочко, *Киевская земля*, с. 33.

⁶¹ Białogród – (obecnie wieś Bielogorodka) gród nad rzeką Irpen (prawy dopływ Dniepru), na południowy zachód od Kijowa, zob.: П. П. Толочко, *Киевская земля*, с. 27–31; А. В. Куза, *Древнерусские городища*, с. 171.

⁶² Zelań – rzeka niedaleko Kijowa, zob.: В. И. Дригалкин, *3 историчної мікротопонімії Києва та його околиць*, „Мовознавство”, 6, 1971, с. 27–28.

⁶³ Derew – „Dieriewskaja Ziemia” tereny należące niegdyś do plemienia Drewlan. w IX–X w. zamieszkiwali oni na południe od rzeki Prypeć, nad Horyniem, Sluczą i Teterewem. Mieli własnych książąt i byli zwaśnieni z Polanami. Pewien czas bronili swej niezależności od Kijowa, później zostali jednak podporządkowani władzy tego ośrodka, zob.: Т. Lehr–Splawinski, W. Kowalenko, *Dereulanie*, [in:] SSS, т. 1, ред. W. Kowalenko, G. Labuda, Т. Lehr–Splawinski, Wrocław 1961, s. 338–339.

⁶⁴ Łyubedź – rzeka wpadająca do Dniepru niedaleko Kijowa, zob.: А. Н. Насонов, „Русская земля” и образование территории Древнерусского государства, Москва 1951, с. 243.

⁶⁵ *Ипатьевская летопись*, с. 299. Cytowyany fragment uzupełniono na podstawie wcześniejszego wydania *Latorpisi hiraćkiego* z 1843 r.: *Ипатьевская летопись*, [in:] ПСРА, т. 2, Санкт-Петербург 1843, с. 14.

⁶⁶ Ibidem, с. 299–300; А. Порпе, *Fundacja*, s. 548; А. К. Зайцев, *Черниговское Княжество*, [in:] *Древнерусские княжества X–XIII вв.*, ред. А. Г. Бескровный, Москва 1975, с. 92.

poкоюją z koczownikami⁶⁷: „Тогож лѣта прииде Половецъская земля . и князи Половецъсци на миръ. и ходиста к ним⁶⁸ Всеволодъ ис Киева, Андрѣи ис Переяславля къ Малотиноу⁶⁹, и створиша миръ с ними⁷⁰”. Połowcy przybyli, aby zawrzeć pokój z nowym władcą Kijowa – Wsiewołodem. z jakiego jednak powodu w zjeździe uczestniczył Andrzej Dobry? Przecież Wsiewołod i Andrzej reprezentowali dwa różne i zwalczające się stronnictwa polityczne. Andrzej nie był też najstarszy z Włodzimierzowiczów, co dawałoby mu prawo reprezentowania całego rodu. Źródło natomiast przypisuje kniaziom równą pozycję, a przynajmniej nie podkreśla większego znaczenia któregoś w pertraktacjach. Wydaje się, że przyczyną udziału Andrzeja w zjeździe było osobiste zainteresowanie księcia w uregulowaniu stosunków z koczownikami. Księstwo perejasławskie, którym władał, graniczyło z ziemiami Połowców, było najbardziej narażone na najazdy i było swego rodzaju pierwszym buforem przed atakami nomadów na Ruś. Z innej strony, będąc władcą granicznego księstwa Andrzeja sam niejednokrotnie zagrażał nomadom. Z tego powodu i oni byli zainteresowani jego obecnością w miejscu rozmów. Jeśli przybyli na zjazd Połowcy byli skoligaceni z Andrzejem, mógł on być zaproszony także w roli mediatora. Fakt rywalizacji Olegowiczów i Włodzimierzowiczów o władzę nie wykluczał okazjonalnego zawierania porozumienia przez poszczególnych członków tych rodów, gdy ich interesy były zbieżne. Połowcy mogli też zaprosić Andrzeja do pertraktacji w celu nawiązania bliższych stosunków z Włodzimierzowiczami. Fakt, że Andrzej pojawił się na zjeździe nie przypadkowo potwierdza i miejsce spotkania – Malotin, który leżał w księstwie perejasławskim.

Podsumowując, warto podkreślić, że kontakty Andrzeja Dobrego z Połowcami kształtowały się na wielu płaszczyznach. Nie ograniczały się tylko do sfery politycznej, ale obejmowały również strefę kulturową, a także pociągały za sobą konsekwencje religijne. Rzuca się w oczy aspekt rodzinnych powiązań księcia z rodami chanów. Prawdopodobne jest, że związki te nie ograniczały się tylko do zawarcia małżeństwa z Połowczanką, ale ich przejawami mogły być również śluby dwójki jego dzieci z osobami posiadającymi mieszane pochodzenie. Na to jednak brak jednoznacznych dowodów. Mimo wszystko wydaje się, że kontakty, jakie utrzymywał Andrzej z rodem Tugora, musiały zbliżać do siebie oba rody. Oddanie mu za żonę kobiety tak znacznego pochodzenia wskazuje na chęć obu stron do podtrzymywania dobrych relacji. Obie strony zdawały sobie sprawę z rangi tego małżeństwa i dlatego wskazały do jego zawarcia osoby o porównywalnym statusie i znaczeniu.

⁶⁷ Д. В. Донской, *Рюриковичи*, с. 32.

⁶⁸ Uzupełnienie na podstawie *Latorpisi lawrentjewskiego. Лаврентьевская летопись*, с. 308.

⁶⁹ Malotin – znajdował się w księstwie perejasławskim, gród ten był najprawdopodobniej umiejscowiony 15 km od ujścia Suły do Dniepru na granicy Rusi i stepów połowieckich, zob.: А. В. Куза, *Древнерусские городища*, с. 176; Idem, *Малые города Древней Руси*, Москва 1989, рис. № 259; *Малотин*.

⁷⁰ *Ипатьевская летопись*, с. 308; *Лаврентьевская летопись*, с. 308.

*

Michał Michalski, *Kinship and contacts of Andrei Vladimirovich the Good with the Polovtsians*

The competition of two powerful branches of the Rurikid dynasty – Vladimirovichs and Olegoviches – for the political supremacy in Rus pushed the princes to seek the external support in this confrontation. One of the important examples of such foreign policy activity was the marriage between Andrei the Good and the granddaughter of the Polovtsian Khan Tugorkan. The alliance with the Polovtsian aristocrat led to the birth of the children who, because of the family ties, aliked the both cultures. Andrei also used the Polovtsians in the political combinations and was, together with Vsevolod Olgovich, one of the parties that made the peace with the nomads in 1140.

*

Михал Михальский, *Родственные связи и контакты Андрея Владимировича Доброго с половцами*

Конкуренция за политическое первенство на Руси двух мощных ветвей династии Рюриковичей – Владимировичей и Ольговичей – подтолкнула князей к поискам внешней поддержки в этом противостоянии. Одним из важных примеров такой внешнеполитической активности был брак между Андреем Добрым и внучкой половецкого хана Тугоркана. Союз с половецкой аристократкой привел к рождению детей, которые, в силу семейных связей, сближали обе культуры. Андрей также использовал половцев в политических комбинациях и был, вместе с Всеволодом Ольговичем, одной из сторон, которая заключила мир с кочевниками в 1140 г.

Aneta Gołębiowska-Tobiasz
(Jičín)

KONTAKTY POŁOWIECKIEJ ARYSTOKRACJI RODOWEJ Z RURYKOWICZAMI W ŚWIETLE ŹRÓDEŁ ARCHEOLOGICZNYCH

Źródła historyczne zawierają informacje dotyczące stosunków politycznych pomiędzy ruskimi kniaziami i naczelnikami rodów połowieckich. Okres stabilizacji zasięgu koczowisk przebiegał dla obydwu stron spokojnie, ale już wiek XII obfitował w konflikty. Ich podłożem były prowokacyjne najazdy nomadów, koczujących na Zadnieprzu. Wyprawy wojenne były także organizowane przez stronę ruską. Jednak druga połowa XII w. to także okres zawiązywania sojuszy pomiędzy arystokracją ruską i połowiecką. Analiza materiałów archeologicznych z zespołów grobowych przypisywanych Połowcom wskazuje, że niektóre z depozytów wykonano w wyspecjalizowanych ruskich warsztatach rzemieślniczych na zamówienie kniazów, inne sprowadzono z Bizancjum lub Europy Zachodniej. Przedmioty te przypuszczalnie wybierano lub wykonywano, starając się utrafić w gust tureckich nomadów, a następnie przekazywano w formie подарunków. Pojedyncze wyroby, zdeponowane przy zmarłych świadczą mogą o wysokim statusie społecznym zarówno w środowisku nomadów, jak i na Rusi.

O powiązaniach politycznych pomiędzy książętami ruskimi i wysokimi rangą naczelnikami rodów połowieckich informują źródła historyczne. Okres stabilizacji zasięgu koczowisk przebiegał dla obydwu stron spokojnie. Pod koniec XI w. drobne konflikty dotyczyły głównie naruszania granic ruskiej ziemi w południowo-wschodniej jej części¹. Z 1095 r. pochodzi pierwsza informacja o pochodzie książąt ruskich na połowiecki tabor, który zdobyto i zagarnięto: „Стополкъ же и Володимеръ идоста на вежѣ . и полониша скоты и кони . и вельблуды . и челады . и приведоста в землю свою”².

Wiek XII obfitował w konflikty, inicjowane zarówno przez stronę ruską,

¹ Zob. np. *Ипатьевская летопись*, [in:] *Полное Собрание Русских Летописей* [dalej: ПСРА], т. 2, Санкт-Петербург 1908, стрб. 156, 161, 206, 209–212, 216–217.

² Ibidem, стрб. 219.

jak i połowiecką. w *Latopisie hipackim* zanotowano informacje na temat 22 wypraw wojennych, przedsięwziętych przez ruskich książąt³. Organizowano je jako odwet na prowokacyjne najazdy nomadów, koczujących na Zadnieprzu. Nie był to jednak jedyny powód pochodów. Poza ochroną terenów, znajdujących się pod wpływami Rurykowiczów, wyprawy wojenne były dla książąt ruskich okazją do wzbogacenia się o liczne stada i bogactwa Połowców.

Jeżeli prześledzimy trasy pochodów książąt ruskich, to zauważymy, że ich wyprawy koncentrowały się głównie na dwóch ośrodkach, w których znajdowały się kyszyki Połowców: na środkowym Zadnieprzu – na terenach koczowisk Połowców „dniewprowskich” oraz w górnym biegu Dońca Siewierskiego, stanowiącego centrum Połowców „dońskich”⁴ (zob. mapa 1). Rodem stojącym na czele federacji Połowców dniewprowskich był klan mający w totemie wilka (tur. böri). Natomiast związkiem dońskim kierowali naczelnicy z rodu Szarukanidów (Шарукань). W dalszej części artykułu powrócimy do tego zagadnienia.

Strefą aktywnych kontaktów militarnych stało się lewobrzeże Dniepru. Rzadziej ruskie pochody wyprawiały się w głąb Deszt-i-Kipczak. Podczas jednej z takich ekspedycji, zorganizowanej wiosną 1116 r. przez Włodzimierza Monomacha, wojsko pod wodzą jego syna Jaropełka stanęło pod połowieckimi „gradami”, położonymi na prawobrzeżu Dońca Siewierskiego. Niestety, nie wiadomo, czy ośrodki te zdobyto, czy grodzodzierzcy sami otworzyli bramy przez kniaziami. Latopis notuje tylko, że Jaropełk „взаша три грады . Сугровъ . Шаруканъ . Балинь”⁵.

Połowcy przekraczali Dniepr, koczując w międzyrzeczu Ingulca i prawobrzeża łuku Dniepru, co oczywiście nie leżało w interesie książąt kijowskich, perejasławskich i czernichowskich. Od drugiej połowy XI w. latopisy zanotowały 18 najazdów na południowo-wschodnie granice księstw czernichowskiego i perejasławskiego i 14 najazdów na Porosie, w tym dwukrotnie, w maju i w lipcu 1096 r., orda chana Bonjaka zagroziła Kijowowi⁶.

Druga połowa XI w. to także okres zawiązywania sojuszy pomiędzy arystokracją ruską i połowiecką. Utrzymywano poprawne kontakty dyplomatyczne, organizowano wspólne wyprawy wojenne, zawierano ugody, potwierdzane zaaranżowanymi małżeństwami połowieckich księżniczek z ruskimi kniaziami. Poniżej krótko przedstawiono najistotniejsze związki.

Pierwsza wzmianka o związku kniazia ruskiego z księżniczką połowiecką pochodzi z 1094 r. Książę kijowski, Światopełk Iziasławowicz, wnuk Jarosława Mądrego, ożenił się z córką chana połowieckiego, Tugorkana⁷. Wielki książę kijowski, Włodzimierz Monomach dla przypieczętowania umów dyplomatycznych kojarzył mariaże swoich synów i krewnych z Połowczankami. Prawdopodobnie po roku 1107, po śmierci

³ С. А. Плетнёва, *Половецкие каменные изваяния*, [in:] *Археология СССР*, ред. Б. А. Рыбаков, Москва 1974, с. 17.

⁴ Nazewnictwo związków połowieckich przyjęte za: С. А. Плетнёва, *Половецкие каменные изваяния*, с. 23.

⁵ *Ипатьевская летопись*, стб. 284.

⁶ *Ibidem*, стб. 221–222; С. А. Плетнёва, *Половецкие каменные изваяния*, с. 18.

⁷ *Ипатьевская летопись*, стб. 216.

drugiej żony, sam poślubił nieznaną z imienia połowiecką księżniczkę, która zmarła w lipcu 1127 r.⁸ W 1107 r. książę zaaranżował małżeństwo swego syna, Jerzego Dołgorukiego z córką chana Aepy Osieniewicza potwierdzając tym samym stabilność sojuszu, zawartego z rodem, stojącym na czele ordn dieprowskich Połowców⁹. W tymże 1117 r. Włodzimierz Monomach ożenił młodszego syna, Andrzeja z nieznaną z imienia wnuczką chana połowieckiego, Tugorkana¹⁰. Dwaj synowie Andrzeja: Włodzimierz i Jaropek, prawdopodobnie urodzili się z matki Połowczanki. Włodzimierz ożenił się z córką Światosława Olegowicza czernichowskiego, która była wnuczką księżniczki połowieckiej i prawnuczką chana Osołuka¹¹. Kolejny z rodu Monomachowiczów, prawnuk Włodzimierza, syn Andrzeja Bogolubskiego, Jerzy, przed zawarciem małżeństwa z gruzińską królową Tamarą przebywał w kysztyku chana połowieckiego Sewindza. Po przegranej z byłą żoną walce o wpływy i władzę w Gruzji, prawdopodobnie przed 1193 r., szukając sojuszników, zawarł polityczne małżeństwo z Połowczanką¹². W 1107 r., na znak zawarcia pokoju z Połowcami nie tylko Włodzimierz Monomach skojarzył małżeństwo swego syna z połowiecką arystokratką. Uczestnicząc w pertraktacjach książę Oleg także zeswatał swego syna Światosława z córką chana Aepy Girgenowicza¹³. Książę Światosław był pasierbem drugiej żony ojca, córki chana połowieckiego Osołuka.

Ruscy książęta nie oddawali swoich kobiet za żony chanom połowieckim. W połowie XII w. miała jednak miejsce romantyczna i unikalna historia, której bohaterką była ruska księżna. Niewymieniona z imienia córka Agafii i Wsiewołoda Dawidowicza, księcia grodzieńskiego, poślubiona w 1144 r.¹⁴ księciu czernichowskiemu, Włodzimierzowi Dawidowiczowi, po śmierci męża, który został zabity podczas wewnętrznych walk o tron kijowski, „бѣжала в Половци”, do chana połowieckiego Baszkorda¹⁵. Na podstawie tych informacji można się domyślać, że Baszkord musiał być częstym gościem na dworze czernichowskim i że dobrze znał księżną. Wsiewołodkówna prawdopodobnie posługiwała się językiem kipczackim. Nic w tym osobliwego: w rodzinie jej matki wszyscy bracia wujeczni mieli za żony lub żenili swoich synów z Połowczankami. Afekt księżnej do Baszkorda musiał być odwzajemniony, skoro po śmierci Włodzimierza, z całym rozmysłem podjęła ryzyko ucieczki. Księżna była pewna, dokąd podąży, wiedziała, że chan nie tylko na nią czekał, ale że ją poślubi, a jej pozycja społeczna nie zmieni się. Pozostanie tajemnicą, kiedy się poznali i kiedy zapalili do siebie miłością – bo o tym, że było to silne i obustronne uczucie, świadczą dalsze fakty. Młoda jeszcze księżna-wdowa, po porzuceniu dworu (co było czynem nieodwracalnym w środowisku ruskiej arystokracji) musiała zostać zaakceptowana przez ród swego przyszłego męża.

⁸ Ibidem, str. 290.

⁹ Ibidem, str. 258.

¹⁰ Ibidem, str. 285.

¹¹ Ibidem, str. 259.

¹² Л. Гумилёв, *Древняя Русь и Великая Степь*, Москва 2006, с. 366.

¹³ *Ипатьевская летопись*, стр. 259.

¹⁴ Ibidem, str. 317.

¹⁵ Ibidem, str. 501.

Sama księżna – niewątpliwie bogata osobowość (wnuczka Włodzimierza Monomacha po kądzieli) – uzyskała status katun. o jej pozycji, ale i wpływie na męża świadczy relacja, zapisana w *Latopisie hipackim*, mówiąca o tym, że w 1159 r. Baszkord posyłał posiłki bratu nieboszczyka Włodzimierza, kniaziowi Iziastawowi¹⁶, i synowi księżnej z pierwszego związku, Światosławowi. Nie wiadomo, czy ze związku Wsiewołodkówny i Baszkorda narodziły się dzieci i jakie były ich dalsze losy.

Kolejny rusko-połowiecki mariaż miał miejsce w 1163 r. Wówczas książę kijowski Rościsław „[...] приведе [...] Бѣлуковну кнѣза Половецьскаго дщерь ис Половецъ . за сѣна своего за Рюрика”¹⁷. Związek pieczętował pokój z Połowcami. Na początku lat osiemdziesiątych XII wieku Igor Światosławowicz, książę nowogrodzko-siewierski, zawarł sojusz z dwoma chanami połowieckimi: Konczakiem Szarukanidą i Kobiakiem¹⁸. Przypuszczalnie książę chciał zabezpieczyć granice nowo odziedziczonej ziemi. Po burzliwych latach 1180–1181 nie brał udziału w żadnym z organizowanych przez księcia kijowskiego Światosława pochodach przeciwko Połowcom z ordy zaorelskiej i dońskiej. W latach 1181–1183 uczestniczył w grabieżczych wypadach organizowanych przez ruskich kniaziów – prawdopodobnie na kyszłyki koczowników, nie spokrewnionych z sojusznicznymi rodami¹⁹. Natomiast udział w wyprawie z 1185 r. skończył się fatalnie dla Igora. Wszyscy książęta ruscy dostali się do niewoli. Igor, ranny w potyczce, jako jedyny, otrzymał poręczenie od chana Konczaka²⁰. Około roku 1187 potwierdził on sojusz z Połowcami, żeniąc swego syna, Włodzimierza z córką chana Konczaka. w tymże roku młody książę wraz z żoną i małym synem wrócili na Rus²¹.

W 1205 r. wielki książę włodzimiersko-suzdalski, Wsiewołod Juriewicz Wielkie Gniazdo: „[...] в жени сѣна своего Ирослава. и приведоша за нь Юргевьну Кончаковича”²². Kolejny ruski władca, Mściśław Mściśławowicz, książę nowogrodzki i halicki był żonaty z córką chana połowieckiego Kotjana. Zarówno Mściśław, jak i Kotjan brali udział w bitwie pod Kałką w 1223 r. Po klęsce Kotjan znalazł schronienie

¹⁶ Ibidem, str. 501.

¹⁷ Ibidem, str. 521–522.

¹⁸ Kobiak mógł pochodzić z rodu Böri (böri), zob.: A. Gołębiowska-Tobiasz, *Wyroby ruskich rzemieślników w inwentarzach grobowych połowieckiej arystokracji rodowej (XIII–XIV w.)*, [in:] *Rus' during the epoch of Mongol invasions (1223–1480). Publication after 3rd International Conference, Warsaw, 15–17th November, 2012*, ed. V. Nagirnyy, Krakow 2013, s. 120, przypis 5 (Seria: *Colloquia Russica. Series I*, vol. 3). Jego imię w języku tureckim oznacza samca psa (tur. köpek). Totemy i symbolika zwierzęca odgrywały istotną rolę u większości azjatyckich ludów koczowniczych, w tym u Türk (zob. pr.: M. A. Харитонов, *Социокультурные аспекты зооморфной символики народов Центральной Азии*, Улан-Удэ 2001). Pies jest jednym z duchowych pomocników szamana. z kolei wilka uważano za psa niebiańskiego bóstwa i wilczycu. Dla Türk słowa „chan” i „wilk” stanowiły synonim (tur. Asenā: samica wilka, zob.: Л. Гумилёв, *Древние тюрки. История образования и расцвета Великого тюркского каганата (VI–VIII вв. н.э.)*, [in:] <http://www.litru.ru> [18.01.2014], s. 13, przyp. 46, 49, 52). Naczelnik rodu i szaman wyposażeni byli w podobne atrybuty: łuk, strzały, pancierz płytkowy, kocioł, pletnię. Zajmowali wysoką pozycję społeczną. Szaman mógł pełnić rolę naczelnika rodu; *Ипатьевская летопись*, str. 621, 623.

¹⁹ Nr.: *Ипатьевская летопись*, str. 633.

²⁰ Ibidem, str. 644.

²¹ Ibidem, str. 659.

²² *Лаврентьевская летопись*, [in:] *ПСРА*, т. 1, Ленинград 1926–1928, str. 426.

nie u swego zięcia²³, ale pomagał mu także w zdobyciu tronu halickiego²⁴. Ze związku z Kotjanówną Mściśław miał córkę Annę, wydaną za męża za Daniela Romanowicza. w *Latopisie hipackim* znajduje się informacja, że przy dworze Daniela koczowała orda połowiecka, która służyła księciu w latach 1249–1253²⁵. Teściem jednego z synów Daniela był chan Tigak (Tejgak). Córka Tigaka poślubiła syna księcia halickiego, Romana, przed lub w 1253 r., gdyż w *latopisie* pod tym rokiem znajduje się zapis, iż: „Данило же поиде с братомъ Василкомъ. и со снмъ Лвоѣ и с Половци со сватомъ. своимъ Тѣгакомъ”²⁶. Ze związku tego urodził się syn Daniel, który jednak nie przeżył ojca²⁷.

Według informacji zawartych w źródłach pisanych, kontakty dyplomatyczne, nawiązane w końcu XI w. pomiędzy dworami książąt ruskich a kręgiem połowieckiej arystokracji rodowej, dynamicznie rozwijające się przez cały wiek XII, kontynuowano je aż po drugą połowę XIII w. Nomadzi zawsze jawili się wrogami Rusi i zanim w pobliżu granic nie pojawili się Połowcy, relacje Rurykowiczów z ludnością koczowniczą nie osiągnęły takiego zbliżenia kulturowego, by usankcjonowano powinowactwo, nawet podyktowane wewnętrznym interesem państwa. Trudno dziś jednoznacznie stwierdzić, dlaczego kwestia aranżowania małżeństw z Połowczankami nie wzbudzała wśród ruskiej arystokracji oporów. Niewątpliwie z tych mariaży wynikały korzyści polityczne dla obydwu stron. Ale nie tylko. w materiale archeologicznym obserwuje się przenikanie elementów ruskiej kultury dworskiej do środowiska nomadów, zarówno w aspekcie materialnym, jak i duchowym.

Analiza materiałów archeologicznych z zespołów grobowych przypisywanych Połowcom wskazuje, że niektóre z depozytów wykonano w wyspecjalizowanych ruskich warsztatach rzemieślniczych na zamówienie dworu. Inne przedmioty luksusowe sprowadzono z Bizancjum lub Europy Zachodniej. Dotyczy to przede wszystkim stanowisk sepulkralnych, usytuowanych na terenach zimowisk, pozostających w zasięgu bezpośrednich wpływów politycznych i administracyjnych Rurykowiczów (Porosie) lub koczowisk, obejmujących tereny pobliskie dalekosiężnym szlakiem handlowym, kontrolowanym przez książąt ruskich, a zajmowanych przez dniewprowskich Połowców (orda zaorelska, orda łukomorska, orda doniecka). Na stanowiskach tych notuje się kumulację importów, pochodzących z Rusi (zob. mapa 2).

Pochówki podkurhanowe, znajdujące się na terenie międzyrzecza Orela i Samary (stan. Bogdanowka (Богдановка), **Bogusław (Богуслав)**, **Pietropawłowka (Петропавловка)** i Priebrażenka (Преображенка) – wszystkie w rejonie pawłogradzkim oraz Bolszemichajłowka (Большемихайловка), rejon pokrowski) zaopatrzone w bogate in-

²³ Ibidem, str. 6. 504.

²⁴ *Ипатьевская летопись*, str. 747.

²⁵ Ibidem, str. 6. 802, 813, 816, 818. Zob. także: A. Живачівський, *Половці на службі в Данила Романовича*, [in:] *Principalities in lands of Galicia and Volhynia in international relations in 11th–14th c. Publication after 2nd International Conference, Ivano–Frankivsk, 20–22nd October, 2011*, ed. V. Nagirnyy, Krakow 2012, s. 80–85 (Seria: *Colloquia Russica*, Series I, vol. 2).

²⁶ *Ипатьевская летопись*, str. 6. 818.

²⁷ Na temat mariażu Romana Daniłowicza z nieznaną z imienia Połowczanką, zob.: D. Dąbrowski, *Czy istniało dwóch synów Daniela Romanowicza o imieniu Mściśław? Przyczynek do genealogii Romanowiczów, książąt halicko-wołyńskich*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego. Seria Nowa”, 4 (15), 1999, s. 182–183.

wentarze pogrzebowe. Najciekawszym stanowiskiem jest niewątpliwie Prieobraženka. Inwentarz datowany jest bardzo wcześnie – na początek lub pierwszą połowę XI w. Wśród przedmiotów znajdują się elementy uzbrojenia oraz ozdoby ogłowa, mające bliskie analogie ze znaleziskami z cmentarzysk wareskich i ruskich, a także artefakty wykonane w warsztatach bizantyjskich²⁸. Zespół ten wskazuje na intensywne kontakty wojownika z ruskim kręgiem kulturowym na bardzo wczesnym etapie migracji Połowców. Wśród pozostałych artefaktów z w/w stanowisk większość ruskich importów stanowią szklane paciorki, ceramika, tkaniny, przęślik, topór i strzemiona. Stanowiska datowane są na XII w.²⁹

Inwentarze dwóch pochówków z dorzecza Wołczej zawierają przedmioty, podkreślające wysoki status ich właścicieli. Kobieta z Nowoiwanowki (Новоивановка), oprócz srebrnej pozłacanej grzywny rozprostowanej, świadczącej o randze katun, zaostrzono w unikalny atrybut: ruski złoty pierścień pieczętny, a także m.in. w złotą grzywnę szyjną, złote pierścienie i srebrne bransolety, pochodzące z ruskich warsztatów³⁰. Pochówek datowano na koniec XII – początek XIII w. Kobieta była żoną chana połowieckiego, karmicielką rodu – na co wskazuje bardzo rzadki na terenie stepu czarnomorskiego zwyczaj obsypania sarkofagu ziarnami prosa³¹. Symbolikę tego rytu być może objaśnia znaczenie tureckiego słowa, określającego „ziarno” (tur. urug), które w innym kontekście oznacza także „niemowlę” i „ród”³². Zmarła zajmowała najwyższą pozycję wśród swojej społeczności. Można przypuszczać, że w podobny sposób mogła być pochowana ruska żona Baszkorda. Oprócz atrybutów, przynależnych połowieckiej katun w skład wyposażenia jej grobu mogły wchodzić przedmioty ruskiego rękodziela, oznaczające szlachetne urodzenie zmarłej (jak np.: pierścień pieczętny, srebrna czara czy kosztowności).

Pochówek naczelnika rodu z Nikiforowa (Никифорово), którego wysoki status oznaczała złożona do grobu grzywna rozprostowana ze złoczonego brązu, zawierał m.in. nóż, krzesiwo, kocioł i dzban oraz elementy oporządzenia końskiego, pochodzące z terenów Rusi³³. Niektóre z tych przedmiotów mógł otrzymać w formie podarunków dyplomatycznych.

Na terenach koczowisk ord związku łukomorskiego i dniewrowskiego znajduje się największe zagęszczenie połowieckich cmentarzysk rodowych. Z terenów dorzecza Mołocznej pochodzi słynne stanowisko Zamożnoje (Заможне), interpretowane jako

²⁸ А. П. Безверхий, *Датировка и этническая принадлежность кочевнического погребения у с. Преображенка*, [in:] *Исследования по археологии Поднепровья*, выпуск без номера, ред. И. А. Кравцова, Днепропетровск 1990, с. 119–124.

²⁹ о Bogdanowce, Bogusławie i Pietropawłowce, zob.: В. Н. Шалабудов, *Позднекочевнические погребения с керамикой (по материалам экспедиции ДГУ)*, [in:] *Проблемы археологии Поднепровья. Межвузовский сборник научных трудов*, выпуск без номера, ред. И. Ф. Ковалева, Днепропетровск 1993, с. 92–97. о Bolszemichajłowce, zob.: В. Н. Шалабудов, В. Н. Яремака, *Кочевнические захоронения X–XII вв. на р. Волчьей*, [in:] *Проблемы археологии Поднепровья*, вып. 2, ред. И. И. Артеменко, И. Ф. Ковалева, Днепропетровск 1986, с. 143–147.

³⁰ М. Л. Швецов, *Багате кочівницьке поховання з Донбасу*, „Археологія”, 13, 1974, с. 93–98 oraz ргзур. 82, gdzie podane dalsze materiały porównawcze.

³¹ Ibidem, с. 93.

³² А. М. Сагалаев, И. В. Октябрьская, *Традиционное мировоззрение*, с. 45–47.

³³ О. Я. Привалова, *Богатые кочевнические погребения из Донбасса*, „Археологический Альманах”, 7, 1988, с. 157–167.

miejsce pochówku chana Tigaka (Tejgaka). Należy ono do najlepiej opracowanych i opublikowanych przez autorów odkryć³⁴. Ale z tego terenu pochodzi jeszcze co najmniej kilka stanowisk, w których mógł być pochowany zmarły o randze Tigaka, utrzymującego za życia intensywne kontakty z ruskim dworem. Niestety materiały z bogatego cmentarzyska rodzowego w Winogradnoje (Виноградное) nigdy nie zostały opracowane i nie dostały się do obiegu naukowego³⁵. W jednym z kurhanów (nr 30, pochówek nr 3) odkryto m.in. paradny kaftan, srebrną grzywnę rozprostowaną, kocioł, drewniane naczynia, w tym drewnianą misę zdobioną tamgą, a także wóz (arbę). Naczynia szklane i metalowe wysoko ceniono w środowisku zarówno wczesnych, jak i późnych koczowników – jako przedmioty luksusowe, podkreślające wysoką pozycję właściciela. Naczynia drewniane były przedmiotami sakralnymi³⁶. Według danych etnograficznych, u ludów tureckich drewniane naczynia (saba i czoron) pełniły w rodzie funkcję talizmanu: przyciągały dobrobyt, w magii służyły do przywoływania duszy dziecka. Posługiwanie się naczyniami drewnianymi przez naczelnika rodu miało charakter rytualny. Przedmioty te złożone do grobu zapewniały zmarłemu chanowi możliwość kontynuowania rytuałów w Zaświatach³⁷. Innym prawdopodobnym miejscem pochówku Tigaka i męskiej części jego rodu mogło być cmentarzysko kurhanowe, odkryte i przebadane w Biełozierskim Limanie (Белозерский Лиман). W jednej z mogił (kurhan nr 2, pochówek 4) wśród inwentarzy, wskazujących na wysoką rangę zmarłego były: srebrna grzywna rozprostowana, zachowany w całości, jedwabny, wyszywany klejnotami, kaftan (import bizantyjski lub ruski), kocioł (ruskie warsztaty Podnieprza), liczne ozdoby, oporządzenie końskie, oraz ostrogi (import, przedmiot niebywały w świecie nomadów!)³⁸.

Kobiece pochówki z dorzecza Mołocznej, ze stan. Dawydowka (Давыдовка) i Udacznoje (Удачное) oprócz bogatego inwentarza zawierały także srebrne, pozłacane kołty³⁹. Ozdoby te mogły znaleźć się w środowisku nomadów w formie upominków dyplomatycznych lub jako dary zaręczynowe. Nie jest oczywiście wykluczone, że zamówiono je poprzez kupców ruskich u jubilerów lub zagrabiono podczas najazdu. Wyjątkowość tych ozdób, przynależnych członkiniom ruskiej arystokracji oraz jedynie

³⁴ M. in.: В. В. Отрощенко, Ю. Я. Рассамкин, *Половецкий комплекс Чингульского кургана*, „Археология”, 53, 1986, с. 14–35. Tamże wyczerpujący opis artefaktów, ich analogii i pochodzenia.

³⁵ Jedynie wzmiankowane przez tychże samych odkrywców (!) stan. **Zamożnoje: В. В. Отрощенко, Ю. Я. Рассамкин, *Раскопки курганов эпохи бронзы в Запорожской области***, [in:] *Археологические открытия 1985 года*, ред. В. П. Шилова, Москва 1987, с. 385–386.

³⁶ Nr.: Eryka żelaza – naczynia drewniane zdobione złotą folią u Scytów, zob.: *Стени европейской части СССР в скифо-сарматское время*, [in:] *Археология СССР*, ред. А. И. Мелюкова, Москва 1989, с. 351, табл. 46.13–15. O naczyniach drewnianych u Awarów w średniowieczu, zob. np.: А. В. Комар, *Перецепинский комплекс в контексте основных проблем истории и культуры кочевников Восточной Европы VII – нач. VIII в.*, [in:] *Стени Европы в эпоху средневековья*, т. 5: *Хазарское время*, ред. А. В. Евлевский, Донецк 2006, с. 30.

³⁷ Э. А. Львова, И. В. Октябрьская, А. М. Сагалаяв, М. С. Усманова, *Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. Пространство и время. Вещный мир*, Новосибирск 1988, с. 121–134.

³⁸ А. Г. Плещивенко, *Средневековые памятники у Белозерского лимана*, [in:] *Музейный Вісник. Науково-теоретичний щорічник*, вип. 7, *Запоріжжя 2007*, с. 29–36. **Pochówek ten wymaga odrębnego opracowania monograficznego z włączeniem specjalistycznych analiz z uwagi na cennosć znaleziska.**

³⁹ А. И. Кубышев, *Работы Западнокрымской экспедиции*, [in:] *Археологические открытия 1986 года*, ред. В. П. Шилова, Москва 1988, с. 299–301, Ю. В. Болтрик, *Раскопки курганов на Мелитопольщине*, [in:] *Археологические открытия 1985 года*, с. 306–308.

dwa znane przypadki ich obecności wśród inwentarza pogrzebowego połowieckich księżniczek skłania do uznania, iż dostały się one do środowiska nomadów poprzez kontakty dyplomatyczne. W Dawidowce wzniesiono świątynię połowiecką, co wskazuje na istotne znaczenie tego miejsca dla koczącej tu ordy.

Przedmioty wykonane w warsztatach księżęcych przypuszczalnie wybierano lub wykonywano, starając się utrafić w gust tureckich nomadów, a następnie przekazywano w formie podarków chanom połowieckim.

Pojedyncze wyroby, zdeponowane przy zmarłych, należących za życia do warstwy wysokich rangą wojowników konnych: „erów”⁴⁰ świadczyć mogą nie tylko o wysokim statusie społecznym w środowisku nomadów i wśród warstwy ruskiej arystokracji, ale także o kontakcie z religią chrześcijańską. Niewykluczone, że złożono je potomkom małżeństw mieszanych lub osobom pozostającym w bliskiej zależności od dworu kijowskiego. W niektórych przypadkach analiza pochodzenia artefaktów i zestawu inwentarzy w połączeniu z kwerendą źródeł historycznych mogą pomóc w identyfikacji historycznej pochowanej postaci.

Porosie, stanowiące strefę buforową dla Księstwa Kijowskiego, w wiekach XI–XII zajmowali podporządkowani kniaziom ruskim tureccy Pieczyngowie i Torkowie wraz z mniejszymi liczebnie Kowujami, Berendejami i innymi grupami nomadów. Koczowali tam także Połowcy. Niezwykle interesującym, lecz mało znanym stanowiskiem, świadczącym o wysokiej pozycji Połowców wśród federatów czarnokłobuckich, ale i charakteryzującym się zachowaną odrębnością kulturową, jest Tahańcza (Таранча, rejon kaniowski, obwód czerkaski, Ukraina). Stanowisko rozkopano w 1894 r. Wyniki prac opublikowano trzykrotnie: w 1896 r. pojawiła się praca Józefa Choynowskiego⁴¹, w 1949 r. – artykuł Wandy Sarnowskiej⁴². Jednak dopiero w 2002 r. Wiesława Gawrysiak-Leszczyńska i Krystyna Musianowicz rzetelnie opisały kompleks zabytków i doskonale opracowały artefakty graficznie. Wykonano wówczas szereg analiz chemicznych, badań rentgenowskich inwentarza, a także dokonano konserwacji metalowych przedmiotów⁴³. Nie wiadomo, jak wyglądał sam pochówek w momencie jego odkrycia. Nie wiadomo także, czy czaszka, która do wybuchu II wojny światowej znajdowała się w Muzeum Wojska w Warszawie, pochodziła z tego grobu. Zachowała się jednak spora część depozytów grobowych, które wskazują, że pochowany należał do wojowników o wysokiej randze (er). Jest wielce prawdopodobne, że pochodził z małżeństwa mieszanego – wskazują na to atrybuty władzy: zarówno proveniencji europejskiej (ruskiej) jak i eurazjatyckiej (tureckiej).

⁴⁰ Er (tur. wojownik, wolny mężczyzna) to nazwa pełnoprawnego członka społeczności tureckich, stanowiącego zarazem podstawową jednostkę socjalną. Był to wolny, sprawny, dojrzały mężczyzna, posiadający dom (jurtę), rodzinę, dzieci, stadą i rodową ziemię. Er zajmował się w czasach pokoju koczowniczym pasterstwem i łowiectwem. Er stanowił prawo na swojej ziemi, nie podlegał wtedy nawet chanowi. Arystokraci i chanowie wywodzili się z warstwy erów. Określenie wprowadził do literatury specjalistycznej I. L. Kyzlasow, zob.: И. Л. Кызласов, *Удаль витязя и благочестие попа (шаханишах Варахран I, пророк Мани и рунические надписи горы Дэл-Ула в Монголии*, [in:] *Памятники археологии и древнего искусства Евразии*, ред. А. Н. Гей, Москва 2004, s. 111, 116.

⁴¹ И. А. Хойновский, *Краткие археологические сведения о предках славян и Руси и опись древностей собранных автором с объяснениями и 20-ю таблицами рисунков*, вып. 1, Киев 1896.

⁴² W. Sarnowska, *Wczesnohistoryczny kurhan z Korolewina pod Tahańczą, pow. Kaniowski*, „Światowit”, 20, 1949, s. 233–293.

⁴³ W. Gawrysiak-Leszczyńska, K. Musianowicz, *Kurhan z Tahańczy*, „Archeologia Polski”, 57, 2002, 1–2, s. 287–288.

Wśród inwentarza zachowały się elementy uzbrojenia ochronnego: szyszak z siatką kolczą, tarcza (okucie), koszula kolcza oraz oręż w postaci szabli (w drewnianej pochwie), łubi i sajdaka, kiścienia i grotu strzały. Zmarłego wyposażono także w bogate oporządzenie jeździeckie, z którego ocalały: wędzidla, jedno strzemię, okucia łąków siodła. Drugie strzemię oraz sierp zaginęły. O wysokim statusie świadczyły także ozdoby odzieży: brzękadła, grzywna szyjna, kłamra. W związku z niezwykłością tego zespołu poniżej przedstawiony zostanie krótki opis poszczególnych przedmiotów.

Dzwon paradnego szyszaka wykonano z żelaza, zespolonego miedzianym lutem i sklepanego. Całą powierzchnię dzwonu posrebrzono. Obręcz otoku była pokryta złotoną i srebrzoną blachą ozdobną z wygrawerowanym ornamentem rozetek, wici roślinnej i plectionki. Osadę złoczonego szpila zdołała złotona i srebrzona blacha z grawerowanym motywem geometrycznym. w dolnej części otoku znajdowało się dziewięć zaczepów, mocujących siatkę kolczą (zob. ilustr. 1). Wykonano go najprawdopodobniej w ruskim warsztacie. Za autorkami można go datować na XII–XIII w.⁴⁴ Przedmiot ten należy do kategorii insygniów wysokiego statusu społecznego. Siatka kolcza dzwonu i koszula kolcza wykonane zostały z żelaznych pierścieni. Pierścienie siatki kolczej miały nieco większą średnicę. Zdobione były dwoma dookólnymi rowkami. Łączono je na nit. Pokryte były miedzią. Żelazne pierścienie koszuli kolczej także łączono na nit. Kolczuga leżała na trumnie, zawinięto w nią łubia i kołczan. Przykrywała ją czerwona jedwabna materia – zapewne płaszcz. Obydwa znaleziska datowano na XI–XIII w.⁴⁵ Wbrew sugestiom autorek należy nadmienić, iż kolczugi pojawiają się w środowisku koczowniczym ok. 1200 r. i należą do rzadkich znalezisk⁴⁶. Są charakterystyczne dla bogatych pochówków ciężkozbrojnych wojowników. Także paradne szyszaki należą do wyjątkowych przedmiotów w grobach arystokracji rodowej⁴⁷.

Zachowało się jedno srebrne okucie tarczy o kształcie sercowatym. Prawdopodobnie tarcza miała kształt migdałowy lub owalny. Wskazywała na wysoki status pochowanego mężczyzny⁴⁸. Był to prawdopodobnie import ruski. Pozostałe egzemplarze broni są charakterystyczne dla konnych wojowników. Szablę wykuto z żelaza. Noszona była w drewnianej pochwie, ozdobionej srebrnymi blachami. Pochwa oraz głowica rękojeści zaginęły. Broń tę autorki datowały na XII–XIII w.⁴⁹ W zwiniętej kolczudze zachował się negatyw odcisku górnej części łuku refleksyjnego (widły i cięciwa)⁵⁰. Łubie i kołczan wykonano z drewna, obciążonego tłoczoną, czerwoną, safianową skórą. Krawędzie ozdobiono cienkimi figuralnymi blaszkami, wyciętymi z miedzi i pokrytymi srebrną i złotą folią. Blaszki mocowano nitami⁵¹. Masywny grocik strzały wykuto z żelaza. Jest

⁴⁴ Ibidem, s. 289–292.

⁴⁵ Ibidem, s. 292–295.

⁴⁶ Е. И. Беспальный, П. А. Ларенок, *Средневековое погребение в кургане у города Азова*, „Советская Археология”, 1987, 4, с. 263.

⁴⁷ Zob. np.: Ю. В. Зеленский, *Позднекочевническое погребение со шлемом из степного Прикубанья*, [in:] *Историко-археологический Альманах*, вып. 3, ред. Р. М. Мунчаев, Армавир-Москва 1997, с. 89–91.

⁴⁸ W. Gawrysiak-Leszczynska, K. Musianowicz, *Kurban z Tahańczy*, s. 295–296.

⁴⁹ Ibidem, s. 297–299.

⁵⁰ Ibidem, s. 299–300.

⁵¹ Ibidem, s. 300–306.

to egzemplarz trzonkowy o romboidalnym piórze. Na trzonku zachowały się fragmentarycznie drzewce. Chronologia występowania tego typu grotów zamyka się w ramach XII–XIV w.⁵² Wyjątkowo rzadkim znaleziskiem był kiścień, odlany z czerwonej miedzi. Głowica zdobiona była żeberkami, a kwadratowa rama uchwytu stanowiła mocowanie łańcucha⁵³. Wbrew temu, co sugerowały autorki opracowania, broń ta praktycznie nie występowała w pochówkach Połowców⁵⁴ i niezwykle rzadko składano ją do grobu innym tureckim koczownikom.

Do ozdób stroju należały srebrne brzękadła, pierwotnie przyszyte do kaftana. Były one częstym elementem ozdobnym, odkrywanym w grobach kobiecych i męskich. Na odzież naszyto niegdyś, zachowane w pochówku, czworokątne plakietki ze złotej folii. Wyjątkowym znaleziskiem, ze względu na formę i konstrukcję, jest srebrna, pozłacana kłamra, zdobiona motywem florystycznym. Motyw obustronnie grawerowano. Ozdoba ta jest podobna do płaskiego pudełeczka⁵⁵. Autorki uważały, iż kłamra pochodziła z warsztatu bizantyjskiego lub ruskiego⁵⁶. Motyw wici i kwiatu przypominają detale zdobnicze stosowane na Bliskim Wschodzie⁵⁷. Przedmiot ten mógł być więc wykonany w ruskim warsztacie lub przez ruskiego rzemieślnika, ale na zamówienie arystokraty połowieckiego, zgodnie z jego poczuciem estetyki i z zastosowaniem własnej, „rodowej” ornamentyki⁵⁸. Ozdobą, pełniącą także rolę atrybutu władzy była grzywna szyjna, wykonana z żelaznego prętu, owiniętego złotą folią⁵⁹. Pochodzenie idei grzywien szyjnych upatruje się w podobnych naszyjnikach, noszonych przez Scytów i oznaczających arystokratyczne urodzenie. Zanikają one jednak około III w. p.n.e. Grzywny noszono w środowisku bałtyjskim, słowiańskim, wareskim. Możliwe, iż zwyczaj ich noszenia Połowcy przejęli od ruskiej arystokracji, w kręgu której w XII–XIV w. były powszechną ozdobą⁶⁰. U nomadów grzywny szyjne występują zarówno w grobach kobiecych, jak i męskich. Bardzo często rzeźbiono je na stelach antropomorficznych.

Na oporządzenie jeździeckie, datowane na XII–XIII w., składały się: drewniane siodło okute srebrnymi blachami, żelazne wędzidło z dwudzielnym gryzłem, żelazne strzemiona o okrągłym kabłąku (bardzo typowe dla pochówków połowieckich). Ramiona kabłąka były posrebrzone. Jedno ze strzemion zagubiono. Żelazny sierp, jedyny

⁵² Ibidem, s. 306.

⁵³ Ibidem, s. 307.

⁵⁴ Jedyne znane autorce niniejszego artykułu znalezisko kiścienia: Rybinskoje, rejon wołnowachski, obwód doniecki, kurhan nr 5, pochówek nr 1, zob.: В. Ф. Клименко, *Курганы юга Донетчины*, Енакиєво 1998, s. 110–117. o kiścieniach w kulturze sałtowo-majackiej zob. także: А. В. Крыганов, *Кистени салтово-мазякой культуры Подонья*, „Советская Археология”, 1987, 2, s. 63–70, У. Ю. Кочкаров, *Вооружение винов Северо-Западного Предкавказья VIII–XIV вв. (оружие ближнего боя)*, ред. С. А. Плетнева, Москва 2008, s. 80–82.

⁵⁵ W. Gawrysiak-Leszczynska, K. Musianowicz, *Kurhan z Tahańcy*, s. 311–314, 316–317.

⁵⁶ Ibidem, s. 314.

⁵⁷ Zob. np.: А. Р. Кызласов, Г. Г. Король, *Декоративное искусство средневековых хакасов как исторический источник*, ред. Г. А. Федоров-Давыдов, Москва 1990, s. 62, табл. XV.36, 38, s. 72, рис. 25.

⁵⁸ Zachowane na stelach antropomorficznych, odkrytych *in situ*, kompozycje motywów zdobniczych odzieży świadczą o stosowaniu „kodów” ornamentyki, kategorii ozdób (i zapewne symboliki barw), służących do identyfikacji przynależności rodowej, wieku i płci właściciela. Dobrym poglądowym przykładem jest kolekcja połowieckich stel antropomorficznych z Muzeum w Nieborowie i Arkadii: rękawy kaftanów wszystkich posągów zdobione są motywem szewronu.

⁵⁹ W. Gawrysiak-Leszczynska, K. Musianowicz, *Kurhan z Tahańcy*, s. 314–316.

⁶⁰ А. В. Евглевский, *Семантика распрямленных гривен в контексте погребального обряда кочевников Восточной Европы XII–XIV вв.*, „Археологический Альманах”, 7, 1998, s. 149; Г. Ф. Корзухина, *Русскиеклады IX–XIII вв.*, Москва–Ленинград 1954, табл. III.1, 2, 3, XII.2, XIV.4, XV.2, XVII, XVIII, XIX, XXVI.8, XXVIII.4, 5, LIII.2.

tego typu zabytek, znaleziony w połowieckim pochówku, niestety także zaginął⁶¹.

Najbardziej interesującą kategorią przedmiotów są jednak atrybuty władzy: kocioł, srebrna czara, grzywna rozprostowana, berło, medalion z wizerunkiem Chrystusa, medalion z wizerunkiem smoka lub węża.

Kocioł i imacz wykuto z płatów miedzianej blachy. Naczynie datowano na XII – pierwszą połowę XIII w.⁶² Kocioł w społeczności nomadów symbolizował centrum rodu. Był atrybutem głowy rodu – karmiciela ordy⁶³. w kotły zaopatrywano na drogę w Zaświaty zarówno kobiety, jak i mężczyźni.

Drugim naczyniem była czara. Wyklepano ją z jednego kawałka srebrnej blachy. Nóżkę także wykonano z jednego fragmentu srebrnej blachy. Krawędź czaszy pokrywał ornament plectronowy. Krawędź i elementy ozdobne osady nóżki pozłożono. Na podstawie analogii (czasza Włodzimierza Dawidowicza – 1150 r., dwie czary ze skarbu Czajkowskiego – koniec XII w.) zabytek datowano na drugą połowę XII–XIII w. Przedmiot ten prawdopodobnie pochodził z warsztatów Europy Zachodniej⁶⁴. Metalowe czasze występują niezmiernie rzadko w grobach męskich połowieckiej arystokracji rodowej i datowane są na XIII–XIV w.⁶⁵

Połowieckim atrybutem władzy była grzywna rozprostowana. Zmarły arystokrata z Tagańczy posiadał zarówno grzywnę rozprostowaną, jak i szyjną. Autorki opracowania zabytków z Tagańczy błędnie zinterpretowały jeden z przedmiotów, uznając go za naszyjnik⁶⁶. Grzywnę rozprostowaną wykonano z żelaznego, skręconego drutu, który następnie owinięto srebrną, złożoną folią. Zachował się fragment tej ozdoby. Jej kształt nie pozostawia jednak żadnej wątpliwości, co do jej przeznaczenia (zob. ilustr. 2)⁶⁷. Grzywny rozprostowane są przedmiotem występującym wyłącznie w pochówkach połowieckiej arystokracji rodowej. Datowanie tego zabytku zamyka się w ramach XII–XIV w. Do dnia dzisiejszego trwają spory, czym były te przedmioty. Wkładano je zazwyczaj do prawej ręki zmarłym. Wykonywano je z metalowego, gładkiego lub tordowanego drutu. Egzemplarze ze srebra i żelaza odkrywano tak w grobach kobiecych, jak i męskich. Grzywny sporządzone z pozlacanego brązu i złota należą do pojedynczych znalezisk i są charakterystyczne dla męskich pochówków. Przedmioty te interpretuje się jako symbol dostojności lub wysokiego urodzenia, atrybut władzy, oznakę w hierarchii wojskowej, ale także jako znak drzewa życia (*axis mundi*), model kosmicznego porządku⁶⁸. Wedle tej ostatniej hipotezy grzywna przyczyniała

⁶¹ Autorki artykułu także utrzymywały, że sierpy „występują [...] często w pochówkach koczowników” – nie przytaczając jednak ani jednego konkretnego przykładu, zob.: W. Gawrysiak-Leszczynska, K. Musianowicz, *Kurban z Tahańczy*, s. 311), w pochówkach połowieckich zarówno kobiecych, jak i męskich (ponad 130 stanowisk, zawierających zarówno pojedyncze kurhany, jak i cmentarzyska rodowe), znanych autorce artykułu, takich zabytków nie zanotowano.

⁶² W. Gawrysiak-Leszczynska, K. Musianowicz, *Kurban z Tahańczy*, s. 326–328.

⁶³ Zob.: M. A. Швецов, *Котлы из погребений средневековых кочевников*, „Советская Археология”, 1980, 2, s. 200–201; A. В. Прын, *Погребение знатного половецкого воина из курганного могильника Александровка II в Донбассе*, [in:] *Матеріали та дослідження з археології східної України*, т. 2, ред. А. В. Бугокова, Луганськ 2004, с. 310–317.

⁶⁴ W. Gawrysiak-Leszczynska, K. Musianowicz, *Kurban z Tahańczy*, s. 317–320.

⁶⁵ Stan. Zamożnoje, Olień-Kołodiez, Wysokaja Gora, zob. bibliografię: A. Gołębiowska-Tobiasz, *Wyroby ruskich rzeźmieśników*, s. 124, przypis 25.

⁶⁶ W. Gawrysiak-Leszczynska, K. Musianowicz, *Kurban z Tahańczy*, s. 314, opis na s. 314–316.

⁶⁷ Ibidem, s. 315, rys. 13a.

⁶⁸ В. В. Отрошенко, Ю. Я. Рассмакин, *Половецкий комплекс*, с. 32–33, В. Н. Шалабутов, *Ещё раз о находках рас-*

się do sakralizacji miejsca pochówku. Interesująca jest zbieżność występowania grobów sygnowanych grzywnami, w sąsiedztwie których wznoszono połowieckie świątynie ze stelami⁶⁹. Według wierzeń grzywna mogła pomóc zmarłemu sprawnie wkroczyć w Zaświaty. Pośrednio wiązała się więc z kultem przodków. Być może idea grzywnien rozprostowanych miała swoje początki w Chinach w okresie panowania dynastii Tang. Na dworze cesarskim miedziany, złożony na końcach, rozprostowany pręt (kin-wu) nosił urzędnik, odpowiedzialny za bezpieczeństwo władcy⁷⁰.

Niewątpliwie atrybutem władzy z kręgu europejskiego było berło. Jabłko wykonano z wyklepanej srebrnej folii. Wypełniała je smoła repuserska (masa powstała ze zmieszanej utartej cegły, smoły, kitu pszczelego i wosku). Drzewce wyrzeźbiono z gruszonego drewna i obito je srebrną blachą. Złożoną, srebrną blachą pokryta jest także osada jabłka. Łączenia spajają srebrne gwoźdźniki. Berło z Tağańczy jest przedmiotem unikalnym i do tej pory nie znaleziono dla niego analogii⁷¹. Pochodzi prawdopodobnie z ruskiego kręgu dworskiego.

W skład inwentarza wchodziły także dwa medaliony. Pierwszy wykonano z blaszki brązowej, którą pokryto srebrną, pozłocaną folią. Motyw zoomorficzny opracowano techniką sztancowania (zob. ilustr. 3). W. Gawrysiak-Leszczyńska i K. Musianowicz przyporządkowały medalion do kategorii zabytków, zwanych w literaturze zmijewnikami (змеєвики), według ówczesnych wierzeń pełniących funkcje ochronne⁷². Jednak stylizacja węzopodobnego stwora różni się od wizerunków, umieszczanych na ruskich amuletach⁷³. Rysunek przypomina monstrum, którego wyobrażenie wyryto na skałach Północno-Zachodniego Kaukazu. Według mitu karaczajewo-bałkarskiego smok Dżelmauuz (Джельмаууз) próbuje połknąć Księżyc. w Naturze objawia się to zaćmieniem Luny. Wówczas ludzie zaczynają bić w kotły i budzą dwa niebiańskie psy, które przeganiają smoka. Zaćmienie ustępuje⁷⁴. Totemiczne zwierzęta: smok-wąż i pies, występujące w tym tureckim micie przywodzą na myśl dwa połowieckie rody, wymieniane w źródłach historycznych. Opierając się na przekazach etnograficznych można zatem założyć, że medalion z węzowatym stworzeniem wywodzi się z tureckiego kręgu kulturowego. Zabytek ten przypuszczalnie sygnalizował pochodzenie zmarłego arystokraty. Być może narodził się on z matki-Półowczanki, której ród miał w totemie węża-smoka. Tym samym przodkami wojownika z Tağańczy mogli być Szarukanidzi.

Drugi medalion sporządzono ze srebrnej blachy, pokrytej złotą folią. Wizerunek Chrystusa Pantokratora starannie wykonano techniką sztancowania. Brzeg medalionu ozdobiono granulacją. Autorki opracowania uważały, że niegdyś był

прямолинейных гривен в половецких погребениях, [in:] *Исследования по археологии Поднепровья*, ред. И. Ф. Ковалева, Днепропетровск 1990, с. 118, А. В. Евлевский, *Семантика распрямленных гривен*, с. 151–152.

⁶⁹ Por.: А. В. Евлевский, *Семантика распрямленных гривен*, с. 150, рис. 4; А. Gołębiowska-Tobiasz, *Monumental Polovtsian statues in Eastern Europe. Archeology, conservation and protection*, London 2014, p. 58, map 1.

⁷⁰ E. Tryjarski, *Zwyczajne pogrzebowe ludów tureckich na tle ich wierzeń*, Warszawa 1991, s. 36.

⁷¹ W. Gawrysiak-Leszczyńska, K. Musianowicz, *Kurhan z Tağańczy*, s. 323–326.

⁷² Ibidem, s. 322–323.

⁷³ Por. tabllice: Т. В. Николаева, А. В. Чернецов, *Древнерусские амулеты-змеєвики*, Москва 1991, с. 94–113.

⁷⁴ Interpretację rytów naskalnych oraz treść mitu zawdzięczam dr. Akhmatovi Glashevi, za co serdecznie mu dziękuję. Zob. także: <http://www.central-eurasia.com/north-caucasus/?uid=1499> [19.01.2014].

przyklejony do dna srebrnej czaszy. Przedmiot ten datowały na XI – początek XII w. Z pewnością pochodził on z ruskiego warsztatu⁷⁵. Zdziwiał fakt umieszczenia medalionu z chrześcijańską symboliką w grobie koczownika. Bez względu na to, czy stanowił część czary, czy pełnił funkcję zawieszki – intencja żałobników pozostaje niejasna.

Zespół wymienionych wyżej przedmiotów wskazuje, że wojownik został pochowany w XII w., najpóźniej w jego końcu.

Kim z urodzenia mógł być arystokrata z Tagańczy? Należał niewątpliwie do kasty erów. Sądząc po zestawie przedmiotów, przeznaczonych do podróży w Zaświaty, mógł pochodzić z małżeństwa mieszanego, o jego wysokiej randze w środowisku ruskim świadczą: berło, srebrna czara, medalion z Chrystusem, paradny szyszak (podobny do szyszaka księcia Jarosława Wsiewołodowicza) i tarcza. Na to, że był naczelnikiem rodu połowieckiego, wskazują: grzywna rozprostowana, grzywna szyjna, kocioł, paradna broń koczownicza i bogate oporządzenie jeździeckie. Zagadkowy medalion z wizerunkiem wężowatego zwierzęcia mógł pełnić rolę znaku rodowego (rodzaj herbu) lub amuletu.

Swietłana Pletneva w 1958 r. w swej pracy doktorskiej zamieściła krótką informację o pochówku z Tagańczy, w której interpretowała znalezisko jako pochówek wysokiego rangą brodnika⁷⁶. W 2003 r. utożsamiała go z księciem Rościśławem Rurykowiczem, wnukiem chana Bieluka⁷⁷. W. Gawrysiak-Leszczyńska i K. Musianowicz, słabo orientując się w tematyce koczowniczej, w pochowanym wojowniku widziały Połowcę lub Złotoordyńca „z jakiejś mongolskiej watahy”⁷⁸. Jednakże na obecnym etapie badań zagadnienie identyfikacji arystokraty z Tagańczy pozostaje nierozstrzygnięte. Do rozwiązania tej zagadki może doprowadzić tylko dalsza współpraca historyków-genealogów oraz archeologów, zajmujących się kulturami koczowniczymi.

Drugim interesującym stanowiskiem archeologicznym z terenu Porosia jest Rosawa (Pocawa, rejon mironowski, obwód kijowski, Ukraina). Składały się nań dwa rowe cmentarzyska kurhanowe. Pierwsze opracowania to krótkie artykuły autorstwa E. Witkowskiego, zarządcy majątku Branickich w ówczesnym powiecie kaniowskim. Witkowski przebadał rozkopane przez chłopstwo mogiły oraz kontynuował wykopaliska kolejnych kurhanów w latach 1858–1860. Badaniom poddano obydwie grupy kurhanów – na uroczysku Łuczki (13 z 28 kopców) i Zamczysko (1 mogiła). Trzecie cmentarzysko przebadał w latach 1877–1878 Dymitr Samokwasow (uroczysko „Łuczki” i „Kładbiszcze”)⁷⁹. Istnieją jeszcze inne, mniej istotne wzmianki o kurhanach rosawskich⁸⁰. Inwentarze zostały opublikowane przez Elżbietę Dąbrowską w 1958 r., niestety schematycznie zilustrowano lub sfotografowano tylko wybrane przedmioty⁸¹.

⁷⁵ W. Gawrysiak-Leszczyńska, K. Musianowicz, *Kurban z Tagańczy*, s. 320–322.

⁷⁶ С. А. Плетнева, *Печенеги, Торки и Половцы в южнорусских степях*, [in:] *Труды Волго-Донской Экспедиции*, т. 1, ред. М. И. Артамонов, Москва-Ленинград 1958, с. 185–186 (Seria: *Материалы и Исследования по Археологии СССР*, вып. 62).

⁷⁷ С. А. Плетнева, *Кочевники южнорусских степей в эпоху средневековья IV–XIII века*, Воронеж 2003, с. 146.

⁷⁸ W. Gawrysiak-Leszczyńska, K. Musianowicz, *Kurban z Tagańczy*, s. 332.

⁷⁹ Д. Я. Самоквасов, *Могилы русской земли*, Москва 1908, с. 222–225.

⁸⁰ E. Dąbrowska, *Kurbany rassawskie*, „Archeologia”, 8, 1956 [druk: 1958], 1, s. 123.

⁸¹ Ibidem, s. 122–171.

Mogily należały do typu podstawowych, konstruowanych oddzielnie dla każdego zmarłego. W kopcach pogrzebano młodych wojowników z bogatym wyposażeniem oraz pochówkiem okulbaczonego konia. w interesujących nas kurhanach nr 6 i 8 złożono ciała kobiet. W kopcu nr 6 inwentarz zmarłej młodo, składający się z: „rogów” wykonanych z brązowych, złożonych blaszek, srebrnej tordowanej grzywny szyjnej oraz pary bransolet, wskazywał na wysoki status kobiety⁸². Bransolety należą do niezwykle rzadkich znalezisk w grobach Połowczanek. Ozdoby te były importami ruskimi, wykonywanymi w przedziale XI – pierwszej połowy XIII w. Sporządzano je ze srebrnych, skręconych drutów, uzupełnionych na pętelkowatych końcach, specjalnie na zamówienie koczowników, lazurytem⁸³. Oprócz tego w wymienionym kurhanie znaleziono *in situ*: ozdoby brokatowego kaftana: fragmenty srebrnego łańcuszka z zamkiem oraz naszywki w postaci cienkich srebrnych i złotych blaszek. Na nogach zachowały się fragmenty skóry z obuwia. Pod głową znaleziono resztki materiału i pasamonu, na szkielecie fragmenty jedwabnej koszuli i kaftana. Na trumnie ułożono żelazną kłódkę i klucz, także wykonane w ruskim warsztacie. Pod grobowcem odkryto ślady pokruszonych kawałków kredy⁸⁴. Okulbaczony szkielet konia leżał po prawej stronie zmarłej. Zachował się fragment drewnianego siodła (obecnie zagubiony), dwa strzemiona i wędzidło dwudzielne⁸⁵.

W kurhanie nr 8 pochowano dwie kobiety. Obydwie złożono w drewnianych sarkofagach. Nie znaleziono pochówku końskiego (co nie oznacza, że takowego nie było). w grobie nr 1 zmarłą wyposażono w srebrną szyjną grzywnę. Na głowie zachowały się „rogi”, składające się z 86 sztuk blaszek, naszytych na tkaninę, owijającą drewnianą konstrukcję ozdoby (zob. ilustr. 4). Blaszki wykonano z brązu, który posrebrzono i pokryto złotą folią. Kobiętę wyposażono w podobne, jak w kurhanie nr 6, dwie srebrne, wite bransolety – znalezisko niestety zaginęło⁸⁶. W grobowcu nr 2 zmarłą zaopatrzone w kolia, składającą się z 4 paciorków bursztynowych, 3 wisiorków z lapis lazulit, 2 paciorków szklanych o kolorze żółtym. Zachował się pas ze srebrną sprzączką i pierścieniami (srebrnymi i żelaznym, służącymi zapewne do podwieszania różnych przedmiotów do pasa), a także srebrne lustro, żelazny nożyk i kościany guz⁸⁷. Całość inwentarza wskazuje, że pochowanymi były połowieckie arystokratki⁸⁸. Nagromadzenie przedmiotów, wykonanych na zamówienie w ruskich warsztatach lub importowanych artefaktów może wskazywać, że zostały one przekazane w formie darów lub intencjonalnie zakupione. Kobiety za życia były żonami wojowników o wysokim statusie społecznym. Nie można wykluczyć, że poślubiły „obcych” np. ruskich groddzierców,

⁸² E. Dąbrowska, *Kurhany rassawskie*, s. 127–128.

⁸³ Т. И. Макарова, *Украшения и амулеты из лазурита у кочевников X–XI вв.*, [in:] *Археологический сборник*, вып. 4, ред. М. И. Артамонов, Ленинград 1962, с. 132–133; Г. Ф. Корзухина, *Русские клады*, табл. XIV.1, 2, XXX.4, XXXI.5, 6, LXII.1, 3, 6.

⁸⁴ E. Dąbrowska, *Kurhany rassawskie*, s. 128.

⁸⁵ *Ibidem*, s. 128–129.

⁸⁶ *Ibidem*, s. 130.

⁸⁷ *Ibidem*, s. 131–132.

⁸⁸ o poszczególnych elementach i ozdobach stroju kobiecego zob. np.: A. Gołębiowska-Tobiasz, *Inwentarze grobowe a stele antropomorficzne u Połowców*, „Archaeologia historica”, 38, 2013, 1, s. 187–191.

noszących się na modłę koczowniczą, lub tzw. brodników.

W pobliskich Rosawie uroczyskach znajdowały się cmentarzyska rodowe Połowców. Byli oni przypuszczalnie najemnikami przy dworze kniazia kijowskiego. Analiza zestawów inwentarzy pogrzebowych, konstrukcji kurhanów oraz pochówków końskich pokazuje, że grupy te zachowały swą odrębność kulturową w stosunku do koczujących w sąsiedztwie innych „plemion” tureckich⁸⁹. W obydwu grupach nasypów przeważają pochówki młodych, wysokich rangą wojowników konnych – erów. W kurhanach 6 i 8 pochowano kobiety wysokiego rodu. E. Dąbrowska uważała niesłusznie, że w Rosawie pogrzebano przedstawicieli Berendejów – mało liczącego się ugrupowania tureckiego, które weszło w skład federacji czarnokłobuckiej⁹⁰. Inwentarze męskie, ale przede wszystkim kobiece wskazują, że pochowani to Połowcy – zapewne ród naczelników ordy. w mogile nr 8 mogły zostać pogrzebane kobiety o bliskim pokrewieństwie: matka i córka lub dwie siostry. Importy ruskie, ale także niewielka odległość od granic księstwa kijowskiego wskazują na bliskie powiązania ordy z dworem książęcym.

Wydaje się, że kwestia identyfikacji historycznej postaci pochowanych w Tagańczy i (być może) w Rosawie jest możliwa do rozwiązania. w wyjaśnieniu zagadnienia pomoc może współpraca archeologów i historyków, specjalizujących się w genealogii dynastycznej Rurykowiczów i tematyce koczowniczej.

*

Aneta Gołębiowska-Tobiasz, Contacts between the Polovtsian aristocracy and the Rurikids in the light of archaeological sources

Political relations between the Russian princes and high-rank rulers of the Polovtsian tribes are confirmed by historical sources. The stabilisation period of camps on both sides was steady, but the 12th c. was full of conflicts. These conflicts were provoked by raids of nomads. Military campaigns were also organised by the Russian party. However, the second half of the 12th c. is also a time of setting alliances between the Russian and the Polovtsian aristocracy. They maintained proper diplomatic contacts, organised joint military campaigns, concluded settlements confirmed with arranged marriages between the Polovtsian princesses and Russian princes. The analysis of archaeological materials from burial complexes ascribed to the Polovtsians indicates that some of deposits were made upon the order of the Russian rulers in specialised craft workshops, other were brought from the Byzantium or the Western Europe. These objects had been presumably chosen or made trying to match tastes of the Turkic nomads and then they were forwarded in a form of diplomatic gifts to the Polovtsian khans. Individual products, deposited with the dead who once belonged to the higher social stratum within the nomadic environment may indicate their high status also in Kievan Rus'. Perhaps they were transferred to descendants of mixed marriages or to the people

⁸⁹ Np. w pobliskich Zielionkach (Зеленки) znajdowały się cmentarzyska Pieczyngów i Torków, zob. С. А. Плетнева, *Печенеги, Торки и Половцы*, s. 153–172.

⁹⁰ E. Dąbrowska, *Kurhany rassawskie*, s. 157.

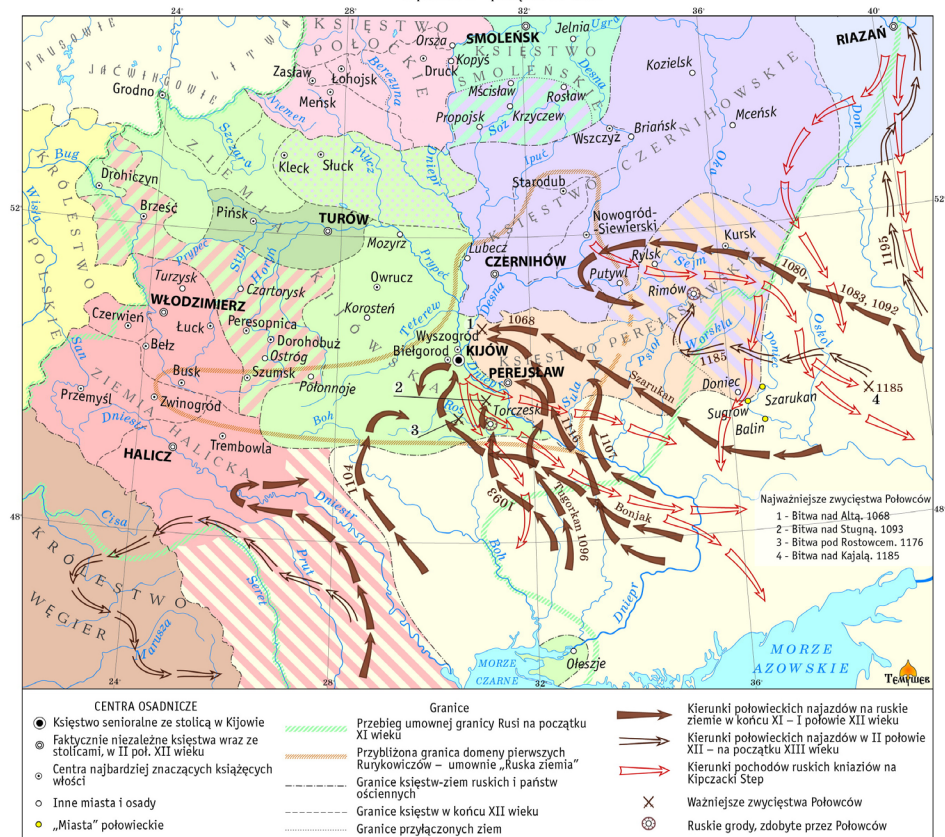
remaining in close relations with the Kiev court.

*

Анета Голэмбовская-Тобиаш, Контакты половецкой родовой аристократии с Рюриковичами в свете археологических источников

Исторические источники содержат немало информации о политических отношениях между русскими князьями и правителями половецких племен. Период стабилизации границы для обеих сторон проходил спокойно, но XII в. принес много конфликтов. Они были спровоцированы набегами кочевников, кочующих на правом берегу Днепра. Военные кампании были также организованы русской стороной. Тем не менее, вторая половина XII в. – это также время установления альянсов между русской и половецкой аристократиями. Они заключали соответствующие дипломатические союзы, закрепляющиеся браками между половецкими принцессами и русскими князьями, организовывали совместные военные кампании. Анализ археологических материалов из погребальных комплексов, приписываемых половцам, показывает, что некоторые из находок были сделаны по заказу русских правителей в специализированных ремесленных мастерских, другие привезены из Византии или Западной Европы. Эти объекты были, предположительно, изготовлены в духе вкусов тюркских кочевников, а затем они были переданы в виде подарков половецким ханам. Отдельные изделия, найденные при умерших, когда-то принадлежавших к высшему социальному слою в кочевой среде, может указывать на их высокий статус, как среди номадов, так и на Руси. Возможно, они были принадлежали потомкам от смешанных браков или людям, находившимся в близких контактах с русскими князьями.

TRASY POCHODÓW KSIĄŻĄT RUSKICH NA POŁOWIECKIE KYSZYŁKI ORAZ WYPRAW WOJENNYCH POŁOWCÓW NA RUŚ:
II połowa XI – początek XIII wieku

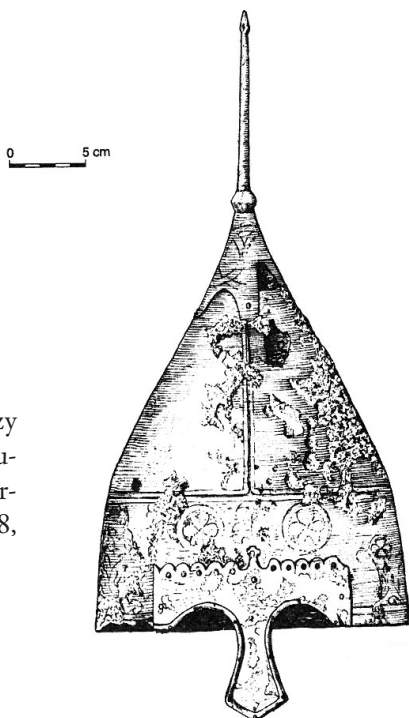
Mapa 1. Trasy pochodów książąt ruskich na połowieckie kyszyłki oraz wypraw wojennych Połowców na Ruś (za wykonanie map składam serdeczne podziękowania dr. Stsiapanowi Tsemushau).

ROZMIESZCZENIE ZESPOŁÓW GROBOWYCH Z INWENTARZAMI ZAWIERAJĄCYMI
 ATRYBUTY WŁADZY I NAGROMADZENIEM IMPORTÓW RUSKICH

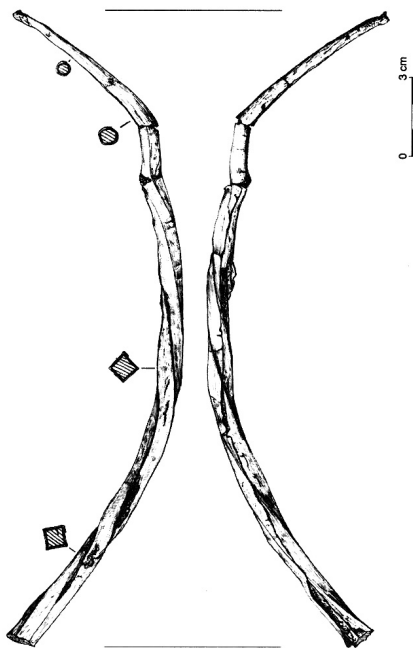

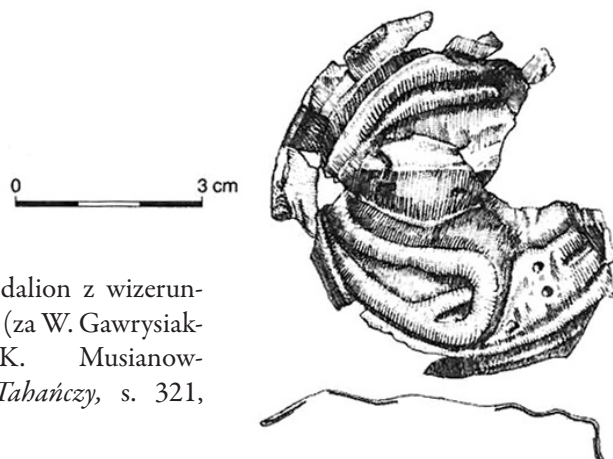
Mapa 2. Rozmieszczenie zespołów grobowych z inwentarzami zawierającymi atrybuty władzy i nagromadzeniem importów ruskich.

Ilustr. 1. Paradny szyszak z Tagańczy
(za W. Gawrysiak-Leszczyńska, K. Musianowicz, *Kurhan z Tahańczy*, „Archeologia Polski”, 47, 2002, 1–2, s. 288, ryc. 1.b).

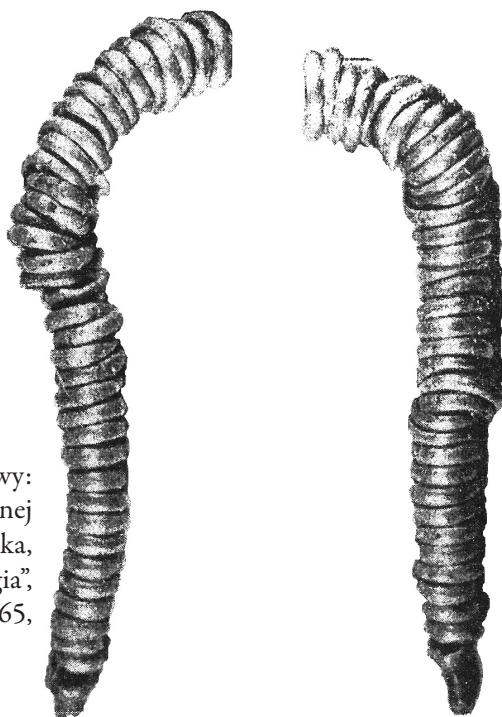

Ilustr. 2. Grzywna rozprostowana (za W. Gawrysiak-Leszczyńska, K. Musianowicz, *Kurhan z Tahańczy*, s. 315, ryc. 13.a).

Ilustr. 3. Medalion z wizerunkiem smoka-węża (za W. Gawrysiak-Leszczyńska, K. Musianowicz, *Kurhan z Tabańczy*, s. 321, ryc. 15.b).

Ilustr. 4. Kurhan nr 8 z Rosawy: „rogi” Połowczanki, pochowanej w grobie nr 1 (za E. Dąbrowska, *Kurhany rassawskie*, „Archeologia”, 8, 1956 [druk: 1958], 1, s. 165, tabl. VI.1).

Anna Madej
(Kraków)

CO PITO NA RUSKICH DWORACH KSIĄŻĘCYCH W X–XII W.?

W niniejszym artykule zostaną poddane analizie miejsce i rola alkoholu na dworach ruskich władców. Rozważania będą oparte przede wszystkim na średniowiecznych ruskich latopisach, wsparte w niewielkiej mierze źródłami ikonograficznymi. Celem Autora jest przedstawienie typów alkoholi spożywanych na Rusi, sposoby ich produkcji i przechowywania, a także obyczaje związane ze spożyciem trunków alkoholowych na średniowiecznych ruskich dworach książęcych.

Alkohol zajmuje istotne miejsce w życiu codziennym społeczeństwa średniowiecznej Europy. Jego produkcja, na większą lub mniejszą skalę, dawała zajęcie miejscowej ludności, a jego różne rodzaje stanowiły cenny towar podczas wymiany handlowej. Alkoholowe trunki uświetniały każdą ucztę, święto religijne czy lokalne. Były obecne podczas wesela, stypy a nawet wyprawy wojennej. W źródłach alkohol stanowi jedynie tło dla biegu historii, warto jednak zwrócić uwagę na to, że choć jego obecność była niepozorna, bardzo często bywał on ważnym czynnikiem, wpływającym na bieg wydarzeń.

Obecność alkoholu na Rusi w średniowieczu dokumentuje wiele źródeł, zarówno z czasów wieków średnich jak i tych późniejszych. Informacje w nich zawarte pozwalają śmiało stwierdzić, że napoje alkoholowe były szeroko rozpowszechnione we wszystkich warstwach społecznych ówczesnej Rusi. Fakty te zwracają również uwagę na zróżnicowanie dostępnych wówczas alkoholowych napitków.

Kwestia alkoholu w średniowiecznej Rusi rzadko była podejmowana przez literaturę naukową – niewielu badaczy zajmowało się tym problemem. Stan badań jest zatem dość skromny – ich zakres można zawęzić do kilku wzmianek często wplecionych w tło prac dotyczących przeważnie życia codziennego ruskiego społeczeństwa. Zajmowali się tym m.in. Wojciech Szymański¹, Artur Kijas², Michał Rabinowicz³ czy

¹ W. Szymański, *Słowiańszczyzna wschodnia*, Wrocław 1973, s. 108, 133, 157.

² A. Kijas, *Gospodarstwo własne feudała na Wielkoruśi od XIV do połowy XVI wieku*, Poznań 1973, s. 71–74.

³ M. Rabinowicz, *Życie codzienne w ruskim i rosyjskim mieście feudalnym*, Warszawa 1985, s. 49, 59, 84, 14–139, 147–151, 155, 164–165, 217, 219, 246, 279–280.

William Pochlebkin⁴. Poza tymi pracami nie spotykamy do dziś szerszego opracowania tego zagadnienia.

Źródła historyczne, pomimo ich niewielkiej ilości, podają nam jednak немало informacji ukazujących obecność alkoholu na Rusi w wiekach średnich. Największą ilość zapisek przekazują *Powieść Lat Minionych*⁵, *Latopis Kijowski*⁶ oraz *Latopis Hustyński*⁷. Kilka informacji dotyczących alkoholu możemy także odnaleźć w najstarszym zwodzie prawa ruskiego – *Prawdzie Ruskiej*⁸. To ostatnie źródło pozwala wyciągnąć wniosek o powszechnej dostępności alkoholu w życiu codziennym na Rusi. Mieści artykuły opisujące na przykład rodzaje kar za różnego typu przewinienia, zestawiając jednocześnie ich wymiar za ten sam występki, ale dokonany już pod wpływem alkoholu.

Przechodząc bezpośrednio do badanego zagadnienia, zaznaczyć należy, że na Rusi średniowiecznej, także jak i na innych dworach europejskich, rozpowszechnionym zwyczajem władców było organizowanie okazałych i wystawnych uczt. To właśnie przede wszystkim podczas biesiad na książęcych dworach występowanie alkoholu jest najbardziej widocznym zjawiskiem. Uczty owe miały na celu uzyskanie poparcia dworu i drużyny książęcej⁹. Z opisów tych wydarzeń wyłania się obraz zwyczajów, które wówczas funkcjonowały. Jednym z nich był fakt picia alkoholu w krąg z jednego naczynia. Oprócz informacji zawartych w źródłach historycznych, potwierdzają to także zabytki kultury materialnej – chociażby pochodząca z XII w. słynna srebrna czasza czernihowskiego księcia Włodzimierza Dawidowicza, przeznaczona właśnie do picia w taki sposób¹⁰. Kiedy już czasza zatoczyła pełny krąg wśród uczestników uczty, wszyscy stawali się braćmi – stąd późniejsza nazwa naczyń tego typu – „bratiny”¹¹.

Najstarszy latopis ruski, *Powieść Lat Minionych*, w wielu fragmentach przekazuje informacje o spożywaniu alkoholu na dworach książąt ruskich. Pierwsza wzmianka dotyczy czasów księcia Olega¹². Podobne informacje spotykamy także w okresie panowania księżnej Olgi¹³. Z części dotyczącej czasów rządów Włodzimierza Światosławowicza można uzyskać ciekawą informację o ustanowieniu przez księcia urzędowania uczt „о вса недѣла”¹⁴. Pod rokiem 6524 [1016] znajdujemy wzmiankę o Światopełku, który „и стоѣше . (двѣма) межи взерома . и всю ноць . оупивьса с дружиною

⁴ В. В. Похлѣбкин, *История водки*, [in:] http://vkus.narod.ru/vodka/vodka_01.htm [20.12.2013]

⁵ *Ипатьевская летопись*, [in:] *Полное Собрание Русских Летописей* [dalej: ПСРА], т. 2, Санкт-Петербург 1908, стб. 1–285. Tłumaczenie na język polski: *Powieść Minionych Lat*, wyd. F. Sielicki, Wrocław 2005.

⁶ *Ипатьевская летопись*, [in:] ПСРА, т. 2, Санкт-Петербург 1908, стб. 285–715; Tłumaczenie na język polski: *Latopis Kijowski*, wyd. E. Goranin, Wrocław 1988.

⁷ *Прибавление къ Ипатьевской летописи*, [in:] ПСРА, т. 2, Санкт-Петербург 1843, s. 229–373. Tłumaczenie na język polski: *Latopis Hustyński*, wyd. H. Suszko, Wrocław 2003. Wydanie oryginalne było dla mnie niedostępne. Tu i dalej korzystam z polskiego tłumaczenia.

⁸ *Русская Правда*, pod. red. С. В. Юшкова, [in:] *Памятники руссково права*, т. 1, Москва 1952, с. 73–234.

⁹ Zob. na przykład: *Ипатьевская летопись*, стб. 110–111.

¹⁰ К. В. Донова, Л. В. Писарская, *Оружейная палата*, Москва 1960. Wydanie drukowane było dla mnie niedostępne, podaje za pośrednictwem strony internetowej <http://museums.artyx.ru/books/item/f00/s00/z0000014/st003.shtml> [25.05.2014].

¹¹ *Братины*, [w:] <http://http://www.kreml.ru/exhibitions/virtual-exhibitions.dragotsennaya-posuda-drevney-rusi/bratiny-virtualnaya-vystavka/> [25.05.2014].

¹² *Ипатьевская летопись*, стб. 21.

¹³ Ibidem, стб. 45–47.

¹⁴ Ibidem, стб. 110–111.

своею¹⁵. W tym samym źródle istnieje zapiska pod rokiem 6544 [1036] głosząca, iż: Мѣсцѣславъ былъ „храбрѣ на рати . и млѣтвѣ . и любаше дружину . по велику . а имѣнїа не щадаше . ни питья ни гаденїа не бранаше¹⁶.

W źródłach pojawiają się także liczne przykłady tego, że panujący przesadzali z piciem alkoholu. Zdecydowanie prym wśród tego rodzaju władców wiedzie Jerzy Dołgoruki – *Latopis Hustyński* informuje pod rokiem 6666 [1158], iż „zabawiając się ze swoimi, upił się bez miary, i od tego picia rozchorował się i piątego dnia umarł¹⁷. Należy podkreślić, że jest to jedyny tak krytyczny przypadek konsekwencji, jakie poniósł sam książę przez swoje zamiłowanie do alkoholu. w ślad za nim podążał książę halicki Włodzimierz Jarosławowicz, który „nie naśladował życia i rozumu Jarosława, ojca swojego, zaczął bowiem pić i występnie żyć¹⁸ a także „бѣ бо любезнивѣ питїю многомоу¹⁹.

Z drugiej strony, źródła ruskie wyróżniają inny typ władców – książąt, którzy powstrzymywali się od nadmiernego spożywania alkoholu lub prawie go nie używali. Do nich należał na przykład książę perejaśławski a później kijowski, Wsiewołod Jarosławicz, którego autor *Powieści Lat Minionych* scharakteryzował jako księcia, co „самъ оуздержася ѿ пьянства и похотѣ²⁰. Włodzimierz Monomach zasłynął zaś na kartach najstarszego latopisu swoim pouczeniem, które stanowiło niejako podsumowanie jego życia i rządów. Co ważne, nie potępia on uctowania czy spożywania alkoholu samego w sobie, ale ostrzega o zachowaniu kultury i umiaru: „Przy jedzeniu i piciu nie będziecie niepotrzebnie hałasować²¹, „Kiedy ruszacie na wojnę [...] nie folgujcie sobie wówczas ni w jedzeniu, ni w piciu²². i wreszcie zdanie najważniejsze, stanowiące bilans jego rozmyślań: „Unikaj kłamstwa, pijaństwa i rozpusty, bo od tego pochodzi zatrata i duszy, i ciała²³. Do władców, którzy mogli poszczycić się wstrzemięźliwością w kwestii alkoholowej należał z pewnością także Andrzej Bogolubski²⁴.

Oczywiście Ruś pod względem spożywania alkoholu nie jest wyjątkiem. w źródłach polskich również możemy natrafić na zapiski świadczące o częstym spożywaniu alkoholu przy dworach Piastów. Najlepszym przykładem może być *Kronika polska* Mistrza Wincentego Kadłubka. Przybliżając postać króla Kazimierza Sprawiedliwego, autor pisze: „dla pozyskania sobie względów, co jest wspólną wszystkim racją biesiadowania, [Kazimierz] stosownie do chwili oddaje się godziwym uctom, w takiej jednak mierze, iż nie pozwala pijaństwu brać nad sobą góry, skoro nie opuszcza go nieodłączna towarzyszka, trzeźwość umysłu²⁵. Zaraz potem zadaje również pytanie: „Jeżeli więc – kimkolwiek jesteś, zawistny oskarżycielu – twierdzisz, że pijanica Kazimierz [przyłączył

¹⁵ Ibidem, str. 129.

¹⁶ Ibidem, str. 138.

¹⁷ *Latopis Hustyński*, s. 143.

¹⁸ Ibidem, s. 166.

¹⁹ *Ипатьевская летопись*, str. 659.

²⁰ Ibidem, str. 207.

²¹ *Słowo o Bogu i człowieku. Myśl religijna Słowian Wschodnich doby staroruskiej*, wyd. R. Łużny, Kraków 1995, s. 82.

²² Ibidem, s. 84.

²³ Ibidem, s. 84.

²⁴ *Ипатьевская летопись*, str. 586.

²⁵ Mistrz Wincenty (tzw. Kadłubek), *Kronika polska*, przeł. i oprac. B. Kürbis, wyd. 2, Wrocław 1996, s. 192.

się] do towarzystwa opilców, dlaczego nie dodajesz, że inteligentny książę Ignął do ćwiczenia uprawianego przez inteligentnych [ludzi]?”²⁶.

Również sagi skandynawskie ukazują rozpowszechnienie alkoholu wśród Waregów – na przykład *Saga o Olafie Tryggvasonie* przedstawia opis zwyczaju picia na uczcie²⁷. Podobny opis można odnaleźć także a w *Sadze o Eymundzie*²⁸. Świadczy to o tym, że alkohol był popularny nie tylko na dworach ruskich kniaziów.

Sama częstotliwość uczt książęcych na Rusi, odnotowanych w źródłach, nasuwa pytanie o ilość i rodzaj alkoholowych trunków zażywanych na dworach władców ruskich.

We wczesnych latopisach ruskich, przede wszystkim w *Powieści Lat Minionych*, znajdujemy niemało informacji odnoszących się do rodzajów trunków alkoholowych spożywanych na poszczególnych dworach książęcych. Pierwsze miejsce wśród nich zdecydowanie zajmuje miód pitny. Już w czasach księżnej Olgi, w opisie jej zemsty na Drewlanach, pod rokiem 6453 [945] znajdujemy informacje o tym, że w ramach przygotowania do stypy po zmarłym mężu, rozkazuje ona przygotować duże ilości miodu: „вни же слышавше сvezоша мѣды многы зѣло”²⁹. Także zdobycie Iskorostenia przez Olgę w roku 6454 [946] wiązało się z problemem daniny od podbitych Drewlan. Negocjując jej postać Drewlanie proponują: „ради даемъ и мѣдо^{си} и скор^{ою}”³⁰. Wracając do osoby wyżej wymienionego Włodzimierza Światosławowicza, odnajdujemy zapiskę z roku 6504 [996] o tym, że poza jedzeniem książę rozdawał osobom biednym i chorym między innymi miód w beczułkach³¹. Pod tym samym rokiem *Powieść Lat Minionych* podaje, że po tym jak Włodzimierz ledwo uszedł z życiem po najeździe Pieczyngów na Wasylew, postanowił zbudować w tej miejscowości cerkiew i wyprawił ogromną ucztę „вара . т̄ [300 – А.М.] переваръ меду”³². Również opis oblężenia Białogrodu przez Pieczyngów, mający miejsce w roku 6505 [997] i zawierający informację o fortelu z kisielom, wspomina o tym, iż dla przygotowania wspomnianego kisielu dostarczono antałek miodu z kniaziowej miodnicy³³. Jako kolejny przykład może posłużyć opis wyprawy Dawidowiczów na Nowogród Siewierski 6654 (1146). Piwnice, należące do Światosława Olegowicza, przejęte wówczas przez Iziasława Mściśławicza, były zaopatrzone w „ф̄ . [500 – А.М.] берковъсковь мѣдоу”³⁴. Sam Światosław wspomina, iż w piwnicach „Игорево селче”, które także doszczętnie złupili Dawidowicze, było dużo miodu i wina³⁵. *Latopis Kijowski* informuje natomiast w sposób pośredni, że dwór Andrzeja Bogolubskiego także posiadał miodnicę, z której zapasów korzystali jego zabójcy chwilę przed popełnieniem zbrodni³⁶. Również *Prawda Ruska* podaje informacje

²⁶ Ibidem, s. 194.

²⁷ *Saga o Olafie Tryggvasonie*, Oddr Snorrason, wyd. A. Waśko, Kraków 2012, s. 33.

²⁸ *Эймундова сага* [in:] Г. М. Филист, *История „преступлений” Святополка Окаянного*, Минск 1990, s. 133.

²⁹ *Ипатьевская летопись*, стб. 45.

³⁰ Ibidem, стб. 47.

³¹ Ibidem, стб. 110.

³² Ibidem, стб. 109.

³³ Ibidem, стб. 113.

³⁴ Ibidem, стб. 334.

³⁵ Ibidem, стб. 333.

³⁶ Ibidem, стб. 586.

o spożywaniu miodu, mianowicie o barciach książęcych. Artykuł 32 *Krótkiej Prawdy* potuje: „А в княже борти 3 гривне, любо пожгутъ, любо изудрутъ”³⁷. *Obszerna Prawda* zaś w 50 artykule przedstawia inną sytuację: „Если кто дает под проценты, мед с условием на дач [...]”³⁸. Widzimy zatem, że najbardziej popularnym trunkiem alkoholowym na poszczególnych dworach książęcych w X i XI w. był miód pitny. Dowiadujemy się również, że był wytwarzany przez powolne doprowadzanie miodu do temperatury bliskiej wrzenia, co prawdopodobnie powodowało uaktywnienie substancji rozweselających, a także o tym, że miód przechowywano w specjalnych piwnicach, czyli miodnicach – pomieszczeniach o stałej temperaturze, pozbawionych dostępu do światła.

Jakkolwiek miód jako napój alkoholowy był pospolity i teoretycznie mógł być swobodnie produkowany w każdym ruskim gospodarstwie średniowiecznym, inny trunek – wino, sprowadzane z innych, przeważnie południowych regionów europejskich. Dowiadujemy się o tym z tekstów latopisarskich. Opisując wyprawę Olega na Carogród w roku 6415 [907] latopisarz zanotował „Грѣцѣ оубоѡшасѡ. и ркошѡ выславше ко Вльгови . не погублаи горѡ имемьса по дань . тако же хощещи . и стави Влегѣ вои . и вынесоша ему брашна . и вино . и не приѡ его бѣ бо оустроено съ штравою”³⁹. Zgodnie z warunkami pokoju zawartego między Olegiem a Bizancjum, kupcy ruscy mieli prawo brać miesięczne na sześć miesięcy: „хлѣбъ и вино и маса и рыбы . и швощемъ”⁴⁰. Pochodzenie wina potwierdza również zdanie, które Światosław wypowiada do swej matki Olgi: „не любо ми есть в Киевѣ жити . хочю жѣти в Переѡславци . в Дунай . тако то есть среда земли моеи . тако ту всѡ благаѡ сходатѣ . ѡ Грѣкъ паволокы . золото . вино”⁴¹, a także epizod z otruciem księcia Roścysława przez Greków w 1066 r.⁴² o pochodzeniu wina z południowych krajów świadczy także *Słowo o wyprawie Igora* – Światosław, opisując swój sen, mówi: „Черпали мне синее вино, Горькое, отравленное зелье”⁴³.

Import wina z dalekich krajów spowodował, że było ono używane zdecydowanie rzadziej od miodu. Świadczy o tym przytoczony już cytat dotyczący wydarzeń z 1146 r., informujący o tym, że w piwnicach Światosława Olegowicza znajdowało się 500 bierkowców miodu i tylko 80 stągwi wina⁴⁴.

Inny popularny w średniowieczu napój alkoholowy – piwo – nie zostało przedstawione w źródłach ruskich X–XII w. Być może stanowiło tak pospolity napitek, że autorzy latopisów nie uważali go godnym uwagi. Jedyne ślad, w którym można natknąć się na obecność komponentów niezbędnych do produkcji piwa, znajdujemy w *Prawdzie Ruskiej* w 42 artykule *Krótkiej Prawdy*: „А вот установление для вирника: вирнику

³⁷ *Русская Правда*, с. 79.

³⁸ *Ibidem*, с. 127.

³⁹ *Ипатьевская летопись*, стб. 21.

⁴⁰ *Ibidem*, стб. 22.

⁴¹ *Ibidem*, стб. 55.

⁴² *Ibidem*, стб. 155.

⁴³ *Слово о полку Игореве*, к печ. подг. Н. Заболоцкий, [in:] *Сердца из крепкого булата*, ред. Т. А. Соколов, Москва 1990, с. 186.

⁴⁴ *Ипатьевская летопись*, стб. 334.

(следует) взять в неделю 7 ведер солоду [...]”⁴⁵. Co ciekawe, o wiele więcej informacji na temat produkcji jak i spożywania piwa na Rusi, znajdujemy w źródłach dotyczących późniejszego okresu. Szereg takich dokumentów podał M. Rabinowicz. Regulowano w nich m.in. kwestię zbierania chmielu czy podawano informację o przekazywaniu kotła do warzenia piwa⁴⁶.

Jakkolwiek wzmianek o piwie na Rusi jest niewiele, to w innych krajach słowiańskich znajdujemy mnóstwo przekazów poświadczających jego istnienie. Nie wdając się w szczegóły zaznaczę tylko, że Słowianom piwo było bardzo dobrze znane co najmniej z X w. w XII-XIII w. produkowano go aktywnie w gospodarstwach domowych, a od wieku XIV obserwujemy pojawienie się specjalizowanych browarów⁴⁷. To wszystko pozwala sądzić, że na Rusi piwo również było dobrze znane już we wcześniejszych wiekach.

Kończąc rozważania nad rodzajem trunków alkoholowych, warto odnotować ciekawy fakt – niejednokrotnie w źródłach ruskich alkohol występuje jako narzędzie zbrodni. Pod rokiem 6574 [1066] w *Powieści Lat Minionych* mieści się fragment opisujący otrucie księcia Rościśława za pomocą wina: „Ростиславу съдашу въ Тмуторокани . и емлющи дань въ Гасогъ . и в ыны^ѣ странахъ . сего же оубо^а въ же са Грѣци . послаша с лествю ко^ѣ пана . в^ному же пришедшю къ Ростиславу . и оувѣрившюса ему . и чѣташе и Ростиславъ . единою же пьющу Ростиславу с дружиною своею . ре^ѣ котопанъ . княже . хощу на та пити . в^ному же рекшу пии . в^нъ же испивъ . половину чаши . а половину вдасть князю пити . дотиснувъса палчемъ в чашю . бѣ бо имѣ^а подь ногътемъ . растворение смр^ѣтное . и дасть князю оурекъ смр^ѣтъ . до в^сми д^нии в^ному же испившю . котопанъ же пришедь Кърсуню . повѣда ѣако в сии д^нь оумреть Ростиславъ . ѣакоже и бы^ѣ . сего^ѣ котопана . побиша каменiemъ . людѣ Корсуньстии”⁴⁸. z bardzo podobnym zajściem spotykamy się w *Kronice Kadłubka* podczas opisu uczty na dworze Kazimierza Sprawiedliwego: „Kiedy wszyscy wszędy się weselili – [książę], ta jedyna – ta osobliwa gwiazda ojczyzny, gdy zadawał właśnie pewne pytania biskupom o zbawienie duszy, wychyliwszy maleńki kubek – na ziemię się osunął i ducha wyzionął. Nie wiadomo czy zgaś [tknięty] chorobą, czy trucizną”⁴⁹. Do innych wymownych przykładów negatywnego wpływu alkoholu można z pewnością zaliczyć zabójstwo Andrzeja Bogolubskiego, dokonanego przez jego otoczenie pod wpływem alkoholu⁵⁰.

Na szczęście alkohol jako narzędzie zbrodni czy element podstępny nie stanowił powszechnego sposobu jego użytkowania. Obecność trunków uświetniała wiele doniosłych uroczystości, a także zabawy, święta lokalne czy religijne. Podsumowując – napoje alkoholowe zajmowały ważne miejsce na dworach książęcych średniowiecznej Rusi. Ich obecność związana była nieodłącznie z ówczesnym życiem codziennym

⁴⁵ *Русская Правда*, с. 85.

⁴⁶ M. Rabinowicz, *Życie codzienne*, s. 71.

⁴⁷ M. Beranová, *Jídlo a pití v pravěku a ve středověku*, Praha 2012, s. 149–152.

⁴⁸ *Ипатьевская летопись*, стб. 155.

⁴⁹ Mistrz Wincenty (tzw. Kadłubek), *Kronika polska*, s. 235.

⁵⁰ *Ипатьевская летопись*, стб. 586.

i stanowiła niejako element tamtejszej kultury. Potwierdzeniem tego, jak i wnioskiem mającym definitywnie pozytywny wydźwięk, są słowa Włodzimierza Wielkiego: „Руси веселье питье . не мѡжемъ безъ того быти”⁵¹.

*

Anna Madej, *What was drunk at Ruthenian Princes' courts in 10th–12th c.?*

This paper analyses the role and status of alcohol around rulers' courts of Rus. Foregoing considerations are based mainly on medieval Rus' chronicles and additionally leaned a little bit on iconographic sources. The author's purpose is to present different types of alcohol drank in Rus, methods of their production and storage as well as customs and traditions that were present during feasts organized in medieval Rus' courts.

*

Анна Мадэй, *Что пили на русских княжеских дворах в X–XII вв.?*

В настоящей статье анализируется место и роль алкоголя при дворах русских правителей. Основную информацию о исследуемой проблеме дают нам средневековые русские летописи, а также немногие иконографические источники. Главной целью автора является охарактеризовать основные виды алкоголя, распространенного на Руси, способы его изготовления и хранения а также обычаи, связанные с употреблением алкогольных напитков при дворах русских князей в исследуемый период.

⁵¹ Ibidem, стрб. 72.

Мирослав Волощук
(Ивано-Франковск)

RUTHENI IN POLONIA XI–XIII BB.: КРАТКИЕ ОЧЕРКИ ПРОБЛЕМЫ

Настоящее исследование посвящено поиску информации о русских поселенцах на территории средневековой Польши. Автор выделил несколько направлений, по которым можно определить факты смены места жительства. Среди наиболее распространенных – заключение браков между Пястами и Рюриковичами и между знатью обеих стран. Известны также случаи церковного служения выходцев из Руси в польской католической иерархии. Немало было и русских пленных, компактно расселенных в Польше. В целом, работа намечает главные исследовательские проблемы в данном направлении и при изучении феномена „истории Руси за границами Руси“.

Изучение средневековых миграционных процессов, длительное время находившихся на маргине исторических студий, сегодня существенно актуализировалось. Открывшиеся возможности свободного перемещения по странам Европы, доступа к архивам и библиотекам позволяют находить и вводить в научный оборот не известные раньше источники, а также кардинально переосмыслить не только тенденции переселения представителей различных слоев населения, но и вопросы их идентификации, как на коллективном, так и на индивидуальном уровне. Нам удалось некоторым образом отобразить это на примере русских поселенцев Венгерского королевства XI – второй половины XIV вв. Нельзя однозначно назвать проблему закрытой, ибо тех поселенцев, которых можно уверенно идентифицировать русскими, оказалось не так много. Из нескольких десятков персон треть упоминалась как *Ruthenus*, треть – *dictus Orrus*, остальные названы именами, вероятно, русского происхождения (*Huruz, Oroz, Rusinna* и др.)¹. Часть изучаемых вельмож вообще не пользовались „русской“ персонификацией, однако летописи подтверждали их тесные связи с венгерской знатью, длительное проживание во владениях Арпадов.

¹ См.: М. Волощук, „Русь” в Угорському королівстві (XI – друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції, відп. ред. Л. Войтович, Івано-Франківськ 2014.

„Призакрив” отчасти исследование венгерского направления миграционных процессов наших предков, наиболее интересным для нас выглядело „польское продолжение” темы. Учитывая колоссальную интенсивность двусторонних браков Пястов и Рюриковичей в домонгольский период, казалось, на первый взгляд, придется иметь дело с множеством характерных упоминаний. Тем более, что польские источники (хроники Галла Анонима и Винцентия Кадлубка, *Великопольская хроника*, позднесредневековая компиляция Яна Длугоша, множество анналов и др.), в отличие от венгерских, гораздо красочнее и полноценнее отображают польско-русские взаимоотношения. Сразу видно – для польской знати это было одним из важных направлений внешней политики.

Но использование тех же методик, что и при поисках русских поселенцев Венгрии, на практике оказалось недостаточным. в нашем случае интригу составляют довольно таки эпизодичные, на первый взгляд, упоминания о русских в Польше XI–XIII вв. Вероятность большого количества находок в источниках разочаровала. Сказалась скудность актового материала, которого в сравнении с венгерским куда меньше. Именно дипломы оставались ключевым источником, где можно было найти нужную персону, реконструировать ее семейное положение, найти ближних и дальних родственников, учесть размер недвижимого имущества, понять связи с местным нобилитетом, выяснить обязанности и др. Польские канцелярии о таковых личностях говорят очень мало и очень кратко. Как же тогда можно совместить большое количество обоюдных междинастических браков и браков между представителями польской и русской знати с настолько фрагментарными воспоминаниями о русских на службе в Пястов?

Проведя необходимую работу по изучению проблем миграции, проживания, участия „руси” в жизни Венгерского королевства XI – второй половины XIV вв., можно с уверенностью говорить, что масштабы переселения из владений Рюриковичей в Польшу носили иной характер. Речь идет даже не о значительно меньшем количестве известных на сегодня источников, упоминающих об этом. Мы считаем, что имеет место разная идентификация поселенцев.

Население Польши, Чехии, Руси, славянских владений Венгрии, по словам францисканских миссионеров XIII в., разговаривало на почти идентичном языке². При женитьбе, дипломатических переговорах, банкетах не было проблем во взаимопонимании. Именослов также часто был славянским, даже с учетом использования крестильных имен, одинаково обязательных во всех названных странах. Различать происхождение людей или их занятие в таких случаях легко по использованию предиката, например, *Ruthenus, Polonus, Bohemus, Hungarus* и др. Но, каким образом можно идентифицировать русского поселенца во владениях Пястов при отсутствии такового?

² Об этом существует немало свидетельств, происходивших из среды францисканских монахов-миссионеров. См.: А. Стасюк, *Russia/Ruthenia на сторінках францисканських джезел XIII ст.*, [in:] *Principality in lands of Galicia and Volhynia in international relations in the 11th–14th centuries. Publication after 2nd International Conference, Ivano-Frankivsk, 20–22nd October 2011*, ed. V. Nagirny, Krakow 2012, с. 109 [*Colloquia Russica, Series I*, vol. 1].

Вероятно, мы имеем дело с не до конца последовательным и четким определением понятия *Ruthenus* польскими канцеляристами и хронистами. Скорее всего, его не вписывали в совершенно очевидных, не требующих дополнительной персонификации, случаях. Так могло быть при замужестве русской княжны и переезде вместе с ней ее двора в Польшу. Возможно также не всех прибывших из Руси поляки считали русскими. Восприятие соседних земель, не всегда контролируемых только Рюриковичами, могло быть разным, тем более, что с X в. так называемые „Червенские грады” оставались довольно спорной приграничной территорией, часто переходившей из рук в руки. Похожие процессы имели место в Галицкой земле, перманентно управлявшейся в конце XII – первой трети XIII вв. представителями Арпадов. Вряд ли население этих территорий ощущало стабильную этническую либо какую-то другую идентичность. Довольно часто именно польско-русский *confinium* оставался предметом военных споров. Дочери местных князей чаще других выходили замуж за польских князей именно с конца XII в. и в XIII в. Соответственно „классической” Русью (летописная „Русская земля”) считались только Киевская, Черниговская и Переяславская земли³.

В целом особенности переселения русских в Польшу можно систематизировать, по нашему мнению, следующим образом.

Безусловно, переселения жителей русских княжеств в польские земли являются доказанным фактом. Свидетельство этого – активная междинастическая матримониальная практика, насчитывающая на протяжении XI–XIII вв. несколько десятков браков. Из них, по нашим подсчетам, опиравшимся на работы Освальда Бальцера⁴, Владимира Пашуто⁵, Казимежа Ясиньского⁶, Дариуша Домбровского⁷, Леонтия Войтовича⁸, Яна Тенговского⁹ и др., как минимум в шестнадцати случаях мог иметь место переезд в Польшу, вместе с княжной, и ее двора, состоявшего из русских¹⁰.

Перечислим наиболее известные случаи польско-русских династических связей. Среди таковых примеров XI в. – конкубинат Болеслава Храброго (*Boleslaus*, †1025) с дочерью киевского князя Владимира Святославовича (†1015) Пред-

³ См. например: А. Насонов, „Русская земля” и образование территории Древнерусского государства: историко-географическое исследование. Монголы и Русь: история татарской политики на Руси, Санкт-Петербург 2002, с. 28, 33.

⁴ O. Balzer, *Genealogia Piastów*, Kraków 2005, s. 87–89, 160–165, 218–220, 241–242, 281–285, 292–296, 462–465, 505–506, 581–583, 602–613, 759–760 и др.

⁵ В. Пашуто, *Внешняя политика Древней Руси*, Москва 1968, с. 37, 46, 153, 157, 160 и др.

⁶ K. Jasiński, *Rodowód pierwszych Piastów*, Poznań 2004, s. 89, 131–133, 188–189, 228–229, 240–242 i in.; Idem, *Rodowód Piastów śląskich. Piastowie wrocławscy, legnicko-brzescy, świdniccy, ziębiccy, głodowscy, żagańscy, oleśniccy, opolscy, cieszyńscy i oświęcimscy*, Kraków 2007, s. 63, 518 i in.; Idem, *Rodowód pierwszych Piastów*, Poznań 2004, s. 89, 131–133, 188–189, 228–229, 240–242 i in.

⁷ D. Dąbrowski, *Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich*, Poznań-Wrocław 2002, s. 139–147, 217–226, 232–240, 271 [Biblioteka Genealogiczna, t. 6]; Idem, *Genealogia Mściławowiczów. Pierwsze pokolenia (do początku XIV wieku)*, Kraków 2008, s. 192–207, 334–337, 389–399, 616–621, 656–669, 677–686 i in.

⁸ Л. Войтович, *Княжа доба на Русі: портрети еліти*, Біла Церква 2006, с. 272–273, 277, 350, 354, 357, 411, 420, 464, 469, 496, 501, 503, 506–507 и др.

⁹ J. Tęgowski, *Kontakty rodzinne dynastów polskich i ruskich w średniowieczu*, [in:] *Między sobą. Szkice historyczne polsko-ukraińskie*, pod red. T. Chynczewskiej-Hennel i N. Jakowenko, Lublin 2000, s. 7–36.

¹⁰ Справедливости ради следует отметить, что практически каждый польско-русский брак довольно неплохо исследован в историографии, однако без учета приближенных к супружеской паре членов иностранной курии.

славой в 1018 г., и брак Казимира I Восстановителя (*Casimirus*, †1058) со второй дочерью Владимира (либо дочерью Ярослава Владимировича) Добронегой-Марией (†1042), а также женитьбу сына Болеслава II Смелого (*Boleslaus*, †1079), Мешка II (*Mestko*, †1089) с дочерью Изяслава Ярославовича (†1078) Евдокией в 1088 г.

В XII в. количество браков существенно увеличилось. Так, в 1103 г. дочь Святополка Изяславовича (1093–1113) Збыславу взял в жены Болеслав III Кривоустый (*Boleslaus*, †1038). После 1136 г. замуж за мазовецкого князя Болеслава IV Кудрявого (*Boleslaus*, †1146) вышла дочь вышгородского и псковского правителя Всеволода-Гавриила Мстиславовича (†1138) Верхуслава. в 1142 г. на дочери Всеволода Ольговича (†1146) женился силезский князь Болеслав Высокий (*Boleslaus*, †1201). Между 1158–1159 гг. замуж за познаньского князя Мешка III Старого (*Mestko*, †1202) вышла дочь Юрия Владимировича Долгорукого (†1157) или Изяслава Мстиславовича (†1154) Евдокия, а дочь галицкого князя Ярослава Осмомысла (†1187) Вышеславу взял в жены сын Мешка Одон (*Odon*, †1194).

Большое количество польско-русских браков насчитываем и в XIII в. Между 1207–1210 гг. мазовецкий князь Конрад (*Conradus*, †1247) женился с дочерью галицкого правителя Святослава Игоревича Агафьей. Краковский князь Лешек Белый (*Lesthko Albus*, †1227) дважды был женат на русских княжнах, среди которых наиболее известна дочь князя Ярослава Владимировича († между 1205–1209) Гримислава (брак, имверно, между 1208–1211). Возможно, первой женой польского правителя была дочь луцкого князя Ингваря Ярославовича († ок. 1220), которая тоже могла носить имя Гримислава; брак с ней распался *terminus ante quem* 1207/1208 г. Между 1244–1245 гг. старший сын мазовецкого князя Конрада Болеслав (*Boleslaus*, †1248) женился на дочери белзкого правителя Александра Всеволодовича (†1234), Анастасье. В 1248 г. за его второго сына Земовита (*Semovitus*, †1262) возможно была выдана замуж дочь будущего короля Руси Даниила Романовича (†1264), Переяслава. В 1265 г. замуж за краковского правителя Лешка Черного (*Lestko Niger*, †1288) выдали дочь держателя Славонии и Мачвы Ростислава Михайловича († *terminus post quem* 1264), Агриппину (Грифину, †1305/09). Вероятно, дочь Льва Даниловича (†1301) была жена сына Володислава Опольского (†1281/82), бытомского князя Казимира (*Casimirus*, †1310) – Елена († ок. 1278). Ее сестра Анастасия между 1296–1300 гг. вышла замуж на добжинского князя Земовита (*Semovitus*, †1312). Возможно, Анастасия была дочерью Мстислава Даниловича (†1289/1308)¹¹.

Приведенный список выданных замуж в Польшу персон далеко не полный. При этом мы сознательно не упоминали польских жен, взятых русскими князьями, поскольку это не является предметом исследования данной работы. Требуют дальнейшего научного изучения и некоторые дискуссионные матримониальные

¹¹ Некоторые из указанных браков дискуссионные, но не считаем нужным углубляться в полемику, поскольку это не является предметом исследования данной работы.

связи XI–XIII вв.¹². В любом случае, активность брачных уз Рюриковичей с Пястами в несколько раз превышала интенсивность династических связей русских князей с венгерскими правителями.

При дворе молодой русской жены польских правителей обязательно должны были находиться сопровождающие ее за границу слуги, священник, возможно подруги и др. Об этих людях, служивших своей госпоже нередко до самой смерти, мы зачастую можем только догадываться, поскольку их присутствие в источниках практически не отображено. Наибольшее количество свидетельств о придворной жизни княгинь имеем на примерах Збыславы, Добронегии-Марии, а также Гримиславы, удостоившейся даже отдельного монографического исследования¹³. При их дворах, однако, мы не встречаем людей с характерными предикатами – *Ruthenus*, *Rutenus* и др. Но это не означает, что их там не было. Вероятно, они упоминались под другими идентификациями, требующими дополнительной кропотливой работы, сопоставления источников и др.

Трудно ведь даже предположить, что русские княгини могли отправляться за рубеж без свиты, или хотя бы без личного духовника, длительное время пребывавшего при них, исповедовавшего, причащавшего невесту и т. д. Из *Хроники* Титмара Мерзбургского, например, известно о пребывании в окружении дочери Болеслава Храброго, отправленной на Русь невесты князя Святополка Владимировича, католического епископа Рейнберна, заключенного потом вместе с ней под стражу по приказу киевского князя Владимира. Этот брак, по всей видимости, состоялся до 1013 г.¹⁴, зародив целую серию обоюдных матримониальных союзов со своими характерными особенностями.

Возможно, ответ на этот вопрос сокрыт в отсутствии этнической либо даже политической идентификации представителей двора русских жен. Например, сложно однозначно сказать, кем по происхождению были близкий к вдове Лешка Белого Гримиславе сандецкий кастелян Держикрай или поланецкие кастеляны Мирослав и Добеш. Их имена одинаково характерны для польской, венгерской и русской знати.

Браки являлись составляющей интересов не только польских князей, но и представителей знати. Например, русскую княжну Марию (дочь тмутараканского и черниговского князя Олега Святославовича, †1115), взял в жены одиозный Петр Влостович, известный по польско-русским отношениям первой половины XII в. Хотя Петр не был обделен вниманием самых разных по жанру и времени возникновения источников, его этничность до последнего момента остается

¹² См. например: O. Balzer, *Genealogia Piastów*, s. 119–120, 479; T. Wasilewski, *Helena księżniczka znojemska, żona Kazimierza II Sprawiedliwego. Przyczynek do dziejów polsko-czeskich w XII–XIII w.*, „Przegląd historyczny”, 69, 1978, s. 115–120; K. Jasiński, *Rodowód pierwszych Piastów*, s. 266–267 и др.

¹³ W. Zabłocki, *Grzymysława Ingwarówna, księżna krakowsko-sandomierska*, Kraków 2012.

¹⁴ *Kronika Thietmara*, tłum. z tekstu łacińskiego, wstęp i przypisy M. Z. Jedlicki, posłowie K. Ożóg, Kraków 2005, s. 214, 401; См. также: М. Свердлов, *Известия о Руси в хронике Титмара Мерзбургского*, [in:] *Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования*. 1975 г. Москва 1976, с. 109–110; Н. Шавелева, *Польки – жены русских князей (XI – середина XIII в.)*, [in:] *Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования*. 1987 год, ред. А. П. Новосельцева, Москва 1989, с. 51 и др.

одним из наиболее загадочных вопросов¹⁵. По словам Генриха Ловмянского, „[...] если в Петре текла капля иностранной крови, то это была кровь нормандская, смешанная с русской”¹⁶. В целом, количество работ о палатине Петре, наверное, наибольшее в сравнении с какими-либо другими знатными поляками¹⁷.

Не исключена какая-то связь русских поселенцев с польскими родами Авданцев, Грифитов, Одровонжев, Лисов, неоднократно участвовавших в различных событиях на Руси.

Например, дом Грифитов возможно был скандинавского происхождения¹⁸. Согласно *Хронике комеса Петра*, представители рода пребывали в родственных связях с палатином Петром Влостовичем. Его родственниками названо вроцлавского епископа, а позже архиепископа Гнезно Яна и силезского комеса Микору¹⁹. Историками доведена их принадлежность к Грифитам и кровное родство с Лабендзями²⁰. К роду принадлежал вельможа из окружения вдовы Лешка Белого Гримиславы – Клеменс из Руци, поддерживавший Болеслава Стыдливого (*Boleslaus*, †1279) в борьбе с мазовецким князем Конрадом за краковский престол в 1243 г.²¹ На стороне последнего, вероятно, периодически находились отряды волинских Романовичей²². Не понятными до конца остаются также связи комеса Клеменса с родом боярина Судислава, поддерживавшим самые тесные контакты с венгерскими Арпадами на протяжении первой трети XIII в.²³

В частности род Авданцев, детально исследованный Владиславом Семковичем, Терезой Кьерсновской и др., вероятно, мог происходить от члена

¹⁵ См. например: M. Cetwiński, *Piotr Włostowicz, czy Pior Rusin?* „Śląski kwartalnik historyczny. Sobotka”, 29, 1974, 4, s. 429–443; J. Bieniak, *Polska elita polityczna XII wieku (część III A. Arbitrzy książąt – krąg rodzinny Piotra Włostowicza)*, [in:] *Spółczesność Polski średniowiecznej. Zbiór studiów*, t. 4, red. S. Kuczyński, Warszawa 1990, s. 13–107; Idem, *Polska elita polityczna XII wieku (część III. B. Arbitrzy książąt – trudne początki)*, [in:] *Spółczesność Polski średniowiecznej. Zbiór studiów*, t. 7, red. S. Kuczyński, Warszawa 1996, s. 11–44; T. Kiersnowska, *Jeszcze o Piotrze Włostowiczu i pochodzeniu rodu Łabędziów*, [in:] *Spółczesność Polski średniowiecznej. Zbiór studiów*, t. 9, red. S. Kuczyński, Warszawa 2001, s. 55–64.

¹⁶ H. Lowmianski, *Początki Polski*, t. 4, Warszawa 1985, s. 270.

¹⁷ M. Plezia, *Palatyn Piotr Włostowicz. Sylwetka z dziejów Śląska w XII wieku*, Warszawa 1947; S. Bieniek, *Piotr Włostowicz. Postać z dziejów średniowiecznego Śląska*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1965; T. Wasilewski, *Kim był komes palatinus Petrus*, [in:] *z dziejów regionu konińskiego*, pod red. M. Dembińskiego, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970, s. 169–183; J. Bieniak, *Ród Łabędziów*, [in:] *Genealogia. Studia nad wspólnotami klucznymi i terytorialnymi w Polsce średniowiecznej na tle porównawczym*, pod red. J. Hertla i J. Wroniszewskiego, Toruń 1987, s. 9–31; H. Monikowska, *Princeps fundator w przedlokacyjnym Wrocławiu. Od Piotra Włostowicza do Henryka Brodatego*, [in:] *Fundacje i fundatorzy w średniowieczu i epoce nowożytnej*, pod red. E. Opalińskiego i T. Wislicza, Warszawa 2000, s. 37–57; J. Wenta, *Tradycja o Piotrze. Na marginesie jednej z wielkich dyskusji*, [in:] *Scriptura custos memoriae. Prace historyczne*, pod red. D. Zyrodka, Poznań 2001, s. 523–538.

¹⁸ M. Wójcik, *Ród Gryfitów do końca XIII wieku. Pochodzenie – genealogia – rozsiadlenie*, Wrocław 1993, s. 11.

¹⁹ *Cronica Petri comitis Poloniae accedunt carminis Mawri fragmenta*, ed. M. Plezia, [in:] *Monumenta Poloniae historica. Series nova* [далее: MPH. SN], vol. 3, Kraków 1951, p. 22.

²⁰ M. Wójcik, *Ród Gryfitów*, s. 20–21.

²¹ *Kodeks dyplomatyczny Małopolski*, t. 2, ed. F. Pickosiński, t. 2, s. 85–86.

²² G. Labuda, *Zaginiona kronika z pierwszej połowy XIII wieku w rocznikach Królestwa Polskiego Jana Długosza. Próba rekonstrukcji*, Poznań 1983, s. 144; M. Bartnicki, *Polityka zagraniczna księcia Daniela halickiego w latach 1217–1264*, Lublin 2005, s. 79; W. Nagirnyj, *Polityka zagraniczna księstw ziem halickiej i wołyńskiej w latach 1198 (1199)–1264*, Kraków 2011, s. 153–154. Вероятность участия князей Даниила и Василька в битве под Суходолом 25 мая 1243 г. неоднозначна. За *Анналами Краковской капитулы* и Яном Дулошом, Д. Домбровский предположил, что в конфликте мазовецкого правителя могли поддержать его сын Казимир, опольский князь Мешко и великопольский князь (см.: D. Dąbrowski, *Stosunki polityczne między królem Węgier Bela IV, niektórymi książętami polskimi i Romano-wiczami w latach 1242–1250 (ze szczególnym uwzględnieniem kwestii matrymonialnych)* [in:] *Україно-угорські етюдії*, вип. 1, відп. ред. А. Войтович, Львів 2010, с. 170).

²³ Об этом эпизоде см.: М. Волошук, „Русь” в Угорському королівстві, с. 337–338.

варяжской или русской дружины, появившегося в Польше во времена Болеслава I²⁴. Об этом свидетельствует как именованное представителей семейства XI–XIII вв., так и некоторые археологические находки в селе Лютомерске (теперь одноименный населенный пункт Лодзьского воеводства, Польша)²⁵. Очевидно, польский князь пригласил к себе на службу кого-то из приближенных своего зятя Святополка Владимировича. Сын киевского князя неоднократно обращался к тестю за помощью в борьбе против своего брата Ярослава на протяжении 1015–1018 гг. Потерпев поражение, Святополк вместе с дружиной сбежал за границу, где умер при загадочных обстоятельствах: „[...] и пробъже Ладъскую землю гонимъ гнѣвомъ Бѣимъ . и пробъже пустыню межи Чахы и Лахы . и ту испровѣрже животь свои зль”²⁶. Что случилось с его приближенными – летопись не сообщает.

В XII в. Авданцы были тесно связаны с другими родами, поддерживающими связи на Руси. В частности, не подлежащими сомнению можно считать их контакты с Лабендзями и лично с Петром Влостовичем²⁷. Земли рода находились на границе с Галицкой землей, например, в Сандомирском воеводстве²⁸. В начале XIII в. представитель рода Пакослав Старый являлся одним из инициаторов польско-венгерского Спишского договора (сентябрь 1214 г.), разделившего сферы влияния Арпадов и краковско-сандомирских Пястов во владениях Романовичей с последующей коронацией Коломана и Саломеи в 1215 г.²⁹

С русскими землями тесно были связаны польские Одровонжи³⁰. В частности, по словам Наталии Щавелевой, „вдохновителем русской политики Лешка Белого” оставался его канцлер Ивон Одровонж³¹. Его родной брат Яцек входил в состав первой доминиканской миссии, пребывавшей в Киеве на протяжении 1225–1233 гг. „Нет сомнений, что Гримислава [вдова покойного Лешка – М. В.] могла оказывать свои действия с доминиканцами, стремящимися на Русь”, – подытожила Н. Щавелева³². Вероятно, с русским нобилитетом поддерживались не только политические, но и религиозные связи. Тесное сотрудничество могло объясняться также семейными узами рода, в первую очередь связями с могущественным польским родом Лисов³³.

²⁴ Т. Kiersnowska, *O pochodzeniu rodu Awdańców*, [in:] *Spółczesność Polski średniowiecznej. Zbiór studiów*, т. 5, ред. S. Kuczyński, 1992, s. 57–72 и др.

²⁵ См. например: A. Nadolski, A. Abramowicz, T. Poklewski, *Cmentarzysko z XI wieku w Lutomierniku pod Łodzią*, Łódź 1959.

²⁶ *Ипатьевская летопись*, [in:] *Полное Собрание Русских Летописей*, т. 2, изд. 2, с пред. Б. М. Клосса, Москва 2001, стб. 132.

²⁷ Т. Kiersnowska, *o pochodzeniu rodu Awdańców*, s. 68.

²⁸ М. Bartnicki, *Elita księstwa krakowsko-sandomierskiego wobec stosunków z księstwami ruskimi w XIII wieku*, „Соціум. Альманах соціальної історії”, 7, 2007, с. 15.

²⁹ *Ипатьевская летопись*, стб. 731.

³⁰ См. одну из последних работ о русской миссии св. Яцека Одровонжа: Е. Polańska, *Św. Jacek i dominikanie w Kijowie – między prawdą historyczną i legendą*, [in:] *Rusь średniowieczna a sąsiedzi (IX – połowa XIII wieku). Materiały międzynarodowej konferencji naukowej, Kraków 24–26 listopada 2010*, pod red. V. Nagirnego, Kraków 2011, s. 43–48 [*Colloquia Russica*, т. 1].

³¹ Н. Щавелева, *Киевская миссия польских доминиканцев*, [in:] *Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования*. 1982, Москва 1984, с. 147.

³² *Ibidem*, с. 149.

³³ См. например: В. Sliwiński, *Mikołaj Mściwujowicz. Przyczynek do badań nad rodem Lisów*, „Rocznik Gdański”, 39, 1979, 1, s. 79–80.

Более активное переселение представителей русской знати в Польшу датируется XIV в., когда привилегии Казимира III (*Casimirus*, 1333–1370) позволили таким родам, как Корчак (Иван со своими сыновьями Петром, Ходком и Ошашем, а также сыновья Петра – Дмитрий из Горая и Иван), сделать при дворе короля и его наследника (Людовика из династии Анжу, *Lodovicus*, 1342–1382) стремительную карьеру, получить земли и даже принять католичество³⁴.

Довольно дискуссионными выглядят известия нескольких редакций *Каталогов краковских епископов* о Прокопе Русском (*Procopius, hinc ortus de Russia*), занимавшем епископский престол на протяжении 1293–1295 гг.³⁵ Карьера архиерея, на наш взгляд, тесно связана с семьей черниговского и галицкого князя Ростислава Михайловича, получившего от короля Белы IV (*Bela*, 1235–1270), после женитьбы с принцессой Анной, земли Мачвы. Одна из его дочерей, Грифина (Агриппина) вышла замуж за краковского князя Лешка Черного. Собственно, в ее окружении, вероятнее всего, находился Прокоп. Впервые он упоминается в источниках среди канцеляристов польских князей Болеслава, Лешка Чёрного и Вацлава II (*Wenceslaus*, 1288–1305), а в скором времени получил епископскую кафедру³⁶.

Ученые неоднократно сомневались в известиях *Каталогов* (Тадеуш Василевский, Дариуш Домбровский и др.), особенно в этническом происхождении епископа. в частности, Т. Василевский высказывал мнение о принадлежности Прокопа к семье краковской княгини, чешки по происхождению, Елены – жены Казимира II Справедливого (*Casimirus*, 1177–1194)³⁷. Такой вывод он аргументировал популярностью в Чехии имени святого Прокопия и его отсутствием на Руси. Позицию польского историка поддержали Д. Домбровский и Яцек Мациевский³⁸. Тем не менее, фундаментальная работа Анны Литвиной и Федора Успенского об именовании русских княжеских династий опровергает предположение польских историков. Имя Прокоп было известным и использовалось на Руси³⁹. Но все же биография краковского архиерея остается на маргине исторических студий ибо, по словам Кшиштофа Прокопа, детально изучившего всех средневековых епископов польской столицы, „[...] как имена, так и общественный статус родителей этого иерарха остаются для нас загадкой”⁴⁰.

Интересно, ведь „венгерские аналогии”, касающиеся русских поселенцев,

³⁴ См. последнюю комплексную работу о Дмитрие из Горая: К. Myśliński, *Dzieje kariery politycznej w średniowiecznej Polsce. Dymitr z Goraja (1340–1400)*, Lublin 1981, s. 54–60, 66–74 i in.

³⁵ См. упоминание о краковском епископе Прокопе Русском в разных редакциях каталогов: *Catalogi episcoporum Cracoviensium*, ed. J. Szymański, [in:] *MPH.SN*, vol. 10, fasc. 2, Warszawa 1974, s. 33, 65, 100, 114, 182–183, 288, 298.

³⁶ См. например: *Dokumenty polskie z archiwów dawnego Królestwa Węgier*, t. 1: (do 1450 r.), wyd. i oprac. S. A. Sroka, Kraków 1998, s. 2–3.

³⁷ Т. Wasilewski, *Helena księżniczka Znojemska*, s. 119.

³⁸ D. Dąbrowski, *Rodowód Romanowiczów*, s. 270; Idem, *Genealogia Mściławowiczów*, s. 691; J. Maciejewski, *Episcopat polski doby dzielnicowej 1180–1320*, Kraków 2003, s. 235.

³⁹ А. Литвина, Ф. Успенский, *Выбор имени у русских князей в X–XVI вв. Династическая история сквозь призму антропонимики*, Москва 2006, с. 602, 622.

⁴⁰ К. R. Prokop, *Poczet biskupów krakowskich*, Kraków 1999, s. 68.

допускают возможность католического душпастьерского служения русским. Например, в дипломе препозита Лелеского монастыря Стефана от 28 ноября 1325 г. упоминается о задержке оплаты штрафа сыном Фомы, магистром Володиславом двум персонам, в частности – священнику Павлу Русскому (очевидно, прозванному Носатым)⁴¹.

Неоднократно русско-польская брачная политика актуализировалась после военных конфликтов. Поэтому заключение обоюдных браков сопровождалось освобождением пленных с той или другой стороны. Нам известно множество примеров, зафиксированных различными источниками. Речь идет о летописном предании, польских хрониках и анналах, довольно детально представляющих эту деликатную тему. Попробуем проанализировать статистику путем изучения летописных данных.

В частности, согласно *Киевской летописи*, 800 плененных русских было отпущено на свободу после заключения около 1039/41 г. брака Казимира и Добронегии-Марии Владимировны. В источнике читаем: „[...] вѣдасть Йрославъ [Владимирович – М. В.] сестру свою . за Казимира . и вѣдасть Казимиръ . за вѣно людий и . со^ѣ . еже бѣ полонилъ . Болеславъ [Храбрый – М. В.] побѣдивъ Йрослава”⁴². Группа пленных находилась в Польше с 1018 г., их судьбы неизвестны, но вероятно, что польский правитель мог посадить их на землю, как это неоднократно делали киевские князья с польскими пленными. Например, под 1031 г. известно, что „Йрославъ и Мьстиславъ [Владимирович – М. В.] . собрата воа многы . и идоста на Лахы . и заѣста градъ Червеньскыа шпать . и повоевоста Ладъскую землю . и многы Лахы приведоста . и раздѣлиста ѣа . и посади Йрославъ своа по Рси . и суть и до сего дни”⁴³. Совершенно ясно, что поселенцы могли обзаводиться семьями и при желании остаться на постоянное жительство.

Нечто подобное зафиксировано под 1213 г., когда в результате „вокняжения” в Галиче боярина Володислава Кормильчича в границы Галицкой земли вторглись войска краковского князя. Однако „[...] Лестько не можаше приати Галича . но шедъ воева школо Теробова . и школо Мокласкова . и Збъража . и Бьковень взать бь^ѣ Лахи и Роусью и вза плѣнъ великъ и вороти^ѣса”⁴⁴. Такого рода обоюдные приграничные конфликты с численным пленением в конечном итоге привели к заключению договора в 1229 г.: „[...] створиша же межи собою клатвою Роусь и Лахове . аще по семь коли боудеть . межи ими . оусобица не воевати Лахомъ Роуское челади ни Роуси Ладъской”⁴⁵.

Понятно, что договоренности, как правило, соблюдались недолго. Известно, что в 1282 г. „[...] вспоману Володимѣръ [Василькович – М. В.] . шже преже того Лестко . пославъ Люблинѣць взаль башеть оу него . село на Вькраиници именемъ

⁴¹ *Anjou-kori oklevéltár*, t. 9, szer. L. Géczi, Budapest–Szeged 1997, old. 289 (1325).

⁴² *Ипатьевская летопись*, стб. 142–143.

⁴³ *Ibidem*, стб. 137.

⁴⁴ *Ibidem*, стб. 730.

⁴⁵ *Ibidem*, стб. 757.

Воинь . и напоминаса емоу Володимиръ . ш томь много абы емоу воротиль челадь . шнъ же не вороти емоу челади его . за се же посла на нь Литвою и воеваша школо Люблина и поимаша челади множество . и шполонившеса и тако поидоша назадъ с чѣтью⁴⁶.

Длительное проживание пленных, расселенных в границах разных земель Польши, сопровождалось появлением русской топонимии, известной также из более поздних письменных источников. Русская номенклатура могла появляться и в случае расселения здесь представителей русской земской знати в качестве свободных поселенцев, как это было, например, в Венгрии. Нельзя, впрочем, утверждать, что плененные русские воины всегда оставались на постоянное жительство. Приведенные отрывки источников подтверждают возвращение их домой. Но мы допускаем, что случаи невозвращения также были.

Таким образом, с уверенностью можно констатировать обоюдные тесные русско-польские миграционные процессы, постоянную смену места пребывания, службы, жительства. Причинами подобного были самые разные события двусторонних отношений, в первую очередь – матримониальные связи. В результате заключения полтора десятка зафиксированных и хорошо изученных браков русских княжон с польскими правителями на протяжении XI–XIII вв., можно предположить переезд в Польшу их свиты, например священнослужителей. Традицию княжеских бракосочетаний, безусловно, поддерживали польские вельможи, вероятно, сами происходившие от смешанных русско-скандинавских или русско-польских браков. Настолько тесное сотрудничество позволяло активно взаимодействовать в самых разных сферах – политической, хозяйственной, культурной и др.

Отдельной страницей обоюдных контактов считаем религиозную. Пример краковского епископа Прокопа, названного в источниках Русским, является наиболее характерным, но требующим более тщательного исследования. Вероятность заселения польских земель представителями средней и мелкой знати допускается, как минимум, при условии взятия их в плен и расселения на новых территориях, нуждающихся в улучшении как демографической, так и хозяйственной ситуации.

*

Myroslav Voloshchuk, *Rutheni in Polonia 11th–13th c.: the brief essays of the problem*

The present study is devoted to the search of the information about the Russian settlers on the territory of medieval Poland. The author lists several ways in which it is possible to find the facts of the residence change. Among the most common we can name the marriages between Pyasts and Rurikovichs, between the nobles of the two countries. There are also cases of the people from Rus church service in the Polish Catholic hierarchy. There were many Russian prisoners compactly settled in Poland.

⁴⁶ Ibidem, стрб. 889–890.

In general, the work outlines the major research problems in this direction and in the study of the phenomenon of „the history of Rus’ beyond the borders of Rus’”.

*

Myroslav Voloshchuk, *Rutheni in Polonia w okresie od XI do XIII w.: krótki zarys problemu*

Niniejszy artykuł jest poświęcony problemowi poszukiwania wzmianek o ruskich osiedleńcach na terytorium średniowiecznej Polski. Autor wyróżnił kilka wskazówek, na podstawie których można potwierdzić fakt zmiany miejsca zamieszkania. Do najpowszechniejszych należą przykłady zawarcia związków małżeńskich pomiędzy Piastami a Rurykowiczami, oraz między przedstawicielami elity obu krajów. Znane są także przypadki służby wychodźców z Rusi w polskiej, katolickiej hierarchii kościelnej. w Polsce znajdowało się również sporo jeńców, osiedlanych w zwartych grupach. Artykuł omawia główne problemy badawcze tego zagadnienia, wpisując się w szersze zjawisko badania „historii Rusi poza Rusią”.

Анна Литвина
(Москва)

К УТОЧНЕНИЮ СЕМАНТИКИ ДРЕВНЕРУССКОГО „СВАТАТИСЯ”/ „СВАТИТИСЯ” И „СВАТ(Ь)СТВО”

В работе корректируется общепринятое мнение, согласно которому древнерусские глаголы „свататися”/„сватитися” и производное от них „сват(ь)ство” уже в древний период обладали нематримониальным значением, „вступать в политический союз, договариваться”. На примере двух летописных эпизодов продемонстрировано, что соответствующие словарные описания ошибочны, нематримониальное значение приписывается этой лексической группе необоснованно.

Говоря о средневековых браках правителей, мы воспринимаем их сегодня прежде всего как некий вспомогательный инструмент, без сомнения, очень важное, но все же сугубо прикладное и служебное средство осуществления внутренней или внешней политики династии. Между тем, для самих князей, летописцев и их аудитории акценты, по-видимому, были расставлены несколько иначе. в определенном смысле, брак и возникающие благодаря ему связи и бы л и политикой, вместе со связями кровного родства они формировали „правовое поле” владения землей и властных претензий, позволяли осваивать новое географическое и культурное пространство, воплощали в себе состояние мира или переход к военным действиям – словом, формировали ту напряженную и динамичную сетку притяжений и отталкиваний, в которой от рождения до смерти протекала жизнь русского князя.

Для русских князей XI столетие было по преимуществу эпохой браков междинастических, когда княжон отдавали замуж за границу (Венгрию, Норвегию, Францию, Польшу), а жен для княжичей также подбирали за пределами Руси. Собственно говоря, многие десятилетия внутридинастический брак для Рюриковичей оставался делом невозможным, поскольку все они – будучи потомками князя Владимира Святославича – состояли друг с другом в слишком близком кровном родстве, запретном для женитьбы с точки зрения церковных норм. Однако уже для конца века у нас есть по крайней мере одно надежное свидетельство

о матримониальном союзе между двумя урожденными Рюриковичами. В XII же веке такие браки постепенно начинают преобладать над браками междинастическими и превращаться в своеобразную опорную конструкцию родовой и государственной повседневности.

Более или менее достоверно мы знаем примерно о 60 внутрдинастических браках, заключенных до середины XIII в., и это при том, что канонические правила налагали целый ряд ограничений на союзы между лицами, состоящими в кровном родстве, родстве духовном и тем, что возникло в результате матримониальных союзов, уже заключенных прежде. По достаточно рано сложившейся на Руси традиции, каждый княжич, если он только не был болен от рождения, должен был жениться, а коль скоро ему случалось овдоветь, то чаще всего он вступал в брак снова. Создается отчетливое впечатление, что практически ни один из шансов, допустимых женитьб на представительницах собственного рода, не был упущен. Подобно тому, как не остаются пустыми княжеские столы или не выходят из употребления (если на то нет особых, четко выраженных причин) родовые имена предков, не пропадают втуне и дозволенные с канонической точки зрения возможности для междукняжеского брака. Поэтому нам представляется оправданным говорить о системности матримониальной стратегии Рюриковичей.

Особую роль для понимания этой системы играет, конечно же, терминология самих этих брачных отношений, терминология свойства. Сейчас нас будут интересовать в первую очередь глаголы „свататися”, „сватитися” и производное – „сват(ь)ство”. На первый взгляд, эти слова – „свататися”, „сватитися” и „сват(ь)ство” – совершенно понятны носителю современного русского языка. На самом же деле, здесь существуют как минимум два камня преткновения, один из которых прекрасно выявляется в существующих словарях древнерусского языка, прежде всего, у Измаила Срезневского и в *Словаре русского языка XI–XVII вв.*¹

Дело в том, что для интересующего нас периода (а мы говорим об истории Рюриковичей до середины XIII в.) глаголы „свататися”, „сватитися” и, соответственно, термин „сватство” – в отличие от современного языка – вовсе не означают просить руки женщины у нее самой или у ее родственников. Этими словами обозначается вступление двух старших представителей семьи в отношения свойства, в отношения договоренности о браке между их детьми или младшими родичами. Соответственно, в летописи мы находим упоминания о том, что Всеволод Большое Гнездо „сватася” со Святославом², а Роман Мстиславич „сватася” с Владимиром Ярославичем, князем галицким³.

При этом, если мы говорим об узусе летописном, необходимо принять во

¹ И. И. Срезневский, *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам*, т. 3, Санкт-Петербург 1903 [репринт: Москва 2003], стб. 266–267; *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, вып. 23, Москва 2004, с. 100.

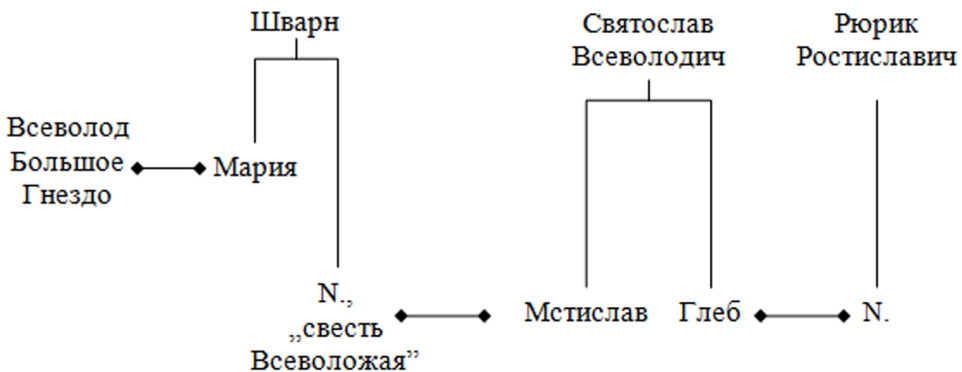
² „Всеволодъ же Соуждадьскїи поусти Глѣба Стославича и ѿ шковѣ . приа великоюу любовь . съ Стославомъ . и сватася с нимъ . и да за сна его . меншаго [Мстислава Святославича – А. Л.] свестъ свою”. *Ипатьевская летопись*, [in:] *Полное Собрание Русских Летописей* [далее: ПСРА], т. 2, Москва, 2001, стб. 624.

³ *Ibidem*, стб. 660.

внимание, что такие глаголы обозначали именно матримониальный проект, создаваемый главами двух семей. Кем им приходились жених и невеста, как ни странно, не так уж важно. в некоторой идеальной ситуации – как это происходит с Романом Мстиславичем и Владимиром Ярославовичем – это были их родные дочь и сын. Однако, коль скоро налицо не оказывалось подходящей по возрасту партии, то можно было, как в случае со Всеволодом Большое Гнездо, свататься с другим князем посредством своей родственницы по жене, например, свояченицы. Даже такое отдаленное некровное родство делало князей сватами и партнерами по договору. Отметим попутно, что инициатором действия в летописи чаще выступает сторона невесты, а отнюдь не жениха.

Так или иначе, центральными фигурами в описываемом с помощью этих терминов процессе являются не жених и невеста. Более того, когда употребляется глаголы „свататися”, „сватитися”, то это означает, что здесь оттеснены на второй план и отношения между младшим и старшим, между тестем и зятем – все сконцентрировано в договоре между старшими князьями, главами семей. Не удивительно поэтому, что слова „сват(ь)ство” и „сват” не фигурируют в летописи в описании событий ни X, ни XI, ни самого начала XII в., а глаголы „свататися”, „сватитися” появляются к концу этого периода, в *Повести временных лет*, ровно один раз, и к этому случаю нам еще предстоит вернуться. До поры до времени с помощью всех этих слов попросту нечего описывать. Так, мы привычно говорим о *сватовстве* древлянского князя Мала к Ольге, но с точки зрения древнерусского человека никакого „сват(ь)ства” здесь не было и не могло быть, потому что в деле не принимали участие главы тех родов, к которым принадлежали Мал и Ольга.

Важнейшей составляющей процедуры „сват(ь)ства” был договор. Зачастую он мог состояться приблизительно за год до самой свадьбы, как это происходит с браками двух сыновей Святослава Всеволодича, Глеба и Мстислава, один из которых женился на свояченице Всеволода Большое Гнездо, а другой – на дочери Рюрика Ростиславича.

При этом у нас есть, как кажется, все основания полагать, что с момента договора о будущем браке главы семей практически считались свойственниками, во всяком случае, брали на себя обязательства сватов. Об этом свидетельствуют случаи *упреждающего* употребления соответствующей терминологии в источниках. Так, согласно летописи, князь Изяслав Мстиславич именуется Юрия Долгорукого сватом Владимира Володаревича в статье, помещенной под 6657 г.⁴ Сама же свадьба между дочерью Юрия Долгорукого и сыном Владимира Володаревича, Ярославом Осмомыслом, состоялась лишь в следующем, 6658 г.⁵

Еще более показателен в этом отношении летописный сюжет, связанный с героями *Слова о полку Игореве*. Под 6693 г. сообщается, что половецкий хан Кончак поручился „по свата Игоря“, о венчании же сына Игоря, Владимира, и Кончаковны сообщается лишь под 6695 г.: „Тогда же приде Володимѣрь . ис Половѣць . с Коньчаковною . и створи свадьбу Игорь снви своему . и вѣнча его и с дѣтатемь“⁶. Не исключено, правда, что в половецкой перспективе брак состоялся не через два года, а несколько раньше, но так или иначе, в 6693 г. молодые еще женаты не были, и, тем не менее, Кончак счел необходимым выполнять обязанности свойственника, взять на себя поручительство за, так сказать, родича по договору.

Точно так же – хотя здесь мы несколько выходим за пределы интересующего нас круга терминов и понятий – когда Андрей Боголюбский договорился с князем Изяславом Давыдовичем, что он отдаст свою дочку за Изяслава племянника, в летописи Андрей именуется *тестем* этого племянника еще до момента приезда его дочери к жениху и состоявшейся свадьбы, но зато как раз тогда, когда Андрей прежде дочери посылает ему на помощь к осажденному Вщижу войско⁷.

Итак, в той христианско-родовой парадигме, в которой существуют Рюриковичи, договор о свадьбе в некоторых отношениях приравнен к самой свадьбе. Матримониальный союз оказывается заключен с договором и раз и навсегда закреплен самим фактом свадьбы. Парадоксальным образом договор или договоренность в XII в. сами по себе обладали очень высоким коэффициентом значимости. Именно из-за этого невольно возникает вопрос, а не могли ли терминами „сват(ь)ство“, „свататися“, „сватитися“ обозначаться попросту договорные отношения между князьями, соглашения о мире и союзнничестве, взятые безотносительно к браку? Обязателен ли вообще этот матримониальный компонент в семантике „сват(ь)ство“, „свататися“, „сватитися“?

Вопрос этот – не такой схоластический, как может показаться. *Словарь рус-*

⁴ „Изяславъ же посла к Володимиру Галичьскому . свату Дюргеу . гла ему оуведи ма в любовь . къ строеви моему и своему сватуу Дюргеви“ *Ипатьевская летопись*, стб. 391. в *Лаврентьевской летописи* под соответствующим годом прямая речь Изяслава передана более кратко, но, тем не менее, сам летописец точно так же характеризует Владимира Володаревича как свата Юрия Долгорукого: „Изяславъ же посла к Володимерку к свату Дюргеу гла . введи ма к Дюргеви в любовь . азъ во всемъ виновать . передъ Бмъ и перед ни“^а. *Лаврентьевская летопись*, [in:] *ПСРА*, т. 1, Москва, 1997, стб. 325.

⁵ *Ипатьевская летопись*, стб. 394.

⁶ *Ibidem*, стб. 659.

⁷ *Ibidem*, стб. 508–509. Ср.: А. Ф. Литвина, Ф. Б. Успенский, *Внутридинастические браки между троюродными братьями и сестрами в домонгольской Руси*, „Древняя Русь: Вопросы медиевистики“, 3 (49), 2012, с. 49.

ского языка XI–XVII вв., например, выделяет у термина „сват(ь)ство” два значения. Одно из них, так сказать, классическое (отношения родителей или родственников жениха или невесты в результате бракосочетания); для эпохи XII – первой половины XIII ст. здесь можно внести только одну небольшую поправку – не только „в результате”, но и „в процессе бракосочетания”. Что же касается второго значения, „соглашение”, „союз”, которое вовсе необязательно подразумевает брак, то оно базируется на одном-единственном примере и вызывает у нас весьма серьезные сомнения.

В *Галицко-Волынской летописи* под 1240 г. мы находим следующее сообщение: „[...] прежде того ѡхаль бѣ . Данило кнзь . ко королеви Оугры . хотя имѣти с ни^и любовь сватства . и не бы любви межи има . и воротиса . ѿ корола”⁸. Никакого брака между детьми короля Бела и Даниила Галицкого в ближайшее время не последовало. И именно поэтому, очевидно, составители словаря предположили, что термином „сват(ь)ство” обозначен просто политический союз двух правителей, без всякой женитьбы.

Однако из текста самой летописи недвусмысленно вытекает, что дело обстояло иначе. Несколько лет спустя, когда тот же самый венгерский король Бела IV хочет выдать свою дочь за Льва Даниловича, сына Даниила Романовича, осуществление этого намерения потребовало немалых усилий и уговоров со стороны митрополита Кирилла. Причина нежелания Даниила вступать в этот матримониальный союз в летописи называется совершенно недвусмысленно. Сообщается, что гораздо раньше Бела IV обещал отдать свою дочь в семью Даниила и изменил своему слову. Ни у кого из исследователей не возникает сомнений, что эта давнишняя ситуация – не что иное, как эпизод с неудачей 1240 г., когда Даниил приезжал вместе со Львом к венгерскому королю.

Таким образом, уже тогда в намерения обоих правителей входил именно брак их детей, и то обстоятельство, что планы одного из них изменились, никак не отменяет их матримониального характера. Иначе говоря, по данному примеру нет никаких оснований выделять для слова „сват(ь)ство” нематримониальное значение. „Сват(ь)ство” обозначает только такой союз, только соглашение, непременным условием которого является брак детей или опекаемых родичей. Брак может быть состоявшимся или планируемым, но вовсе без брачных планов обойтись нельзя, во всяком случае, ни летопись, ни внелетописные источники не дают нам для этого повода. Нарушение такого рода планов, в котором оказался повинен Бела, по-видимому, очень серьезное отступление от этики поведения правителя, коль скоро оно помнится десятилетие спустя и считается препятствием для новых договоренностей. Это лишний раз оттеняет тот факт, что на старших родичей соглашение о браке налагало, судя по всему, почти столько же или не намного меньше обязательств, чем самый брак их отпрысков.

Могут ли глаголы „свататися”, „сватитися” употребляться в нематримониаль-

⁸ *Ипатьевская летопись*, стб. 787.

ном значении в древнерусских текстах? и в материалах к словарю И. Срезневского, и в соответствующем томе *Словаря русского языка XI–XVII вв.* утверждается, что такое значение у данных глаголов имеется, что они могут означать попросту „вступать в соглашение, в союз”, как будто бы вне какой-либо связи с матримониальными планами⁹. Единственный пример, который иллюстрирует это значение и на котором оно держится, чрезвычайно для нас интересен. Во-первых, это самый ранний для летописи пример употребления этих глаголов вообще, применительно к этому периоду ни термин „сват(ь)ство”, ни даже слово „сват” в летописи не используются. Во-вторых, исторический сюжет, где он встречается, очень важен для историка в целом и для исследования матримониальной стратегии русских князей, в частности.

Речь идет о конфликте братьев Ярославичей, когда Святослав склоняет своего младшего брата Всеволода выступить против Изяслава, их старшего брата. Его маневр описывается в летописи следующим образом: „Стослав же бѣ начало выгнанию брӑню . желая болшее власти . Всеволода бо прелсти глӑ . тако Изаславъ сватитса со Всеславомъ . мысла на наю . да аще юго не [варивѣ] имѣ на прогнатье . и тако взостри Всеволода на Изаслава”¹⁰.

Напомним, о ком именно идет речь в этом эпизоде. Нам сообщается, что Изяслав, сын Ярослава Мудрого, „сватится” со Всеславом. Всеслав, представитель обособленной, видимо, претендующей на старшинство полоцкой ветви Рюриковичей, был едва ли не самым опасным и могущественным врагом своих двоюродных дядьев, сыновей Ярослава Мудрого. в свое время Изяславу Ярославичу, как известно, удалось заключить Всеслава на некоторое время в поруб. И, с другой стороны, не кто иной, как выпущенный из поруба горожанами Всеслав оказался причиной первого изгнания Изяслава с киевского стола в 1068 г. Возвратив же себе Киев, Изяслав сумел, в свою очередь, изгнать Всеслава из наследственного Полоцка.

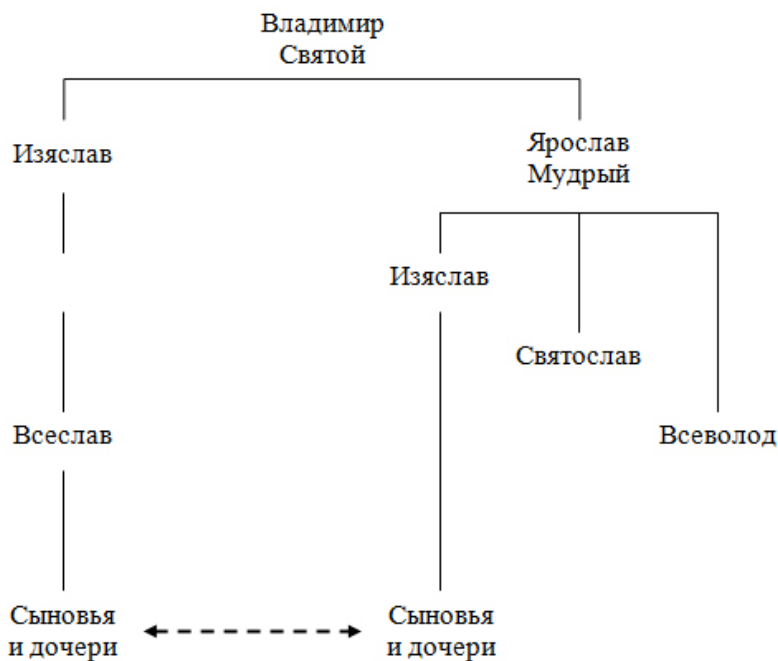
Соответственно, коль скоро Изяслав и Всеслав желали примирения, его следовало осуществить в максимально надежной, максимально обязывающей обе стороны форме. в таких случаях в средневековом мире (а, как явствует из разобранных примеров, и на Руси) договор стремились скрепить браком между членами враждовавших семей. Естественнее всего предположить поэтому, что глаголы „свататися”/„сватитися” означают здесь то же самое, что и во всех других контекстах, связанных с домонгольским временем, летописных и нелетописных, – Изяслав и Всеслав вели переговоры о браке своих подопечных, скорее всего, учитывая семейную ситуацию Рюриковичей того периода, попросту о браке своих детей.

Если мы вспомним о той густоте матримониальной сети, характерной для Рюриковичей, о столь свойственном им стремлении использовать все возможности для внутрдинастического брака, то такая интерпретация покажется еще более

⁹ И. И. Срезневский, *Материалы для словаря*, т. 3, стб. 266–267; *Словарь русского языка*, вып. 23, с. 100.

¹⁰ *Ипатьевская летопись*, стб. 182–183.

закономерной. в самом деле, именно для детей князя Всеслава и внуков Ярослава Мудрого впервые в династии открылась возможность для женитьбы друг на друге, ибо родство между ними уже было для этого достаточно отдаленным. Полоцкие князья к тому времени оказались единственной ветвью Рюриковичей, не являющихся потомками Ярослава Мудрого, они вели свою родословную от его брата Изяслава Владимировича. Соответственно, сыновья Ярослава Мудрого и Брячислав Изяславич были двоюродными братьями или, говоря иначе, приходились друг другу родственниками в 4-й степени. Единственный сын Брячислава, Всеслав, и многочисленные внуки Ярослава Мудрого были между собой троюродными (6-я степень родства). Ни то, ни другое, с точки зрения церковных норм, для брака решительно не годилось. Но вот дети Всеслава уже могли жениться на внуках Ярослава: они состояли в 7-й степени родства, что, согласно принятому на Руси изводу канонической нормы, было вполне приемлемо для брака.

Между тем, если учитывать имеющиеся в нашем распоряжении сведения о состоявшихся внутрдинастических браках, складывается впечатление, что русские князья как будто бы не заметили этой возможности, как бы выжидали с осуществлением подобного рода союза дольше, чем было необходимо – первый известный нам брак между двумя представителями рода Рюриковичей состоялся лишь между родичами в 8-й степени. Однако обратив внимание на то, кем были эти первые известные нам жених и невеста из Рюриковичей, мы лишний раз

можем убедиться, что для потомков Изяслава Ярославича союз с полоцкой ветвью оставался и почти два десятилетия спустя делом весьма важным, ибо в ту пору сын Всеслава, Глеб, взял в жены Ярополковну, внучку Изяслава

Таким образом, коль скоро, с одной стороны, брак отпрысков Всеслава и Изяслава был чрезвычайно желателен в русле общединастической стратегии и в особенности в контексте конкретной исторической ситуации и, с другой стороны, являлся совершенно допустимым с церковно-канонической точки зрения, то и глаголы „свататися”/„сватитися” употреблены здесь в своем обычном, матримониальном значении. Иными словами, мы полагаем, что Изяслав Ярославич – по сведениям его младшего брата Святослава – готовился женить кого-то из своих детей на отпрыске Всеслава Брючиславича, используя тем самым впервые возникшую возможность внутридинастического брака, остро необходимую для заключения союза со своим недавним противником.

Очевидно также, почему такого рода план мог вызвать истинные или старательно сымитированные опасения Святослава Ярославича – в самом деле, всегда существовал риск, что отношениям свойства, родства через брак, будет отдано ситуативное предпочтение перед родством кровным, связью с братьями.

В летописных источниках отсутствуют как прямое известие о свадьбе между детьми Всеслава и Изяслава, так и косвенные сообщения о каких бы то ни было последствиях (политических или генеалогических), по которым можно было бы заключить, что затевавшийся в 1073 г. брак был заключен. Помимо всего прочего, та поспешность, с которой Святослав и Всеволод вытеснили своего старшего брата из Киева, попросту не оставляла времени для завершения предполагаемого брачного проекта.

Однако отсутствие брака вовсе не означает отсутствия брачной договоренности. Как мы попытались показать, глаголы „свататися”/„сватитися” сами по себе не служат сообщением о свадьбе и могут означать не только связь между некровными родственниками, вступающую в силу с момента брака, но и отношения по договору о браке, ибо сам по себе этот договор обладал немалым весом. Из истории отношений Даниила Романовича и венгерского короля Белы IV явствует, что уговор о вступлении в „сват(ь)ство” не всегда или, во всяком случае, далеко не сразу завершался свадьбой.

*

Anna Litvina, To the clarifying of the semantics of the ancient-Russian „свататися”/ „сватитися” and „сват(ь)ство”

The paper is adjusted the generally accepted view that the ancient Russian verbs „свататися”/„сватитися” and derived from them „сват(ь)ство” already in the ancient period had non-matrimonial value „to enter into a political union, to negotiate”. Using two chronicle episodes it is demonstrated that appropriate vocabulary describing are erroneous, non-matrimonial meaning ascribed to this lexical group is unfounded.

*

Anna Litwina, *w kwestii uściślenia dawnoruskiego „свѣмѣмѣ”/„свѣмѣмѣ” и „свѣм(ѣ)чѣво”*

Autorka artykułu polemizuje z powszechnie przyjętym poglądem, zgodnie z którym dawnoruskim czasownikom „свѣмѣмѣ”/„свѣмѣмѣ” i wywodzącemu się od nich „свѣм(ѣ)чѣво” przypisywano, już w badanym okresie, niemetrymonialne znaczenie jak: „wstąpić do sojuszu politycznego”, „porozumieć się”. Na przykładzie dwóch latopisowych epizodów przedstawiono, iż stosowane objaśnienia słownikowe są błędne, a znaczenie niemetrymonialne, przypisywane tej grupie leksykalnej, bezzasadne.

Степан Темушев
(Минск)

РЮРИК РОСТИСЛАВОВИЧ НА ЧЕРНИГОВСКОМ ПРЕСТОЛЕ: РЕАЛЬНЫЙ ПОЛИТИЧЕСКИЙ КОМПРОМИСС ИЛИ ОШИБКА ЛЕТОПИСЦА?

В Лаврентьевской летописи под 1210 г. содержится лаконичная запись: „Того же лета седе Всеволод паки в Киеве, а Рюрикъ Чернигове”. В отношении достоверности рассматриваемого летописного сообщения предложено три основных подхода: 1) полное доверие (произошедший обмен престолами примирил противоборствующие стороны); 2) игнорирование летописных известий как ошибочных (Рюрик Ростиславович никогда не княжил в Чернигове, умер, находясь на киевском престоле, и уже после его смерти Киев занял Всеволод Чермный); 3) признание искажения известия позднейшим летописцем (возможно, имелся в виду не Рюрик Ростиславович, а Рюрик Ольгович). Несмотря на признание современными историками факта занятия Рюриком Ростиславовичем черниговского престола, его следует отвергнуть. Информация о переходе киевского великого князя Рюрика Ростиславовича в Чернигов содержится в той части летописного свода, которая стоит на своеобразном изломе: именно в этот момент происходит смена автора, возможно, неоднократно; не исключено, что перемещение киевского князя Рюрика Ростиславовича на черниговский престол обусловлено ошибкой и сознательной реконструкцией различных сводчиков летописи.

В Лаврентьевской летописи под 1210 г. вне связи с предшествующей и последующей информацией содержится лаконичная запись: „Того же лета седе Всеволод паки в Киеве, а Рюрикъ Чернигове”¹. Из позднейшей записи следует, что киевский князь Рюрик Ростиславович умер в 1215 г., находясь на черниговском престоле: „Преставися Рюрикъ Ростиславич князь Киевский княжа Чернигове”².

¹ Лаврентьевская летопись, [in:] Полное Собрание Русских Летописей [далее: ПСРА], т. 1, 2-е изд., Москва 2001, с. 435.

² Ibidem, с. 438.

Аналогичные известия содержатся в *Троицкой*³, *Воскресенской*⁴, *Никоновской*⁵ и некоторых других летописях⁶. Нет сомнений в том, что информация всех этих позднейших сводов восходит именно к *Лаврентьевской летописи* или к их общему источнику.

Именно на основе приведенных сообщений был сделан вывод о заключении некоего компромиссного договора, завершившего более чем тридцатилетнюю усобицу⁷. Отметим, что летописи не сохранили известий о какой-либо деятельности Рюрика Ростиславовича в качестве черниговского князя. Важно, что об обмене престолами Всеволода Чермного и Рюрика Ростиславовича не знал хорошо информированный составитель *Ипатьевской летописи* (а значит, и *Галицко-Волынской*). Более того, *Новгородские* и *Софийские* летописи фиксируют в начале 1210-х гг. обострение борьбы между Ольговичами и Мономашичами⁸. В свое время Николай Бережков отметил необычную для *Лаврентьевской летописи* неточность в хронологии статьи 1215 г. Если согласовывать ее с данными других летописей, то Рюрик Ростиславович к указанному времени должен был уже умереть, иначе невозможно объяснить поход Мстислава Романовича Смоленского и Мстислава Мстиславовича, на тот момент новгородского князя, на Киев и Чернигов (известен из *Воскресенской* и *Новгородской первой* летописей). Поход этот следует датировать летом 1212 г. Именно этот год в современной историографии называется годом смерти Рюрика Ростиславовича⁹. Таким образом, помещая известие о смерти Рюрика в Чернигове в статье 1215 г., *Лаврентьевская летопись* ошибается как минимум на три года¹⁰. Это обстоятельство заставляет сомневаться в целом в аутентичности летописного сообщения о смерти Рюрика Ростиславовича на черниговском престоле.

Статья *Лаврентьевской летописи* 1210 г. завершает рассказ о междоусобной войне между Рюриком Ростиславовичем и Всеволодом Святославовичем Чермным. Особенно напряженной борьба была в 1206-1207 гг., когда Киев не-

³ Под 1211 г. М. Присёлков, *Троицкая летопись. Реконструкция текста*, 2-е изд. Санкт-Петербург 2002, с. 298.

⁴ „Седе в Києве Всеволод Черниговский Чръмный, а Рюрикъ в Чернигове”. *Летопись по Воскресенскому списку*, [in:] *ПСРА*, т. 7, Москва 2001, с. 117.

⁵ Под 1211 г. „Сяде паки князь Всеволод Черъмный Святославичъ въ Києве, а Рюрикъ въ Чернигове”. *Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью*, [in:] *ПСРА*, т. 10, Москва 2000, с. 62.

⁶ *Московский летописный свод конца XV века*, [in:] *ПСРА*, т. 25, Москва 2004, с. 108. Известия первой четверти XIII в. восходят к *Троицкой летописи*. А. Шахматов, *Разыскания о русских летописях*, Москва 2001, с. 771–773. *Троицкая летопись* в части до 1305 г. близка и даже тождественна *Лаврентьевской летописи*. А. Шахматов, *Разыскания о русских летописях*, с. 541.

⁷ М. Грушевский, *Исторія України-Руси: в 11 т., 12 кн.*, т. 2, Київ 1992, с. 232, 233. В. Мавродин, *Очерки истории Левобережной Украины (с древнейших времен до второй половины XIV века)*, Санкт-Петербург 2002, с. 341.

⁸ *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов*, Москва–Ленинград 1950, с. 247. То же в *Новгородской четвертой и Софийской первой. Новгородская четвертая летопись*, ч. 1, вып. 1, [in:] *ПСРА*, т. 4, Петроград 1915, с. 181. *Софийская Первая летопись*, вып. 1, [in:] *ПСРА*, т. 5, Ленинград 1925, с. 190.

⁹ Л. Войтович, *Княжа доба на Русі: портрети еліти*, Біла Церква 2006, с. 519–520. П. Толочко, *Дворянские интриги на Руси*, Санкт-Петербург 2003, с. 206. Проблему выяснения даты смерти Рюрика Ростиславовича обстоятельно рассматривает Дариуш Домбровский: D. Dąbrowski, *Genealogia Mściślawowiczów. Pierwsze pokolenia (do rozpadu XIV w.)*, Kraków 2008, s. 410, 413–417. В целом исследователь приходит к выводу, что Рюрик ушел из жизни (по крайней мере, светской) до 1212 г. Ibidem, s. 417.

¹⁰ Н. Бережков, *Хронология русского летописания*, Москва 1963, с. 104.

однократно переходил из рук в руки (см. табл. 1). При этом летописное повествование отличается подробностью, резко контрастирующей с „хроникальным известием” о завершении этой борьбы в 1210 г. Несомненно, если бы о кульминации междоусобицы рассказывал тот же летописец, он бы не ограничился лаконичным известием об обмене престолами. По мнению Петра Толочко, обстоятельный рассказ о междоусобице между киевским и черниговским князьями принадлежит киевскому летописцу, в то же время отсутствие каких-либо подробностей в статье 1210 г. не позволяет отнести это известие к нему же. Украинский исследователь полагает, что суздальский летописец – составитель *Лаврентьевской летописи* – либо получил эти сведения от киевского информатора, либо воспользовался какой-то южнорусской записью¹¹.

По мнению Михаила Приселкова, составитель *Лаврентьевской летописи* пользовался *Владимирским великокняжеским сводом* 1212 г. В свою очередь последнему предшествовал *Владимирский свод* 1193 г., который ко времени составления свода 1212 г. „оброс” ежегодными летописными приписками за период 1193–1212 гг. При этом составитель свода 1212 г. для пополнения этих владимирских записей привлек какой-то южнорусский источник¹². Далее исследователь предположил, что, начиная с 1206 г. (до 1239 г.), летописное повествование *Лаврентьевского свода* было основано на соединении двух *Летописцев* – Константина Всеволодовича и его сыновей, а также Юрия Всеволодовича¹³. Таким образом, при описании событий, касающихся Южной Руси, с начала XIII в. составитель *Лаврентьевской летописи* уже не пользовался надежными и подробными источниками.

Вопрос о том, как попали в *Лаврентьевскую летопись* известия о судьбе Киева и Чернигова 1210–1215 гг., не может быть решен однозначно. Возможно, некоторый интерес к южнорусским событиям объясняется причастностью к летописанию игумена владимирского Рождественского монастыря Симона, который до 1203 г. был монахом Киево-Печерского монастыря и был близок к князю Рюрику Ростиславовичу и его семье. Предполагают, что около 1205 г. именно Симон взял в свои руки владимирское великокняжеское летописание¹⁴.

В отношении достоверности летописного сообщения о занятии Рюриком Ростиславовичем черниговского престола в историографии предложено три основных подхода: 1) полное доверие (произошедший обмен престолами примирял противоборствующие стороны и, более того, восстанавливал первоначальный порядок княжеских переходов, нарушенный Владимиром Мономахом); 2) игнорирование летописных известий как ошибочных (Рюрик Ростиславович никогда не княжил в Чернигове, умер, находясь на киевском престоле, и уже после его смерти Киев занял Всеволод Чермный); 3) искажение летописного известия позднейшим

¹¹ П. Толочко, *Русские летописи и летописцы X–XIII вв.*, Санкт-Петербург 2003, с. 162–163.

¹² М. Приселков, *История русского летописания XI–XV вв.*, Санкт-Петербург 1996, с. 131.

¹³ *Ibidem*, с. 137–138.

¹⁴ А. Майоров, *Русь, Византия и Западная Европа: Из истории внешнеполитических и культурных связей XII–XIII вв.*, Санкт-Петербург 2011, с. 272–273.

составителем летописи или переписчиком (возможно, имелся в виду не Рюрик Ростиславович, а Рюрик Ольгович).

Принятие факта обмена престолами между Ольговичами и Мономашичами было связано с доверием к информации *Лаврентьевской летописи* в целом, традиционно рассматриваемой в качестве основы исследования древнерусской истории, начиная с образования Древнерусского государства. Так, безоговорочно принимали информацию летописи Николай Карамзин и Сергей Соловьев¹⁵. Михаил Грушевский рассматривал передачу Чернигова Рюрику Ростиславовичу как компромисс, завершивший затяжную междоусобную войну. Этот компромисс 1210 г., или союз Ольговичей с Мономашичами был закреплен женитьбой наследника владимирского престола Юрия на дочери Всеволода Святославовича Черного¹⁶. Тем не менее, украинский историк характеризовал поступок черниговского князя как „неслыханную вещь”, поскольку Мономаховичи считали Киев своей отчиной, также как Чернигов – отчиной Ольговичей. Не сомневался в обмене престолами, произошедшем в 1210 г., и посвятивший специальную работу проблеме междукняжеских взаимоотношений („княжому праву”) Александр Пресняков. В то же время исследователь не придавал сколько-нибудь важного значения этому событию. По его мнению, это была „искусственная комбинация в связи со сложной политикой Всеволода Черного, лишь случайно врезавшаяся в судьбы Чернигова”¹⁷.

Советские историки в осмысление политических событий в Южной Руси начала XIII в. не внесли ничего нового. Во множестве работ, даже прямо посвященных истории Черниговского княжества, сообщение *Лаврентьевской летописи* о „посаждении” Рюрика в Чернигове было просто проигнорировано (например, у Алексея Зайцева¹⁸ и Бориса Рыбакова¹⁹). Но другие исследователи без какой-либо критики принимали информацию летописной статьи 1210 г., рассматривая ее как кульминацию длительной усобицы – примирения Ольговичей и Мономашичей.

Как исторический факт, без попытки критического анализа известий *Лаврентьевской летописи*, принимают „обмен престолами” многие современные историки. Так, Михаил Свердлов полагает, что после того как Всеволод Черный в 1211 г. выдал свою дочь замуж за сына Всеволода Большое Гнездо, превратив таким образом последнего в своего союзника, „он вокняжился в Киев, отдав за это свой отчинный Чернигов Рюрику Ростиславичу”²⁰. В свое время П. Толочко также осторожно предположил, что Пятницкая церковь в Чернигове обязана своим появлением „гению киевского зодчего Петра Милонегга”. Этот придворный архитектор великого князя киевского Рюрика Ростиславовича мог перебраться

¹⁵ Н. Карамзин, *История государства Российского в 12-ти томах*, т. 2–3, Москва 1991, с. 424–425. С. Соловьев, *Сочинения: в 18 кн.*, кн. 1, т. 1–2: *История России с древнейших времен*, Москва 1993, с. 590.

¹⁶ М. Грушевский, *Исторія України-Руси*, т. 2, с. 232–233.

¹⁷ А. Пресняков, *Княжое право в древней Руси*, Москва 1993, с. 108, прим. 268.

¹⁸ А. Зайцев, *Черниговское княжество*, [in:] *Древнерусские княжества X–XIII вв.*, Москва 1975, с. 116. Так же и в последней работе: А. Зайцев, *Черниговское княжество X–XIII вв.: избранные труды*, Москва 2009, с. 119.

¹⁹ Б. Рыбаков, *Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв.*, Москва 1993, с. 461.

²⁰ М. Свердлов, *Домонгольская Русь: Князь и княжеская власть на Руси VI – первой трети XIII в.*, Санкт-Петербург 2003, с. 629.

из Киева следом за своим покровителем в Чернигов, где и продолжил архитектурную деятельность²¹.

Таким образом, в историографии существует довольно устойчивая традиция полного доверия к летописному сообщению о передаче черниговского престола бывшему киевскому князю Рюрику Ростиславовичу.

Начало недоверия к рассматриваемому известию следует искать в обширном труде Василия Татищева. Историк, стоявший у истоков формирования российской исторической науки, превосходно ориентировавшийся в информации летописей, хотя, случалось, дополнял и домысливал отдельные сюжеты²², не мог не знать сообщений *Лаврентьевской летописи* о переходе Рюрика на черниговский престол. Но в повествовании В. Татищева не нашлось места для этой информации: Рюрик Ростиславович после захвата в 1203 г. с помощью половцев Киева так и оставался на киевском престоле вплоть до своей смерти 19 апреля 1211 г., „быв на великом княжении 37 лет, но между тем от зятя Романа и Всеволода Чермного б раз изгоняем и был пострижен”. Немедленно после этого на киевский престол был приглашен Всеволод Чермный, а в Чернигове на престоле остался его брат Олег. и уже после этого новый киевский великий князь послал к Всеволоду Юрьевичу митрополита Матфея „просить о мире и любви”²³. Важно, что под следующим, 1212 г., В. Татищев упоминает в качестве черниговского князя уже Рюрика Ольговича, который принимал сватов и невесту, дочь Всеволода Чермного, отправляющихся во Владимир²⁴.

Между тем, не признавая возможности появления на черниговском престоле представителя иной, кроме Ольговичей, княжеской ветви, нельзя было игнорировать прямое указание на это такого надежного источника, как *Лаврентьевская летопись*. Критика рассматриваемого сообщения стала возможной в связи с введением в 1860-х гг. в научный оборот дополнительного источника, а именно *Любецкого (Любецкого) синодика*. в конце XIX в. он был обстоятельно исследован Рафаилом Зотовым, который специально остановился и на вопросе о возможности правления Рюрика Ростиславовича в Чернигове. Такую возможность российский историк категорически отверг, объяснив свое мнение не только отсутствием в *Любецком синодике* имени киевского князя, но и общей политической ситуацией, сложившейся в Южной Руси к началу XIII в.²⁵ Р. Зотов пришел к выводу, что Рюрик не княжил в Чернигове, а только либо жил в нем некоторое время перед смертью²⁶, либо умер киевским князем в 1210 г.²⁷; фразу же летописи „преставился Рюрик Ростиславич князь киевский, княжа Чернигове”, следует принять за иска-

²¹ П. Толочко, *Киев и Чернигов в IX–XIII вв.*, [in:] *Чернигов и его округа в IX–XIII вв.*, под ред. П. П. Толочко, Киев 1988, с. 21.

²² А. Толочко, „История Российская” *Василия Татищева: источники и известия*, Москва–Киев 2005.

²³ В. Татищев, *Собрание сочинений: в 8-ми томах*, т. 2–3: *История Российская*, ч. 2, Москва 1994, с. 181, 184, 185.

²⁴ *Ibidem*, с. 185.

²⁵ Р. Зотов, *О черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время*, Санкт-Петербург 1892, с. 58–59.

²⁶ *Ibidem*, с. 57.

²⁷ *Ibidem*, с. 61.

жение позднейшими переписчиками первоначальной, не дошедшей до нас летописи, или за „неумелое объяснение ими факта, по незнакомству их, суздальских переписчиков, с генеалогией далеких от них и чуждых им черниговских князей”²⁸. Эта ошибка была тем более вероятна, поскольку, по мнению историка, в период третьего киевского правления Всеволода Чермного (1210–1212) в Чернигове на престоле находился Рюрик Ольгович, упоминаемый у В. Татищева. в *Любецком же синодике* этот князь упомянут под христианским именем Константин (с тем же отчеством – Ольгович). Этот Рюрик (Константин) Ольгович, по мнению Р. Зотова, мог быть сыном только Олега Святославовича и внуком Святослава Всеволодовича²⁹. Фразу же *Лаврентьевской летописи* о смерти Рюрика Ростиславовича в Чернигове следует отнести к Рюрику Ольговичу, который как раз в 1215 г. умер, находясь на черниговском престоле³⁰. Столь хорошо аргументированная точка зрения Р. Зотова не нашла всеобщей поддержки историков. Возможно, связано это было с нестыковками в генеалогии: сын Олега Святославовича (в свою очередь сына Святослава Всеволодовича) оказывался младше других возможных претендентов на престол.

Скептицизм относительно возможности правления Рюрика Ростиславовича в Чернигове характерен для англоязычных исследователей истории Древней Руси. Так, Джон Феннел настаивал на невероятности того, чтобы „Всеволод Чермный посадил заклятого врага на свой родовой престол”³¹. К тому же из других источников (*Московский летописный свод конца XV в.*) известно, что в период предполагаемого княжения в Чернигове Рюрика Ростиславовича на престоле там находился Глеб Святославович³². Поэтому, предполагает английский историк, Рюрик, вероятно, находился в Чернигове на положении пленника до своей смерти в 1215 г. Указание же летописи на то, что киевский князь „княжа” в Чернигове, – это „не более чем эвфемизм, призванный скрыть тот факт, что Ольговичи нашли надежный способ обезвредить Рюрика”³³.

Современный канадский историк Мартин Димник в работе, посвященной истории династии черниговских князей, уже как факт принимает смерть Рюрика Ростиславовича на киевском престоле, после чего стало возможным занятие наиболее престижного престола Руси оказавшимся старшим в княжеском роде Всеволодом Святославовичем Чермным (в 1208 г.). Это был первый случай, когда Всеволод занимал киевский престол без необходимости выбивать оттуда Рюрика. Вслед за тем новый киевский князь отдал Чернигов брату Глебу, а Новгород-Северский, вероятно, – младшему брату Мстиславу³⁴.

Оригинальное решение проблемы предложил украинский историк Алексей Толочко. По его мнению, в первоначальном летописном тексте под 1210 г. содер-

²⁸ Ibidem, с. 58.

²⁹ Ibidem, с. 61.

³⁰ Ibidem, с. 63.

³¹ Д. Феннел, *Кризис средневековой Руси. 1200–1304*, Москва 1989, с. 72.

³² *Московский летописный свод*, [in:] *ПСРА*, т. 25, с. 109.

³³ Д. Феннел, *Кризис средневековой Руси*, с. 72.

³⁴ М. Dimnik, *The Dynasty of Chernigov: 1146–1246*, Cambridge 2003, p. 265.

жалось указание на смерть Рюрика Ростиславовича не в Чернигове, а в „чернецтве”, т. е. в монастыре³⁵, и умер великий князь именно в Киеве.

Таким образом, исследователи, отрицающие возможность получения киевским князем Рюриком Ростиславовичем черниговского престола, привели достаточно убедительные аргументы, позволяющие игнорировать рассматриваемые сообщения *Лаврентьевской летописи*. Но вопрос о причинах их появления в письменном памятнике, традиционно пользующемся доверием исследователей, остается.

Следует согласиться, что Рюрик Ростиславович умер именно в Киеве, при этом не был пострижен в монахи или иным образом убран с политической арены (пленен и т. п.), но сохраняя до конца жизни великокняжеский статус. Только после смерти Рюрика Киев смог занять его упорный соперник Всеволод Святославович Чермный. Невозможность уступки Киева обусловлена логикой предшествующей борьбы Рюрика за киевский престол. Рюрика Ростиславовича ничто не могло остановить от продолжения борьбы за столь привлекательный для него престол (см. табл. 1). В этом отношении весьма показательно насильственное пострижение Рюрика Романом Мстиславовичем в 1203 г.³⁶ (сразу после гибели могущественного соперника он немедленно скинул рясу и сел на киевский престол).

Невероятно вокняжение Рюрика Ростиславовича в Чернигове и с точки зрения сформировавшейся в самой Черниговской земле особой системы преемства верховной власти. В своё время А. Пресняков выделил две важнейшие черты „внутренних отношений Черниговщины” во второй половине XII – начале XIII в. Это: 1) „особая практика преемства в старейшинстве и владении столом черниговским” и 2) „слабое проявление начал отчинного раздела в порядке владения отдельными волостями”³⁷. И хотя нет оснований видеть в этой системе „лествичное восхождение”, она ни в коем случае не могла допустить на черниговский престол представителя иной династии, кроме потомков Святослава Ярославовича (и то не всех – обособляются потомки Ярослава Святославовича). Важно, что среди причин „одиначества” черниговских князей, приведших к такой системе преемства власти, действительно напоминающей лествичное восхождение (см. схему 1), описанное в *Никоновской летописи*³⁸, называется упорная борьба с „Мономаховым племенем”³⁹. Тем более невозможно представить добровольный (впрочем, и насильственный) вариант получения старшего престола Черниговской земли одним из Мономашичей.

Чем же вызвано появление в *Лаврентьевской летописи* сообщений, очень конкретно указывающих на своеобразную „политическую рокировку”? Представляется, что это обусловлено как ошибкой летописца, так и последующей кор-

³⁵ О. Толочко, *Ще раз про місце смерті Рюрика Ростиславича*, [in:] *Святий князь Михайло Чернігівський та його доба: матеріали церковно-історичної конференції*, Чернівці 1996, с. 75–76.

³⁶ Согласно *Ипатьевской летописи*, Рюрик монашеский чин „прияль боязни ради Романовы” (под 1202 г.). *Ипатьевская летопись*, [in:] *ПСРА*, т. 2, Москва 1962, с. 717.

³⁷ А. Пресняков, *Княжое право*, с. 108.

³⁸ *Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью*, [in:] *ПСРА*, т. 10, Санкт-Петербург 1885, с. 26.

³⁹ А. Пресняков, *Княжое право*, с. 111.

ректировкой текста. Выше отмечалось, что в изложении событий первых десятилетий XIII в. летописец должен был пользоваться различными источниками: до 1206 г. это был один свод, затем следующий доводил повествование до 1212 г. На события 1210–1215 гг. в *Лаврентьевской летописи* как раз приходится своеобразный разлом. Вполне определенно к изложению событий этого времени приложил руку другой автор, а может и несколько. Дж. Феннел высказал удивление по поводу того, что летописи не отразили эпитафию-панегирик Рюрику Ростиславовичу⁴⁰, что было характерно для описания деятельности князей. Тем более это кажется странным, что в описании событий междоусобицы конца XII – начала XIII в. летописец оказывался явно на стороне Рюрика⁴¹. Объяснить это можно только сменой автора летописного повествования. Каким же образом в статье 1210 г. появилось сообщение о переходе Рюрика в Киев? Представляется, что информация статьи 1210 г. была вторичной по отношению к информации статьи 1215 г. о смерти Рюрика Ростиславовича в Чернигове. Во втором случае мы видим ошибку летописца, что происходило и ранее (известен пример, когда летописец, например, назвал Рюрика Ростиславовича Рюриком Ольговичем)⁴². Речь, действительно, шла о смерти одного из представителей княжеской династии Ольговичей с именем, возможно княжеским (не христианским), Рюрик. Ненадежные данные (та же описка, информация В. Татищева) дают возможность предположить, что это был как раз Рюрик Ольгович, как и предполагал Р. Зотов. Но этот Рюрик Ольгович не был внуком Святослава Всеволодовича и сыном Олега Святославовича, т. е. племянником Всеволода Черного. В таком случае невероятным было бы занятие этим князем черниговского престола в обход младших братьев Всеволода Черного (Глеба, Мстислава). Вероятнее всего, Рюрик был внуком Святослава Ольговича. Тогда, по крайней мере, он оказывался принадлежащим к одному поколению (колену) с Всеволодом Черным и его братьями.

Существует еще один аргумент в пользу высказанной догадки. Довольно странным выглядит появление в среде черниговских Ольговичей князя с именем Рюрик. Появление этого имени можно искать, исходя из принципов имянаречения в княжеской среде, через родство по матери. Обнаруживается, что вторым браком Олег Святославович (внук Олега „Гориславича”) в 1166 г. сочетался с Агафьей, дочерью смоленского и киевского князя Ростислава Мстиславовича. Таким образом, Рюрик Ростиславович приходился братом Агафье. Не исключено, что своих детей княгиня могла назвать именем брата (см. схему 2).

Как бы то ни было, в летописной статье, принадлежащей уже владимирскому или ростовскому автору, плохо ориентировавшемуся в событиях Южной Руси, была сделана ошибка. Позднейший сводчик летописи, следивший на протяжении трех десятков лет за кипучей деятельностью Рюрика Ростиславовича, должен был отметить прекращение его земной жизни. В одном из своих источников он обнаружил сообщение о смерти Рюрика Ростиславовича под 1215 г. в Чернигове; из

⁴⁰ Д. Феннел, *Кризис средневековой Руси*, с. 72.

⁴¹ П. Толочко, *Русские летописи и летописцы X–XIII вв.*, Санкт-Петербург 2003, с. 163.

⁴² *Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью*, т. 10, с. 27 (под 1196 г.).

другого же знал, что в 1208 г. Рюрик обосновался на киевском престоле, а затем в 1210 г. Киев занял главный соперник киевского князя Всеволод Чермный. Чтобы согласовать данную информацию с позднейшей составителем *Лаврентьевской летописи* и был сконструирован известный нам „политический компромисс”.

Несмотря на признание современными историками факта занятия Рюриком Ростиславовичем черниговского престола, его следует отвергнуть в связи со следующими соображениями: 1) в иных источниках, не восходящих к *Лаврентьевской летописи*, отсутствуют подтверждения княжения Рюрика в Чернигове; 2) сложившаяся система преемства власти на главном престоле княжества-земли, как и в отдельных ее волостях, не оставляла возможности для вокняжения в Чернигове представителя иной династии, кроме Ольговичей; 3) общая политическая ситуация в южнорусских землях во второй половине XII – начале XIII в., а именно последовательное стремление Ольговичей расширить подвластные территории (и „сферы влияния” – собственно Киевская земля, а также Переяславское, Галицкое, Волынское и Турово-Пинское княжества), делают крайне сомнительной уступку их главного престола – Чернигова; 4) информация о переходе киевского великого князя Рюрика Ростиславовича в Чернигов содержится в той части летописного свода, который стоит на своеобразном изломе: именно в этот момент происходит смена автора, возможно, неоднократная; не исключено, что перемещение киевского князя Рюрика Ростиславовича на черниговский престол обусловлено ошибкой и сознательной реконструкцией различных сводчиков летописи.

*

Stsiapan Tsemushau, Rurik Rostislavovich on the throne of Chernigov: real political compromise or the mistake of the chronicler?

The *Laurentian Chronicle* under 1210 contains a laconic note: „Togo zhe leta sede Vsevolod paku v Kyeve, a Rurik Chernigove”. With respect to the reliability of the considered chronicle notes suggested three main approaches: 1) full trust (exchange of thrones reconciled the warring parties); 2) ignoring of the chronicle information as erroneous (Rurik Rostislavovich never reigned in Chernigov, died when he was on the Kiev throne, and after his death Vsevolod the Red took Kiev); 3) recognition of distortion the information by the later chronicler (may have had in mind not Rurik Rostislavovich but Rurik Ol'govich). Despite the recognition by the modern historians the fact of occupation of the Chernigov throne by Rurik Rostislavovich, it should be rejected. Information about the transition of Kiev Grand Prince Rurik Rostislavovich to Chernigov contained in that part of the Chronicle, which stands on a kind of turning point: at this moment there is a change of the author, possibly the repeated; not excluded that the movement of the Kievan Prince Rurik Rostislavovich on the Chernigov throne due to the error and deliberate reconstruction of different compilers of the chronicle.

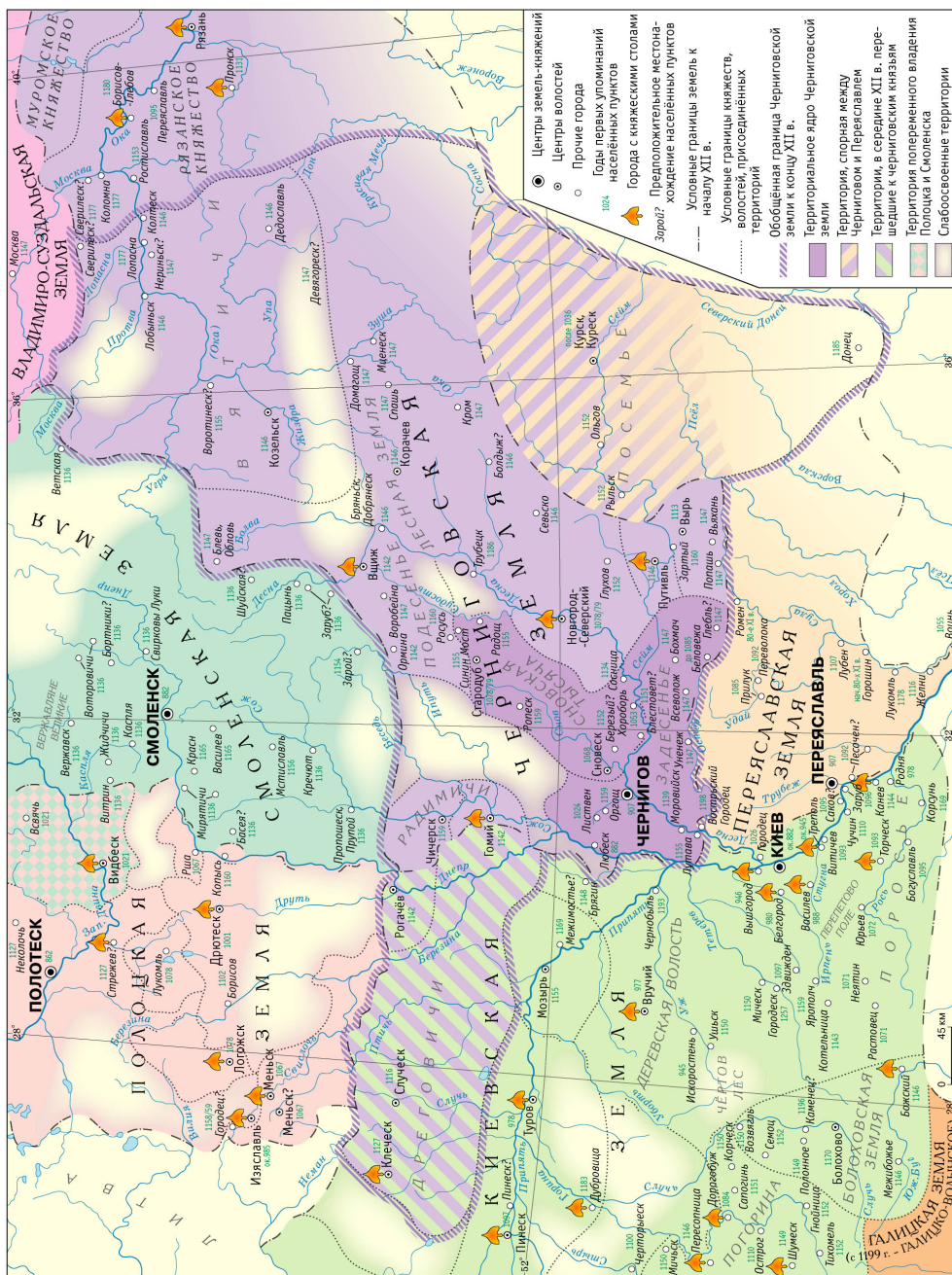
*

Stsiapan Tsemushau, *Ruryk Rościsławowicz na tronie czernihowskim: realny kompromis polityczny czy pomyłka latopisarza?*

W *Latopisie lawrientiewskim* pod 1210 r. znajduje się lakoniczny zapis „Торо же лета седе Всеволодъ паки в Києве, а Рюрикъ Чернигове”. w kwestii oceny wiarygodności tej wzmianki źródłowej w historiografii proponowane są trzy zasadnicze wytłumaczenia: 1) całkowite uznanie wiarygodności informacji (zachodzącą tu zmianę tronów uzgodniły obie walczące strony); 2) zignorowanie wzmianki źródłowej, traktowanej jako pomyłkę (Ruryk Rościsławowicz nigdy nie panował w Czernihowie, zmarł zasiadając na kijowskim tronie, a już po jego śmierci Kijów zajął Wsiewołod Czermny; 3) przyznanie do zmiany informacji przez późniejszego latopisarza (być może miał on na myśli nie Ruryka Rościsławowicza, a Ruryka Olegowicza). Pomijając fakt uznania przez współczesnych historyków zajęcia tronu czernihowskiego przez Ruryka Rościsławowicza, należy go odrzucić. Informacja o pochodzie wielkiego księcia kijowskiego Ruryka Rościsławowicza na Czernihów, zawarta jest w tej części zводу latopisarskiego, który znajduje się w przełomowym momencie: dochodzi tu do zmiany autora, możliwe, że nie jednorazowej i nie wykluczone jest, że przeniesienie księcia kijowskiego Ruryka Rościsławowicza na tron czernihowski należy do świadomej pomyłki dokonanej w czasie konstrukcji dalszych części latopisu.

Табл. 1. Князья на киевском престоле

<i>великий князь</i>	<i>годы правления в Киеве</i>
Рюрик Ростиславович (первый раз)	24 марта – осень 1173 г.
Ярослав Изяславович	Ноябрь – декабрь 1173 г.
Святослав Всеволодович	12 дней в декабре 1173 г. или январе 1174 г.
Ярослав Изяславович (второй раз)	Начало 1174 г. – лето 1174 г.
Роман Ростиславович (второй раз)	Лето 1174 г. – июль 1176 г.
Святослав Всеволодович (второй раз)	20.07.1176 – август/сентябрь 1180 г.
Рюрик Ростиславович (второй раз)	Август/сентябрь 1180 г. – лето 1181 г.
Святослав Всеволодович (третий раз)	Лето 1181 г. – 25.07.1194 г.
Рюрик Ростиславович (третий раз)	Июль 1194 г. – осень 1201 г.
Ингварь Ярославович	Осень 1201 г. – конец 1202 г.
Рюрик Ростиславович (четвертый раз)	1/2.01.1203 – зима 1204 г.
Роман Мстиславович	1204 г. – лето 1205 г.
Рюрик Ростиславович (пятый раз)	Июль 1205 г. – 1206 г.
Всеволод Святославович Чермный	Лето – осень 1206 г.
Рюрик Ростиславович (шестой раз)	Осень 1206 г. – весна 1207 г.
Всеволод Святославович (второй раз)	Весна – ноябрь 1207 г.
Рюрик Ростиславович (седьмой раз)	Ноябрь 1207 г. – осень 1210 г.
Всеволод Святославович (третий раз)	Осень 1210 г. – 1212 г.

Виктор Темушев

ЧЕРНИГОВСКАЯ ЗЕМЛЯ И ЕЁ СОСЕДИ в XII в.

Схема 1. Черниговские князья

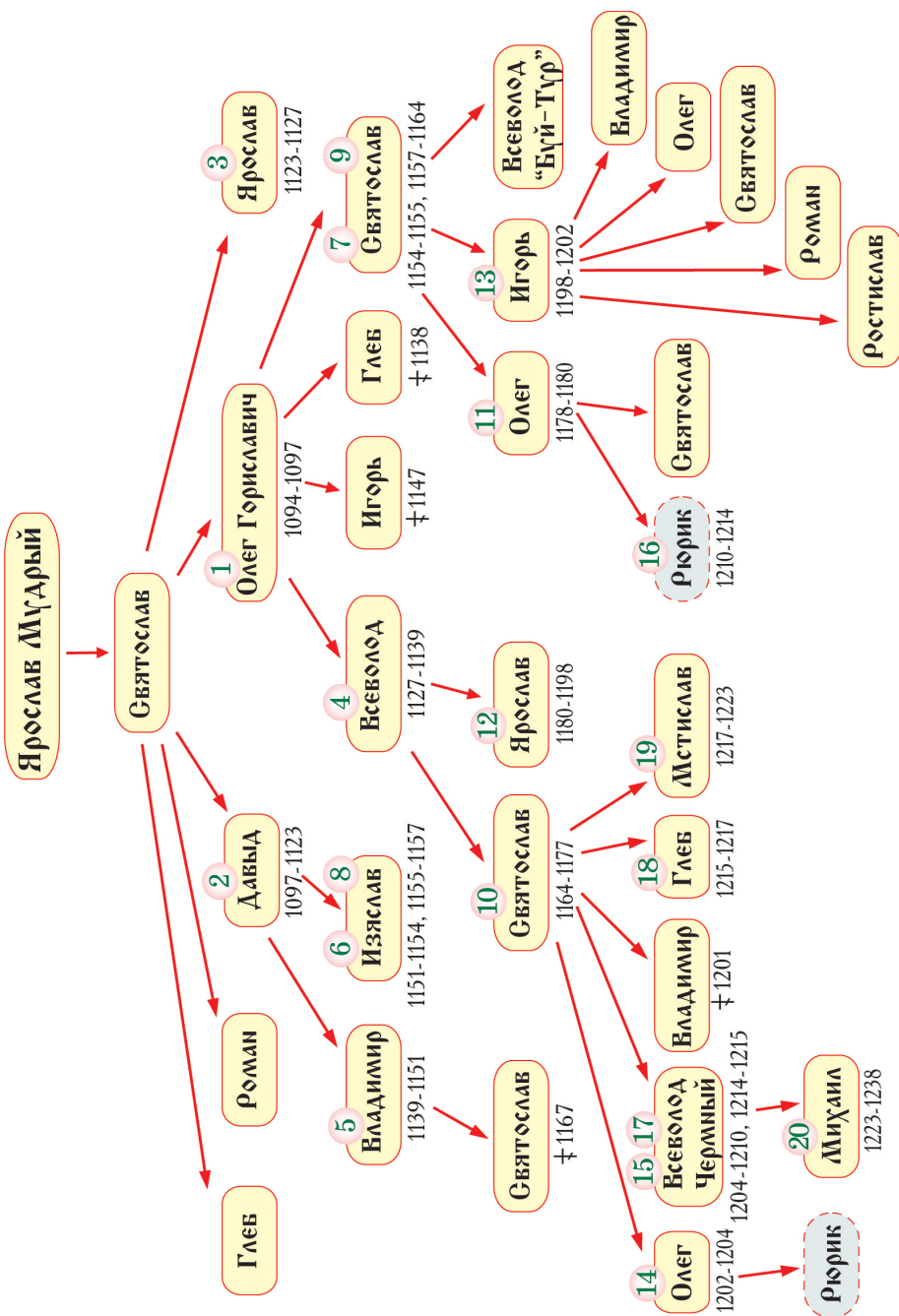

Схема 2. Брачная связь Ольговичей и Мономашичей

Wojciech Sawicki
(Bydgoszcz)

KSIĄŻĘTA RUSCY NA KARTACH KRONIKI HENRYKA ŁOTYSZA

Na przełomie XII i XIII wieku rozmaite pojmowanie pobożności oraz możliwych form i kierunków szerzenia chrześcijaństwa prowadziło do licznych wojen zarówno w sercu, jak i na krańcach Europy. Na fali poszukiwania nowych terenów politycznej i religijnej ekspansji, niemieckie rycerstwo zaczęło spoglądać na południowe wybrzeża Morza Bałtyckiego. Jednocześnie na wschodnich rubieżach kontynentu osłabione księstwa ruskie lawirowały pomiędzy zagrożeniami wypływającymi z rozdrobnienia dzielnicowego i widma agresji zewnętrznej. Jednak część książąt próbowała nadal prowadzić aktywną politykę zmierzającą do poszerzenia swoich wpływów. Na kartach „Kroniki” Henryka Łotysza możemy znaleźć informacje o tych dążeniach. Relacja autora – uczestnika misji chrystianizacyjnej – dostarcza ciekawego, choć jednostronnego obrazu władców ruskich i ich istotnego wpływu na interesujące kronikarza tereny Liwonii i Łatgalii.

Krucjaty północne wpisują się w szerszy kontekst dążeń, mających pod sztandarami Stolicy Apostolskiej zaprowadzić chrześcijaństwo na peryferiach Europy. Od końca XI w. obserwujemy wzmożenie zainteresowania papieżstwa i władców zachodnich w przejęciu kontroli nad Ziemią Świętą. Wyprawy krzyżowe na długie stulecia opanowały umysły mieszkańców Europy, a sama idea świętej wojny rozkwitła i rozprzestrzeniła się na najdalsze zakątki kontynentu. w wiekach XI i XII Hiszpanie wykorzystali panujące nastroje do przewartościowania celów rekonkwisty. Jednocześnie na przełomie XII i XIII stulecia dostrzec można swoiste zmiany w pojmowaniu idei krucjat bliskowschodnich. Coraz liczniejsze porażki w walkach z muzułmanami (uwieńczone bitwą pod Hittin i zdobyciem przez Saladyna Jerozolimy) oraz wypaczenie idei wypraw krzyżowych (nieszczęсна wyprawa na Konstantynopol w 1204 r.) zachęciły ówczesnych do poszukiwania innych, bardziej opłacalnych, celów misji chrystianizacyjnych. Liwonia, a następnie Łatgalia, miały okazać się idealnym wyborem. Ich obszar zasiedlały liczne plemiona pogańskie, z których żadne nie było w stanie ugruntować swojej dominacji nad pozostałymi. Na tę mozaikę etniczną nachodziły strefy wpływów państw skandynawskich i księstw ruskich. w naturalny sposób ci ostatni mieli możliwość wcześniejszego schryścianizowania wspomnianego obszaru, a w konsekwencji – ściślejszego i trwałego

podporządkowania go. Pomimo, iż tak się nie stało (przyczyny tego opisuje dokładnie, choć jednostronnie, Henricus de Lettis) możemy mówić o przemożnym wpływie poszczególnych książąt ruskich na historię początków krucjat bałtyckich.

Trzynastowieczna *Heinrici Chronicon Livoniae*¹ (w dalszej części mojego tekstu posługuję się spolszczoną wersją imienia i przydomka autora źródła – Henryk Łotysz, a jego dzieło określam jako *Kronikę*) opisuje konkretnych książąt ruskich głównie w kontekście ich kontaktów z przybyszami niemieckimi. Relację cechuje oczywista stronniczość, będąca wynikiem osobistego zaangażowania kronikarza w opisywane wydarzenia. Nie uciekając się do dokładniejszej analizy pochodzenia i przesłanek kierujących kronikarzem, wypada w tym miejscu nadmienić jego niemiecki rodowód, fakt duchowej posługi, jakiej podjął się wśród nawracanych Łotyszy, a także osobiste związki z miejscowym biskupem Albertem von Buxhödenem, którego *gesta* stały się osnową konstrukcyjną dla dzieła Henryka. Wedle wszelkiego prawdopodobieństwa *Kronika* mogła zostać spisana jako relacja z postępów chrystianizacji i złożona na ręce legata papieskiego, który przebywał w Liwonii w latach 1225–1227². Relacja kronikarza nie jest pozbawiona osobistych preferencji oraz dużej dawki subiektywizmu, podszytego wiarą w konieczność ewangelizacji mieszkańców średniowiecznych Inflant. W tym kontekście zrozumiałą jest powtarzający się zarzut Henryka, dotyczący materializmu władców ruskich. Wedle słów samego kronikarza „Est enim consuetudo regum Ruthenorum, ut quacunq[ue] gentem expugnaverint, non fidei christiane subicere, sed ad solvendum sibi tributum et pecuniam subiugare”³. Ocena taka nie musi być słuszna, gdy przypomnimy sobie, że w tym czasie Ruś borykała się z postępującym rozbiciem dzielnicowym, a książęta słusznie (acz krótkowzrocznie) dostrzegać mogli większe zyski z trybutów, czy nawet grabieży, dokonywanych okresowo na Liwach, Łotyszach, Estończykach i innych sąsiednich plemionach. Na kartach *Kroniki* Rusini jawią się często jako podobni poganom wiarołomcy, niekiedy nawet stawiani z nimi w jednym szeregu⁴. Sam kronikarz poniekąd uznał ich zwierzchność nad Liwonią, gdy lakonicznie wspominał o konieczności uzyskania przez Meinharda pozwolenia na budowę kościoła w wiosce Uexküll⁵. Zostało ono udzielone przez księcia połockiego Włodzimierza⁶. Już sam ten fakt świadczy o nieprzeciętnej roli wschodnich władców oraz ich realnej sile, z którą należało się liczyć. Jednak jest to, w mojej ocenie, również kolejny dowód krótkowzroczności lokalnych Rurykowiczów, którzy szczególny nacisk

¹ Oryginał *Kroniki* Henryka Łotysza nie przetrwał do obecnych czasów. Na temat zachowanych manuskryptów, zob.: Henricus Lettus, *The Chronicle of Henry of Livonia*, tłum. i oprac. J. A. Brundage, Calumbia University Press 2003, p. 17–18.

² J. A. Brundage, *Henry of Livonia, The Writer and His Chronicle*, [in:] *Crusading and chronicle writing on the medieval Baltic frontier: a companion to the Chronicle of Henry of Livonia*, red. C. S. Jensen, L. Kaljundi, M. Tamm, Farnham 2011, s. 7.

³ Henricus de Lettis, *Heinrici Chronicon Livoniae* [dalej: *HCL*], [in:] *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores Rerum Germanicarum*, ed. L. Arbusow, A. Bauer, Hanower 1955, p. 103.

⁴ Ibidem, p. 144. Na zrównywanie przez autora *Kroniki* Rusinów z poganami zwraca też uwagę J. A. Brundage, zob.: J. A. Brundage, *Henry of Livonia*, s. 10.

⁵ *HCL*, p. 2.

⁶ Ibidem.

położyli na zabezpieczenie swoich interesów gospodarczych⁷. Możliwe, że również nie docenili przeciwnika, z którym w krótkim czasie mieli się zmierzyć.

Pierwszym wymienionym w *Kronice* księciem ruskim był przywołany już wcześniej Włodzimierz. Poza nim autor obszerniej wspomina jeszcze dziesięciu innych władców, z których większość brała czynny udział w wydarzeniach na terenach Liwonii. Wyjątkowy jest – na co warto w tym miejscu zwrócić uwagę – opis bitwy nad Kalką, w ramach którego wymieniono dużą grupę Rurykowiczów, poza pewnymi wyjątkami, nie mających nic wspólnego z wydarzeniami, rozgrywającymi się na pograniczu rusko-liwońskim. We wspomnianym ustępie wzmiankowani są m.in. Mścisław Mścisławowicz halicki i Mścisław Romanowicz kijowski oraz 50 książąt rzekomo poległych w boju z Mongołami⁸. Henryk, ze wszech miar słusznie, ocenił wagę tej batalii oraz ogrom porażki Rurykowiczów i okazjonalnie opisał tak odległe od granic interesującego go obszaru wydarzenie, którego echa przebrzmiewały również w Liwonii i Łatgalii. Głównymi jednak bohaterami zatargów na linii Rusini–Niemcy, rozgrywających się na wspomnianym terytorium, byli książęta Połocka, Pskowa, Nowogrodu, Kokenhusen (do 1208) i Gerziki⁹.

Książę Połocka w pierwszych latach misji chrystianizacyjnej Alberta von Buxhövdena nie czynił wielkich kłopotów nowopowstałemu biskupstwu, skupiając swoje siły głównie na walkach z Litwinami. Dopiero w 1203 r. podjął akcję przeciw grodom Uexküll i Holm. Była to wyprawa raczej natury łupieżczej, w których dotychczas celowali Rusini. w 1206 r. Włodzimierz – za namową posłów liwskich i łotewskich¹⁰, zamierzał ponownie najechać Liwonię. Plan ten spalił na panewce ze względu na misję opata Teodoryka, który przejrzał intrygi wyżej wspomnianych i zaalarmował Alberta von Buxhövdena oraz rycerzy mających w tym czasie wyruszyć w drogę powrotną do Niemiec. Książę ruski, przewidując porażkę, zamiast wysłać ekspedycję zbrojną polecił swoim wysłannikom gruntownie zbadać sprawę zatargu pomiędzy biskupem a miejscową ludnością. Występując w roli rozjemcy, przypisywał sobie głos ostateczny w sprawach dotyczących Liwonii¹¹.

W 1210 r. Włodzimierz wraz z księciem Nowogrodu podjął się wyprawy przeciwko Estończykom, która zakończyła się – po ośmiodniowym oblężeniu – zdobyciem fortu Odenpah. W tym wypadku również (jak to było w zwyczaju) wymuszono na mieszkańcach miasta daninę. Co ciekawe, doszło wtedy do przymusowego ochrzcze-

⁷ o ekonomicznych powiązaniach pomiędzy księstwami ruskimi a Zachodnią Europą zob.: J. Martin, *Medieval Russia 980–1584*, Cambridge 1993, p. 72; N. Blomkvist, *The discovery of the Baltic: the reception of a Catholic world-system in the European north (AD 1075–1225)*, Leiden 2005, p. 281–283. Nie należy zapominać, że Liwonia jeszcze przed 1181 r. była penetrowana przez kupców niemieckich, którzy tą drogą docierali także na Ruś.

⁸ Henryk tytułuje poszczególnych władców mianem „rex”. Pojęcie to może sugerować samodzielność władzy, którą na swoich terytoriach mieli udzielnicy książęta. Jednak właściwszym określeniem władcy ruskiego tego okresu byłoby właśnie „książę”, nie zaś „król”.

⁹ Nie wchodzę już w tym momencie w dyskusję, czy władcy dwóch ostatnich grodów byli Rurykowiczami, czy też miejscowymi władcami niesłowiańskiego pochodzenia (zob. w tej sprawie choćby D. Dąbrowski, *Genealogia Mścisławowiczów. Pierwsze pokolenia (do początku XIV w.)*, Kraków 2008, s. 525–526, 675–677).

¹⁰ Biskupi mieli wielkie trudności z misją chrystianizacyjną wśród Liwów i Łotyszy. Raz nawróceni, często próbowali zbrojnie zrzucić jarzmo niemieckie lub też, przy użyciu wybiegów dyplomatycznych i namów, uzyskać pomoc książąt ruskich.

¹¹ *HCL*, p. 34.

nia części ludności w obrządku wschodnim¹². Mogło to zapowiadać powolną zmianę w mentalności Rusinów, którzy dostrzegli poniewczasie konieczność ściślejszego związania tych ziem ze sobą również poprzez ekspansję kulturową. Taką rewizję podejścia do sprawy chrystianizacji znamionują także rozmowy toczone pomiędzy Włodzimierzem a Albertem von Buxhövdem. Głównym zarzutem wysuwany przez księcia było nawracanie ludności Gerziki na katolicyzm. Ten swoisty spór o „rząd dusz” niemalże rozpętał nowy konflikt, zakończony manifestacją sił obu stron¹³. Ostatnią wzmiankę o Włodzimierzu kronikarz czyni przy okazji przygotowań Rusinów do wyprawy przeciw Rydze. Miał nią dowodzić właśnie książę Połocka, który jednak niespodziewanie zmarł przed zakończeniem koncentracji wojsk. Jego śmierć jest datowana na rok 1216¹⁴. Znaczące jest, że pomimo wyszczególnionych powyżej walk niemiecko-ruskich, Henryk nie jest negatywnie nastawiony w stosunku do Włodzimierza. z kart *Kroniki* wyłania się obraz władcy bardziej łasego na bogactwa i podatnego na sugestie, niż prawdziwie krwiożerczego i nieprzejednanego wojownika. Nie przeszkodziło to jednak Henrykowi w opisie przejawów radości wśród katolickich mieszkańców Liwonii, która wybuchała między innymi na wieść o śmierci księcia Połocka¹⁵.

Kronika Henryka Łotysza wspomina również Mściława Udałego z Nowogrodu. Jest on wzmiankowany – nie licząc opowiadania o Kałce – trzykrotnie, zwykle w odniesieniu do działań innych książąt ruskich. Wspomniana już została wspólna z Włodzimierzem z Połocka akcja przeciw Estończykom z 1210 r. Kolejna wyprawa, podjęta dwa lata później, miała na celu przeciwdziałanie postępowi niemieckim i wymierzona była przeciw fortowi w Warbole. W tym przypadku książę także zadowolili się wyłącznie daniną ściągniętą od mieszkańców¹⁶. Jeszcze raz spotykamy tego władcę na kartach *Kroniki*, gdy walczy on z królem Węgier o Halicz w 1217 r.¹⁷ Również sam Nowogród dość często partycypował w wydarzeniach na interesującym nas obszarze. Wystarczy nadmienić fakt, że to właśnie Nowogrodzianie wysłali do Dorpatu Wiaczkę¹⁸, o czym jeszcze wspomnę.

Kolejną postacią – Wsiewołoda, księcia Gerziki, Henryk opisuje jako „maxime latinorum semper inimicus”, a samo miasto charakteryzuje mianem „dyabolum magnum” dla wszystkich chrześcijan i pogan żyjących w okolicy¹⁹. W roku 1209 miało dojść do wyprawy przeciw Gerzice, w której brały udział niemieckie wojska biskupa, wspomagane przez oddziały sformowane z mieszkańców Liwonii i Łatgalii. Atak na zaskoczonych Rusinów został uwieńczony pełnym sukcesem – miasto splądrowano i spalono, a wśród jeńców była księżca żona. Wsiewołod musiał ukorzyć się przed biskupem, obiecać, że zaprzestanie najazdów na jego ziemie oraz nie będzie sprzymierzać się z poganami

¹² Ibidem, p. 74.

¹³ Ibidem, p. 102–104.

¹⁴ Ibidem, p. 134.

¹⁵ Ibidem, p. 135.

¹⁶ Ibidem, p. 98–99.

¹⁷ Ibidem, p. 142.

¹⁸ Ibidem, p. 197–198.

¹⁹ Ibidem, p. 69–70.

przeciw chrześcijanom²⁰. Kolejny atak na Gerzیکę miał miejsce po 5 latach. Inicjatywę znowu przejęli Niemcy, z uwagi na rzekome intrygi i pomoc, jakiej książę udzielał Litwinom²¹. Był to, w mojej ocenie, tylko pretekst, gdyż Wsiewołod był poślubiony córce jednego z wodzów litewskich, zatem jego ściślejsze z nimi relacje były naturalne. Ponadto w tymże okresie podobne mariaże nie były czymś odosobnionym. Jednak Henryk Łotysz, jako osoba duchowna i bardzo zaangażowana w misję ewangelizacyjną, miał zdecydowanie negatywny stosunek do zawierania jakichkolwiek przymierzy z poganami, które nie owocowałyby ich chrystianizacją. W każdym razie również ekspedycja z roku 1214 uwieńczona została sukcesem, a Niemcy ponownie spłądrowali miasto²². Chciałbym w tym miejscu zauważyć, że kronikarz nie podaje szczegółów tej ewidentnej akcji łupieżczej, choć wiernie odnotowuje sam fakt jej zaistnienia. Płądrowanie Gerziki czytelnik mógłby utożsamić ze słuszną karą za wiarołomstwo księcia ruskiego. Henryk wielokrotnie w trakcie swej narracji stosuje model przerzucania odpowiedzialności, podkreślając często, że działania militarne Niemców są wymuszone względami samoobrony lub prewencji. Wracając jednak do postaci Wsiewołoda – zostaje on również wspomniany w kontekście trzeciego najazdu na Gerzیکę. Książę prosi o pomoc Litwinów, którzy odpowiedzieli na jego wezwanie, co jednak w konsekwencji nie uchroniło miasta przed ponownym zajęciem i złupieniem przez wojska dowodzone przez biskupiego rycerza Meinharda z Kokenhusen. Wydarzenie to odnotowane zostało pod rokiem 1215²³.

Jednym z najczęściej wzmiankowanych w *Kronice* Rusinów i zarazem chyba najciekawszą postacią z grona przeze mnie omawianych był Włodzimierz Jarosławowicz, książę pskowski²⁴. Po raz pierwszy został wspomniany przy okazji zakończonych fiaskiem planów zawładnięcia Rygą. Książęta ruscy starali się zwykle przeprowadzać ataki na ziemie biskupie, gdy Albert wraz z częścią rycerzy udawał się do Cesarstwa w celu zaciągnięcia posiłków. Miało do tego dojść i tym razem, kiedy to książę Kokenhusen wysłał poselstwo do Pskowa z zadaniem namówienia Włodzimierza na wspólną ekspedycję przeciw Niemcom. Jednak szczęśliwie dla tych ostatnich, szturm zatrzymał w pobliskim Dynemuncie powracającego do ojczyzny biskupa, który nakazał pełną mobilizację przeciw wojskom ruskim. Wyprawa książąt nie doszła do skutku, Kokenhusen zostało naprędce opuszczone przez mieszkańców, a w okresie następnych kilku lat relacje na linii Ryga–Psków znamionowały swego rodzaju odprężenie. Kupcy niemieccy uzyskali pewne przywileje²⁵, a oddziały ruskie z tego miasta na przełomie lat 1210 i 1211 brały udział w wyprawie przeciw Estończykom²⁶. Spokój był krótkotrwały, gdyż przychylny Niemcom Włodzimierz został w 1212 r. wygnany przez własnych poddanych. Wedle słów kronikarza było to konsekwencją wydania córki księcia za

²⁰ Ibidem, p. 70.

²¹ Ibidem, p. 116–117.

²² Ibidem.

²³ Ibidem, p. 122.

²⁴ Szerzej o pochodzeniu Włodzimierza, zob.: D. Dąbrowski, *Genealogia Mściśławowiczów*, s. 614–615.

²⁵ *HCL*, p. 81.

²⁶ Ibidem.

brata Alberta von Buxhövdena – Teodoryka²⁷. W mojej ocenie nie bez znaczenia mógł być również fakt rozgoryczenia ludności Pskowa po niedawnym splądrowaniu miasta przez Estończyków.

Przez około rok Włodzimierz Jarosławowicz gościł u biskupa i uczestniczył w niektórych wspomnianych wcześniej wydarzeniach, jak np. stanął po stronie Niemców w ich zatargu z księciem połockim na tle chrystianizacji Gerziki. Pełnił również funkcję sędziowską w zastępstwie swojego zięcia, który na pewien czas wrócił do Niemiec. z tego zajęcia miał nie wywiązywać się w sposób właściwy, co zaowocowało niezadowoleniem podległych jego jurysdykcji mieszkańców. W 1213 r. opuścił na krótko Liwonię, do której powrócił zimą jeszcze tego samego roku. Razem z Kawalerami Mieczowymi przeciwstawił się wtedy agresji litewskiej. Ponownie jednak Włodzimierz prędko zraził do siebie miejscową ludność i w roku 1214, po opuszczeniu Liwonii, udał się na powrót do Pskowa²⁸.

Pod rokiem 1216 znowu spotykamy Włodzimierza, tym razem już realizującego własną politykę, w dodatku będącą w sprzeczności z interesami niemieckimi. Najechał chrystianizowaną przez Niemców Ungannię (jedną z krain estońskich), co automatycznie postawiło jej mieszkańców przed koniecznością jeszcze ściślejszej współpracy z biskupem w imię obrony przed „większym złem”²⁹. Rok później Włodzimierz ponownie podjął wyprawę w powyższe regiony, wspomagany przez plemiona estońskie. Celem było zdobycie twierdzy w Odenpah. Był to jeden z najsilniej umocnionych punktów w regionie, a oddziały obrońców górowały wyposażeniem nad Rusinami. Autor wielokrotnie podkreśla umiejętne i skuteczne wykorzystanie przez Niemców balist, które siały spustoszenie w szeregach nieznających ich mieszkańców Europy Wschodniej. Jednak pomimo nadejścia posiłków pod wodzą Volquina, wielkiego mistrza Kawalerów Mieczowych, zamek musiał się poddać. Kapitulacja została złożona na honorowych warunkach³⁰. W celu podpisania rozejmu Teodoryk, jako zięć księcia, pojechał do Pskowa, jednak został tam pochwycony przez mieszkańców miasta. Nie jest do końca jasne, czy nastąpiło to z inicjatywy samego Włodzimierza³¹. Ten ostatni w następnym roku po raz kolejny podjął się wyprawy do Ungannii, która tym razem miała być tylko przystankiem na drodze do Liwonii. Towarzyszył mu książę nowogrodzki. Ekspedycja została powstrzymana przez wojska niemieckie i wytraciła impet pod umocnieniami Wenden³². Nie uzyskawszy większych korzyści, Rusini zawrócili. Ten fragment *Kroniki* ukazuje Włodzimierza osobiście dowodzącego podczas jednej z bitew i jednocześnie dodającego odwagi swoim wojskom. Również jedyny raz przywoływany jest syn księcia imieniem Gerceslawe (Gerczesław)³³.

Kolejnym księciem ruskim, zajmującym poczesne miejsce w narracji Henryka, jest

²⁷ Ibidem, p. 100–101.

²⁸ Ibidem, p. 115.

²⁹ Ibidem, p. 137.

³⁰ Ibidem, p. 139–140.

³¹ Ibidem, p. 140.

³² Ibidem, p. 151–152.

³³ Ibidem, p. 151.

Wiaczko z Kokenhusen³⁴. Miał on być wasalem, a jednocześnie krewnym Włodzimierza z Połocka³⁵. Pierwsze wzmianki o Wiaczku kronikarz podaje przy okazji zawarcia porozumienia pomiędzy nim a biskupem ryskim w 1205 r.³⁶ Trzy lata później miało dojść do zatargu pomiędzy księciem a jednym z rycerzy niemieckich imieniem Daniel. Incydent ten, podczas którego pierwsi za broń chwycili Niemcy, okazał się na tyle poważny, że konieczna była interwencja samego Alberta von Buxhövdena³⁷. Pomimo załagodzenia sporu jeszcze w tym samym roku doszło do kolejnego zdarzenia, w którym to Wiaczko nakazał wymordowanie przebywających w Kokenhusen Niemców. Henryk Łotysz sugeruje, że książę od dawna planował zdradę³⁸, a zamiar swój wcielił w życie wykorzystując nieobecność biskupa i większości „pielgrzymów” zachodnich³⁹. Miał on jednak przeliczyć się w swoich nadziejach na szybką pomoc Włodzimierza z Pskowa. W strachu przed ofensywą połączonych sił Liwów i Niemców został zmuszony do opuszczenia swojego władztwa. Przedtem jednak nakazał spalenie fortu w Kokenhusen, aby zdobywcy z łatwością nie zajęli strategicznie umocnionego miejsca. Nie przeszkodziło to Niemcom w odbudowaniu placówki już w 1209 r.⁴⁰

O Wiaczku możemy dowiedzieć się jeszcze więcej przy okazji ostatniego „ruskiego” epizodu, omówionego na kartach *Kroniki*. Pod rokiem 1223 Henryk odnotowuje przybycie księcia do niedawno zajętego przez Rusinów Dorpatu⁴¹. Stojąc na czele 200-osobowej ekspedycji, miał on stanowić awangardę obrony przed ekspansją niemiecką. Od samego początku podjął wyprawy łupieżcze na pobliskie terytoria, zamieszkane przez Liwów i Łotyszy wiernych biskupowi ryskiemu. Kronikarz opisuje próby załagodzenia sytuacji, które podjął biskup. Wiaczko miał odpowiedzieć, że jest wierny obietnicy danej Nowogrodzianom i innym „ruskim królom”, która nakazuje mu uwolnienie tych ziem od niemieckich ataków⁴². W 1224 r. Dorpat, po długim i krwawym oblężeniu, został zdobyty. z obrońców miała przeżyć tylko jedna osoba, którą Niemcy wysłali do księcia Suzdała⁴³. Wiaczko poległ wraz ze wszystkimi Rusinami, a upadek najpotężniejszej twierdzy w regionie odbił się szerokim echem. Estończycy, Zemgalowie, Kurowie, Rusini i Litwini mieli, wedle słów kronikarza, słać poselstwa, gdyż bali się podzielić los obrońców miasta⁴⁴.

³⁴ By nie wprowadzać chaosu w nazewnictwie poprzez dowolne operowanie polskimi i łacińskimi imionami władców, w tekście używam (gdz jest to możliwe) spolonizowanych wersji imion i nazw miejscowości. Czynię tak również w przypadku księcia Kokenhusen, zwanego w *Kronice* Wetseske, którego imię pojawia się w polskojęzycznych opracowaniach jako Wiaczko. Zob.: I. P. Szaskolskij, *Walka Rusi przeciwko ekspansji niemieckich zakonów rycerskich w XIII w.*, [in:] *Ekspansja niemieckich zakonów rycerskich w strefie Bałtyku od XIII do połowy XVI wieku: materiały z konferencji historyków radzieckich i polskich w Toruniu z r. 1988*, red. M. Biskup, Toruń 1990, s. 107.

³⁵ Ibidem, s. 107.

³⁶ *HCL*, p. 30–31.

³⁷ Ibidem, p. 56.

³⁸ Ibidem, p. 56–57.

³⁹ Niemcy przybywający nad wschodnie wybrzeże Morza Bałtyckiego są w dziele Henryka Łotysza określane najczęściej mianem „peregrinis”.

⁴⁰ *HCL*, p. 66.

⁴¹ Ibidem, p. 197–198.

⁴² „Et nolebat rex ab eis recedere, eo quod Nogardenses et reges Ruthenorum sibi castrum ipsum cum adiacentibus terris perpetua donatione donaverint et liberationem a Theuthonicorum impugnatione promiserint”. Ibidem, p. 201.

⁴³ Ibidem, p. 202–205.

⁴⁴ Ibidem, p. 207.

Poza wyżej wspomnianymi postaciami na kartach *Kroniki* pojawiają się również książęta marginalnie traktowani przez autora z uwagi na swoją stosunkowo niewielką rolę w interesujących go wydarzeniach. Są to Jerzy Wsiewołodowicz z Suzdala i jego brat Jarosław (obaj nieodnotowani z imienia w interesującym nas dziele, ich tożsamość można stwierdzić w oparciu o wiedzę pochodzącą z innych źródeł), którzy wzmiankowani są jedynie przy okazji pomocy, jaką przysłali Nowogrodzianom, gdy ci ostatni organizowali wyprawę przeciw biskupstwu ryskiemu w 1223 r.⁴⁵ Również pokrótce mowa jest o księciu nowogrodzkim, który w roku 1218 razem z Włodzimierzem Jarosławowiczem najechał Liwonię⁴⁶. Zapewne był to Światosław Mściśławowicz, wspomniany wcześniej w *Kronice* tylko raz przy okazji chwilowego objęcia władzy w imieniu swego ojca⁴⁷. Prawdopodobnie już inny, także niewymieniony z imienia, władca Nowogrodu uczestniczył we wspólnej rusko–litewskiej akcji przeciw katolikom w Liwonii⁴⁸ (1221). Z uwagi na skuteczną obronę linii rzeki Aa, agresorzy zostali zmuszeni do odwrotu. *Kronika* przywołuje także postać imieniem Waremar, władcę Fellina zabitego przez Łotyszy w trakcie jednej z ich wypraw⁴⁹.

Reasumując, uważam za uzasadnione twierdzenie, że Rusini odgrywali na opisywanym obszarze rolę, jeśli nawet nie dominującą, to co najmniej równorzędnego partnera i przeciwnika dla Niemców i Duńczyków. Liwonia, której obraz wyłania się z kart *Kroniki* Henryka Łotysza oraz plemiona ją zamieszkujące, stanowiły niejako tło dla zmagania wspomnianych wyżej sił. Moim zdaniem, tylko ciężka sytuacja geopolityczna Rusinów na przełomie XII i XIII w. zmusiła ich do oddania inicjatywy na tym obszarze w ręce katolickich rywali. Nawet Henryk Łotysz, pomimo ambiwalentnego do nich stosunku, w swoim dziele podkreśla znaczenie i aspiracje książąt ruskich. Od pierwszych jego stron Rusini portretowani są jako swego rodzaju przeszkoda na drodze do wprowadzenia rządów niemieckich i wiary katolickiej. Nie może więc dziwić, że w najważniejszych wydarzeniach opisywanych w *Kronice* partycypowali książęta ruscy.

*

Wojciech Sawicki, *Ruthenian princes in the Henry of Latvia's Chronicle*

On the turn of the 12th and 13th c. different understanding of piety and possible forms and directions of spreading Christianity led to numerous wars both in the centre and peripheries of Europe. On the wave of searching for new territories for political and religious expansion, German knights began to look at the Southern coast of the Baltic Sea. At the same time, on the Eastern outskirts of the continent, weakened Ruthenian principalities were steering a middle course between dangers of feudal fragmentation and a menace of external aggression. But some of the princes still tried to pursue an ac-

⁴⁵ Ibidem, p. 196.

⁴⁶ Ibidem, p. 149.

⁴⁷ Ibidem, p. 142.

⁴⁸ Ibidem, p. 182–183.

⁴⁹ Ibidem, p. 193.

tive policy targeted at expanding their influence. In *Chronicle* we can find information about these attempts. Author's relation – a participant of the Christianizing action – provides an interesting, although biased, image of Ruthenian rulers and their significant impact on the territories of Livonia and Lettigalia.

*

Войцех Савицкий, Русские князья на страницах Хроники Генриха Латвийского

На рубеже XII и XIII вв. разное понимание возможных форм и направлений распространения христианства привело к многочисленным войнам как в самом сердце Европы, так и на ее окраинах. На волне поиска новых объектов политической и религиозной экспансии, немецкое рыцарство начало обращать внимание на южное побережье Балтийского моря. В то же время на восточных рубежах европейского континента ослабленные русские княжества лавировали между угрозой феодальной раздробленности и видимой внешней агрессией. Однако отдельные князья стремились и дальше проводить активную внешнюю политику и расширять свои владения. На страницах *Хроники* Генриха Латвийского можно найти информацию об этих событиях. Описание событий автором, участником христианской миссии, дает нам весьма интересную, хотя и одностороннюю характеристику русских правителей и их влияния на события в Ливонии и Латгалии.

Йитка Комендова
(Оломоуц)

ОПАВСКИЙ ПОХОД ДАНИИЛА РОМАНОВИЧА: ЧЕШСКИЙ ВЗГЛЯД

Статья посвящена анализу проблемы похода Даниила Романовича в пограничный регион Чешского государства в чешской исторической науке XX–XXI вв. На фоне русской и украинской историографии выделяется довольно скептическая оценка чешских историков, считающих поход лишь эпизодом, имеющим значение только для отношений Чешского государства и польских князей в приграничном регионе. В связи с этим современные чешские историки представили совсем новую, резко отличающуюся от традиционного толкования данной части Галицко-Волынской летописи, трактовку отношений Даниила и Герборта из Фулитейна. Такая оценка во многом обусловлена точкой зрения чешских источников XIII в. Даже для оломоуцкого епископа Брунона из Шаумбурга, влиятельнейшего лица чешской внешней политики эпохи Пржемысла II Оттокара, и деятеля, непосредственно затронутого походом Даниила Романовича, военная кампания являлась лишь вопросом чешско-польских отношений, что очередной раз ставит перед современными историками вопрос о методологии изучения чешско-русских отношений в Средние века.

Интересы Пржемысловичей и Рюриковичей в течение веков, за редкими исключениями, ориентировались на различные цели и никак не были связаны друг с другом. Однако участие членов обеих династий в борьбе за „бабенбергское наследство”, брак Романа Даниловича с Гертрудой и Пржемысла II с Маргаритой из рода Бабенбергов и поход Даниила Романовича во главе коалиции русских и польских князей в Моравию представляют собой одну из интереснейших проблем внешней политики Галицко-Волынского княжества, равно как и уникальную главу в истории отношений Руси и Центральной Европы в целом.

Источниковедческая база для изучения военных действий Рюриковичей в окрестностях Опавы очень узкая: можно опираться исключительно на *Галицко-Волынскую летопись* и лаконичные сведения польских хроник, поскольку чешские источники не содержат никаких данных о военном походе русских и поляков в приграничный регион Чехии. По этой причине все исследователи работают

с одними и теми же источниками. Однако, если сравнить значение, которое приписывается опавскому походу, с одной стороны, в украинской и российской (включая русскую эмигрантскую историографию в ЧСР¹) науке и, с другой стороны, в чешской медиевистике, то заметны значительные разногласия, а также отсутствие международного диалога исследователей. Чешская историография последних десятилетий почти не обращает внимание на работы российских и украинских коллег, уже почти недоступные младшим поколениям чехов по причине незнания ими русского языка. С другой стороны, нельзя не заметить и тот факт, что в работах российских и украинских историков повторяются ошибки или утверждения, неприемлемые с точки зрения чешских историков. Моя работа, таким образом, ставит своей целью представить взгляды чешских историков на военный поход русских и польских князей 1253 г., особенно с учетом современных исследований темы, показать и объяснить причины таких значительных разногласий в оценке одного события, и в связи с этим обратить внимание на некоторые общие проблемы изучения чешско-русских отношений в Средние века.

Рамки настоящего исследования не позволяют более подробно охарактеризовать трактовку опавского похода в российской и украинской науке, тем не менее, в общем можно сказать, что данный поход исследовался, прежде всего, в связи с темой консолидации Галицко-Волынского княжества и растущей власти Даниила, которая привела к масштабной деятельности старшего Романовича на международной арене. Нередко исследователи понимают Даниила не только как союзника венгерского короля, но как творца далекоидущих политических стратегий и целей, хотя и безуспешных в конечном итоге².

Чешская наука изображает опавский поход с другой точки зрения, т. е. в контексте центральной европейской истории. в рамках неопозитивистской историографии опавский поход тщательно исследовал Вацлав Новотны³. Его заинтересовало то, насколько важную роль эта военная кампания сыграла в пропаганде Даниила Романовича⁴, однако В. Новотны не принимает летописную трактовку событий и старается четко отделить ее от реконструкции реального, не столь великолепного хода кампании, говоря о „завуалировании неуспеха” в летописи и „скрытом признании неудачи”⁵.

При обсуждении причин и результатов опавского похода современная чешская историческая наука до сих пор опирается, прежде всего, на труд

¹ А. В. Флоровский, *Чехи и восточные славяне. Очерки по истории чешско-русских отношений (X–XVIII вв.)*, т. 1, Прага 1935, с. 224–231.

² Обзор основных гипотез о главной цели похода Даниила Романовича и его союзников в Моравию, см.: N. Miika, *Najazd polsko-ruski na ziemie opawską w 1253 roku*, [in:] *Opawa, Sbornik k dějinám města*, sv. 3, Opava 2003, s. 6; Н. Ф. Котляр, *Дипломатия Южной Руси*, Санкт-Петербург 2003, с. 140, допускает, что Даниил мог стремиться к созданию объединенного русско-австрийского государства.

³ V. Novotný, *České dějiny*, díl. 1, č. 3: *Čechy královské za Přemysla I. a Václava I. (1197–1253)*, Praha 1937, s. 842–845.

⁴ Ibidem, s. 842.

⁵ Ibidem, s. 844.

В.Новотного, тем не менее, нельзя сказать, что сегодняшние чешские исследования об опавском походе представляют собой лишь повторение уже сказанного. В принципе данные работы можно разделить на две тематические группы.

Первая группа – это исследования, авторы которых показывают действия князя Даниила в Центральной Европе с точки зрения международной политики Чешского королевства времен последних Пржемысловичей. При этом опавского похода они касаются лишь мимоходом, как не очень важного эпизода борьбы Белы IV с Пржемыслом II Оттокараром.

К этой группе историков относится, в первую очередь, Йозеф Жемличка. в новейшей синтетической монографии о Пржемысле II Оттокаре⁶ ему удалось показать роль отношений Пржемысла II с Даниилом и Львом в международной политической стратегии Чешского королевства.

Вратислав Ваничек в своем исследовании об „оттокарской Ostmitteleuropa”⁷ в характеристике отношений Даниила и Пржемысла II выходит за традиционные рамки политической истории и обращает внимание на более глубокие структурные изменения общества. Он исследует процессы модернизации, происходившие в разных частях „Ostmitteleuropa”, и утверждает, что аналогичные тенденции наблюдались и в Галицком княжестве. К сожалению, именно в данной части текста автор не приводит ссылок на источники и литературу, поэтому его гипотезы трудно проверить. Данная тема, несомненно, требует более глубокой дискуссии.

Во вторую группу входят исследования медиевистов, изучающих историю опавского региона, самого города Опавы⁸, замка Фулштейна⁹ и других крепостей чешской Силезии¹⁰. Для данных исследователей военная кампания 1253 г. является крупнейшей темой, требующей неоднократного тщательного чтения как *Галицко-Волынской летописи*, так и дипломатических источников¹¹.

В обширной работе о замках чешской Силезии Мартин Вигода дал совер-

⁶ J. Žemlička, *Přemysl Otakar II. Král na rozhraní věků*, Praha 2011, s. 39–57.

⁷ V. Vaníček, „Ottakarovská” středověková Evropa a říšské interregnum (1245/50–1273), [in:] *Pocta králi. K 730. výročí smrti českého krále, rakouského vévody a moravského markraběte Přemysla Otakara II.*, ed. L. Jan, J. Kacel, Brno–Znojmo 2010, s. 15–45.

⁸ K. Müller, R. Žáček a kol., *Opava*, Praha 2006 (автор статьи о начальном этапе средневековой истории Опавы – Мартин Вигода); F. Kolář, P. Kaniová, R. Rosová, M. Zezula, *Opevnění města Opavy (současný stav výzkumu)*, [in:] *Forum urbes medií aevi V. Městské fortifikace ve vrcholné středověkých zeměpanských městech střední Evropy*, Brno 2008, s. 174–237. Для археологов данная часть *Галицко-Волынской летописи* интересна тем, что она свидетельствует о существовании трех городских ворот в Опаве и непрямо также городских – наверное, уже каменных – стен (*Ibidem*, s. 187). Однако, когда Н. Ф. Котляр на основе летописи заключает, что Опава „была не просто крепостью, но значительным городом, состоявшим из двух частей: укрепленного детинца и ремесленно-торгового посада”, он необоснованно исходит из структуры восточнославянских городов, см.: *Галицко-Волынская летопись*, под ред. Н. Ф. Котляра, Санкт-Петербург 2005, с. 290.

⁹ Из формулировки летописи, где указывается, что Даниил задумывался, надо ли идти против Герборта или на Особлагу, Д. Прик заключает, что Герборт успешную оборону вверенной ему территории обосновал на тогда уже, наверное, почти достроенном замке Фулштейн. Ср.: D. Prix, *Kostel sv. Martina do konce 18. století*, [in:] P. Kozák, D. Prix, M. Zezula et al., *Kostel sv. Martina v Bohušově*, Bohušov–Ostrava 2011, s. 90.

¹⁰ P. Kouřil, M. Wihoda, D. Prix, *Hrady českého Slezska*, Brno 2000, s. 426–427.

¹¹ в данной связи следует упомянуть также монографию Т. Ваletzky, *Páni z Kravař. Z Moravy až na konec světa*, Praha 2004, s. 426–427. В ней не поднимается тема опавского похода, но все-таки она важна для нас тем, что Т. Ваletzky включил центральные лица чешской обороны Опавы, Бенеша и Ондржея (т. е. летописного Андрея) в линию дворянского рода Бенешовичей. Напротив, некоторые российские и украинские исследователи ошибочно повторяют имена Бенеш и Андрей из Краварж. Ср.: *Галицко-Волынская летопись*, с. 289–290.

шенно новую трактовку известной сцены, в которой вассал оломоуцкого епископа Герборт посылает меч Даниилу Романовичу. В отличие от всей предыдущей исторической науки, принимающей летописную трактовку события как ритуал покорения, М. Вигода говорит об „истории мнимой капитуляции”. Даниил и летописец проявили „лишь незнание западноевропейской культуры”, где послание меча представляло собой вызов к борьбе¹². Событие, таким образом, получает совсем другой смысл: бой не произошел не потому, что Герборт склонился перед силой могущественного Даниила Романовича, а по недоразумению, по ошибке русских, или – можно сказать словами семиотики – из-за неправильного перевода ритуала из кода одной культуры на другой.

Утверждение, что Герборт вел себя в духе западноевропейской рыцарской культуры, нельзя считать лишь спекуляцией¹³. Стольник¹⁴ оломоуцкого епископа Брунона из Шаумбурга происходил, как и его сюзерен, из Вестфалии, и Брунон со своими вассалами вносил в моравскую среду новые импульсы из Западной Европы. Трудно считать случайностью, что костел, который должен был стать усыпальницей Фулштейнов, посвящен св. Мартину – покровителю рыцарей¹⁵. Герборт, участник многих битв и походов своего короля Пржемысла II Оттокара, жил и вел себя в рамках культуры, которая была Галицко–Волынскому княжеству – несмотря на его сравнительно открытый характер по отношению к центральноевропейской культуре – все-таки далекой. Трактовка М. Вигоды, которую приняли и другие чешские историки, изучающие историю средневековой Силезии¹⁶, по моему мнению, наглядно показывает, насколько обманчивым может быть неоднократно прочитанный историками, казалось бы, совсем понятный средневековый источник.

С определенной долей обобщения можно сказать, что в новейшей чешской науке преобладает взгляд на опавский поход не как на событие с далекоидущими международно-политическими претензиями, а, скорее, как на не очень успешную диверсионную операцию, целью которой была, прежде всего, добыча, захват пленных и стремление разложить чешские военные силы. При этом, сдержанный взгляд чешских исследователей нельзя трактовать как необоснованную недооценку роли Рюриковичей в истории средневековой Европы. В значительной мере такой подход унаследован от современников описываемых событий. Разница в значении,

¹² P. Kouřil, M. Wihoda, D. Prix, *Hrady českého Slezska*, s. 426.

¹³ Новейший обзор исследований проблематики начала проникновения рыцарской культуры в чешскую среду ср.: R. Antonín, *Ideální panovník českého středověku. Kulturně-historická skica z dějin středověkého myšlení*, Praha 2013, s. 257–260. По утверждению автора, **ранние формы рыцарской культуры стали частью коллективной идентичности чешской элиты еще в течение XII в., а в середине XIII в. чешская среда принимает из Западной Европы уже развитые формы рыцарской культуры (турниры, рыцарская лирика и эпос и др.)**

¹⁴ Новейший портрет данной личности в рамках истории имения Фулштейнов в регионе Особлаги, см.: D. Prix, *Kostel sv. Martina*, s. 87–94.

¹⁵ Ibidem, s. 94, 171. Здесь приводится также литература на тему возможных связей посвящения св. Мартину (patrocinium) с костелами на родине Герборта и Брунона, а также традиции данного посвящения в Чехии.

¹⁶ Трактовку Мартина Вигоды принимают: D. Prix, *Kostel sv. Martina*, s. 89–90; R. Antonín, Z. Jirásek, R. Fukala, *Slezsko v dějinách českého státu*, sv. 1, Praha 2012, s. 239. Наоборот, к традиционному изложению в духе *Галицко-Волынской летописи* возвращается без какого-нибудь объяснения J. Zemlička, *Přemysl Otakar II.*, s. 47.

которое опавскому походу придают, с одной стороны, *Галицко-Волынская летопись* и, с другой стороны, чешские источники, бросается в глаза.

Галицко-Волынская летопись оправдывает отдельные неуспехи Даниила Романовича болезнью глаз, однако в целом считает всю кампанию необычайно важной с идеологической точки зрения. Между прочим, В. Ваничек замечает в данных словах летописи определенную разницу между ментальностью чешской и восточнославянской военной элиты XIII в.¹⁷

Для чешской среды поход опольского князя Владислава, краковского правителя Болеслава Стыдливого и галицко-волынского князя Даниила Романовича полностью остался в тени июньского нашествия венгерско-половецких войск. Причину этого нельзя искать лишь в характере литературных источников¹⁸, и их молчание нельзя объяснить тем, что проблемы Опавы „были для хрониста с Влтавы не такими важными“¹⁹. Ведь опавскому и, в общем, моравско-силезскому пограничному региону Пржемысл II Оттокар уделял пристальное внимание, и данная область ни в коем случае не считалась в Праге забытой периферией²⁰.

Первостепенное значение для понимания чешского восприятия опавского похода имеют грамоты, созданные вскоре после похода, в 1255 и 1256 гг., непосредственно реагирующие на последствия боев. Их издателем был оломоуцкий епископ Брунон из Шаумбурга, и они были адресованы его вассалам – Герборту из Фулштейна²¹ и Гелемберту из Турри²². Из них следует, что Герборт получил имения, приобретенные от опавского воеводы, за „оборону нашей церкви“ (*pro defensione ecclesie nostre*) и за то, что он „решился противостоять воеводе“ (*contra predictum nobilem exponere non exavit*). Подобно этому и Гелемберт получил имения за службу и верность и за то, что „неустанно мужественно помогал“ Брунону (*constanter et viriliter assistendo nobis*).

В обеих грамотах военные действия связываются лишь с опольским князем Владиславом, а Даниил и русские здесь вообще не упомянуты. Обе грамоты показывают, что и самих участников опавский поход интересовал в первую очередь как конфликт с соседними поляками. О незнании точной обстановки у издателя грамот, который был „душой чешской внешней политики“²³ и в моравско-силезском пограничном регионе имел свои собственные интересы, ни в коем случае не может быть речи. Какому-либо умышленному замалчиванию нельзя, по моему убеждению, найти разумное объяснение.

¹⁷ V. Vaniček, *Velké dějiny zemi Koruny české*, sv. 3, Praha–Litomyšl 2002, s. 51.

¹⁸ *Второе продолжение Козьмы* под 1253 г. говорит исключительно о вторжении венгров с половцами. Ср.: *Fontes rerum Bohemicarum*, vol. 2, ed. J. Emler, Praha 1874, p. 291.

¹⁹ Ср.: N. Mika, *Najazd polsko-ruski na ziemie opawską*, s. 6.

²⁰ Ср.: R. Antonín, Z. Jirásek, R. Fukala, *Slezsko v dějinách českého státu*, s. 238–244.

²¹ *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae*, sv. 5/1, ed. J. Šebánek, S. Dušková, Praha 1974, nr. 56, p. 112–114.

²² *Ibidem*, nr. 80, p. 146–148.

²³ V. Chaloupecký, *Uberská politika Přemysla Otakara II.*, [in:] *Od pravěku k dnešku. Sborník prací z dějin československých k šedesátým narozeninám Josefa Pekaře*, díl 1, Praha 1930, s. 182; Новейший портрет Брунона, см.: S. Bárta, *Bruno ze Schaumburka a jeho role v politice Přemysla Otakara II.*, [in:] *Porta králů*, s. 74–75.

Здесь мой подход резко расходится со взглядом исследователя *Галицко-Волынской летописи* Николая Котляра. Факт, что данная грамота противоречит словам летописи, был известен уже Владимиру Пашуто, тем не менее автор только отметил это разногласие в примечании и никак не старался его объяснить²⁴. Н. Котляр, который считает капитуляцию Герборта несомненной, идет дальше и ставит под сомнение достоверность грамоты Брунона из Шаумбурга с ноября 1255 г.: „Стремясь выдать желаемое за действительное, оломоуцкий епископ Брунон вскоре высоко оценил заслуги Герборта в защите Моравии от Владислава Опольского”²⁵. Значит, сюзерен дарил имения своему вассалу лишь для того, чтобы фальсифицировать историю и чтобы улучшить своему вассалу репутацию у потомков? В это вряд ли может верить и сам автор данного утверждения.

Пытаясь правильно оценить значение опавского похода в контексте центральноевропейских политических отношений, необходимо учитывать взгляды современников. С одной стороны, мы имеем не критично хвалебную трактовку *Галицко-Волынской летописи*. С другой стороны, до нас дошли источники, которые о походе Даниила Романовича молчат не по причине незнания или потому, что существовала какая-либо потребность о нем умолчать, а из-за того, что авторы данных текстов не считали участие русских войск в данной кампании решающим и требующим запечатления. Таким образом, если некоторые исследователи настолько ошеломлены литературными качествами *Галицко-Волынской летописи*, что воспринимают ее идеологию, а в своих оценках событий иногда даже перешагивают рамки официальных источников, в таком случае молчание чешских источников, как и сдержанность чешских историков, может служить очень полезным корректором.

Отсюда я подхожу к более общей проблеме очень популярного в свое время исследования истории русско-чешских отношений. В том же году, что и труд В. Новотного, в Праге вышел в свет первый том книги *Чехи и восточные славяне* русского историка-эмигранта Антония Флоровского, который действия Даниила Романовича в Центральной Европе представил как важную тему чешско-русских отношений X–XVIII вв.²⁶ Хотя А. Флоровский является хорошо известным в Чехии историком, его толкование отношений последних Пржемысловичей с Рюриковичами никак не повлияло на последующие чешские работы об опавском походе, и его труд не появляется в них даже в форме ссылок. Мне представляется, что причину надо искать в самой методологии изучения исторических отношений двух народов. в работе А. Флоровского проявились серьезные проблемы, которые позитивистская историческая наука не способна была решить. Одной из самых больших трудностей является, в первую очередь, не доказательство самого контакта, а его оценка, без которой работа о проблеме отношений двух народов становится лишь немного хаотичным „кабинетом курьезов”. Первостепенное значение имеет

²⁴ В. Т. Пашуто, *Очерки по истории Галицко-Волынской Руси*, Москва 1950, с. 258.

²⁵ *Галицко-Волынская летопись*, с. 290.

²⁶ А. В. Флоровский, *Чехи и восточные славяне*, т. 1, с. 224–231.

при этом правильное определение субъектов, т. е. творцов данного контакта. А. Флоровский, напротив, зачастую говорил о чешско-русских отношениях там, где проявлялись результаты двойных отношений: чешско-польских и польско-русских, или же чешско-венгерских и венгерско-русских²⁷. Мне представляется, что это касается и темы отношений Чешского королевства времен последних Пржемысловичей и Галицко-Волынского княжества, в частности опавского похода. в отношениях Даниила и Пржемысла II наблюдается настолько сильная обусловленность, с одной стороны чешско-венгерской и чешско-польской политикой, и, с другой стороны отношениями Рюриковичей, Венгрии и польских князей, что в данной связи вряд ли возможно методологически обоснованно говорить о чешско-русских отношениях, так как можно поставить под сомнение как представление о самостоятельной роли Пржемысла II Оттокара в политике галицко-волынского правителя, так и о Руси как особой теме внешней политики последних Пржемысловичей.

*

Jitka Komendová, *The Opava campaign of Daniel Romanovich: the Czech view*

This article analyzes the problem of Daniel Romanovich campaign to the border region of the Czech state in the Czech historical science of the 20th–21st c. On the background of the Russian and Ukrainian historiography stands quite sceptical assessment of the Czech historians who believe the campaign only an episode of relevance for the relations of the Czech state and the Polish princes in the border region. In connection with this the modern Czech historians presented entirely new, quite different from the traditional for this part of *the Galician-Volhynian chronicle* interpretation of Daniel and Herbert von Fullenstein relationship. Such an assessment is largely due to the view of the Czech sources of the 13th c. Even for the Olomouc bishop Brunon from Schaumburg, the most influential person of the Czech foreign policy of the Přemysl Otakar II period and the figure directly affected by Daniel Romanovich campaign, the military action was only a matter of the Czech-Polish relations that once again actualizes to the modern historians the question of the Czech-Russian relations in the Middle Ages studying methodology.

*

Jitka Komendová, *Opawski pochód Daniela Romanowicza: czeski punkt widzenia*

Artykuł poświęcony analizie problemu pochodu Daniela Romanowicza na pograniczny region państwa Przemyślidów, poruszanego w czeskiej historiografii XX–XXI w.

²⁷ О некоторых проблемах изучения чешско-русских отношений в Средние века ср.: J. Komendová, *Rus-Czech Relations during the Middle Ages as a Historiographical Problem*, [in:] *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe. Archeological and Historical Evidence*, vol. 1, ed. M. Salamon, M. Wołoszyn, A. Musin, P. Špehar, Kraków–Leipzig–Rzesów–Warszawa, 2012, p. 196–174.

Na tle rosyjskiej i ukraińskiej historiografii wyróżnia się dość sceptyczna ocena czeskich historyków, uznających pochód jako epizod, mający znaczenie jedynie dla stosunków państwa czeskiego i polskich książąt w regionie przygranicznym. w związku z tym, współcześni czescy historycy przedstawili zupełnie nową, mocno różniącą się od tradycyjnego podejścia, interpretację tej części *Latopisu halicko-wołyńskiego*, przedstawiającą stosunki Daniela i Herberta von Fullensteina. Ocena ta w większości wybudowana na XIII-wiecznych źródłach czeskich. Nawet dla ołomunieckiego biskupa Brunona ze Schaumburga, osoby wpływowej w czeskiej polityce zagranicznej epoki Przemysła Ottokara II i działacza bezpośrednio dotkniętego pochodem Daniela Romanowicza, kampania ta była problemem stosunków czesko-polskich. Po raz kolejny nasuwa to pytanie o poprawność stosowanej metodologii w badaniu stosunków czesko-ruskich w średniowieczu przez współczesnych historyków.

Андрей Стасюк
(Ивано-Франковск)

ДОМИНИКАНЦЫ И ФРАНЦИСКАНЦЫ НА СТРАНИЦАХ ГАЛИЦКО-ВОЛЫНСКОЙ ЛЕТОПИСИ

Данная статья посвящена упоминаниям о францисканцах и доминиканцах на страницах Галицко-Волынской летописи. Анализируя отдельные части источника, нам удалось выделить несколько интересных эпизодов, связанных с орденами Братьев Меньших и Братьев Проповедников. Попадание оригинальной информации о доминиканцах и францисканцах на страницы летописи можно рассматривать сквозь призму миссионерской деятельности этих же орденов в галицко-волыньских землях во второй половине XIII в.

История Галицкой и Волынской земель XIII в. очень тесно связана с политическими, социально-экономическими и культурными процессами, происходившими в Центральной и Восточной Европе на протяжении всего Средневековья. Поэтому западнорусский источник, освещающий события 1201–1292 гг., известный в науке как *Галицко-Волынская летопись* [далее: *ГВЛ*], хранит на своих страницах интересные известия по истории Венгрии, Польши, Чехии, Литвы, Латвии, Словакии, Германии и Австрии.

Неотъемлемой частью летописи являются статьи, посвященные различным церковным вопросам, в том числе и межконфессионального или экуменического характера. в частности *ГВЛ*, кроме православных иерархов, клириков, монахов, церквей и монастырей, неоднократно упоминает представителей католического духовенства, а также некоторые латинские сакральные памятники Центрально-Восточной Европы. Среди наиболее важных сообщений, касающихся католических духовных лиц, на страницах русского нарратива следует отметить упоминания о Папе Римском Иннокентие IV (1244–1254), епископах Вероны, Торуня, Риги, Камея-Поморского, Оломоуца, Зальцбурга, Аквилеи, а также о папском легате аббате Опизо из Меццаны (? – после † 1254), магистре Добжиньского ордена крестоносцев – монахе-рыцаре Бруно (? – после † 1238).

В *ГВЛ* также находим известия о Доминиканском и Францисканском

орденах. В частности, исследуемый источник под 1207 г. упоминает св. Елизавету Тюрингскую (1207–1231) – дочь венгерского короля Андрея II (1176–1235), которая после смерти своего мужа, ландграфа Тюрингии Людовика IV (1200–1227), приняла францисканский габит третьего чина. Данное упоминание в русской летописи касается помолвки между дочерью короля Андрея II – Кунегундой (Елизаветой) и тюрингским ландграфом Людовиком: „и да дщерь свою. за Лонокрабовича. за Лоудовика. бѣ бо моужь силенъ. и помощникъ братоу ее. юже нынѣ стоу нарѣчаюѣ. именемъ Альжьббитъ. преднеѣ бо има еи. Кинска. много бо послоужи. Бѣви. по моужи своемъ и стоу нарѣчають”¹.

Весьма лояльное по своему содержанию упоминание о представительнице династии Арпадов – св. Елизавете, в котором акцентируется особое внимание на ее святости и служении Богу, вероятно, сформировалось в галицко-волинском источнике в один из периодов сближения Романовичей с венгерскими монархами. Канонизация св. Елизаветы Тюрингской состоялась 25 мая 1235 г., а уже 14 октября того же года Даниил Романович (1202–1264) присутствовал при коронации венгерского короля Белы IV (1206–1270). Таким образом, информация о св. Елизавете могла быть почерпнута летописцем от кого-то из окружения князя, из числа тех, кто пребывал с Даниилом в Венгрии. Но все же, наиболее подходящим моментом для фиксации на страницах *ГВЛ* информации такого характера нам кажется период 1246–1247 гг., когда между Даниилом Романовичем и Белой IV был заключен союз. Посредником в сближении галицко-волинского князя и венгерского короля выступил номинант Романовичей на Киевскую митрополию епископ Кирилл, известный позже как митрополит Кирилл II (1247–1281). Русско-венгерский союз был скреплен династическим браком между сыном Даниила – Львом Даниловичем (ок. 1228–1301) и дочерью Белы – Констанцией (? – † после 1287), который, по предположению Леонтия Войтовича, освятил сам митрополит Кирилл II².

Из летописи известно, что венгерский король за помощь в налаживании политических контактов с Романовичами обещал митрополиту-номинанту поддержку в его путешествии в Никею: „яко проведоу тѣ оу Гръкы с великою чѣстью”³. Следует предположить, что протекция Белы IV, вероятно, касалась утверждения кандидатуры Кирилла Константинопольским патриархом на Киевскую митрополию. Венгерский монарх вполне мог положительно повлиять на данный процесс, ведь его жена – Мария Ласкарис (1206–1270) была дочерью византийского императора Феодора I Ласкариса (1204–1221)⁴.

¹ *Ипатьевская летопись*, [in:] *Полное Собрание Русских Летописей*, т. 2, Москва 1962, стб. 880; *Галицко-Волинский летопис. Дослідження. Текст. Коментар*, за ред. М. Котляра, Київ 2002, с. 79.

² Л. Войтович, *Князь Лев Данилович*, Львів 2012, с. 35–36.

³ *Ипатьевская летопись*, стб. 809; *Галицко-Волинский летопис*, с. 110, 263. в древнерусском языке „чѣсть” означало честь, внимание, уважение, прославление, благоволение, преимущество, достоинство, см.: И. Срезневский, *Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникам*, т. 3: *Р-Я и Дополненія*, Санкт-Петербург 1912, с. 1571–1573.

⁴ А. Майоров, *Русь, Византия и Западная Европа: Из истории внешнеполитических и культурных связей XII–XIII вв.*, Санкт-Петербург 2011, с. 697.

Венгерская королева Мария сыграла заметную роль в экуменических переговорах между Никеей и Апостольской столицей. Этот факт отметил сам Папа Иннокентий IV в своей булле от 30 января 1247 г., адресованной „*Dilectae filiae illustri Reginae Hungariae*” („Любимой дочери, светлейшей Королеве Венгрии”), где понтифик произнес благодарность Марии за ее заслуги в деле церковной унии. Интересно, что посредниками между королевой и Папой были двое францисканцев – провинциальный министр Венгрии Яков и брат Роман (*Jacobo Ministro Provinciali et Romano Ordinis Fratrum Minorum Hungariae*)⁵.

Факт выполнения миноритами дипломатических функций от имени венгерских монархов подтверждает наличие монахов этого Ордена при королевском дворе. Особое отношение венгерских монархов к францисканцам подчеркивается связями представителей династии Арпадов с Орденом Братьев Меньших. Например, кроме уже упомянутой св. Елизаветы, к миноритскому сообществу принадлежали две дочери Бела IV – св. Кинга (1234–1292) и св. Йоланта (1244–1298), которые были кларисками. Также личными исповедниками короля были два францисканца – Роман и Павел, а позднесредневековая миноритская хроника – *Краткая хроника Братьев Меньших (Compendium Chronicarum Fratrum Minorum)* – называет Бела IV францисканским терциарием⁶.

Учитывая представленные выше аргументы, предполагаем, что информация о св. Елизавете Тюрингской могла попасть в „интеллектуальную среду” галицко-волыньских земель через митрополита Кирилла II, неоднократно встречавшегося с королем Белой IV, в окружении которого пребывали представители Ордена Братьев Меньших. Поэтому не исключено, что русский иерарх во время переговоров с венгерским королем мог общаться с духовными лицами из числа францисканцев, способными проинформировать его о набожной жизни св. Елизаветы – родной сестры Бела IV.

Практически на протяжении всего XIII в. в *ГВА* встречаются известия о польских княгинях, которые имели непосредственное отношение к женскому миноритскому ордену кларисок: княжне Гримиславе (1189–1258), бл. Саломее (1211–1268) и св. Кинге. Эти упоминания поданы в политическом контексте, соответственно авторы летописи не подчеркивают их принадлежность к миноритской общине. Например, галицкая королева Саломея упомянута в источнике в начале XIII в. как дочь Лешка Белого (1184–1227). Также краковские княгини Гримислава и Кинга упоминаются как жены своих мужей – князей Лешка и Болеслава Стыдливого (1226–1279) соответственно⁷.

Более интересные известия о францисканцах и доминиканцах упомянуты в *ГВА* под 1279 и 1286 гг. в частности под 1279 г. летописец, описывая смерть

⁵ *Bullarium franciscanum romanorum pontificum constitutiones, epistolas, ac diplomata continens tribus ordinibus minorum, clarissarum, et poenitentium a seraphico patriarcha Sancto Francisco*, vol. 1, fr. J. B. Constantii, fr. J. H. Sbaraleae, Romae 1759, p. 446–447.

⁶ *Compendium Chronicarum Fratrum Minorum. Scriptum a Patre Mariano de Florentia*, „Archivum Franciscanum Historicum. Periodica publication trimestris”, 2, 1909, 2, p. 457.

⁷ *Ипатьевская летопись*, стб. 720, 731, 800, 821.

краковского князя Болеслава Стыдливого, назвал местом его вечного упокоя церковь Св. Франциска в Кракове: „положиша е во цр̄квы ст̄го Францишка. в городѣ Краковѣ”⁸. Аналогично, под 1286 г. русский книжник упоминает о смерти Лешка Черного (ок. 1241–1288) и, соответственно, о его захоронении в краковском костеле Св. Троицы: „и тако положиша тѣло его во Краковѣ городѣ во цр̄квы ст̄вы Тр̄цѣ”⁹. Интересно, что описи смертей других польских правителей, которые сохранились на страницах летописи, не имеют такой детальной информации о месте погребения того или иного князя. Даже смерть близкого союзника Романовичей, мазовецкого князя Конрада (1187–1247), отображена в *ГВЛ* без выше приведенных подробностей¹⁰. Важно также, что названные сакральные сооружения Кракова являют собой не что иное, как монастырские костелы Ордена Братьев Меньших (Св. Франциска с Ассизи) и Ордена Проповедников (Св. Троицы).

Большинство польских нарративов XIII–XIV вв. при фиксации смерти выше указанных князей также не упоминают места их захоронения¹¹. Данная информация отображена только в анналах краковских францисканцев – *Rocznik franciszkański krakowski* (конец XIII в. – только Болеслав) и в труде Яна Длугоша (вторая половина XV в. – Болеслав и Лешко)¹². Понятно, что поскольку *Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae* Длугоша написаны во второй половине XV в., то места захоронения краковских князей были известны польскому историку из более ранних источников – не исключено, что русского происхождения¹³. В свою очередь, соотношение сообщений о смерти и местах последнего упокоя Болеслава Стыдливого и Лешка Черного, согласно краковских францисканских анналов и *ГВЛ*, нуждается в более детальном рассмотрении.

Ключевой вопрос – откуда авторы, составители или редакторы *ГВЛ* почерпнули такую оригинальную информацию? По нашему мнению, в западнорусский нарратив сведения могли попасть через францисканских или доминиканских миссионеров королевства Руси. Свообразным подтверждением этого тезиса являются источниковедческие исследования „редакций или повестей” *ГВЛ*. Согласно новейшим исследованиям, последняя часть летописи, где находятся интересующие нас эпизоды, была отредактирована при дворе волынских князей –

⁸ Ibidem, стб. 880.

⁹ Ibidem, стб. 897.

¹⁰ Ibidem, стб. 754, 810, 855.

¹¹ *Rocznik kapitulny krakowski*, [in:] *Monumenta Poloniae Historica* [далее: *MPH*], т. 2, wyd. A. Bielowski, Lwów 1872, s. 815; *Rocznik Traski*, [in:] *MPH*, т. 2, s. 845, 852; *Rocznik Miechowski*, [in:] *MPH*, т. 2, s. 883; *Kalendarz krakowski*, [in:] *MPH*, т. 2, s. 939; *Spominki gnieźnieńskie*, [in:] *MPH*, т. 3, Lwów 1878, s. 43; *Spominki poznańskie*, [in:] *MPH*, т. 3, s. 52; *Rocznik Świętokrzyski*, [in:] *MPH*, т. 3, s. 76; *Rocznik Małopolski*, [in:] *MPH*, т. 3, s. 179–181, 184; *Rocznik Kujawski*, [in:] *MPH*, т. 3, s. 206–207; *Rodowód książąt polskich*, [in:] *MPH*, т. 3, s. 282; *Zdarzenia godne pamięci*, [in:] *MPH*, т. 3, s. 308.

¹² *Rocznik franciszkański krakowski*, [in:] *MPH*, т. 3, s. 50; J. Długosii, *Annales seu Cronicae incliti regni Poloniae*, vol. 4: *lib. VII–VIII*, Varsaviae 1975, p. 206–207, 252–254.

¹³ В одной из своих работ Дариуш Домбровский убедительно обосновал возможность использования *ГВЛ* Длугошем, см.: D. Dąbrowski, *Czy Jan Długosz pisząc siódmą księgą „Annalium” korzystał z Kroniki halicko-wołyńskiej lub źródła jej pokrewnego*, „Ruthenica”, 3, 2004, s. 150–185. Поэтому не исключено, что информацию о смерти и захоронении Лешка Черного польский хронист заимствовал именно из русской летописи.

Владимира Васильковича (ок. 1250–1288) и Мстислава Даниловича (? – † после 1292)¹⁴. Также существует мнение, что отдельные части концовки *ГВА* могли быть уложены при перемышльском епископе Мемноне, а возможно, что и при участии самого владыки¹⁵.

Такие варианты формирования концовки *ГВА* сохраняют возможность попадания подробных описей смерти и погребений краковских князей на страницы русской летописи через латинских миссионеров.

Во времена правления Владимира Васильковича (1269–1288) во Владимире-Волынском поселилось много последователей латинского обряда, которые упомянуты в летописи как „Нѣмци”. В частности под 1268 г. фигурирует владимирский вельможа Маркольт („Маркольтъ же Нѣмѣчинъ”)¹⁶, удостоившегося принять на ужин князей Василька Романовича (1203–1269), Льва Даниловича и Войшелка Миндовговича (ок. 1225–1268). В 1287 г. летопись информирует о немецких горожанах во Владимире: „мѣстичѣ Роусци и Нѣмцѣ”¹⁷. Также в рассказе о погребении владимирского князя Владимира Васильковича в 1288 г. летописец среди скорбящих об усопшем упомянул немцев: „и тако плакавшеса над нимъ . все множество . Володимерчевѣ . моужи и жены и дѣти . Нѣмци . и Соурожьцѣ и Новгородци . и Жидове плакоуса”¹⁸. в то же время, присутствие католического духовенства в Перемышле и Галиче подтверждается археологическими источниками¹⁹ и подкрепляется исторической традицией перемышльских францисканцев²⁰. В 1288 г. для доминиканцев и в 1291 г. для францисканцев Папа вновь подтвердил буллу *Cum hora undecima*, направленную к латинским миссионерам в странах Востока, где упоминаются земли русинов²¹.

Поэтому считаем, что вероятность попадания в *ГВА* информации о местах захоронения Болеслава Стыдливого и Лешка Черного, вместе с единичными названиями францисканского и доминиканского костелов Кракова, при посредничестве миноритов или братьев-проповедников вполне правдоподобна. Такие выводы дают нам основания предполагать о существовании

¹⁴ Галицько-Волинський літопис, с. 55–59.

¹⁵ А. Генсьорський, *Галицько-Волинський літопис (Процес складання; редакції і редактори)*, Київ 1958, с. 51, 54–56.

¹⁶ *Ипатьевская летопись*, стб. 868.

¹⁷ *Ibidem*, стб. 905.

¹⁸ *Ibidem*, стб. 920.

¹⁹ Б. Томенчук, *Давній Галич в історії Церкви (XII – початку XVII ст.)*, „Вісник Прикарпатського університету”, 3, 2000, с. 3–12; Ю. Лукмський, *Архітектура Княжого Галича XIII ст.*, [in:] *Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі. Матеріали міжнародної наукової конференції 29–30 листопада 2007 р. Львів*, Львів 2008, с. 370–371; О. Мельничук, *Стародавній Галич в історії католицької Церкви XII – XIV ст. (за археологічними даними)*, [in:] *Галицька митрополія в історії європейського християнства. Матеріали міжнародної наукової конференції. Галич, 14 травня 2009 року*, Галич 2009, с. 242–244; *Przemysł wczesnośredniowieczny*, red. nauk. E. Sosnowska (серія: *Origines Polonorum*), Warszawa 2010, s. 346–347.

²⁰ *Vitae Episcoporum Premisliensium ritus latini, tam que in manuscripto anno 1744 continentur, additis super hisce notitiis ex aliis rerum polonicarum scriptoribus, quam abhinc usque ad praesentia tempora succedentium. Adnexae etiam sunt observationes super origine episcopatum latinorum in Russia, et amplitudine limitibusque modernarum dioecesium ritus latini in Galicia*, Viennae, 1844, s. 6–7.

²¹ *Regesta Pontificum Romanorum*, vol. 2: 1198–1304, ed. A. Potthast, Berolini 1874, p. 1840, №. 22788; *Bullarii franciscani epitome sive summa bullarum in eiusdem bullarii quattuor prioribus tomis relatarum addito supplemento*, ed. D. Reuter, vol. 4, Apud Claras Aquas 1908, p. 278–280.

непосредственных или косвенных контактов между авторами летописи и латинскими миссионерами в галицко-волынских землях во второй половине и конце XIII в.

Процесс формирования и попадания „францисканской” или „доминиканской” информации на страницы *ГВА*, в основном, осуществлялся на фоне политических событий XIII в. В отдельных случаях авторами или редакторами летописи подчеркивается религиозный аспект того или иного известия. Поэтому допускаем, что сообщения данного рода могли попасть в текст летописи через прямые или косвенные контакты галицко-волынской „интеллектуальной среды” с францисканскими или доминиканскими монахами.

*

Andriy Stasyuk, *The Dominicans and Franciscans on the pages of the Galician-Volhynian chronicle*

This article is devoted to the records about the Franciscans and Dominicans on the pages of *the Galician-Volhynian chronicle*. Analyzing some parts of the source, we were able to identify several interesting episodes related to the Order of Friars Minor and the Friars Preachers. Including of the original information about the Dominicans and Franciscans to the chronicle can be seen through the prism of the missionary activity of these orders in the Galician-Volhynian lands in the second half of the 13th c.

*

Andriy Stasyuk, *Dominikanie i Franciszkanie na kartach Latopisu halicko-wołyńskiego*

Niniejszy artykuł poświęcony jest analizie informacji o zakonach Dominikanów i Franciszkanów, zamieszczonej w *Latopisie halicko-wołyńskim*. Badając poszczególne części źródła udało się wyróżnić kilka ciekawych epizodów, związanych z działalnością minorytów i kaznodziejów. Obecność oryginalnych informacji o zakonnikach na kartach *Latopisu halicko-wołyńskiego* można wytłumaczyć działalnością misyjną wspomnianych zakonów na ziemiach halicko-wołyńskich w drugiej połowie XIII w.

Marcin Grała
(Kraków)

KSIĄŻĘ-MNICH. WIZERUNEK ŚWIĘTEGO WŁADCY PRAWOSŁAWNEGO NA PRZYKŁADZIE MICHAŁA ALEKSANDRO- WICZA

Jednym z wybitniejszych władców twerskich w wieku XIV był zmarły w 1399 r. Michał Aleksandrowicz. w latopisach zachowały się dwa warianty opisu jego ostatnich dni, które książę spędził w zaciszu klasztornej celi. Zasadnicza różnica między tekstami polega na wykazaniu ostatniej woli władcy odnośnie do przekazania władzy. Wariant nowogrodzko-sofijski akcentuje tendencję decentralizacyjną, w której każdy z synów księcia Michała otrzymał odpowiednie udziały, a lokalne bojarstwo stało na straży ustalonego porządku. Wariant rogosko-symeonowski z kolei, podkreśla naczelną rolę najstarszego z synów. Bliższa analiza porównawcza obu tekstów wykazuje, że relacja faworyzująca Iwana Michajłowicza znacznie bardziej uwypukla cechy świętości jego ojca, które zaznaczyły się szczególnie w jego umiłowaniu życia mniszego. Autorytet świętego władcy był konsekwentnie budowany w oparciu o kościelną hierarchię, której znaczenie w wariancie alternatywnym wyraźnie pomniejszono.

Pod koniec XIV w. z areny dziejowej Rusi Północno-Wschodniej odeszły trzy niewątpliwie wielkie postacie. W roku 1389 zmarł Dymitr Iwanowicz, pogromca wojsk Mamaja z Kulikowego Pola, w roku 1392 zakończył swoje życie ojciec piętnastowiecznego monastycyzmu ruskiego – św. Sergiusz z Radonieża, a w roku 1399 zmarł ostatni z wielkich władców twerskich – Michał Aleksandrowicz. Pamięć o nich została utrwalona w poświęconych im utworach biograficznych. O władcy moskiewskim opowiada *Słowo o życiu wielkiego księcia Dymitra Iwanowicza*¹. Utwór ten, obok dzieł tzw. cyklu kulikowego, wychwala księcia jako obrońcę wiary, który z mieczem w rękę stał na straży prawosławia. Dodając do tego opis wielu cnót i przykładowego życia

¹ *Слово о житии великого князя Дмитрия Ивановича*, [in:] *Библиотека литературы древней Руси* [dalej: *БЛДР*], т. 6: *XIV – середина XV века*, ред. Д. С. Лихачева, Л. А. Дмитриева, А. А. Алексева, Н. В. Поньрко, Санкт-Петербург 2005, с. 206–227.

małżeńskiego z Eudoksją, autor dzieła kreuje wizerunek władcy niemal świętego². Obszerny typowo hagiograficzny *Żywot Sergiusza Radoneżskiego*³ pokazuje świętość mnicha i ideał życia monastycznego. Zachowane w latopisach fragmenty *Żywota Michała Aleksandrowicza*⁴ reprezentują natomiast typ opowieści, starający się niejako łączyć idee zawarte w dwóch wyżej wspomnianych utworach.

Problem funkcjonowania pomnika literackiego poświęconego Michałowi Aleksandrowiczowi jest bardzo złożony. Utwór ten nie stanowi bowiem jednolitego dzieła, lecz jego poszczególne elementy rozsiane są na kartach różnych latopisów. Wyróżnić można trzy zasadnicze elementy *Żywota Michała Aleksandrowicza*. Pod rokiem 1402 w *Тверском сборнике* umieszczone jest *Предисловие летописца княжения тверскаго благоверных великих князей тверскихъ*. Jest to tekst patetyczny, bogaty w symbole i kwieciste porównania, który w założeniu autora ma wprowadzić czytelnika w utwór pisany ku czci Michała Aleksandrowicza. Następnie tekst przechodzi do zwięzłego opisu dziejów księstwa twerskiego w czasach, w których urodził się książę Michał, a relacja o jego życiu urywa się niespodziewanie w roku 1363⁵. Trzecim i najprawdopodobniej odrębnym od poprzednich elementem jest opis ostatnich dni życia księcia Michała Aleksandrowicza⁶.

Relacja poświęcona śmierci księcia twerskiego i poprzedzających ją wydarzeń powstała zapewne na krótko po zgonie władcy. Autor konstruując ów tekst musiał zastosować elementy typowe dla pochwały panującego, ale w życiu Michała Aleksandrowicza brakowało wyrazistych wydarzeń, które mogłyby stanowić jakiś zasadniczy motyw przewodni opowiadania. Nie był zmarły książę uczestnikiem wydarzeń na miarę bitwy na Kulikowym Polu. Mało tego – uwarunkowania polityczne tego okresu spowodowały, że twerski władca częściej występował jako sojusznik Złotej Ordy, niż jako jej zagorzały przeciwnik. W relacjach z chanami daleko mu było do postaw heroizmu i bezkompromisowości jego świętego przodka Michała Jarosławowicza. Stąd, być może, przy opisie śmierci Michała Aleksandrowicza skupiono się na popularnym wówczas na Rusi aspekcie monastycznym. Popularność życia mniszego na Rusi przełomu XIV i XV w. wiązała się przede wszystkim z charyzmatyczną postacią św. Ser-

² Н. К. Гудзий, *История древней русской литературы*, Москва 1966, с. 244–247.

³ *Житие Сергия Радонежского*, [in:] БЛАДР, т.6, с. 254–411.

⁴ *Житие Михаила Александровича*, [in:] Б. М. Клаос, *Избранные труды*, т. 2: *Очерки по истории русской агиографии XIV–XV вв.*, Москва 2001, с. 207–218.

⁵ *Летописный сборник именуемый тверскою летописью*, [in:] *Полное Собрание Русских Летописей*, [dalej: ПСРА], т. 15, Санкт-Петербург 1863, с. 463–470.

⁶ O funkcjonowaniu utworu pisanego, poświęconego Michałowi Aleksandrowiczowi informowali przede wszystkim: В. Ключевский, *Древнерусския жития святыхъ как исторический источник*, Москва 1871, с. 177–180; А. Н. Насонов, *Летописные памятники Тверского княжества. Опыт реконструкции тверского летописания с XII до конца XV в.*, Известия Академии Наук СССР, VIII серия. Отделение Гуманитарных Наук, 10, 1930, с. 742–745; Б. И. Дубенцов, *К вопросу о так называемом „Летописце княжения Тверскаго“*, „Труды Отдела Древнерусской Литературы“ [dalej: ТОДРА], 13, 1957, с. 118–157; В. А. Кучкин, *Тверской источник владимирского полехрона*, [in:] *Летописи и хроники*, Москва 1974, с. 111; Я. С. Лурье, *Житие Михаила Александровича*, [in:] *Словарь Книжников и Книжности Древней Руси* [dalej: СККДР], вып. 2, ч. 1, отв. ред. Д. С. Лихачев, Ленинград 1988, с. 299–301; Б. М. Клаос, *Избранные труды*, т. 2, с. 208–217; Е. Л. Конявская, *О Повести о Михаиле Александровиче тверском в новгородской карамзинской летописи*, „Древняя Русь: вопросы медиевистики“, 1 (11), 2003, с. 107–108; Еадем, *Ранняя повесть о преставлении Михаила Александровича тверского*, „Древняя Русь: вопросы медиевистики“, 3 (17), 2004, с. 70–86; Еадем, *Похвала князю: повести о Михаиле Александровиче тверском*, „Древняя Русь: вопросы медиевистики“, 4 (22), 2005, с. 11–13.

giusza z Radonieża. Mimo że wspomniany hagiograficzny utwór o życiu i działalności mnicha powstał ponad dwie dekady po jego śmierci⁷, już za życia ów późniejszy święty cieszył się niepodważalnym autorytetem⁸.

Michał Aleksandrowicz nie był jedynym ruskim władcą, czy też członkiem rodziny książęcej, który wstąpił pod koniec życia do klasztoru⁹. Znaczący problematyki ruskiej świętości, Georgij Fiedotow, wyróżnił nawet specjalną kategorię świętych książąt-mnichów¹⁰. Opis ostatnich dni Michała Aleksandrowicza i jego cech jako mnicha jest jednak bodajże jedynym utworem wy puklającym ten właśnie komponent w życiorysie świeckiej przecież zasadniczo postaci. O tym, że motyw ten był na Rusi wówczas popularny, świadczy chociażby krótka wzmianka o ułomowaniu życia mniszego przez Dymitra Iwanowicza w poświęconym mu utworze: „Землю Рускую управляше, на престоле сѣдѣаше, яко пѣщеру в серади дръжаше”¹¹.

Opis ostatnich dni i śmierci Michała Aleksandrowicza w zaciśniętej celii znany jest w dwóch pochodzących mniej więcej z tego samego czasu wariantach. Pierwszy, według Borysa Klossa, zdradzający cechy twórczości Epifaniasza Mędrca, znajduje się w *Latopisie Nowogrodzkim IV* oraz w *Latopisie Sofijskim I*¹². Drugi, napisany prawdopodobnie przez archimandrytę Cyryla, można odnaleźć w latopisach *Rogoskim* i *Symeonowskim*¹³. Bardziej sceptyczna, co do przypisywania konkretnego au-

⁷ Н. Ф. Дробленкова, *Житие Сергия Радонежского*, [in:] СККАР, ч. 1, с. 330; В. А. Кучкин, *Дмитрий Донской и Сергей Радонежский в канун куликовской битвы*, [in:] *Церковь общество и государство в феодальной Руси. Сборник статей*, отв. ред. А. И. Калбанов, Москва 1990 с. 114–115. Р. Г. Скрынников, *Государство и церковь на Руси XIV–XVI вв. Подвижники русской церкви*, Новосибирск 1991, с. 43.

⁸ O ogromnym szacunku, jakim mnich z Radonieża cieszył się za życia świadczą zarówno niebudzące większych wątpliwości badaczy informacje z samego *Żywota*, jak i inne źródła niezwiązane w żaden sposób z utworem hagiograficznym. W dziele Epifaniasza Mędrca znajduje się informacja o wizycie posłów z Konstantynopola, którzy przelali Sergiuszowi dary i gramotę od patriarchy Filoteusza (*Житие Сергия*, с. 354–356). Nie budzi też wątpliwości obecna w dziele, poświęconym Sergiuszowi i utworach cyklu kulikowego, informacja o błogosławieństwie danym przez świętego Dymitrowi Iwanowiczowi przed bojem z wojskami Mamaja (inna rzecz, że najprawdopodobniej informacja ta dotyczyła bitwy nad Wożą, a nie starcia na Kulikowym Polu), zob.: Ibidem, с. 372–374; *Сказание о мамеевом побоище. Основная редакция*, [in:] *Сказания и повести о куликовской битве*, отв. ред. Д. С. Лихачев, Ленинград 1982, с. 30–31; В. А. Кучкин, *Дмитрий Донской*, с. 103–119; Wymownym świadectwem autorytetu Sergiusza był także fakt, iż za jego poręczeniem biskup Dionizy Suzdalski został uwolniony z aresztu, w którym znalazł się z powodu sporów z Mitjajem (*Рогожский Летописец*, [in:] ПСРА, т. 15, изд. 2, Петроград 1922, с. 127–128; Г. М. Прохоров, *Повесть о Митяе. Русь и Византия в эпоху куликовской битвы*, Ленинград 1978, с. 79–80). Poparcie Sergiusza z Radonieża miało być także gwarancją sukcesu dla Cypriana, który jechał do Moskwy objąć po zmarłym Aleksym tron metropolitalny, zob.: *Послание митрополита Киприана игуменам Сергию и Феодору*, [in:] БЛАР, т. 6, с. 412–423. Sergiusza z Radonieża zapraszano na książęce dwory, aby uświetnić ważne uroczystości rodzinno-religijne. Świętobliwy mnich był m.in. obecny na chrzcinach syna Włodzimierza Andrzejewicza, Iwana oraz Piotra, który był potomkiem Dymitra Iwanowicza (М. Д. Прислков, *Троицкая летопись. Реконструкция текста*, Санкт-Петербург 2002, с. 421, 429). Pełnił także istotne funkcje dyplomatyczne, z których wymienić można choćby próbę pojednania Dymitra Iwanowicza z Olegiem Riazańskim w 1385 roku (*Рогожский Летописец*, с. 151).

⁹ Na kartach *Latopisu Troickiego* w okresie panowania Michała Aleksandrowicza wymienione są m.in. takie postacie: żona wielkiego księcia Iwana Iwanowicza – Aleksandra, która w klasztorze przyjęła imię Maria, jej wnuk Iwan Dmitrowicz (brat wielkiego księcia Wasyla), który wstąpił do klasztoru przyjmując imię Józef. Bardzo znanym przykładem jest także żona Dymitra Dońskiego, Eudoksja (imię klasztorne Eufrozyna). Oprócz moskiewskiej rodziny książęcej źródło wspomina także o zonie Andrzeja Konstantynowicza, Wasylisie (Teodorze) oraz o Dymitrze Konstantynowiczu, który zmarł jako mnich Teodor (М. Д. Прислков, *Троицкая летопись*, с. 381, 443, 465, 414, 426–427).

¹⁰ G. Fiedotow, *Święci Rusi (X–XVII w.)*, Białystok 2002, s. 75.

¹¹ *Слово о житии*, с. 212.

¹² *Житие Михаила Александровича*, с. 207; *Новгородская и псковская летописи*, [in:] ПСРА, т. 4, Санкт-Петербург 1848, с. 359–360; *Псковская и софийская летописи*, [in:] ПСРА, т. 5, Санкт-Петербург 1851, с. 251; Е. Л. Коняевская, *О Повести о Михаиле*, с. 107–108.

¹³ *Житие Михаила Александровича*, с. 210; *Рогожский Летописец*, с. 168–174; *Симеоновская летопись*, [in:] ПСРА, т. 18, Москва 2007, с. 144–148.

torstwa utworom Elena Koniawska, zaproponowała określenia: *Powieść I* – dla wariantu nowogrodzko-sofijskiego oraz *Powieść II* dla relacji rogosko–symeonowskiej¹⁴. Oba warianty przedstawiają wspólny ciąg wydarzeń, który rozpoczyna się przybyciem posłów z Konstantynopola. Następnie znajduje się opis peregrynacji przywiezionej z Bizancjum ikony i zorganizowanej przez księcia uczty. Opowiadanie zamyka wizyta władcy w soborze katedralnym oraz wstąpienie do klasztoru, gdzie władca umarł jako mnich Mateusz. Wymienione tu wydarzenia są w obu wariantach różnie przedstawione i zaakcentowane. Zasadnicza różnica między nimi polega na tym, że wariant nowogrodzko-sofijski przedstawia testament Michała jako podział ojcowizny na rzecz wszystkich synów. Druga relacja natomiast informację tę pomija, akcentując przekazanie władzy tylko na rzecz najstarszego z synów – Iwana. Analizując oba warianty warto zwrócić uwagę na inne, mniej dobitne rozbieżności, wśród których ciekawa jest ta, iż w relacji rogosko-sofijskiej znacznie bardziej uwypuklono cechy pobożności, niemalże świętości władcy-mnicha.

Zasygnalizowaną różnicę zauważyć można już przy relacji dotyczącej powrotu posłów twerskich z Bizancjum. Relacja nowogrodzko-sofijska rozpoczyna się od wiadomości o ciężkiej chorobie księcia, który był świadomy swej rychłej śmierci¹⁵. Informacja o przybyciu posłów przekazana została w sposób lakoniczny, bez zbędnych szczegółów. Dowiadujemy się z niej, że do Tweru powróciło poselstwo, w skład którego wchodził protopop Daniło. Celem wysłanej uprzednio do Konstantynopola ekspedycji było przekazanie jałmużny, co jest zgodne ze wzmiankami z innych latopisów o tym, jak metropolita Cyprian w okresie oblężenia Konstantynopola przez Turków w roku 1398 mobilizował poszczególnych książąt ruskich do okazania Bizancjum stosownej pomocy¹⁶. Powracający posłowie przywieźli księciu dary od patriarchy, wśród których znajdowała się ikona przedstawiająca sąd ostateczny.

Wariant drugi powrót posłów opisuje znacznie dokładniej. z relacji można się dowiedzieć, że w skład poselstwa wchodził Daniło (przy imieniu którego zaznaczono, że był naczelnym prezbiterem cerkwi św. Michała) i Kaloan, którzy zostali wysłani do Konstantynopola przed dwoma laty. Cel podróży został objaśniony bardziej szczegółowo. O ile w wariacie pierwszym napisano, iż posłowie pojechali do Bizancjum „с мылостынею”¹⁷, to wariant drugi posiada wzmiankę: „посланным сущим от благороднаго Царюграду зѣло съ многым имѣниемъ къ святѣи православнѣи и апостольствѣи церкви, къ царю же и патриарху, яко же обычаи бѣ ему и многаси посылати презжде”¹⁸. Zdanie to pokazuje przede wszystkim ogromną wagę przedsięwzięcia, które dotyczyło spraw kościoła powszechnego. Michał Aleksandrowicz

¹⁴ Е. Л. Конявская, *Ранняя повесть*, с. 70.

¹⁵ „Разболѣся князь великий Михаило Александровичъ Тверскій по Госпожинѣ дни, и бысть ему болѣзнь тяжка, изнемагааше добръ, уже и грамоты духовныя повелѣ писати, уже бо мало владѣаше собою” (*Житие Михаила Александровича*, с. 208).

¹⁶ *Лѣтописный сборникъ именимый патриаршею или никоновскою лѣтописью*, [in:] *ПСРА*, т. 11, Санкт-Петербург 1897, с. 168.

¹⁷ *Житие Михаила Александровича*, с. 208.

¹⁸ *Ibidem*, с. 212.

przedstawiony został jako władca dbający o sprawę cerkwi apostołskiej, który przekazał na jej cele, jak podkreśla źródło, wielki dobytek. Ciekawe jest to, że autor (kompilator) użył słowa „имѣние”, które oznacza mienie, dobytek, a więc niejako całość zebranego majątku¹⁹, a nie tak jak w wariancie pierwszym „милостыня” oznaczająca jałmużnę²⁰, coś co zbywa i jest dane z łaski jako akt miłosierdzia wobec słabszego. Istotne jest także to, że autor zaznaczył motywację władcy twerskiego, który uczynił ów gest hojności, ponieważ taki był obyczaj. Ta ostatnia uwaga niejako podkreśla przywiązanie księcia do tradycji. Otóż Michał Aleksandrowicz, mimo dobrze znanych na Rusi kłopotów Bizancjum, pozostał wierny i lojalny cesarzowi i patriarsze. Jest to wyraźnie odmienne od kiełkującego w Moskwie separatyzmu i prób ideologicznego wyzwolenia się spod zwierzchnictwa Konstantynopola²¹. Zgodnie z relacją autora wariantu drugiego, postawa wierności i hojności została przez cesarza i patriarchę zauważona i doceniona i dlatego znad Bosforu przysłano do Tweru wspomniane „bezценne dary” z ikoną „sądu ostatecznego” na czele.

Choć oba warianty sobie nie przeczą i przekazują czytelnikowi tę samą informację o powrocie z Konstantynopola posłów, to wyraźnie widać, iż wariant obecny w latopisach zwodu rogosko-symeonowskiego znacznie bardziej uwypukla postać Michała Aleksandrowicza jako idealnego władcy prawosławnego. Relacja ta podkreślała, że pomoc finansowa wysłana została z Tweru na potrzeby kościoła powszechnego, że władca twerski w swej hojności wykazał się wielką gorliwością oraz przywiązaniem do tradycji. Z wariantu nowogrodzko-sofijskiego tak wyrazistego obrazu władcy wprost wyczytać się nie da. Tendencja ta zauważalna jest także w innych częściach utworu.

Przybycie posłów z darami spowodowało, że w Twerze rozpoczęły się uroczystości związane z peregrynacją ikony, a głównym ich inicjatorem był schorowany władca. Wariant nowogrodzko-sofijski zaznacza, że władca „повелѣ владыцѣ Арсению съ вѣмъ сборомъ, съ игумены и попы, и съ диаконы, и съ кресты, и с кадилы и свѣщами срѣти честно святыю икону ту и пиети молбены”²². Jak widać to właśnie z polecenia księcia zmobilizowano niemal całe lokalne duchowieństwo, które z czcią przywitało wnoszoną do miasta ikonę. Uroczystości spowodowały, że schorowany Michał Aleksandrowicz „встабѣ от постеля своа, аки забывъ болезнь свою [...] обновися яко орель уностыю” i rozpoczął prywatną adorację ikony w swej nadwornej świątyni pod wezwaniem św. Michała. Relacja ta pokazuje jak książę zadbał o to, aby uroczystości nabrały odpowiedniego, wyjątkowego charakteru. Autor nie negując religijności władcy, który prywatnie mimo ciężkiej choroby adorował ikonę, pokazuje

¹⁹ И. И. Срезневский, *Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникам*, т. 1, Санкт-Петербург 1893, с. 1194–1195; А. Зноско, *Словник цerkiewнословіансько-польски*, Białystok 1996, s. 131.

²⁰ И. И. Срезневский, *Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникам*, т. 2, Санкт-Петербург 1902, с. 165; А. Зноско, *Словник*, s. 165.

²¹ Mniej więcej w tym okresie na tle relacji z Bizancjum doszło do konfliktu między Cyprianem a Wasylem Dmitriewiczem. Władca moskiewski zrezygnował ze wspominania w liturgii cesarza bizantyńskiego, zob.: Е. Голубинский, *История Русской Церкви*, т. 2, Москва 1900, с. 345–346; J. Meyendorff, *Byzantium and the Rise of Russia. a study of Byzantino-Russian relations in the XIV century*, Cambridge 1981, p. 254–257; Р. Г. Скрынников, *Крест и корона. Церковь и государство на Руси IX–XVII вв.*, Санкт-Петербург 2000, с. 100.

²² *Житие Михаила Александровича*, с. 208.

go bardziej jako gospodarza i organizatora ceremoniału. Fragment ten przedstawia logiczny porządek rzeczy. Prawosławny władca dba o sprawy kościelne, w jego działaniach przebijają troska o wartości duchowe swoje i swoich poddanych, ale sprawowanie liturgii i kultu leżało w gestii posłusznego władcy duchowieństwa. W tym miejscu utworu pojawia się kolejna istotna różnica między obydwoma wariantami, która uwidaczniać się będzie w następnych częściach tekstów. Jest nią degradowanie roli duchowieństwa jako siły politycznej.

W drugim wariantcie opis peregrynacji przywiezionej z Bizancjum ikony po raz kolejny podkreśla religijność i gorliwość władcy. Fragment ten przepełniony jest opisami dotyczącymi przeżyć wewnętrznych księcia. Gdy Michał Aleksandrowicz dowiedział się o tym, że posłowie z Konstantynopola zbliżają się do Tweru nakazał im, aby póki co, nie wchodzili do miasta. Pretekstem dla tej decyzji była różna, pociągająca: „И бысть яко же сиймъ приближающимся ко граду, повелѣ благодарныи и да не внидутъ въ градъ вечеру сушу”²³. Michał Aleksandrowicz oddał się całonocnej, emocjonalnej modlitwie, podczas której złożył Bogu obietnicę wstąpienia do monasteru. Wstrzymanie posłów i gorąca modlitwa poprzedzały uroczystości religijne, po których książę miał zamiar wstąpić na nową, anielską drogę życia monastycznego. Noc spędzona na modlitwie jawi się jako duchowe przygotowanie do tych wydarzeń i decyzji, które miały wkrótce nastąpić. W odróżnieniu od wariantu poprzedniego Michał Aleksandrowicz przedstawiony został przede wszystkim jako człowiek głębokiej pobożności i modlitwy.

Również inaczej niż w relacji nowogrodzko-sofijskiej wskazano na rolę polityczną duchowieństwa, a w szczególności biskupa Arseniusza. Na drugi dzień do księcia Michała przybyli synowie i bojarzy. Przyszli „къ нему обычнаго градскаго ради управления”. Władca nie przyjął nikogo, lecz wezwał do siebie biskupa Arseniusza i obaj rozmawiali na osobności (наединѣ). Wtedy to Michał Aleksandrowicz przekazał władcy swą chęć wstąpienia do klasztoru. Przekazanie takiej informacji, będącej *de facto* abdykacją władcy, w pierwszej kolejności biskupowi było wyrazem zaufania, ale i podkreśleniem istotnej roli politycznej biskupa. Gdy władca i wладыка zakończyli rozmowę, rozpoczęły się uroczystości ku czci ikony. Początkowo ceremonii przewodniczył miejscowy eparcha, a książę był jej biernym uczestnikiem. Biskup z liczną asystą duchowieństwa oraz wiernymi ze świecami, lampionami i pieśniami przywitali przywiezioną z Bizancjum ikonę. Bardzo emocjonalnie („со слезами и радостю”) przywitał obraz także książę Michał, który nawet na pewien moment zastąpił biskupa w czynnościach liturgicznych. Władca twerski pełen wzruszenia, spontanicznie wydekłamał słyszana przez wszystkich modlitwę pochwalną. Następnie Arseniusz z polecenia władcy poprowadził procesję do będącej kaplicą dworską cerkwi św. Michała²⁴, gdzie dalej prowadzono modlitwy, w których książę „частыми въздыханми сердца и многими слезами молящися и благодаряще Господа Бога”²⁵.

²³ Ibidem, s. 212.

²⁴ O książęstwie charakterze cerkwi pw. św. Michała mówi *Latopis Troicki*: „ии срѣте икону ту на дворѣ своемъ у церкви святого Михаила” (М. Д. Приселков, *Троицкая летопись*, s. 451).

²⁵ *Житие Михаила Александровича*, s. 214.

Po uroczystościach poświęconych ikonie „sądu ostatecznego” nastąpiła przygotowana przez księcia uczta. Jej opis w wariacie nowogrodzko-sofijskim stanowi decydujący element opowiadania. Opis uczty jest znacznie bardziej szczegółowy niż w relacji alternatywnej. Michał Aleksandrowicz nakazał organizację wielkiej uczty („пир великий”), na którą zaproszono dygnitarzy kościelnych i świeckich z biskupem twerskim na czele, a oprócz nich – ubogich, chorych i kaleki. Taki sposób organizacji uczty, gdy oprócz dygnitarzy kościelnych zaproszono biednych, słabych, chorych i cierpiących, których potem sownie obdarowano, w pewien sposób przypomina ideał uczty ewangelicznej. Było to więc niejako przedłużenie liturgii związanej z ikoną „sądu ostatecznego”. Podczas posiłku książę uniżenie prosił zebranych o przebaczenie win, wszystkim okazywał głęboki szacunek i sam, mimo niedomagania spowodowanego chorobą, obsługiwał przy stole. Po skończonej uczcie (albo w trakcie jej trwania) doszło do wartego podkreślenia podziału zebranych. Gdy książę pożegnał się z uczestnikami uczty „отпусти я”, część z uczestników uczty odeszła z żalem i smutkiem. Zaraz potem Michał Aleksandrowicz dokonał wymownego pouczenia skierowanego do swych dzieci: „И учаше дѣти своя, веля им имѣти обычаа блага, боголюбие и милостыню, правду, мужество, цѣломудрие и братолюбие, и заповѣда имь брату чтити и любити, а старѣишаго брата всѣм слушати”²⁶. Są to wytyczne natury moralnej, w których podkreślono naczelną rolę najstarszego z synów – Iwana, ale pouczenie o braterskiej miłości, prawdzie i powściągliwości skierowane było do wszystkich braci. Poglądy faworyzujące decentralizację władzy uwypuklone zostały w następnym zdaniu, w którym władca prosił bojarów: „А вы, брагье моа боляре, воспоминайте моим дѣтемь чтобы в любви, яко же указах имь”²⁷. Wyraźnie widać, że Michał Aleksandrowicz spodziewał się ewentualnych sporów synów o władzę i w bojarstwie widział siłę mogącą stabilizować sytuację wewnętrzną po swojej śmierci. Fragment powyższy wskazuje, że po uczcie w otoczeniu księcia zostali członkowie rodziny i bojarzy, a więc grono to opuścili m.in. duchowni, co zgadza się z sygnalizowaną już tendencją omawianego wariantu do niwelowania znaczenia tej grupy.

Po pouczeniu wobec synów i prośbie do bojarów znajduje się zasadnicza informacja odróżniająca w istocie jeden wariant od drugiego: „И раздѣли их комуждо их часть отчины. Сыну Ивану и его дѣтемь, Александру и Ивану, – Тферь, Нови Городок, Зубцев, Радиллов, Вьбрынь, Опоку, Вертязинь, а Василию и Борису и его сыну Ивану – Кашинь, Коснятинь. А сыну Феодору два городка Микулина и с волостми, и яко же написах грамоту духовня, по чему княжити и жити, и „не преступати моего слова и моя грамоты духовныя”²⁸. Bezdiskusyjnie źródło dowartościowuje pozycję Iwana i jego synów, którzy z woli Michała Aleksandrowicza otrzymali stołeczny Twer i główne grody księstwa. Ale wspomniano też wprost o udziałach innych Michajłowiczów – Wasyla i Teodora. Ponad to relacja wkłada w usta księcia Michała napomnienie, aby nie łamać jego postanowień. Cały powyższy fragment pokazujący uczkę, pouczenie potomstwa oraz podział państwa, do dotychczasowego wizerunku

²⁶ Ibidem, c. 208.

²⁷ Ibidem.

²⁸ Ibidem, c. 208–209.

władcy – dobrego organizatora i gospodarza, dodał kilka istotnych cech. Przede wszystkim podkreślono ukrytą do tej pory postawę głębokiej pobożności i pokory władcy, który zorganizował wymowną w swej symbolice ucztę. Opisem tym omawiana redakcja w swej tendencji zbliżyła się do wariantu zводу rogosko–symeonowskiego. Jednakże opisana w tej relacji uczta kończy uroczystości religijne, a ogłoszenie woli władcy odnośnie do podziału władzy ma charakter czysto polityczny. Michał Aleksandrowicz swoje decyzje ogłosił w otoczeniu rodziny i bojarów. Opisywana następnie wizyta księcia w soborze katedralnym ma charakter prywatny i nie wnosi do opowiadania nic znaczącego poza wskazaniem miejsca pochówku władcy.

Wariant rogosko-symeonowski wspomina o uczcie i również podkreślając zaproszenie chorych, słabych i ubogich traktuje ją jako przedłużenie liturgii. Nie mniej brakuje jej szczegółowego opisu, co byłoby naturalnym uzupełnieniem kreowanego w tym wariantcie wizerunku rozmodlonego, religijnego władcy. Akcja wydarzeń została natychmiast przeniesiona do soboru katedralnego. Autor zrobił wszystko, aby nie wspomnieć o podziale państwa i roli bojarów. W tym bowiem miejscu tekst omawianego wariantu objawił odrębną do przedstawianej w relacji alternatywnej tendencji decentralistycznej, linię faworyzowania Iwana Michajłowicza, jako jedyne spadkobiercy władzy po ojcu. Zaraz po uczcie uroczystość religijna była kontynuowana i przeniesiona (odbyła się procesja) do katedralnego soboru św. Zbawiciela: „Повелѣ же несоша пред нимъ святую икону въ соборную церковь Святого Спаса, самъ же радуясь, въ слѣд ея грядяше”²⁹. Tam na prawo od ołtarza zainstalowano ikonę przywiezioną z Konstantynopola oraz odczytano błogosławieństwo od patriarchy. Następnie książę wyszedł ze świątyni głównymi drzwiami („красные вроты”) i oznajmił licznie zebranym tłumom podjęte przez siebie decyzje. Michał Aleksandrowicz wedle źródła wypowiedział do ludu takie słowa: „Братие мои и дружина, добрии сынове Тѣхърстии! Мнѣ Господь Богъ доселѣ повелѣ быти в вас, нынѣ же простите мя, и се вы оставляю любимаго и старѣйшаго сына моего Иоанна, да будетъ вы князь в мене мѣсто, вы же любовь имѣте к нему, яко же и ко мнѣ, и онъ о Бозѣ да блюдетъ вас, яко же и азъ”³⁰. Decyzja księcia odnośnie do wyznaczenia syna Iwana na następcę nie wywołała żadnej konsternacji. Lud pogrążył się jedynie w smutku i żałobie z powodu odejścia tak wielkiego władcy, którego nazywano uosobieniem wolności i orłem strzegącym swego gniazda. Książę po publicznym przekazaniu władzy odszedł do monasteru świętego Atanazego³¹. Ogłoszenie ostatniej woli władcy odbyło się publicznie, w trakcie podniosłej liturgii, w oparciu o autorytet Cerkwi.

Ostatnim aktem opisywanych wydarzeń jest pobyt władcy w klasztorze. Wariant nowogrodzko-sofijski zawiera bardzo krótką informację o klasztornym etapie życia księcia, którego postrzyżono na mnicha imieniem Mateusz. Książę–mnich zmarł po siedmiu dniach pobytu w monasterze. Autor na koniec wychwalał jego pobożność, bogobożność i sprawiedliwość.

²⁹ Ibidem, c. 214.

³⁰ Ibidem, c. 214.

³¹ O funkcjonowaniu w Twerze takiego monasteru do roku 1723 informuje П. Стровъ, *Списки иерарховъ и настоятелей монастырей российской церкви*, Санкт-Петербург 1877, c. 472.

Znacznie obszerniej pobyt księcia w monasterze przedstawia wariant rogosko-symeonowski. Autor kwiecieście rozwodzi się nad tym jak to władca, którego sława sięgała dalekich krain, który znany był z czynów wojennych, porzucił władzę i przybył do monasteru, aby pokornie prosić biskupa Arseniusza o postrzyżyny na mnicha. w ten sposób dawny władca stał się prostym mnichem Mateuszem, który z pokorą pomagał innym braciom z monasteru. Gdy zaś wzmagająca się choroba zaczęła przybliżać perspektywę rychłej śmierci książę pospiesznie poprosił biskupa o schimę, której władcy z radością udzielił byłemu władcy³². Postrzyżyny i schima pokazują, że twerski władca odznaczający się w klasztorze pokorą, starał się osiągnąć pełnię mniszego życia. Pobyt Michała-Mateusza w klasztorze trwał osiem dni. Oprócz pokory podkreślono, że władca-mnich doceniał wartość modlitwy. Przeczuwając swoją śmierć, zadbał, aby po zgonie odprawiono w jego intencji sorokust³³, a w chwili zgonu na osobistą prośbę Michała-Mateusza, przy jego łóżu dwóch współbraci czuwało na modlitwie i śpiewało nabożne pieśni. Autor zaznaczył, że dawny sławny książę umierał „тихо и кратко”³⁴.

Następna część wariantu symeonowsko-rogoskiego przedstawia uroczysty pogrzeb władcy-mnicha, na którym zgromadzili się licznie zebrani mieszkańcy Tweru oraz duchowieństwo pod przewodnictwem biskupa Arseniusza. Jak podkreślił autor „godne szacunku” („честное его тело”) ciało zmarłego pochowano w katedrze, obok grobów jego przodków. Centralnym punktem pogrzebu był płacz i lament najstarszego z synów zmarłego – Iwana Michajłowicza, który jako jedyny (oprócz biskupa Arseniusza) z tłumu rozżalonych uczestników uroczystości nie pozostał postacią anonimową. Nowy władca widząc jak lud umiłował jego zmarłego ojca zadeklarował kontynuowanie jego działalności politycznej, czym zdołał uciszyć żalobę i smutek po księciu Michale. Ostatnie zdania poświęcone zmarłemu księciu-mnichowi określają go mianem cerkiewnego fundatora, podpory i spokoju, tego, który oswobadza niewolników, odwiedza chorych i przyodziewa nagich, karmi i obdarza opieką sieroty³⁵.

Porównanie obu wariantów utworu opisującego śmierć i ostatnie dni życia Michała Aleksandrowicza pokazuje, że relacja faworyzująca postać Iwana Michajłowicza posiada wyraźną tendencję podkreślania „świętości” jego ojca. Zbudowany został schemat, w którym Iwan jest synem niemal świętego władcy. Wola przekazania mu władzy jest więc wolą świętego. Jest to decyzja przemodlona i poparta wewnętrznymi przeżyciami. Istotne jest to, że budowany w utworze wizerunek idealnego władcy prawosławnego opierał się na autorytecie biskupa Arseniusza, którego kult rozpoczął się w Twerze stosunkowo wcześniej. w informacjach wariantu nowogrodzko-sofijskiego rola władcy i lokalnego duchowieństwa jest konsekwentnie pomniejszana. Nie sposób nie zauważyć tu echa walk o władzę po śmierci Michała Aleksandrowicza³⁶. Najstarszy z synów Iwan, bardzo szybko rozpoczął akcję centralizacyjną, a postawa biskupa Arseniusza w tych działaniach raczej wskazywała na sprzyjanie planom Iwana. Porównanie obu wariantów

³² *Житие Михаила Александровича*, s. 215.

³³ Jest to forma nabożeństwa w intencji zmarłego, odprawiana w ciągu 40 dni od jego śmierci (A. Znosko, *Słownik*, s. 323).

³⁴ *Житие Михаила Александровича*, s. 215.

³⁵ *Ibidem*, s. 216–217.

³⁶ Zob.: Э. Кляуг, *Княжество Тверское (1247–1485)*, Тверь 1994, s. 258–262.

utworu jest przykładem zmagania na polu ideologicznym. Wyraźnie widać, iż jest to próba wytłumaczenia porządku rzeczy, w którym Iwan Michajłowicz został jedynym władcą twerskim, w oparciu o autorytet woli świętego ojca i powagę Prawosławnej Cerkwi.

*

Marcin Grala, *Prince – the monk: the image of the orthodox ideal ruler on the example of Mikhail Alexandrovich*

One of the outstanding Tver rulers of the 14th c. was the Prince Mikhail Alexandrovich died in 1399. In the chronicles preserved two versions of stories about his last days, which the prince devoted to the monastic life. The main difference between the texts is in the will of the prince about the succession of the throne. Novgorod-Sofia variant of the chronicle emphasizes the decentralization tendency, according to which each of the sons of Prince Michael received its own land, and the local boyars were intended to maintain this order. Rogosko-Simeon version of the chronicles, in turn, suggests about the main role of the eldest Prince son. The comparative analysis of the both texts shows that the description of the leading of Ivan Mikhailovich rather more emphasizes the sanctity of his father, marked by love to the monastic life. The authority of the holy ruler logically is built on the example of the church hierarchy, the absence of which significantly affects on the alternatively variant.

*

Марчин Граля, *Князь-монах: образ идеального православного правителя на примере Михаила Александровича*

Одним из выдающихся тверских правителей XIV в. был умерший в 1399 г. князь Михаил Александрович. В летописях сохранились два варианта предания о его последних днях, которые князь посвятил монастырской жизни. Главная разница между текстами заключается в завещании князя о престолонаследовании. Новгородско-софийский вариант летописи подчеркивает тенденцию децентрализации, согласно которой каждый из сыновей князя Михаила получил собственный удел, а местное боярство было призвано поддерживать этот порядок. Рогожско-симеоновский вариант летописи, в свою очередь, говорит о главной роли старшего сына князя. Сравнительный анализ обоих текстов показывает, что описание первенства Ивана Михайловича гораздо больше подчеркивает святость его отца, отмеченную через любовь к монастырской жизни. Авторитет святого правителя логически построен на примере церковной иерархии, отсутствие которой значительно сказывается в альтернативном варианте.

Ona Orlovaitė
(Kaunas)

REFLECTIONS OF HELENA IVANOVNA LIFE IN THE ACCOUNT BOOKS OF ALEXANDER JAGIELLON COURT

In the year 1495 the marriage was arranged between the Grand Duke of Lithuania Alexander Jagiellon and Helena, the daughter of the Grand Prince of Moscow Ivan III. It was intended to consolidate the peace treaty between the in-war countries. This article examines the every-day life of Helena as the Grand Duchess of Lithuania, the daughter of Ivan III, in the way it is reflected in the account books of Alexander Jagiellon court. This source encompasses almost the whole period of Helena as the wife of Alexander, until his death in 1506. Helena's status in the Grand Duchy of Lithuania is poorly explored, thereby the analysis of her appearance in the account books, reflections of the financial state and daily expenditures would open some new perspectives on her life in the Grand Duchy of Lithuania.

At the turn of the 15th and 16th c. the great tensions between Lithuania and Muscovia were visible and their international relations could be described as very dynamic and diversifying. Since the beginning of Muscovite-Lithuanian wars the Grand Duchy of Lithuania faced with defence-problems which led it to start diplomatic correspondence. It was intended to make conditions for a cease-fire and to stabilize the status quo at the borderland of the countries. In case to certify the recently signed peace-treaty there was an idea to the Grand Duke [further: gdL] Alexander (1461–1506, GDL since 1492, the Polish-Lithuanian king since 1501) given to set a marriage with Helena of Moscow, the daughter of Ivan III Vasilyevich (22.I.1440–27.X.1505). The negotiations started in the late 1493, this process is clearly visible in *Acta Magni Ducatus Lithuaniae*¹, in the way how Alexander had raised the question to Ivan III, their correspondence, negotiations about the terms and conditions of the marriage, which had been raised by the Grand Prince of Moscow, and the accords made.

Regarding the course of the negotiation, it could be estimated as successful only

¹ *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 5: (1427–1506). Užrašymų knyga 5*, ed. A. Baliulis, A. Dubonis, D. Antanavičius, Vilnius 2011.

with some provisions. First of all, Alexander pledged not to force Helena to get baptized as a Catholic², as well as to set certain conditions which would help to enable proceeding the Orthodox retinue, the people of the Grand Duchess court: „Мы, Александръ, [...], дали есмо сесь нашъ листъ брату своему и тстю Иоану, [...], на то, што за мене даль свою дочерь Елену, и намъ его дочери не нудити к римьскому закону, деръжати еи свои греческу законъ”³. Along with this, he bonded to ensure the maintenance of Helena by donating courts to her and building the Orthodox Church⁴ in the territory of the Grand Duchy of Lithuania. Successful negotiations with Ivan III of Russia were an assumption for making the connections amidst the Muscovy and Lithuanian courts stronger, however it gave good conditions to the ruler of Moscow to interfere the court of the Grand Duke of Lithuania and his everyday-life issues in the great extent since the sanctions of the arrangement had been approved. According to Fryderyk Papée, despite the success of the marriage itself, even at the early stage of agreements validity one could have raised doubts regarding the strength of the pax⁵.

On the contrary, Alexander and his own court have not been easy to get provoked. There were particular instruments found to control and oversee the interference of Ivan III to the states issues in a way. While forming the court of his spouse, Alexander was able to assign there courtiers loyal to him. As one could see the tendency, some of his loyal, long-term subordinates were assigned to the court of the Grand Duchess Helena, in a way as intermediates between the courts and the countries both. For an instance, Ivan Semenowich Sapieha who used to serve in the court of the gdL until 1498 became a chancellor of Helena since 1503, according to Krzysztof Petkiewicz⁶. He also has been marked in the account books of Alexander officiating in the same position too (in year 1502 though)⁷. Even so, the dynastic union between Lithuania and Muscovy was weak since Ivan III kept organizing military campaigns to the GDL, and the truce should be assumed more as an exception than a rule during the reign of Alexander Jagiellon. One needs to stress, that this case of dynastic union vectored to the Great Duchy of Moscow [further: gdM] was the last of its kind of Jagiellon dynasty, later marriage arrangements between these two countries were not considered anymore.

Helena was the fourth daughter of Ivan III of Russia and his second wife – Sophia Palaiologina, born on the 19th of May, 1476. After the marriage was set, at the beginning of the year 1495 she had come to Vilnius with her retinue and got married to the gdL Alexander. In 1501, when he got elected the king of Poland, Helena was not crowned because of her dependence to the Orthodox confession. Nevertheless, during the Alexander’s reign she was active in developing of the relations between the GDL

² Ibidem, no. 310, 319, 322, 323, 325, 326, 331.

³ *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 5: (1427–1506). Užrašymų knyga 5*, ed. E. Banionis, Vilnius 1993, no. 80.

⁴ Ibidem, no. 326.

⁵ F. Papée, *Aleksander Jagiellończyk*, Kraków 2006, p. 21.

⁶ K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka. Studia nad dziejami państwa i społeczeństwa na przełomie XV i XVI wieku*, Poznań 1995, p. 24–25.

⁷ *Lietuvos Didžiojo Kunigaikščio Aleksandro Jogailaičio dvaro sąskaitų knygos (1494–1504)*, ed. D. Antanavičius, R. Petrauskas, Vilnius 2007, p. 289.

and Moscow, one can find the personal letter of Helena to her father asking to stop the on-going war with the GdL⁸. After the death of GdL she stayed in Lithuania as a widow duchess and was tried to be used as an intermediate by the Sigismund I the Old, during the conflict with Vasiliy III, the GdM. The negotiation had been unsuccessful and determined the isolation of the grand duchess. She died in 1503, January 24th, and was buried in the Cathedral of Theotokos, Vilnius. The grand duchess Elena Ivanovna is known as a highly-educated, a perceptive woman, who knew the canon as a king's wife well – after the wedding with Alexander she practiced a life-style of a European woman, which she demonstrated by her own appearance, as well as the court retinue reflected that.

In the manuscripts of the given period some fragments of Elena's arrival to Vilnius were registered, nevertheless they are laconic: the composition of the retinue, which had brought Helena from Moscow, accompanying delegation are described, also the majestic greeting next to Vilnius, the marriage, the rewarding and deflation of the Muscovian delegation⁹. The documents are giving a glimpse to the travelling court of the grand duchess, which is going to be explained further on the text, it does not reflect her everyday-life as such though.

In much greater extent, however, this aspect is being presented in the account registers of Alexander Jagiellon court. Nevertheless, even if all three manuscripts have been used to note the money transactions, they all are different: the chronologic boundaries, regarding to the records at the beginning of the books, they have three different authors too – chief scribes Erasmus (Vitellius) Ciolek, Stanislaw Kowarski and Stanislaw Milanowski. According to the date, *the first Account Registered* was started the earliest of all, in 1494, and until 1498 the records had been made sporadically; it recorded these transactions, which were related to him personally. To the contrary, *the Third Register*, recorded by Stanislaw Milanowski, is exceptional in the realms of informational quantity and well organized structure. He chose a comparably simple way of registering records by grouping them to expenditures and inflows only. This, the third register, had been started the latest, in October, 1499 and was used until the August, 1504. From the other two books, *the Second* one distinguishes by the wide chronologic boundaries; it would be hard though to claim any of organizational advantages of it. This register was made by Stanislaw Kowarski and involves records since March, 1498, to August, 1504. It has one distinctive feature from all the mentioned books made by Erasmus Vitellius, prepostor of Vilnius – a compact list of records related to estimates, accountings and debts of the court. Nevertheless, *the Second Register* is solely dedicated to military issues and it contains no records related to the GdL Helena.

Regarding *the Account Register* generally, one could see the image of the travelling court state of Helena. Most of the time the duchess used to travel along with Alexander, although one can find cases when she used to leave the place later than the king,

⁸ *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 5: (1427–1506)*, Vilnius 2011, no. 511.

⁹ *Ibidem*, no. 319, 324, 327.

or used to stay residing in Vilnius¹⁰. During the king's Alexander's stays on the military campuses there were no records about Helena. This tendency is clearly visible in *the Second Account Book*, because of its dedication to the military affairs. Nonetheless, the itinerary from the manuscripts could be distinguished anyway: the grand duchess of Lithuania travels from Grodno in 1498, stays in Trakai and Vilnius, and then comes to Grodno again (3.XII). In 1499 she stays majorily in Vilnius, and at the end of the year goes to Novogrodek and to Brest. The next year Helena moves from the latter town to Bielsk, later on – to Vilnius, Minsk, Smalnėnai (Smolnyany)¹¹, Polotsk, Drūkšiai. In year 1501 she visits Odelsk, and in 1502 – Novogrodek, later on – Vilnius, Minsk and Vilnius again. In years 1503 and 1504 Helena visits Grodno and Lenchica pro rata only. The itinerary supports the idea of Helenian court travelling along with Alexander for the most of the time researched. The grand duke ought to visit his realms in the late Middle Ages, on purpose to keep his authority renewed, which could be the case regarding the movement of the spouses. Since the beginning of Alexander's reign as a king in 1501, travelling around the countries became a habit, thereby the geographic boundary of Helenas court expanded.

Considering the Account Books altogether, one needs to say, that it does provide only a minor amount of information on Helenas court. Only several officers are mentioned as for example, a treasurer Jan, a chancellor Sapieha. In 1500 there is also a hofmeister (*ochmistr* in Polish) marked. Therefore, the account register gives us a glimpse of the attendant personnel of Helena – one can find the names as doctor Stepan, cabman Trepka, as well as housemaids: Andrius Ivanovskis, Ivaszko, Kniazik, Macka, Janek and the maids sometimes called „chambermaids” too. The latter ones had some hierarchy too – there was the Old lady (*stara pani* in Polish, *domina*¹²) Janova, and a nine extra maids in the account books altogether. It seems so, that the attendant personnel and its composition in the long-term was rather stable and fixed. Thereby, it is important to note, that one can see the tendency of doing service by families, as both spouses served as housemaids – there is an example of the couple, Maria and Janek, who got 1 kopa 15 groats (*grossi* in Latin) to cover the expenses while on their way home¹³. One can make an assumption here, that the court of Helena was well-known to her in person – were long-term subordinates, therefore the nobles used to take care of their own personell.

Regardless the expenditures for the personnel, one can find some special costs dedicated to the grand duchess exceptionally – some specific cases of these purchases are dedicated to the dress of Helena uppermost. First of all, there are the so-called „ribbons” (*vittae* in Latin)¹⁴, hats, footwear, jewellery, a silver goblet (*kubek*)¹⁵ and many other minor things as tablecloths, etc. Additionally one records the wine, bought com-

¹⁰ *Lietuvos Didžiojo Kunigaikščio Aleksandro*, p. 75.

¹¹ According to the itinerary, the town could be called *Smalėnai*, *Smolany* in Polish.

¹² *Lietuvos Didžiojo Kunigaikščio Aleksandro*, p. 222.

¹³ *Ibidem*, p. 297.

¹⁴ *Lietuvos Didžiojo Kunigaikščio Aleksandro*, p. 23, 27, 39, 43, 53, 71.

¹⁵ The goblet was gotten from the clerk in Vilnius, and was given to the Grand Duchess afterwards, probably as a gift. *Lietuvos Didžiojo Kunigaikščio Aleksandro*, p. 265.

monly for the royal family, and regarding the accounts it was obviously more popular than vodka on the table. It is also clear, that one cannot find all the records related to Helena's court – the majority of the commodities used to be bought by Alexander and used for the needs of both courts, as an example could be named such articles as provisions, clothing, luxuries or jewellery. Also one can find the abundance of the spices, wine, and beer used, the common court was provided by the various entertainers as for the drums, trumpets, harps, a flute, which implies an assumption on the diverting culture functioned in the common court. The features of the Western court are shown by the appearance of the midgets¹⁶. All in all, sporadic records for Helena's manor give an opportunity to guess about the convergence or an infusion of her court into the court of Alexander.

The last but not the least group of the records is the fiscal relations between the court of the grand duke and his wife, regarding the scope of her income use. There were several cases recorded, where the treasury of Alexander was supplemented by the grand duchess Helena, from couple of tens to the several of hundreds *kopa* of groats¹⁷. The inflow was used to cover daily expenses rather than the payments to the mercenary army of the state. It is important to note, that the expenses used to be named as debts mostly, as well as it is an exception to find the grand duchess disposing money-in-hand on her own.

To sum up, Helena in the court of the GDL was an active figure, regarding her appearance in the account books of Alexander Jagiellon. The records related to the everyday, cultural and especially financial issues show, that she was not only a spouse of the Grand Duke, but also made an impact on the life of the state. Nevertheless, since the records about her are still laconic and Helena is researched mostly because of her marital status among the historians, it is clear though, that the everyday-life of the duchesses and queens of GDL is a perspective research object for future examination. The situation at present-day needs to be improved, nonetheless, the financial documents could be considered as a base while trying to reconstruct some of those aspects.

*

Ona OrlovaitĚ, *Życie Eleny Iwanowny w świetle ksiąg rachunkowych dworu Aleksandra Jagiellończyka*

W roku 1495 zostało zawarte małżeństwo między Wielkim Księciem Litwy Aleksandrem Jagiellończykiem i Heleną, córką Wielkiego Księcia Moskwy Iwana III. Miało ono na celu umocnić pokój między dwoma wojującymi krajami. Niniejszy artykuł bada aspekty życia codziennego Heleny jako Wielkiej Księżnej Litwy, córki Iwana III, w sposób, który został przedstawiony w księgach rachunkowych dworu Aleksandra Jagiellończyka. Źródło to pozwala prześledzić prawie cały okres, w którym Helena była

¹⁶ Ibidem, p. 225, 315.

¹⁷ Ibidem, p. 17, 75, 221, 285, 303, 305.

żoną Aleksandra, aż do jego śmierci w 1506 r. Status Heleny jako Wielkiej Księżnej Litewskiej jest słabo zbadany, zatem analiza jej wizerunku w księgach rachunkowych, odbijających stan finansowy i codzienne wydatki, umożliwi nowe perspektywy badawcze w kontekście jej życia w Wielkim Księstwie Litewskim.

*

Она Орловайте, Жизнь Елены Ивановны в свете счетных книг двора Александра Ягеллончика

В 1495 г. был заключен брак между великим князем литовским Александром Ягеллоном и Еленой, дочерью великого князя московского Ивана III. Этот брак был призван скрепить мирный договор между воюющими странами. в данной статье рассматривается повседневная жизнь Елены, дочери Ивана III, как великой княгини литовской, на основании счетных книг двора Александра Ягеллона. Этот источник охватывает почти весь период брака Елены и Александра, до смерти князя в 1506 г. Статус Елены в Великом княжестве Литовском плохо изучен, тем самым анализ ее появления в счетных книгах, отражение ее финансового состояния и ежедневных расходов проливает свет на ее жизнь в Великом княжестве Литовском.

Полина Скурко
(Минск)

АНДРЕЙ КУРБСКИЙ И КОНСТАНТИН ОСТРОЖСКИЙ: ОБЩНОСТЬ ИНТЕРЕСОВ И РАЗНИЦА МИРООЩУЩЕНИЙ (ПРИМЕР ДРУЖБЫ КНЯЗЕЙ-ИНТЕЛЛЕКТУАЛОВ XVI В.)

Из писем князя Андрея Курбского князю Константину Острожскому известно о дружбе между этими представителями православной элиты Великого княжества Литовского. Интересно проследить, на чём основывались данные отношения. Для этого стоит проанализировать взросление и окружение князей, их политические предпочтения, социальные симпатии и антипатии, отношение к ключевым проблемам современности. Различное восприятие чужих культур составляло основу споров между князьями: Курбский не принимал положительное отношение Острожского к протестантам, снисходительное – к мусульманам и иудеям. в то же время, важным представляется определить общие интересы и потребности (в первую очередь, борьба за сохранение православной „русской” культуры в Речи Посполитой), которые связывали Курбского и Острожского – выходцев из разных обществ – и укрепляли их дружбу.

Историкам известно о переписке князей Андрея Михайловича Курбского и Василия-Константина Константиновича Острожского. Сохранилось три письма Курбского Острожскому¹. В одном из них Андрей Курбский, сначала высказав свои претензии, сообщает: „И не престану ти воистину докучати и до смерти моей, понеже люблю тя зело”². Это признание, а также обширные сведения, почерпнутые из трёх писем, позволяют утверждать, что князей связывали тёплые,

¹ См. подробнее: В. Калугин, *Андрей Курбский и Иван Грозный: Теоретические взгляды и литературная техника древнерусского писателя*, Москва 1998, с. 71–76; П. Бабина, *Стасункі інтэлектуалаў XVI ст.: Андрэй Курбскі і Васіль-Канстанцін Астрожскі*, [ін:] *Рэха мінуўічыны*, Гродна 2012, с. 46–54.

² *Письма кн. Курбского к разным лицам*, издание Императорской археографической комиссии, Санкт-Петербург 1913, с. 62–68.

приянные чувства, искренние взаимоотношения, построенные на сочувствии и взаимопомощи³. Это редкий пример дружбы, дошедший до нас из XVI в.

Любопытно проследить, что связывало князей, на чём строилась их дружба. Для этого представляется целесообразным рассмотреть и сравнить их биографии, положение в обществе, уровень материального достатка, их отношение к культуре и религии, в том числе к другим конфессиям, а также рассмотреть основные занятия и жизненные приоритеты каждого князя.

Можно утверждать, что сходство и различие в характерах и взглядах Курбского и Острожского проистекают из их детства и условий воспитания (соответственно в московском и великолитовском обществе). Князья имели схожий детский опыт: они жили с матерями, редко видели отцов, которые часто были в военных походах (у Василия-Константина Острожского отец умер, когда тому было 4 или 6 лет)⁴. Конкретных фактов о детстве князей известно крайне мало, но мы можем основываться на общей информации о взрослении в XVI в. Так, основной воспитательный процесс происходил в возрасте 7–14 лет. Вероятно, в это время оба князя обучались чтению, причём, поскольку оба были православными, обучение происходило по одним и тем же книгам, прежде всего по *Псалтыри*⁵. Однако в традициях воспитания Великого княжества Литовского и Московского государства были различия. Вероятно, на мировосприятие и характер князей наложило отпечаток и то, кем они воспитывались и в каких условиях. Острожский до 15 лет рос при матери в зажиточной семье в замке в г. Турове (теперь – в Житковичском районе Гомельской области, Беларусь). Он был сыном уважаемого и богатого человека, гетмана Великого княжества Литовского – в то время как у Андрея Курбского рос комплекс неполноценности из-за лишения его предков элитарного статуса. Дело в том, что Ярославское княжение (в том числе и родовое имение Курба), которое держал род Курбского, было присоединено к Московскому княжеству при Иване III (1462–1505). Собственной земли у местных князей не осталось; вместо неё великие московские князья жаловали вотчину или поместье за службу, которые в любое время могли быть ими же отобраны. Большинству представителей ярославских фамилий было трудно приспособиться к тому, что приходится заново выслуживаться и повышать свой социальный статус уже в новом Московском государстве⁶.

Андрей Курбский потерял своё имущество и общественное положение после вынужденной эмиграции из Московского царства (он уехал в Великое княжество Литовское в 1564 г., опасаясь царского преследования в период опричнины; как показала последующая переписка с царём, опасения не были беспочвенными⁷).

³ А. Ивин, *Дружба*, [in:] *Философия: Энциклопедический словарь*, Москва 2004, с. 458–460.

⁴ А. Ярушевич, *Ревнитель православия князь Константин Иванович Острожский (1462–1530) и православная литовская Русь в его время*, Смоленск 1896, с. 214–215.

⁵ А. И. Филюшкин, *Андрей Курбский*, Москва 2008, с. 42–44.

⁶ *Ibidem*, с. 37–39.

⁷ *Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским*, под ред. Я. С. Лурье и Ю. Д. Рыкова, Ленинград 1979, с. 14, 104.

В Великом княжестве Литовском он получил в держание великокняжеские имения. Держание – особая форма управления на государственных землях. Державцы, как правило, назначались пожизненно за определённые заслуги либо за службу, как в данном случае. в наделенных им землях державцы не имели судебной и высшей административной власти⁸. Так, Курбский получил Кревский повет (на территории современной Беларуси), Смядынскую волость, имения в Упитском повете (современная Литва). После нескольких лет службы, в 1567 г. король отписал князю город Ковель с окрестностями (городки Вижва, Милянтовици, Вербка на территории современной Волынской области Украины) по ленному праву, то есть Курбский владел этими землями в награду за службу и мог передавать их наследникам мужского пола⁹.

Беглый московский воевода, державец государственных земель, православный ортодокс (а потому маргинал в великолитовском обществе), Курбский, чтобы уберечь свой статус и сохранить достоинство, стал подписываться „князем на Ковлю”¹⁰ – ведь тут была его резиденция, замок, который, правда, формально ему не принадлежал. Другие письма он подписывал как „князь ярославский”, что, несомненно, свидетельствовало не о желании вокняжиться в Ярославской земле, но служило для повышения престижа, замены статуса беглого воеводы и маргинала в Великом княжестве Литовском. Так, титул князя позволил Курбскому считать себя равным „некоронованному королю Руси-Украины” князю Острожскому, и представляется, что такое статусное равенство поддерживало их дружбу, поскольку без равенства и взаимоуважения дружеские отношения не существуют¹¹.

На практике о равенстве положений двух князей не приходится говорить. Василий-Константин Острожский после внезапной смерти брата в 1539 г. стал единственным наследником родительских латифундий и, по некоторым данным, являлся самым крупным землевладельцем Великого княжества Литовского, а после 1569 г. и Речи Посполитой¹². Возможности князя можно увидеть на примере построенных им замков, церквей, монастырей, его благотворительной деятельности, а также богатства его жилища. Так, он владел несколькими замками, в числе которых Острог, Дубно, Константинов, Туров, финансировал постройку каменных церквей, монастырей, в том числе в Дермани и Межиричич, мечети в Остроге. Он занимался общественной (например, спонсировал поездку митрополита Ипатия Пютия в Рим перед Брестской унией 1596 г.) и просветительской (организовал школу – так называемую Острожскую академию

⁸ В. Голубеў, *Дзяржава*, [in:] *Вялікае княства Літоўска: Энцыклапедыя*, т. 1, Мінск 2005, с. 588; Л. Бельская, *Дзяржаўца*, [in:] *Вялікае княства Літоўска: Энцыклапедыя*, т. 1, с. 589.

⁹ *Жизнь Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни*, т.1, ред. Н. Иванишев, Киев 1849, с. V.

¹⁰ *Третье послание Андрея Курбского Ивану Грозному*, [in:] *Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским*, с. 118.

¹¹ См. подробнее: К. Ерусалимский, *Представления Андрея Михайловича Курбского о княжеской власти и русских князьях IX – середины XVI века*, „СОЦІУМ. Альманах соціальної історії”, 2004, 4, с. 71–100.

¹² См. подробнее: А. Ярушевич, *Ревнитель православия*, с.154–160.

– и на свои средства содержал её¹³) деятельностью. Князь пригласил Ивана Фёдорова для организации типографии в Остроге¹⁴, за средства Острожского было напечатано одно из самых распространённых изданий в Восточной Европе XVI в. – *Острожская Библия* 1581 г.¹⁵. Богатство князя хорошо демонстрирует список того, что брали в военные походы его сыновья: 108 шкур леопардов, 13 тигровых, 28 шкурок куниц, бархатные салфетки на стол, богатый гардероб, вещи в котором прошиты золотыми нитями, украшены собольим, лисиним, горностаевым мехом¹⁶. Ещё одним наглядным эпизодом являются выборы короля Речи Посполитой 1573 г. Хоть Острожский выступал за избрание сына шведского короля Яна III Сигизмунда, но в итоге подарил новоизбранному правителю Речи Посполитой Генриху Валуа по случаю коронации пять диковинных животных – верблюдов¹⁷.

О положении князей в обществе свидетельствуют и их браки. Так, Острожский был женат на представительнице одного из крупнейших польских родов, дочери коронного гетмана, краковского воеводы и каштеляна Яна Тарновского, Софии Тарновской¹⁸. Она умерла в возрасте 36 лет, рожая пятого ребёнка, Александра (1571–1603). Интересно, что в итоге он остался единственным православным среди детей князя и умер при загадочных обстоятельствах, вероятнее всего был отравлен¹⁹.

Семейная ситуация у князя Курбского была намного сложнее. Ещё в Московском государстве он имел жену и ребёнка, которых вынужден был оставить и которые были якобы убиты Иваном Грозным²⁰. Достоверно известно о двух его браках уже в Великом княжестве Литовском: с дважды вдовой Марией Гольшанской (брак окончился громким разводом)²¹ и с молодой и небогатой Александрой Семашковной, которая родила князю детей. Совместная жизнь и развод с Марией Гольшанской осложнялись наличием у нее двух взрослых сыновей, которые несколько раз приезжали к Курбскому²². В ситуации такой „осады” (с одной стороны „ненавидные и лукавые соседи [...] хотяще ми выдрати данное ми имене [...] ради зависти, но и крови моей насытитися желающе”²³, с другой – новые родственники) поддержка и покровительство Острожского могли помочь. Поэтому разница в имущественном, а, соответственно, и в социальном

¹³ П. Кралюк, *Освітня система Острозької академії*, [in:] *Острозька академія в XVI–XVII ст. Енциклопедичне видання*, Острог 2008, с. 240–246.

¹⁴ М. Ковальський, І. Пасічник, *Острозька друкарня*, [in:] *Острозька академія в XVI–XVII ст.*, с. 280–283.

¹⁵ П. Кралюк, о. Р. Торконяк, І. Пасічник, *Біблія Острозька*, [in:] *Острозька академія в XVI–XVII ст.*, с. 43–54.

¹⁶ М. Бендюк, *Золотарство Острозьчини*, Острог 2009, с. 87.

¹⁷ Т. Кемпа, *Wasył-Konstanty Ostrogski (ok. 1524/1525–1608): wojewoda kijowski i marszałek Ziemi Wołyńskiej*, Toruń 1997, s. 71.

¹⁸ L. Podhorodecki, *Slawni hetmani Rzeczypospolitej*, Warszawa 1994, s. 65–66.

¹⁹ *Опис володінь князя Януша Острозького у південно-східній Волині 1615 року*, під ред. В. Атаманенко, Острог 2009, с. 38.

²⁰ Н. Устрялов, *Сказания князя Курбского*, Санкт-Петербург 1868, с. XV.

²¹ К. Ерусалимский, *История одного развода: Курбский и Гольшанская*, „СОЦІУМ. Альманах соціальної історії”, 2003, 3, с. 149–176.

²² *Жизнь Андрея Михайловича Курбского*, с. 10–21.

²³ А. М. Курбский, *Предисловие к „Новому Маргариту”*, [in:] *Библиотека литературы Древней Руси*, т. 11, под ред. Д. С. Лихачева, Санкт-Петербург 2001, с. 556.

положении представляется скорее положительным фактором для укрепления отношений. Ведь Острожский как самый могущественный представитель православной знати в княжестве мог защитить Курбского и от нападений соседей и других недоброжелателей, а также от конфликтов с представителями власти.

В отношениях с официальными властями и Острожский, и Курбский пользовались достаточной вольностью, что было обусловлено как общественной системой Речи Посполитой, так и социальным статусом и имущественным положением Василия-Константина, а также нереализованными амбициями бывшего князя ярославского, Андрея Михайловича. Хотя свой долг перед государством они оба выполняли старательно: Курбский и Острожский ходили в походы против набегов крымских татар в 1570-х гг. в 1568 г. (возможно, в 1569 г.), а также в 1579 г. Курбский участвовал в военных действиях против московитов. Острожский же, получив в 1558 г. должность воеводы киевского, активно занимался обороной пограничья с Московским государством, а также организацией встречных походов против татар²⁴. Если ему не удавалось их победить, как это было в 1578 г., он предпочитал откупаться, чтобы сберечь людей и имущество: „татарє маснії Острога добували і мало не добули, аж князь Васи́лій поєдна́в їх і частова́в в замку і вмі́сті з лю́дьми татарє їли і пи́ли”²⁵. Этот эпизод ярко характеризует Острожского как государственного деятеля.

Случались у обоих князей и конфликты с властью. Так, во время описи войска в 1567 г. Острожский не хотел выдавать реестр своих владений представителям великого князя и выставил только 200 человек конных и 100 пехоты, хотя должен был выставить гораздо больше²⁶. Подобный эпизод имел место и в биографии Курбского. Он проигнорировал приказ Стефана Батория в 1580 г., согласно которому в Брацлавском, Киевском, Волынском воеводствах проводился набор гайдуков. Курбский попытался не пустить королевских ротмистров, но король пригрозил отобрать имение, и князь вынужден был подчиниться²⁷.

Другой конфликт Острожского с королем Сигизмундом II Августом, произошёл в 1569 г. Так, князь, в конце концов, подписал акт о переходе четырёх украинских воеводств под власть Короны Польской. Как отмечают исследователи, переход этот не считался местными элитами трагедией: ведь институт государства не воспринимали отдельно от личности его руководителя, а в данном случае королём и великим князем оставалось одно лицо, то есть украинские воеводства по-прежнему находились под властью Сигизмунда II Августа. Тем не менее, и переход, и Люблинская уния вызывали определённые опасения. Поэтому Острожский долго не являлся на сейм для подписания документа. Видимо, это вызвало негодование и осуждение других приехавших послов, так как сам

²⁴ Т. Кемпа, *Wasył-Konstanty Ostrogski*, s. 28–30.

²⁵ „Татары, пришедшие на Масленицу, Острог осаждали и чуть не взяли, но князь Василий пригласил их в замок и угощал там, и вместе с остальными татарами ели и пили”. Цит. по: О. А. Бевзо, *Львівський літопис і Острозький літописець*, Київ 1971, с. 129.

²⁶ Т. Кемпа, *Wasył-Konstanty Ostrogski*, s. 71.

²⁷ *Жизнь Андрея Михайловича Курбского*, с. 189–190.

Василий-Константин с сожалением отмечал в письме к зятю Николаю Радзивилу Рыжему, что его к „корчмарям, подлюкам, врунам” приравниали, и пригрозил уехать в имение Рауднице в Священной Римской империи, если так будет продолжаться далее. в итоге акт о переходе под власть Короны был подписан, в обмен на обещание не отнимать привилегий у местной знати и не ущемлять права православных. Акт Люблинской унии был признан и Острожским, и Курбским, последний же был обязан Сигизмунду II лично²⁸.

Любопытно рассмотреть сложное отношение двух князей к Московскому государству. Для Курбского оно было родным, а эмиграция – вынужденной. и воевать со своими вчерашними соотечественниками он не стремился. Так, в 1579 г. князь ковельский участвовал в кампании по возвращению Полоцка. А в 1581 г. Андрей Михайлович поехал с войском короля на Псков, но доехать не смог по причине болезни. Александр Филюшкин полагает, что „болезнь” могла быть вызвана нежеланием Курбского столкнуться у псковских стен лицом к лицу со своими духовными наставниками. После этого момента о его участии в Ливонской войне ничего неизвестно²⁹.

Стоит отметить, что князя Андрея часто вызывали в Варшаву: он считался полезным советчиком по „московскому вопросу”. в 1570 г., когда распространилось известие о якобы смерти Ивана Грозного, Курбского сделали главным экспертом по переговорам с московскими боярами. Из переписки Курбского с Иваном IV известно его отношение к царю. Из второго послания следует, что князь не воспринимал его как Божьего наместника на земле и обладателя высших судебных полномочий и писал, что никто не имеет права „так претительне и многошумяще, прежде суда божия, претити и грозити”³⁰.

Острожский же Москву, судя по всему, воспринимал с достаточным уважением, ведь это было православное государство с православным правителем. Князь опосредованно общался с царём, чтобы получить *Геннадиевскую Библию*, созданную в Новгороде в 1499 г., которая нужна была для работы над *Острожской Библией*. В то же время, известно о нескольких эпизодах, ясно показывающих всю сложность отношения Острожского к Московскому государству. Так, ни на элекционном сейме 1576 г., ни на выборах короля в 1587 г. Острожский не поддержал кандидатуры московских царей. в то же время, князь осуждал авантюру шляхты Речи Посполитой с Лжедмитрием и отмечал: „То ходили на басурман, а теперь на христианина”³¹. Он стремился примирить стороны, даже организовал встречу пограничных комиссий Речи Посполитой и Москвы, но представители первой так на неё и не явились. Во время похода Лжедмитрия

²⁸ Т. Кемпа, *Wasył-Konstanty Ostrogski*, s. 48–50.

²⁹ *Жизнь Андрея Михайловича Курбского*, с. 216–217; А. И. Филюшкин, *Андрей Михайлович Курбский: Просопографическое исследование и герменевтический комментарий к посланиям Андрея Курбского Ивану Грозному*, Санкт-Петербург 2007, с. 77–87.

³⁰ *Второе послание Андрея Курбского к Ивану Грозному*, [in:] *Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским*, с. 101–102.

³¹ Т. Кемпа, *Wasył-Konstanty Ostrogski*, s. 44–45.

к Острожскому пришло посольство от московского патриарха Иова с посланием; в нем он объявлял Ажедмитрия еретиком, которому нельзя доверять, и просил князя содействовать поимке самозванца и отводу войск Речи Посполитой от Москвы. В ответ на послание вражеского государства Острожский арестовал одного из послов патриарха. История получила продолжение после убийства Ажедмитрия Гришки Отрепьева. Патриарх послал к князю Константину посла, чтоб сообщить об убийстве самозванца. Реакция была схожей: Острожский посадил посла в тюрьму, не желая контактировать с представителями вражеской стороны. Так, несмотря на вероисповедание московских правителей, Острожский воспринимал Москву как политического противника и имел в этом отношении чёткие приоритеты³².

Таким образом, московский царь для Курбского был личным врагом, а для Острожского Московское государство было врагом государства, которому служил князь. Такое отношение к Москве, вероятно, также сближало князей и способствовало их взаимопониманию.

Совершенно разным было отношение князей к представителям других конфессий. Острожского даже Ипатий Потий обвинял в „опеке над погаными“: он помогал острожским татарам, не препятствовал евреям³³, принимал у себя протестантов и католиков, более того, приближёнными князя были протестанты³⁴. Курбский, как видно из писем, презирал католиков („полуверные латины“) и ненавидел протестантов (называл их „свиньями“, а их книги „гноем“)³⁵. На этом фоне очень интересным выглядит его послание к княгине Анне Чарторьской: в нём он предлагает отправить своего сына на учёбу к иезуитам и сравнивает современных ему православных с первыми христианами, которые учились у языческих учителей, а потом возвращались домой, „как корабли, наполненные драгоценностями“³⁶. Его отношение к евреям можно увидеть на примере истории, которая произошла в Ковеле в 1569 г.: князь приказал выкопать „водяную яму“ в замке, наполнить её пивками и сажать туда евреев за долги и жалобы. в итоге жалобы на князя дошли до короля, и тот лично приказал Курбскому отпустить евреев³⁷.

В то же время князья одинаково болели за православие. Оба князя на склоне лет оказались в ситуации безысходности: у Острожского она была вызвана переходом в католичество почти всей семьи; у Курбского – эмиграцией. По утверждению психолога Виктора Франкла, отсутствие смысла существования

³² Ibidem, s. 227–230.

³³ О. Головки, *Населення міста Острога в другій половині XVI – в першій половині XVII ст.*, [in:] *Острозький краєзнавчий збірник*, вип. 4, Острог 2010, с. 62–63.

³⁴ *Второе послание Андрея Курбского князю Константину Острожскому*, [in:] *Библиотека литературы Древней Руси*, т. 11, с. 544–545.

³⁵ *Третье послание Андрея Курбского князю Константину Острожскому*, [in:] *Библиотека литературы Древней Руси*, т. 11, с. 547–549.

³⁶ *Послание Андрея Курбского княгине Чарторьской*, [in:] *Библиотека литературы Древней Руси*, т. 11, с. 538–540.

³⁷ *Жизнь Андрея Михайловича Курбского*, с. VIII.

является сильнейшим стрессом для личности³⁸. Представляется, что и Курбский, и Острожский обрели смысл жизни в культурно-просветительской деятельности и борьбе за православие в его кризисный период в Речи Посполитой. Острожский построил славяно-греко-латинскую академию – высшее учебное заведение, где могли учиться дети разного достатка и социального происхождения. Одновременно князь организовал типографию, где были напечатаны *Азбука* и *Острожская Библия* – самое распространённое издание *Библии* того времени: даже враг Курбского и Острожского Иван Грозный дарил экземпляры этой *Библии* иностранным послам³⁹. Андрей Курбский, ограниченный в средствах, организовал в своём имении Миляновичи не типографию, а кружок перевода и переписки книг: Аристотеля, Василия Великого, Григория Богослова, Иоанна Дамаскина. Для участия в переводах князь специально выучил „богомерзкую” латынь⁴⁰. Таким образом, совершенно разные по положению и мировосприятию князья сошлись на почве защиты культуры, православной в первую очередь.

Любопытно, что в 1586–1587 гг. князь Острожский претендовал на звание короля и великого князя. Как отмечал секретарь папского нунция, он считался самым богатым человеком Речи Посполитой, всеми признавался как человек разумный, искренний, открытый, щедрый и очень добрый. Однако его избранию препятствовал тот факт, что он был русином, исповедовал православие и являлся главным защитником „схизматиков”⁴¹. К сожалению, не сохранилось подобной характеристики князя Курбского. О его личности можно судить только по кратким сообщениям источников. Постоянные претензии, высказываемые Курбским в личной переписке со многими лицами, конфликты с соседями и представителями великого князя, судебная тяжба с женой, полемика с католиками, эпизод с евреями, посаженными им в пруд за долги, – всё это свидетельствует о тяжёлом характере князя, у которого, вероятно, друзей было крайне мало, а достоверно известно о наличии лишь одного.

Как видно, Курбский и Острожский различались социальным статусом и имущественным положением, однако Острожский благодаря этому выступал покровителем Курбского в сложных враждебных условиях новой „родины”. Их объединял одинаковый титул „князя”, а также взгляды на государственную власть и во многом сходилась позиция по отношению к Москве. В то же время, их отличало отношение к чужим конфессиям. Тем не менее, князья одинаково болели за православие, за развитие и сохранение православной культуры в Речи Посполитой. Курбский не только находился под опекой Острожского, он придавал больший вес православной партии последнего.

До нашего времени сохранилось мало примеров дружбы людей

³⁸ В. Франкл, *Человек в поисках смысла*, Москва 1990, с. 13.

³⁹ См. подробнее: Н. А. Мудрова, *Опись библиотеки Строгановых 1627 г.*, [in:] *Проблемы истории России*, вып. 4: *Евразийское пограничье*, Екатеринбург 2001, с. 329–340; Н. Н. Зарубин, *Библиотека Ивана Грозного: реконструкция и библиографическое описание*, Ленинград 1982, с. 10–81.

⁴⁰ А. М. Курбский, *Предисловие к „Новому Маргариту”*, с. 556–557.

⁴¹ Т. Кемпа, *Wasył-Konstanty Ostrogski*, s. 195

Средневековья и Нового времени. Отношения Курбского и Острожского – пример дружбы в среде православной элиты Великого княжества Литовского в XVI в. Исследования человеческих отношений в истории приближают не только к пониманию исторических личностей, но способствуют лучшему осознанию эпохи и ощущению исторической реальности, что кажется не менее важным.

*

Polina Skurko, Andrey Kurbsky and Constantyn Vasyl Ostrogski: commonality of interests and differences of attitude (the example of princes-intellectuals' friendship of the 16th c.)

Three letters from Prince Andrey Kurbsky to Constantyn Vasyl Ostrogski demonstrate the friendship between these representatives of the Orthodox elite of Grand Duchy of Lithuania. It's interesting to trace the reasons for this relationship. For this purpose we analyze princes' maturation and environment, their political preferences, social likes and dislikes, relating to the key issues of their time. A different perception of alien cultures was the basis of the disputes between the princes. Kurbsky didn't accept Ostrogski's positive attitude to Protestants, Muslims and Jews. At the same time it's important to identify common interests and needs which linked Kurbsky and Ostrogski who were the sons of different societies.

*

Palina Skurko, Andrzej Kurbski i Konstanty Ostrogski: wspólnota zainteresowań i różnica postaw (przykład przyjaźni książąt-intelektualistów XVI w.)

Z listów księcia Andrzeja Kurbskiego do księcia Konstantego Ostrogskiego dowiadujemy się o przyjaźni pomiędzy tymi przedstawicielami prawosławnej elity Wielkiego Księstwa Litewskiego. Ciekawe może być przesłedzenia, na jakich podstawach opierały się te stosunki. W tym celu należy przeanalizować okres dorastania i otoczenie książąt, ich poglądy polityczne, sympatie i antypatie społeczne oraz ich stosunek do kluczowych problemów ówczesnego świata. Różne postrzeganie obcych kultur było podstawą sporów między książętami: Kurbski nie podzielał pozytywnego stosunku Ostrogskiego do protestantów, oraz pobłażliwego podejścia do muzułmanów i Żydów. W tych czasach, ważne była umiejętność postawienia ponad wszystkim wspólnych interesów i bieżących potrzeb (na pierwszym miejscu walki dla ochrony „ruskiej” prawosławnej kultury w Rzeczypospolitej), które łączyły wywodzących się z różnych społeczeństw Kurbskiego i Ostrogskiego i umacniały ich przyjaźń.

Olga Moroz
(Kraków)

OBYCZAJE RELIGIJNE MOSKWCZÓW W ŚWIETLE RERUM MOSCOVITICARUM COMENTARII SIEGMUNDA VON HERBER- STEINA

Celem artykułu była próba zobrazowania obyczajów religijnych istniejących w szesnastowiecznym Wielkim Księstwie Moskiewskim na podstawie Rerum Moscoviticarum Comentarii, Zygmunta Herbersteina, austriackiego dyplomaty, pisarza i historyka. Poza analizą samego źródła, we wstępie przybliżona została sylwetka autora relacji oraz krótki opis jego poselstw wraz z charakterystycznym dla autora świata zachodniego spojrzeniem. W niniejszej pracy ukazane zostały ogólne zwyczaje, związane z wiarą Moskwiczów oraz poszczególne sfery religijności – sakramenty: chrztu, spowiedzi, komunii i małżeństwa, a także religijność codzienna, na którą składają się kwestie postu, świąt, życia po śmierci i kultu świętych.

W XVI w. zainteresowanie mieszkańców Europy Zachodniej obszarami, znajdującymi się po drugiej stronie rzeki Wisły, ustawicznie wzrastało. Z pośród coraz to liczniejszych relacji, autorów zachodnich, odnoszących się do życia codziennego na terenach wschodnich, wyłaniał się obraz Wielkiego Księstwa Moskiewskiego jako imperium, rządzonego despotyczną ręką wielkiego księcia, a później cara, gdzie poddani w bezwzględnym uwielbieniu dla swego władcy gotowi byli powierzyć mu wszelkie aspekty swego życia. Pod tym względem państwo moskiewskie jawiło się jako kraj wręcz barbarzyński, odległy rozwojem od państw europejskich, zadziwiający i przerażający odmiennością obyczajów i praw w nim rządzących. Przełomowym dziełem w spojrzeniu na Wielkie Księstwo Moskiewskie stało się *Rerum Moscoviticarum Comentarii* Siegmunda von Herbersteina. Dyplomata austriacki stworzył pracę niezwykle wnikliwą i szczegółową, opartą na bezpośrednich relacjach mieszkańców Moskwy, co uczyniło z niej dzieło wręcz unikatowe. Relacja ta w sposób doskonały ukazała europejskie spojrzenie na Wielkie Księstwo Moskiewskie jako kraj monarchii absolutnej. Pomimo iż nie był to obraz nowy, wyróżniał go z pośród prac pozostałych XVI-wiecznych twórców realistyczny pełen krytyki opis. Opierając się na swoim doświadczeniu,

nabytym podczas dwóch poselstw do Moskwy, zarysował on bardziej przejrzysty i wiarygodny obraz obyczajowości ruskiej, przejawiającej się w różnorodnych aspektach, tworząc tym niezwykle ciekawy opis obyczajów religijnych Moskwiczów w pierwszej połowie XVI w.

Baron Siegmund von Herberstein był austriackim dyplomatą, pisarzem i historykiem. Urodził się 24 sierpnia 1486 r. w Vipavie, zmarł 28 marca 1566 r. w Wiedniu. w 1515 r. wszedł do Rady Państwa, rozpoczynając tym samym karierę dyplomatyczną¹. Do roku 1553 odbył około sześćdziesiąt dziewięć misji zagranicznych, w tym dwukrotnie na Ruś, jako poseł Świętego Cesarstwa Rzymskiego. Pierwszy raz – w 1517 r., przebywał w Moskwie w celu nakłonienia Wielkiego Księcia Wasyla III Iwanowicza do podpisania ugody z Zygmuntem i Starym. Drugi raz – w 1526 r., z polecenia Ferdynanda i Habsburga wysłany został w celu zawarcia wieczystego pokoju pomiędzy Wielkim Księstwem Moskiewskim a Koroną Królestwa Polskiego. Obie długie wizyty, każda trwająca około ośmiu miesięcy, stały się wyjątkową okazją do zgłębienia kultury i obyczajowości Moskwiczów, którą Herberstein w pełni wykorzystał².

Zwieńczeniem pobytu barona w Wielkim Księstwie Moskiewskim stało się dzieło *Rerum Moscovitarum Comentariorum*, którego pierwsze wydanie w języku łacińskim opublikowane zostało w Wiedniu w 1549 r.³ Drugie wydanie ukazało się dwa lata później, kolejne – przetłumaczone na język niemiecki, w 1557 r.⁴ w następnych stuleciach dzieło Herbersteina wielokrotnie publikowano w różnorodnych przekładach językowych⁵.

Opisując obyczaje religijne Moskwiczów, Siegmund Herberstein na samym początku podkreśla, że mieszkańcy Wielkiego Księstwa Moskiewskiego wyznają wiarę chrześcijańską, obrządku greckiego: „С самого начала и до сего дня русские пребывают в христианской вере греческого исповедания”⁶. Dalej potuje, iż uznają, że ziemia ruska otrzymała chrzest i błogosławieństwo jeszcze przed panowaniem Olgi

¹ E. Шмурло, *Герберштейн Сигизмунд*, [in:] *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*, т. 8, Санкт-Петербург 1892, s. 454–455; G. Stökl, *Siegmund Freiherr von Herberstein: Diplomat and Humanist*, [in:] *Ostdeutsche Wissenschaft Jahrbuch des Ostdeutschen Kulturrates*, Bd. 7, ed. M. H. Boehm, F. Valjavec, W. Weizsäcker, München 1960, s. 69–80; H. A. Koch, W. Gorzny, U. Koch, A. Koller, *Herberstein Sigismund* [in:] *Deutscher biographischer Index*, ed. H. A. Koch, W. Gorzny, U. Koch, A. Koller, Bd. 2, München–London 1986, s. 855.

² Szerzej o tym, zob: L. Geiger, *Herberstein, Siegmund*, [in:] *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. 12, ed. R. Liliencron, F. X. Wegele, Leipzig 1880, s. 35–39; D. Bergstraesser, *Herberstein, Sigismund Freiherr von*, [in:] *Neue Deutsche Biographie*, Bd. 8, ed. O. Stolberg, W. Bußmann, J. Rieckenberg, M. Glaubrecht, H. Hentig, H. Körner, M. Otto, G. Ronge, Berlin 1969, s. 579; А. Л. Хорошкевич, *Сигизмунд Герберштейн и его „Записки о Московии”*, [in:] *Сигизмунд Герберштейн, Записки о Московии*, под. ред. А. Л. Хорошкевич, А. И. Плигузов, А. В. Назаренко В. Л. Янин, Москва 1988, с. 7–45; *Ioannes Dantiscus' correspondence with Sigismund von Herberstein*, ed. by M. A. Janicki, T. Ososiński, Warsaw–Cracow 2008, p. 9–43.

³ Sigismund von Herberstein, *Rerum Moscovitarum Commentarii*, ed. J. Oporinus, Wien 1549.

⁴ Idem, *Moscovia der Hauptstat in Reissen*, ed. M. Zimmermann, Wien 1557.

⁵ Idem, *Notes Upon Russia*, trans. R. H. Major, New York 1851–1852; *Reise zu den Moskowitern 1526*, red. T. Seifred, Munich 1966; *Description of Moscow and Muscovy, 1557*, trans. J. B. C. Grundy, ed. B. Picard, London 1969; Сигизмунд Герберштейн, *Записки о Московии*, под. ред. А. Л. Хорошкевич, А. И. Плигузов, А. В. Назаренко В. Л. Янин, Москва 1988 (Wydanie to przyjęte za podstawę wszystkich analiz i cytowań w niniejszej pracy); *Записки о Московии*, в 2 т., под ред. А. Л. Хорошкевич, пер. А. И. Маленина, А. В. Назаренко, Москва 2008. Zob. też: *Ioannes Dantiscus' correspondence with Sigismund von Herberstein*, ed. by M. A. Janicki, T. Ososiński, Warsaw–Cracow 2008. Niestety, to wyjątkowo cenne źródło zarówno dla Rusi Moskiewskiej jak i dla XVI-wiecznej Polski i Litwy, nie zostało dotychczas przetłumaczone na język polski.

⁶ Сигизмунд Герберштейн, *Записки о Московии*, с. 88

Mądryj i Włodzimierza Wielkiego z rąk przybyłego z Grecji apostoła Andrzeja. Po-przez działalność apostoła na ziemiach ruskich w późniejszym czasie wzniesione miały być liczne monastypy i cerkwie, dzięki którym religia prawosławna mogła swobodnie się rozwijać⁷.

Dalej Siegmund von Herberstein zamieszcza w swym utworze kanon metropolity Jana, zwanego prorokiem, zawierający zbiór niezwykle wartościowy dla badań nad religijnością Moskwców, na który składa się szereg wzorców i reguł skierowanych do wiernych kościoła prawosławnego⁸. Następne części *Rerum Moscoviticarum Comentarü* omawiają poszczególne sfery religijności Moskwców z podziałem na sakramenty: chrztu, spowiedzi, komunii i małżeństwa oraz zwyczaje religijności codziennej – tu poruszone zostają takie kwestie, jak: post, celebrowanie świąt, życie po śmierci i kult świętych.

Sakramenty. Chrzest. w relacji Siegmunda von Herbersteina odnajdujemy niezwykle szczegółowy i skrupulatny opis sakramentu. Baron notuje, że Moskwcze po narodzinach dziecka natychmiast wzywają do domu kapłana. Stojąc u drzwi izby, gdzie wcześniej odbywał się poród, odmawia on pewne wybrane modlitwy i nadaje niemowlęciu imię, wcześniej ustalone przez rodziców. Następnie, zazwyczaj w czterdziestym dniu po narodzeniu, o ile potomek nie zachoruje, przyniesiony zostaje do cerkwi w celu ochrzczenia. Wyjątek od reguły stanowi sytuacja, gdy mróz panujący na zewnątrz zagraża zdrowiu dziecka lub najbliższa świątynia znajduje się zbyt daleko. Podczas rytuału nowy wierny w całości zanurzony jest w poświęconej wodzie, czynność ta powtórzona zostaje trzykrotnie – w przeciwnym razie sakrament uznany byłby za nieważny. Kapłan wypowiada słowa „Я крещая тебя, во имя отца, и сына, и святого духа, амин” lub „Да крещается раб Исуса Христа такой-то, во имя отца, и сына, и святого духа”⁹. Dla każdego chrzczonego wodę poświęca się osobno, natomiast po zakończeniu rytuału wylewa każdorazowo przed drzwiami cerkwi. Zgodnie z tradycją używana jest jedynie zimna woda, chyba że dziecko jest chorowite. Kolejną czynność stanowi namaszczenie niemowlaka świętym olejem i okadzenie go mirrą. w działaniach tych uczestniczą rodzice chrzestni, wybrani przez ojca i matkę, którzy podczas powtarzania słów wypowiedzianych przez kapłana spluwają na ziemię za każdym razem, gdy wspominane jest bluźniercze imię szatana, wyrzekając się tym samym złych mocy. W trakcie sakramentu chrztu duchowny odcina kępkę włosów z głowy malca, po czym zatapia je w wosku, a następnie składa je w specjalnie wyznaczonym miejscu w cerkwi¹⁰.

Co warte uwagi – jeżeli wyznawca kościoła łacińskiego zechce być ochrzczone w obrządku prawosławnym wówczas powinien uczęszczać do cerkwi przez siedem dni, powstrzymując się od jedzenia mięsa i picia mleka, by w końcu przyjąć nowe imię. W każdym z tych siedmiu dni ofiarowane mają być cztery modlitwy za niego.

⁷ Ibidem, c. 89–90.

⁸ Ibidem, c. 95.

⁹ Ibidem, c. 100.

¹⁰ Ibidem, c. 99.

Przed sakramentem winien wziąć kąpiel w wannie. Dodatkowo należy zaznaczyć, iż trzykrotne zanurzenie w święconej wodzie, praktykowane wśród chrzczonych dzieci, u dorosłych konwertytów nie występuje. w cerkwi należy wypowiedzieć nad nim cztery modlitwy, po których przywdziać może czyste odzienie. Na głowę włoży koronę lub wieniec, a jego ciało zostanie okadzone. W ręce dźwierzyc powinien od tego momentu woskową świecę. Po zakończeniu tych czynności, podczas liturgii może przystąpić do komunii¹¹. Połowcy, Bułgarzy i Czudzi mogą zostać ochrzczeni po czterdziestodniowym okresie postu i modlitwach oczyszczających wypowiadanych nad nimi. Kapłan chrzczący dzieci wyżej wymienionych winien starannie podwinąć rękawy swej sukni tak, by w żadnym wypadku nie mieć kontaktu z wodą użytą do rytuału, gdyż jest ona nieczysta¹².

Spowiedź. Herberstein zwraca uwagę na to, że spowiedź uznawana jest powszechnie za powinność wyższych klas, szlacheckich mężów i wielkich panów. Odbywa się w okresie Paschy – w czasie wspaniałego odrodzenia i oczyszczenia. Kapłan-spowiednik stoi razem ze spowiadającym się na środku cerkwi. Jego twarz zwrócona jest w kierunku konkretnej ikony, umieszczonej właśnie dla tego celu. Po zakończeniu spowiedzi i usłyszeniu pokuty, adekwatnej do rodzaju i wielkości grzechów, kapłan i spowiadany klękają przed ikoną, naznaczając swe czoła i piersi znakiem krzyża. Czynności te kończyły się donośnym lamentem „Иисусе Христе, сыне божий, помилуй нас!”¹³. Jako pokutę, w zależności od natury przewinienia, może zostać wyznaczony post, w tym przypadku polegający na powstrzymywaniu się od określonych pokarmów i napojów, innym rodzajem zadośćuczynienia za grzechy może też być szereg modlitw do samodzielnego odmówienia. Jeżeli grzech, ciążyący na wiernym, jest bardzo poważny, zalecaną praktyką jest obmycie winnego wodą. Jest ona czerpana w okresie wiosennym w Dzień Objawienia Bożego, a następnie poświęcana w cerkwi na cały rok. Przewinienia dokonane w dzień święty traktowane są z większą pobłażliwością, pociągając za sobą znacznie lżejszą pokutę. Wśród grzeszników znajduje się także pewna grupa ludzi, która z rozlicznych przyczyn nie została dopuszczona do udziału w cerkiewnym nabożeństwie. w takiej sytuacji pozostaje im uczestniczyć w rytuale, nasłuchując słów kapłana z zewnętrznej strony świątyni, gdzie zajmują miejsca przy oknach i drzwiach¹⁴.

Komunia. Austriacki dyplomata, bazując na ustnej relacji Moskwiaków podaje, że do komunii wierny przystępować może tak często, jak zechce pod warunkiem wcześniejszej spowiedzi, przy czym obowiązkowo w święto Paschy. Chłopcy uczestniczą w sakramencie od siódmego roku życia, gdyż uważa się, że w tym wieku mężczyzna zdolny jest już do grzechu. Jeżeli dziecko jest chore bądź na skraju śmierci tak, że nie jest w stanie przyjąć chleba, wtedy wlewa mu się do ust kroplę z kielicha. Przyjmowana jest ona pod dwoma postaciami poprzez połączenie chleba z winem jako symbolu ciała

¹¹ Ibidem, c. 96.

¹² Ibidem, c. 97.

¹³ Ibidem, c. 101.

¹⁴ Ibidem, c. 101–102.

i krwi Chrystusa. Kapłan nabiera z kielicha niewielką część pokarmu na łyżkę i podaje ją przystępującemu do komunii. Osobom podupadłym na zdrowiu w razie potrzeby podaje się część komuniyjnego pokarmu, sownie zanurzoną w winie z niewielkim dodatkiem ciepłej wody¹⁵. Sakrament święcony jest do celów eucharystycznych jedynie podczas mszy, dla chorych natomiast pobłogosławiony zostaje na cały kolejny rok w czwartek Wielkiego Tygodnia. Sakrament komunii konsekrowany w tygodniu Pasji Chrystusa może być przechowywany cały rok w czystym naczyniu, jednak przy podawaniu go choremu należy dodać odrobinę wina do całości¹⁶. Co interesujące kobieta rodząca, której życie jest zagrożone, może przyjąć komunię pod warunkiem, że zostanie przeniesiona z miejsca połogu i starannie obmyta¹⁷.

Małżeństwo. Zdaniem Herbersteina, niehonorowo dla młodzieńca jest prosić wybrankę o rękę osobiście, gdyż: „Дело отца – обратиться к юноше с предложением жениться на его дочери. Высказывается это обычнов таких словах: Так как у меня есть дочь, то я хотел бы тебя к себе в зятя”¹⁸. Do sakramentu małżeństwa nie mogą przystąpić osoby do czwartego stopnia pokrewieństwa. Śluby pomiędzy rodzeństwem postrzegane są przez Moskwiczów jako grzeszne. Nikt także nie ośmieli się wziąć za żonę siostrę swego krewnego lub osobę, z którą łączy go więź duchowa ustanowiona poprzez chrzest. Posiadanie drugiej żony jest możliwe, aczkolwiek nie uznawane za w pełni prawe. Potrójny ożenek jest niemożliwy, chyba że u jego podstaw leży istotna przyczyna. Ślub z czwartą kobietą jest zakazany i społecznie uznawany za niechrześcijański. Rozwód, choć możliwy, jest źle postrzegany przez społeczeństwo, jako będący wbrew wierze i jej prawom. Małżeństwo jest rytuałem w ramach którego kobieta zostaje przekazana spod rygorystycznej opieki ojca pod władzę męża, decydującego od tej pory o wszelkich jej poczynaniach. Nieposłuszeństwo karane jest surowo, najczęściej fizycznie, bije się jednak w taki sposób, by trwale nie okaleczyć małżonki¹⁹.

Religijność codzienna. Post i święta. W *Rerum Moscoviticarum Comentarii* znaleźć możemy informacje, że w Wielkim Poście pokuta odprawiana jest przez siedem tygodni pod rząd. W pierwszym tygodniu, określanym jako „сырная”, dopuszcza się jedzenie nabiału, w kolejnych jednak, za wyjątkiem cudzoziemców, wierni wstrzymują się nawet od spożywania ryb. Niektórzy posilają się w soboty i niedziele, a postczą przez resztę dni, inni natomiast w niedziele, wtorki, czwartki i soboty – nie jedząc przez pozostałe dni. Wielu zadowala się także kawałkiem chleba zamoczonym w wodzie w poniedziałki, środy i piątki. Pozostałe okresy pokuty nie są traktowane tak restrykcyjnie. Pośród nich znajduje się post Św. Piotra, przypadający od ósmego dnia po Pięćdziesiątnicy, która jest dniem Wszystkich Świętych, aż do dnia św. Piotra i Pawła. Wierni postczą także ku czci Błogosławionej Dziewicy, w okresie od pierwszego sierpnia do Wniebowzięcia Marii Panny oraz ku czci św. Filipa sześć tygodni

¹⁵ Ibidem, c. 102.

¹⁶ Ibidem, c. 96.

¹⁷ Ibidem, c. 97.

¹⁸ Ibidem, c. 110.

¹⁹ Ibidem, c. 111.

w Adwencie, poczynając od dnia poświęconego temu świętemu. Jeżeli post świętego Piotra czy Błogosławionej Dziewicy przypada na środę lub piątek, to nie spożywa się w tym czasie mięsa. W dni wspomnienia świętych post nie jest praktykowany. Jedyny wyjątek stanowi upamiętnienie ścięcia głowy Jana Chrzciciela, obchodzone 29 sierpnia²⁰. w poniedziałek, w okresie Pięćdziesiątnicy, obchodzona jest uroczystość Trójcy Świętej. Na ósmy dzień Zesłania Ducha Świętego przypada wigilia Wszystkich Świętych. Uroczystość Najświętszego Ciała i Krwi Pańskiej nie zalicza się w poczet świąt prawosławnych²¹. Jeżeli mężczyzna zwymiotuje po przyjęciu komunii, powinien w ramach pokuty pościć czterdzieści dni, w wypadku przejedzenia – dwadzieścia dni. w innych okolicznościach przez krótszy czas. Jeżeli przydarzy się to kapłanowi, musi on odstąpić od świętych czynności, poszcząc przez czterdzieści dni, chyba że wydarzyło się to z niezależnych od niego przyczyn – wtedy winien pościć tydzień, powstrzymując się od spożywania miodu, mięsa i mleka. Jeżeli człowiek zwróci posiłek w dniu trzecim lub czwartym po przyjęciu sakramentu to powinien odbyć pokutę, jeśli natomiast zwróci sam sakrament, pokuta trwać musi sto dwadzieścia dni, chyba że wynikało to z jego niemocy zdrowotnej. Wtedy czas ten skraca się do trzech dni. Dodatkowo powinien on spalić to, co zwrócił w ogniu i odmówić sto psalmów, chyba że nieczystości zje pies, wtedy post narzucony jest na sto dni²². Herberstein zwraca również uwagę na ciekawy fakt, mianowicie, że pokucie przez sześć tygodni wraz z ofiarą pieniężną w wysokości trzech grzywien, podlegają kobiety, które zasięgały porad u starych bab²³. Mnichów natomiast obowiązują znacznie bardziej surowe i ciężkie wyrzeczenia związane z postem, kiedy to muszą posilać się jedynie kwasem chlebowym. Kapłanom zakazane jest również w tym czasie używanie ciepłej wody i picie piwa²⁴. Ponadto poza okresem postu jedzą oni mięso w sobotę, ale wstrzymują się od spożywania go w środy²⁵.

Życie po śmierci. Herberstein notuje, że Moskowicze wierzą, iż każdemu przysługuje po śmierci miejsce w niebie lub piekle, według jego zasług: „Никто из них не верит в чистилище, говоря, что у каждого усопшего есть свое место по его заслугам [...]”²⁶. Dla bogobojnych i prawych przeznaczony jest miejsce skąpane w jasnym blasku wśród miłosiernych aniołów. Dusze znajdujące się w królestwie dobrych aniołów doświadczają łaski bożej, wyczekując dnia Sądu ze spokojem i utęsknieniem. Grzesznicy skazani są na posępne i okryte mrokiem przestrzenie wraz z aniołami siejącymi postrach, gdzie oczekiwać będą w niepokoju na dzień Sądu Ostatecznego. Uznaje się, że dusza oddzielona od ciała nie może podlegać karze, gdyż tak jak skazona została, będąc w ciele, tak i odkupiona musi być wraz z nim. Ponadto wierni ufają, że poprzez odprawienie świętego rytuału dla zmarłego można wyprosić nieco bardziej żośne miejsce dla jego duszy, gdzie mogłaby ona oczekiwać z lekkością na dzień os-

²⁰ Ibidem, c. 105–107.

²¹ Ibidem, c. 103.

²² Ibidem, c. 96.

²³ Ibidem, c. 99.

²⁴ Ibidem, c. 105.

²⁵ Ibidem.

²⁶ Ibidem, c. 103

tateczny. Za ich dusze można dać odpowiednią pieniężną ofiarę w grzywnach, wraz z kadzeniem, bochenkami chleba oraz kutią. Kapłan dostarczyć powinien własne wino. Przy poświęceniu kutii zapalić należy dwie świece za dusze zmarłych i trzy za zdrowie żyjących. Osoby zakopujące szkielety i ciała zmarłych obdarzane są wielkim szacunkiem²⁷. Nikt nie oczyszcza się sam poprzez pokrapianie święconą wodą, lecz czynność ta wykonywana jest przez kapłana²⁸. Duchowni nie mogą pełnić służby liturgicznej w tym samym dniu, w którym chowali i całowali zmarłą osobę²⁹. Ponadto zmarli nie powinni być chowani po zachodzie słońca, gdyż jest to ich przywilejem ujrzeć słońce przed pochówkiem. Co interesujące, nie poświęca się cmentarzy w celu chowania zwłok, gdyż jak mówią mieszkańcy Wielkiego Księstwa Moskiewskiego, ziemia błogosławiona jest sama w sobie poprzez konsekrowane ciała w niej spoczywające, nie na odwrót³⁰.

Kult świętych. Siegmund Herberstein w swym dziele pobieżnie wymienia imiona świętych, których kult występuje na ziemiach północno-ruskich. Wśród nich znajdują się święci: Piotr, Paweł, Andrzej, Cyryl, Sawa, Jan, Eliasz, Sergiusz, Jerzy, Aleksy, Michał, Filip i Mikołaj³¹. z niewiadomych przyczyn, Herberstein przytacza więcej informacji jedynie o kulcie świętego Mikołaja z Bari. Mało prawdopodobne jest, że nie posiadał wiadomości o innych rodzajach kultu świętych. Być może ograniczył się tylko do jednego, gdyż uznał go za szczególnie istotny i rozpowszechniony wśród Moskwcików?

Jak notuje Herberstein, jednym z głównych świętych, otaczanych wielkim szacunkiem przez Moskwcików, jest Mikołaj z Bari. Kult jego umocnił się na terenie Wielkiego Księstwa Moskiewskiego wraz z przekazami o czynionych przez niego cudach. Według jednej z legend niejaki Michaił Kizaleckij (Михаил Кизалецкий), potężny i wpływowy mężczyzna, podczas starcia z Tatarami ścigał jednego ze znamienitszych wojów. Kiedy zrozumiał, że nie jest w stanie go dogonić, jak bardzo nie poganiałby konia, zwrócił się do św. Mikołaja słowami „Николай, дай мне догнать эту собаку”. Tatar usłyszawszy to zawołał rozpaczliwie „Николай, если он догонит меня с твоей помощью, то ты не совершишь никакого чуда; если же спасешь от преследования меня, чуждого твоей вере, велико будет имя твое”³². Po słowach tych koń Michaiła natychmiast zatrzymał się w miejscu, a Tatar zbiegł. Każdego kolejnego roku swego życia, składał on ofiary z miodu św. Mikołajowi w zamian za ratunek. w tym samym czasie posyłał także Michaiłowi tyleż samo miodu oraz płaszcz z futra kun³³.

Podsumowując, chcę zaznaczyć, że z relacji Siegmunda von Herbersteina wynika, iż proces kształtowania się zasad i prawd wiary u Moskwcików był złożony i długotrwały. Składały się na niego zarówno elementy zastanej obyczajowości ludowej, pozostałości kultów pogańskich, jak i liczne pouczenia ze strony wyższych duchownych cerkwi wschodniej. w swym dziele Herberstein w sposób niezwykle ciekawy i przemyślany

²⁷ Ibidem, c. 97.

²⁸ Ibidem, c. 103.

²⁹ Ibidem, c. 97.

³⁰ Ibidem, c. 103.

³¹ Ibidem, c. 88, 92, 94, 101, 104–106, 110.

³² Ibidem, c. 104.

³³ Ibidem, c. 104–105.

przedstawił zarys religijności mieszkańców Wielkiego Księstwa Moskiewskiego. Opierając się na swoim doświadczeniu, nabytym podczas dwóch poselstw do Moskwy, zarysował nad wyraz bogaty i przejrzysty obraz obyczajów religijnych mieszkańców Moskwy. *Rerum Moscoviticarum Comentarium* zawiera charakterystyczne dla przedstawiciela świata zachodniego spojrzenie na Ruś przez pryzmat własnych standardów i modeli odnoszących się do roli religii w życiu codziennym. Barwność i odmienność świata wschodniego okazała się dla mieszkańców zachodu fascynująca. Zwrócenie w dalszych badaniach uwagi na to źródło może wzbudzić szersze zainteresowanie tematyką roli religijności w życiu codziennym Moskwiczów w XVI w. i przyczynić się do dalszych analiz, pozostałych zasobów źródłowych epoki. Opis stworzony przez Siegmunda von Herbersteina, choć w nielicznych momentach zawiera elementy przekoloryzowane, w ogólnym swym charakterze dostarcza informacji wiarygodnych i uznany został za jedno z najważniejszych dzieł dotyczących historii obyczajowości mieszkańców Wielkiego Księstwa Moskiewskiego.

*

Olga Moroz, *Religious customs in the Grand Duchy of Moscow, based on Rerum Moscoviticarum Comentarium of Siegmund von Herberstein's*

The object of this article was to depict religious customs, existing in the Grand Duchy of Moscow in the 16th c., based on *Rerum Moscoviticarum Comentarium* of Siegmund von Herberstein's, the Austrian diplomat, writer and historian. In introduction, besides the analysis of the above-mentioned source, the author present Herberstein's figure with short description of his legations with the Western European world look characteristic of the world. This research focused on overall customs, connected with the faith of the Muscovitians. Each consecutive part of this work is divided to sacraments: baptism, confession, communion and marriage and day-to-day life religious – fast, feasts, imagination about life after death and cult of saints.

*

Ольга Мороз, *Религиозные обычаи москвичей в свете Rerum Moscoviticarum Comentarium Сигизмунда Герберштейна*

Целью статьи является попытка представления религиозных обычаев, существовавших в Великом княжестве Московском в XVI в., на основе *Rerum Moscoviticarum Comentarium* Сигизмунда Герберштейна, австрийского дипломата, писателя и историка. Кроме анализа самого источника, во вступительной части статьи представлена краткая биография автора и описание его посольств, вместе с авторской характеристикой мира с западноевропейской точки зрения. Данное исследование раскрывает суть главных обычаев, связанных с верой москвичей, а также отдельные сферы религиозного таинства: крещения, исповеди, причастия и брака. Кроме того представлена ежедневная религиозность: пост, праздники, представления о жизни после смерти и культ святых.

Gabriela Frischke
(Bydgoszcz)

KSIĘŻNA KIJOWSKA OLGA W OCZACH SZESNASTOWIECZNYCH KRONIKARZY POLSKICH

W artykule zanalizowano obraz księżnej Olgi w polskich kronikach XVI w.: Macieja Miechowity, Marcina Kromera, Marcina Bielskiego, Macieja Strykowskiego i Stanisława Sarnickiego. Możemy stwierdzić, że księżna w ich oczach to mścicielka śmierci swojego męża Igora oraz „najpierwsza” chrześcijanka, wyróżniona spośród kobiet ruskich, ale także mądra i często okrutna władczyni, rządząca jak mężczyzna. Głównym wątkiem, którym interesują się autorzy kronik, jest walka Olgi z Dreulanami oraz podkreślenie jej wyjątkowości w dziejach Rusi jako pierwszej chrześcijanki i dzielnej władczyni. Najważniejszy pozostaje opis Macieja Strykowskiego, podaje on bowiem najwięcej szczegółów w oparciu o źródła ruskie.

Zachodzące w Polsce XVI w. przemiany kulturowe ogarnęły również dziejopisarstwo. Unowocześniono wszystkie etapy powstawania dzieł historiograficznych. Ważną rolę dla tej dziedziny odegrało państwo, obejmując protektorat nad kronikarzami, a z czasem przejmując kontrolę nad zapisywaniem przeszłości, czyniąc historię narzędziem propagandowym. Dzięki temu autorzy mieli dostęp do dokumentów znajdujących się w państwowych archiwach, choć dostęp ów podlegał ścisłej kontroli. Nie wszyscy jednak pisali pod protekcją dworu. Wykształciły się dwa obozy dziejopisów: podporządkowanych państwu oraz niezależnych¹.

Za rządów Zygmunta Starego w Polsce pojawia się urząd królewskiego historyografa. Zgodnie z założeniami demokracji szlacheckiej, dziejopisowicze mieli dość dużą swobodę w tworzeniu. Dążono wówczas do stworzenia jednolitego i oficjalnego opisu dziejów kraju. Skrytykowano kronikę Długosza jako zbyt obszerną, niejednorodną stylistycznie i przesiąkniętą przestarzałymi, średniowiecznymi, poglądami. Uważano, że dziejopis powinien być odpowiednio przygotowany do tworzenia². Pojawiło się również przekonanie, że dzieje narodu polskiego powinny być badane na tle historii

¹ H. Barycz, *Szlakami dziejopisarstwa staropolskiego. Studia nad historiografią w. XVI–XVIII*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1981, s. 12.

² Ibidem, s. 15–16.

państw sąsiednich³. Starano się więc poznać przeszłość narodów ościennych i wpleść te informacje w polskie kroniki. W ten sposób wielu twórców opisało historię Rusi.

W swojej pracy postaram się przedstawić wizerunek księżnej Olgi Kijowskiej w oczach kronikarzy polskich: Macieja z Miechowa, Marcina Kromera, Marcina Bielskiego, Macieja Strykowskiego oraz Stanisława Sarnickiego⁴, a także odpowiedzieć na pytanie, czy istnieją różnice w ich relacjach i z czego mogą one wynikać.

Podstawowym źródłem dla XVI-wiecznych kronikarzy polskich było dzieło Jana Długosza (1415–1480). Opowiada on o zemście księżnej na Drewlanach: o poselstwach zatrzymanych w Kijowie i wezwaniu Nyszkina do siebie. Według Długosza zbuntowane plemię zostało pokonane i podporządkowane przez Świętosława. Następnie Olga udała się do Konstantynopola i tam przyjęła chrzest z rąk patriarchy, który miał powiedzieć do niej: „Benedicta tu inter Ruthenorum mulieres et nomen tuum in omnes generationes sit gloriosum et benedictum”⁵. Długosz podkreślił rolę księżnej jako błogosławionej między kobietami ruskimi, a jej imię miało być chwalone przez wszystkie pokolenia. Kolejny raz jej postać została wspomniana przez kronikarza podczas oblężenia Kijowa przez Pieczyngów, wkrótce po którym zmarła⁶.

Maciej z Miechowa zwany Miechowitą (1457–1523) tworzył niezależnie od dworu królewskiego, nie był zatem ograniczony oficjalną ideologią i starał się zawrzeć w swojej pracy elementy informacyjne oraz moralizatorskie⁷. *Chronica Polonorum* ukazała się drukiem po raz pierwszy w 1519 r., jednak już wkrótce zakazano rozpowszechniania dzieła z powodu ukazania niektórych członków dynastii Jagiellonów w niekorzystnym świetle, krytyki narodu oraz rządu. w związku z tym dokonano przeredagowania tekstu dotyczącego lat 1480–1506, by kronika ponownie mogła być wydana w 1521 r.⁸ Praca obejmuje dzieje od czasów najdawniejszych do roku 1506. Wykład historii do 1480 r. jest właściwie streszczeniem *Roczników* Długosza, choć sam autor przyznał się do jednokrotnego zaczerpnięcia informacji z dzieła poprzednika. A i to jest ewenementem, gdyż trzeba pamiętać, że do połowy XVI w. W kronikach czy innych dziełach nie podawano źródeł, na które się powoływano⁹. Nie inaczej jest z dziejami Rusi – Miechowita bowiem nie cytuje dzieł ruskich¹⁰. Autor *Chronica Polonorum* nie polemizuje z Długoszem, mimo że często w porównaniu z innymi źródłami ukazuje jego błędy. Ocenę faktów pozostawił czytelnikom¹¹.

Dzieje Olgi według Macieja z Miechowa rysują się wokół dwóch etapów: walki z Drewlanami i chrztu w Konstantynopolu. Autor opisywał historię zdaniami krótkimi w sposób obiektywny, nie oceniając postaci. Na koniec relacji zawarł jednak zdanie:

³ Ibidem, s. 25.

⁴ Nie znam prac mówiących konkretnie o interesującym mnie problemie, choć oczywiście wątek wizerunku Olgi w dziełach historiografów pojawiał się w nauce. Ostatnio A. B. Карнаухов, *Концепции истории средневековой Руси в польской хронографии эпохи Возрождения*, Новосибирск 2010, s. 136–140. Tam wcześniejsza literatura tematu.

⁵ Ioannis Dlugossii, *Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae*, lib. 1, Warszawa 1964, p. 122–123.

⁶ Ibidem, p. 186.

⁷ H. Barycz, *Szlakami dziejopisarstwa staropolskiego*, s. 34.

⁸ A. Borzemski, *Kronika Miechowity. Rozbiór krytyczny*, Kraków 1890, s. 4.

⁹ Ibidem, s. 7.

¹⁰ Ibidem, s. 12.

¹¹ Ibidem, s. 22.

„Benedicta tu inter mulieres Ruthenorum”¹², a więc księżna miała być błogosławiona między kobietami ruskimi. Jest to bezpośrednio nawiązanie do zdania „Benedicta tu in mulieribus” z *Pozdrowienia Anielskiego*, co świadczy o szacunku wobec osoby Olgi, a także o tym, jak ważna była w dziejach Rusi.

Kolejnym pisarzem, u którego znajdujemy wzmiankę o księżnej, jest Marcin Kromer (1512–1589). Jego dzieło *De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX* wydane było po raz pierwszy w 1555 r. w Bazylei i skierowane do zagranicznych czytelników¹³. Historiograf, mimo zadeklarowanej niechęci do Długosza, w swoim opisie czasów do 1480 r. w wielu miejscach naśladuje autora *Roczników*. Mimo że twierdzi, iż Długosz popełnia wiele błędów i nieścisłości, zwłaszcza w opisie historii państw sąsiednich, często – co widać w tekście – sięga on do *Roczników*¹⁴. *De origine* nie jest jednak ekscerptem Długosza, autor przyjął bowiem inny warsztat niż Miechowita. Przede wszystkim streszcza lub opuszcza ustępy jego zdaniem mniej ważne i stara się zebrać pojedyncze informacje w jeden wątek¹⁵. Przez cały czas właściwie krytykuje autora *Roczników*, przytaczając argumenty z innych źródeł. Jeśli chodzi o teksty, jakie posłużyły mu do opisanie historii Rusi, wymienia „pisma ruskie”, czyli Nestora; sięga także do Siegmunda von Herbersteina¹⁶.

Pomimo iż Kromer wymienia w swoich źródłach *Annales Russorum* i *Annales Lituanoorum*, jego relacja o Oldze jest bardzo krótka. Została ona wspomniana jako babka Włodzimierza („Olga sive Helena Volodimiri huius avia”¹⁷), która po śmierci swojego męża została ochrzczona w Konstantynopolu („post Igori mariti fui mortē profecta Constantinopolim, Zemisce imperante Christiana facta errat”¹⁸). Brakuje tutaj wzmianki o pokonaniu Drewlan przez księżną, kronikarz nie wyjaśnia nawet, jak doszło do zgonu Igora. Kromer nie charakteryzuje w żaden sposób osoby Olgi, nie pisze o jej wyjątkowości. Wzmianka o niej została potraktowana informacyjnie, bez wdawania się w szczegóły.

Rozbudowaną relację o życiu Olgi przedstawił Marcin Bielski (ok. 1495–1575) w napisanej w języku polskim *Kronice Świata*. Kronikarz zadedykował dzieło, które było wydane po raz pierwszy w 1551 r., królowi Zygmuntowi Augustowi, który prawdopodobnie był inicjatorem spisanie przez autora dziejów Polski oraz innych krajów¹⁹. Inspiracją i wzorem dla kronikarza nie były jednak źródła polskie a zagraniczne²⁰. Wraz z kolejnymi wydaniem lista tekstów źródłowych wydłużała się, jednak brakuje na niej źródeł z Rusi. w sprawach ruskich Bielski czerpał głównie ze słynnych wówczas *Pamiętników* Herbersteina, a także (choć w mniejszym stopniu) z dzieła Sebastiana

¹² Maciej z Miechowa, *Chronica Polonorum*, Kraków 1521, s. XVII (liber I, caput XVI).

¹³ H. Barycz, *Szlakami dziejopisarstwa staropolskiego*, s. 44.

¹⁴ L. Finkel, *Marcin Kromer. Historyk polski XVI wieku. Rozbiór krytyczny*, Kraków 1883, s. 38–41.

¹⁵ Ibidem, s. 43–44.

¹⁶ Ibidem, s. 57.

¹⁷ M. Kromer, *De origine et rebus gestis Polonorum Libri XXX. Adiecta est in fine, eiusdem autoris funebris Oratio Sigismundi Regis vitam compendiosa*, Bazylea 1555, p. 45 (liber III).

¹⁸ Ibidem, p. 45–46.

¹⁹ I. Chrzanowski, *Marcin Bielski. Studium literackie*, Warszawa 1906, s. 15.

²⁰ Ibidem, s. 58.

Münstera i mnicha ormiańskiego Haithona²¹. o wiarygodności Bielskiego w korzystaniu z Herbersteina świadczy podawanie przez autora *Kroniki Świata* jego chronologii, czyli od stworzenia świata²². Księga IX pt. *o narodzie moskiewskim albo ruskim* pojawia się dopiero w trzecim wydaniu, czyli z roku 1564²³. w tej postaci dzieło Bielskiego zostało przetłumaczone na język białoruski oraz wielkoruski i trafiło do krajów wschodnich, zyskując tam dużą popularność²⁴.

Opowieść Bielskiego o Oldze rozpoczyna się informacją o ślubie księżnej i Igora, by następnie przejść do wątku przejścia władzy po śmierci jej męża. Dalej zrelacjonowana została walka z Drewlanami. Dziejopis wymienił dwa poselstwa księcia drewlańskiego oraz pokonanie zbuntowanego plemienia „tak iż iey musieli poddaność uczynić”²⁵. Później następuje opis ostatecznej rozprawy z Drewlanami za pomocą podstępu z wykorzystaniem gołębi i wróbli. Po dokonaniu zemsty miała się księżna ochrzcić w obrządku greckim w Kijowie, co Bielski zrelacjonował w jednym zdaniu. Potem zawarł pochwałę Olgi: „tha napierwsza Krześcijanka panią była w Rusi [...] Ta to Olha Ruś przywłaszcza Słońcu/mowiąc: iako Słońce świat oświeca/tak też ona nas oświeciła krztem Świątym”²⁶. Widać zatem, że Marcin Bielski rozumie rolę i znaczenie księżnej w dziejach Rusi i okazuje jej szacunek. Kronikarz wspomina także o święcie Olgi przypadającym na 11 lipca²⁷. Widać tutaj, że autor wyszedł poza schemat Długoszowy.

Najbogatszą relację o życiu i czynach Olgi daje nam Maciej Strykowski (1547–1586/1593) w swojej *Kronice Polskiej, Litewskiej, Żmódzkiej i Wszystkiej Rusi...* wydanej po raz pierwszy w 1582 r. w Królewcu. Należy tutaj podkreślić ogromne zainteresowanie autora historią Litwy i Rusi, którą opisał korzystając z licznych latopisów i informacji zawartych w literaturze naukowej. Badania wykazały, że sięgał m.in. do zwołów z grupy nowogrodzko-sofijskiej, *Latopisu twerskiego*, zwołu z Perejaśławia Suzdańskiego, a dla wydarzeń z połowy XI i pierwszej ćwierci XII w. – z nieznanej dzisiaj kroniki z klasztoru Peczerskiego²⁸. Bardzo ważne jest to, że częściej zagląda Strykowski do Miechowity i Kromera niż do Długosza, ale krytykuje te źródła i porównuje z zapiskami ruskimi²⁹. w jego dziele zarówno Polska, Wielkie Księstwo Litewskie, jak i Ruś zostały potraktowane jednakowo, na co mogła mieć wpływ unia lubelska z 1569 r. *Kronika* Strykowskiego miała duże znaczenie dla historiografii ruskiej, interesowano się nią zwłaszcza w wieku XVII³⁰. Autor, jako jedyny z dziejopisów polskich, wymienił wśród źródeł, z których korzystał dla opisanie dziejów Rusi: *Litewskich latopisów dwanaście*,

²¹ Ibidem, s. 63, 67.

²² Ibidem, s. 77.

²³ Ibidem, s. 62–63.

²⁴ Ibidem, s. 102; S. Ptaszycki, *Ruskie przekłady kronik Bielskiego i Strykowskiego. Karta z dziejów promieniowania kultury polskiej na wschód*, „Pamiętnik Literacki”, 30, 1933, s. 170.

²⁵ M. Bielski, *Kronika tho iesth, Historya swiatańa ná sześć wiekow, a czterzy monárchie, rozdzielona z rozmáitych Historykow, tak w swiętym piśmie krześcijáńskim, żydowskim, iako y pogáńskim, wybierána y ná polski ięzyk wypisána dosthatheczniey niż pierwey, s przydáńim wiele rzeczy nowych: od początku swiatańa, aż do tego roku, który się pisze 1564: s figurámi ochędóznymi y własnymi*, Warszawa 1564, list 427 (księga IX, rozdział 1).

²⁶ Ibidem, list 427.

²⁷ Ibidem.

²⁸ J. Radziszewska, *Maciej Strykowski. Historyk-poeta z epoki Odrodzenia*, Katowice 1978, s. 96–97.

²⁹ Ibidem, s. 113.

³⁰ Ibidem, s. 98–99.

Kroniki kijowskie cztery stare, Ruskie kroniki stare (rękopisy) oraz *Dzieje Moskiewskie*, a także swoich poprzedników: Długosza, Miechowitę, Kromera i Bielskiego³¹.

Obszerny opis historii Olgi rozpoczyna się od wzmianki o ślubie z Igozem. Od momentu śmierci Igora Strykowski poświęcił księżnej cały rozdział zatytułowany *Jako się Olha pomściła nad Drewlaną śmierci małżonka swojego Ihora*. Dominującym wątkiem jest zatem walka ze zbuntowanym plemieniem, chociaż opisany jest tam także chrzest Olgi. Po zamordowaniu męża przez Drewlan księżna rządziła wraz z synem Świętosławem „nieiako białey głowy mdła płeć, ale iako nayporządniejszy Monarcha”³². Dalej następują dwa poselstwa od władcy drewlańskiego i decyzja Olgi o przygotowaniu ślubu. Autor szczegółowo opisuje przybycie księżnej do grodu plemienia, odprawienie tryzny nad grobem Igora oraz uczty i rzezi Drewlan. Latem następnego roku Olga miała powrócić do Kijowa i ponownie zaatakować buntowników, tym razem w towarzystwie swojego syna. Wtedy uciekła się do podstępny z ptakami i ostatecznie pokonała Drewlan, po czym wróciła do swego księstwa. Następnie wyprawiła się do Konstantynopola, gdzie została przyjęta przez cesarza, który złożył jej propozycję małżeństwa, ta jednak najpierw poprosiła o chrzest, na którym przyjęła imię Helena. Na drogę powrotną do Kijowa otrzymała błogosławieństwo od patriarchy, dary od cesarza oraz prezbitera. Strykowski przytacza również przyrównanie Olgi do słońca: „A ta Holha albo Helena, napirwsza była chrześcijanka między Rusią y wiele Rusaków do Christusa nawróciła; dla tego ią też Ruś przywłaszcza ku Słońcu, bo iako Słońce Świat oświeca, tak też ona chrztem świętym, Ruskie narody naprzód oświeciła”³³. w rozdziale poświęconym Świętosławowi dziejopis wspomina o oblężeniu Kijowa przez Pieczyngów, kiedy Olga wzywa na pomoc syna. Wkrótce potem księżna zmarła, a jej wnuk Włodzimierz po swoim chrzcie ustanowił jej święto na dzień 11 lipca³⁴.

Strykowski w swej opowieści nie tylko relacjonuje fakty, ale i wprowadza do opisu pewien dramatyzm: relacja przybiera niejako formę opowieści, w której bohaterowie sami opowiadają o swoim losie. Nie jest to więc suche sprawozdanie, jak np. u Miechowity czy Kromera, ale barwna opowieść stworzona przez poetę. Kronikarz podaje wiele szczegółów nieznanymi swoim poprzednikom, w tym także Długoszowi, przede wszystkim dzięki wykorzystaniu latopisów.

Ostatnim analizowanym źródłem są *Annales Sive De Origine Et Rebus Gestis Polonorum Et Lituorum Libri Octo* Stanisława Sarnickiego (1532–1597) wydane po raz pierwszy w Krakowie w 1587 r., opisujące dzieje Polski i krajów sąsiednich od potopu do roku 1586. Dzieło zawiera wiele zmyślonych informacji, autor starał się gloryfikować historię, co umniejsza wiarygodność jego pracy³⁵.

Sarnicki dość obszernie przedstawił żywot księżnej Olgi. Poświęcił jej rozdział zatytułowany *Historia de Hohla Imperatrice Russorum*. Opowieść rozpoczyna od

³¹ Ibidem, s. 130–139.

³² M. Strykowski, *Która przedtym nigdy światła nie widziała. Kronika Polska Litewska, Zmudzka, y wszystkiej Rusi Kijowskiej, Moskiewskiej, Siewierskiej, Wołyńskiej, Podolskiej, Podgorskiej, Podlaskiej, etc. ...*, Królewiec 1582, s. 122.

³³ Ibidem, s. 125–126.

³⁴ Ibidem, s. 126.

³⁵ H. Barycz, *Szlakami dziejopisarstwa staropolskiego*, s. 59–60.

zaznaczenia, że żyła w czasach Mieszka I i została opisana w kronikach ruskich: „Ad Micislaï tempora referendum putto ea quae Russorum Chronicarii de sua Holha vel Helena narrant”³⁶. Od razu też zaznacza, że została wybrana czy też wyróżniona spośród innych: „Fuit haec foemina lectissima, & marisima, & mariti supra modum amans”³⁷. Podczas walki z Drewlanami użyła podstępu, o jakim nie czyta się w historii Greków ani historiach łacińskich. Opisuje więc postępowanie Olgi wobec posłów drewlańskich oraz pokonanie zbuntowanego plemienia dzięki ptakom, co dopełniło zemsty. Wieści o dokonaniach księżnej miały roznieść się po świecie. Następnie przyjechała wraz z całą Rusią chrzest: „ipsa Holha & tota Russia baptismi facramento accepto religionem Christianam amplecteretur”³⁸. Widać zatem, że więcej miejsca poświęca Sarnicki walce księżnej z Drewlanami, niż sprawie chrztu. Nie ma w relacji porównania do Słońca, ani bezpośredniego nawiązania do *Pozdrowienia Anielskiego*, jednak kronikarz zaznaczył wyjątkowość Olgi.

Podsumowując, można wyciągnąć wniosek, że obraz księżnej w oczach wyżej wymienionych kronikarzy jest podobny: Olga to przede wszystkim mścicielka śmierci męża i sprytna władczyni. Podkreślana jest jej wyjątkowa rola w historii Rusi. Porównanie księżnej do Słońca występuje u Bielskiego i Strykowskiego, zdania te są prawie jednakowe. Do treści modlitwy *Pozdrowienia Anielskiego* bezpośrednio nawiązuje Miechowita, mniej dosłownie Sarnicki. Widać, że większość autorów wyróżnienie Olgi ujęte w sposób nawiązujący do osoby Matki Boskiej zna, jednak o dniu jej święta informuje tylko Bielski i Strykowski. Osobne rozdziały poświęcone dokonaniom księżnej zawierają kroniki Strykowskiego i Sarnickiego. Głównym wątkiem, którym interesują się kronikarze jest walka Olgi z Drewlanami, w większości dość szczegółowo opisana. Sprawa chrztu opisana jest przez nich o wiele krócej, jednak rola księżnej w dziejach Rusi jest przez wszystkich podkreślona.

Warto zwrócić uwagę także na to, z jakich źródeł korzystali autorzy. Maciej z Miechowa oparł swoją wiedzę wyłącznie na Długoszu, nie odnosząc się do źródeł ruskich. Podobnie uczynił Marcin Bielski, który w sprawach Rusi sięgnął po *Pamiętniki Herbersteina*. Marcin Kromer korzysta z *Roczników*, a także z *Annales Russorum* i *Annales Lituorum*, jednak jego relacja jest najkrótsza. Najbogatszy zasób źródeł przedstawia Maciej Strykowski, który czerpał wiedzę o księżnej przede wszystkim z latopisów i przekazów ruskich.

*

Gabriela Frischke, *Kievan princess Olga in the eyes of the 16th c. Polish chroniclers*

The article analyses the image of princess Olga in Polish chronicles of 16th c. written by Maciej Miechowita, Marcin Kromer, Marcin Bielski, Maciej Strykowski and

³⁶ Stanisław Sarnicki *Annales Sive De Origine Et Rebus Gestis Polonorum Et Lituorum Libri Octo*; Kraków 1587, p. 213 (liber VI).

³⁷ Ibidem, p. 213–214.

³⁸ Ibidem, p. 214.

Stanislaw Sarnicki. We can assume, that the princess in their opinion was an avenger of her husband Igor's death and „the first” Christian, distinguished among the Ruthenian women, but also a wise and often cruel ruler, who reigned like a man. The main plot, which gathers attention of the chronicles' authors, is the struggle against Drevlyans and underlining the princesses exceptionality in the history of Rus' as the first Christian and valorous ruler. The most important is the narration by Maciej Strykowski, since it is the best detailed and based on Ruthenian sources.

*

Габриела Фришке, *Киевская княгиня Ольга глазами польских хронистов XVI в.*

В статье проанализирован образ княгини Ольги в польских хрониках XVI в.: Мацея Меховиты, Марчина Кромера, Марчина Бельского, Мацея Стрыйковского и Станислава Сарницкого. Можно утверждать, что княгиня в глазах польских авторов – мстительница за смерть своего мужа Игоря, а также „первая” христианка среди русских женщин, умная и часто жестокая правительница. в центре внимания хронистов – война Ольги с древлянами и акцентирование внимания на ее уникальности в истории Руси. Самым важным представляется описание княгини Мацеєм Стрыйковским, который, опираясь на русские летописи, включил в свое произведение много деталей, не встречающихся в других хрониках.

CHAPTER II
LECTURES

Prof. Fiodor Uspienskiy
(Moscow)

CLOSELY MARRIAGES IN THE RURIKIDS DYNASTY OF THE PRE-MONGOL PERIOD

The Russian princes of the pre-Mongol period were tended to observe the church prohibitions that impose significant restrictions on marriages between blood relatives. Moreover, there is some ambiguity in the structure within these prohibitions and restrictions. It is known, for example, that in the second half of the 12th c., when in the matrimonial Rurikids strategies the special role was gotten by the intra-dynasty marriages, i. e. marriage to a representative of the own family, the Byzantine canonical tradition has consistently pursued the ban on marriages between the persons of the 7th degree of kinship. If to judge by the statistics of the Russian intra-dynasty marriages of the pre-Mongol period, Rurikids did not consider the 7th degree of kinship as the obstacle to marriage; a kind of threshold provided for them, so, there was the 6th degree. The question of how, despite the presence of the Greek metropolitans and bishops in Rus, it could be such difference between Kiev and Constantinople, is extremely interesting in itself, but in this case the value of it for us is the secondary. In the report we are interested rather violations of the actually existing in Rus the border in the marital relationship, i. e. deviations from the prohibition to marry blood relatives of the 6th degree.

The number of these deviations taking into account the large number and relevance of the intrapartum marriages for the Russian princes is relatively small. Each incident of such violation requires an independent analysis that would determine why it has become possible. In the report the main attention is focused on the earliest examples of the deviations from the marriage law because in the dynastic colloquially of the Russian princes the orientation on the close family samples played the special role.

In essence, four matrimonial alliances concluded in the Rurikid dynasty in the pre-Mongol period are examined. These alliances are primarily interesting because they clearly violated the church ban on marriages between close blood relatives and represented marked deviation from the traditional dynastic practices of that time. It is shown that such deviation from the canonical norms was caused by special circumstances, but subsequent alliances were concluded looking on the family precedent that eventually formed the generic micro-tradition whereby the second cousins could, contrary to the rules, to get married, but under certain conditions, that sanctioned a violation of

church statutes in dynasty. In other words, an unusual precedent arising from the particular circumstances in the future could be if not to be replicated many times, then, in any case, justify similar actions taken under new circumstances, by humans belonging to the next generations of the same family.

Prof. Fiodor Uspieński
(Moskwa)

MAŁŻEŃSTWA OSÓB BLISKO SPOKREWNIONYCH WŚRÓD RURYKOWICZÓW EPOKI PRZEDMONGOLSKIEJ

Książęta ruscy epoki przedmongolskiej dążyli do przestrzegania cerkiewnych zakazów, nakładających rozmaite ograniczenia na zawieranie związków małżeńskich między bliskimi krewnymi. Można dostrzec jednak pewną niejednoznaczność wśród istniejących wówczas zakazów i ograniczeń. Wiadomo, iż na przykład w drugiej połowie XII w., gdy w małżeńskiej strategii Rurykowiczów szczególną rolę odgrywały małżeństwa wewnątrzdynastyczne tj. śluby z przedstawicielkami tego samego rodu, bizantyńska tradycja kanoniczna stopniowo wprowadzała zakaz ślubów pomiędzy osobami spokrewnionymi do siódmego stopnia. Jeśli sądzić po statystyce ruskich małżeństw wewnątrzdynastycznych okresu przedmongolskiego, Rurykowicze nie uznawali siódmego stopnia pokrewieństwa za przeszkodę dla zawarcia ślubu, swego rodzaju progiem był dla nich dopiero szósty stopień pokrewieństwa. Niezwykle ciekawy jest sam problem tego, jak pomimo obecności na Rusi greckich metropolitów i biskupów mogła wyniknąć tak widoczna różnica między Kijowem a Konstantynopolem, jednak w tym wypadku ma on dla nas mniejsze znaczenie. w wykładzie tym autor starał się przede wszystkim prześledzić przypadki naruszenia realnie istniejącej na Rusi granicy prawa małżeńskiego tzn. odstąpienia od zakazu ślubów z krewnymi do szóstego stopnia pokrewieństwa.

Ilość tych przypadków była stosunkowo niewielka, biorąc pod uwagę dużą liczbę i aktualność zawierania wewnątrzrodowych ślubów wśród ruskich książąt. Każdy taki przypadek naruszenia prawa małżeńskiego wymaga osobnej analizy, która pozwoli stwierdzić dlaczego mogło do niego dojść. W wykładzie tym szczególną uwagę poświęcono najwcześniejszym przypadkom złamania tegoż prawa, ze względu na fakt, iż w tradycji dynastycznej książąt ruskich duże znaczenie miał przykład postępowania bliskich krewnych.

W części zasadniczej wykładu analizowane były cztery sojusze matrymonialne, zawarte w dynastii Rurykowiczów w czasach przedmongolskich. Sojusze te są szczegól-

nie interesujące z uwagi na fakt, iż jasno naruszały one prawo cerkiewne dotyczące zakazu zawierania ślubów między bliskimi krewnymi i stanowiły wyraźny przykład odejścia od tradycyjnych praktyk dynastycznych tego okresu. Ukazuje to, iż pierwsze złamanie prawa cerkiewnego było usprawiedliwione szczególnymi okolicznościami, a kolejne były zawierane w oparciu o rodzinny precedens, co z czasem wytworzyło rodową mikrotradycję, zgodnie z którą kuzynostwo w trzecim stopniu mogło, wbrew prawu, zawrzeć związek małżeński, ale tylko przy szczególnych okolicznościach, które jakby sankcjonowały złamanie prawa cerkiewnego. Innymi słowy, precedens, do którego doszło w szczególnych okolicznościach, mógł w przyszłości skutkować jeśli nie zwielokrotnieniem, to usprawiedliwieniem dla analogicznych przypadków, które zachodziły już w innych okolicznościach i były dokonywane przez ludzi należących do innego pokolenia tego samego rodu.

Проф. Федор Успенский
(Москва)

БЛИЗКОРОДСТВЕННЫЕ БРАКИ В ДИНАСТИИ РЮРИКОВИЧЕЙ ДОМОНГОЛЬСКОЙ ПОРЫ

Русские князья домонгольской поры были склонны соблюдать церковные запреты, накладывающие существенные ограничения на браки между кровными родственниками. При этом существует некоторая неоднозначность в структуре самих этих запретов и ограничений. Известно, например, что во второй половине XII в., когда в матримониальной стратегии Рюриковичей особую роль приобретают браки внутрдинастические, т. е. женитьба на представительницах собственного рода, византийская каноническая традиция последовательно проводит запрет на браки между лицами, состоящими в 7-й степени родства. Если же судить по статистике русских внутрдинастических браков домонгольского времени, Рюриковичи не считали 7-ю степень родства препятствием для брака; своеобразным порогом для них оказывалась, таким образом, степень 6-я. Вопрос о том, как, несмотря на присутствие на Руси греческих митрополитов и епископов, могло возникнуть такое различие между Киевом и Константинополем, чрезвычайно интересен сам по себе, но в данном случае значение его для нас второстепенно. В докладе нас интересовали, скорее, факты нарушения реально существующей на Руси границы в области брачных отношений, т. е. отступления от запрета жениться на кровных родственниках в 6-й степени.

Количество этих отступлений, учитывая многочисленность и актуальность внутриродовых браков для русских князей, относительно невелико. Каждый казус подобного нарушения требует самостоятельного анализа, который позволил бы определить, почему оно стало возможным. При этом в докладе особое внимание уделяется наиболее ранним примерам отступлений от брачного права, поскольку в династическом обиходе русских князей особую роль играла ориентация на близкие семейные образцы.

В сущности, рассматриваются четыре матримониальных союза, заключенные в династии Рюриковичей в домонгольское время. Эти союзы интересны

прежде всего тем, что явно нарушали церковный запрет на браки между близкими кровными родственниками и являли собой заметное отступление от традиционных династических практик той поры. Показывается, что первое такое отступление от канонических норм было обусловлено особыми обстоятельствами, последующие же союзы заключались с оглядкой на семейный прецедент, что со временем сформировало родовую микротрадицию, согласно которой троюродные брат и сестра могли, вопреки правилам, заключить брак, но при особых условиях, как бы санкционировавших нарушение церковных установлений в династии. Иными словами, необычный прецедент, возникший в силу специфических обстоятельств, в дальнейшем мог если не тиражироваться многократно, то, во всяком случае, служить оправданием для аналогичных действий, предпринимаемых уже в новых обстоятельствах, людьми, принадлежащими к следующим поколениям той же семьи.

*

Stenographic record of the discussion

Moderator: prof. Dariusz Dąbrowski

- **Moderator:** beginning of the discussion
- **MA. Andriy Stasyuk.** *Question:* Известно, что браки между близкими родственниками не просто так запрещались Церковью, ведь с точки зрения медицины и психологии брак между близкими родственниками ведет к кровосмешению, что в последствии сказывается на физических или психологических качествах потомства этого брака. В связи с этим у меня вопрос – известны ли среди Рюриковичей случаи браков между троюродными родственниками?
- **Prof. Fiodor Uspenskiy.** *Answers:* Спасибо за вопрос, но сразу скажу что такие случаи не известны. Конечно, в летописях есть упоминания о несколько представителях династии, которые с детства были больны и не могли даже княжить, но это были дети, рожденные от вполне нормальных браков. Конечно, эти запреты весьма архаические, например, запрет брать в жены вдову брата очень древний и связан еще с иудаизмом. Запреты на браки с близкими родственниками сложились также на уровне генетики, когда люди еще не могли точно обусловить эти запреты, но уже понимали что так делать нельзя. Что касается браков с троюродными родственниками, то все-таки на самом деле, как я понимаю, с биологической точки зрения это вполне таки разошедшиеся линии, поэтому тут условность и символика правила имеют более весомое значение, чем биология и медицина.

Но все же, опереться нам не на что, ведь источники об этом умалчивают. Конечно, мы имеем пример некоего Святослава Юрьевича, сына Юрия Долгорукого, который от самого рождения был тяжело болен и известно, что он прожил короткую, но праведную жизнь и даже не имел своего княжеского стола. Но он происходил из нормального брака. Есть другой пример: человек, упоминающийся всего один раз – это сын Мстислава, князя Тьмутараканского – Евстафий, о котором мы вообще ничего не знаем. И тут можно только догадываться о его происхождении. Можно утверждать только то, что это еще та эпоха, когда Рюриковичи не женились на близких родственницах, в связи с чем можно проследить очень интересную династическую динамику. Например, практически весь XI в. Рюриковичи заключают только иностранные браки, потому что они еще в очень близкой степени родства между собой. Как только разные ветви Рюриковичей к концу XI в. разошлись, то сразу же появляется возможность заключения династических браков внутри династии.

• **Ph.D Vitaliy Nagirnyy.** *Question:* У меня вопрос следующего характера – какой была судьба княжеских жен после смерти своих мужей? Мне известно о трех возможных вариантах: 1) монастырь; 2) продолжение политической деятельности до совершеннолетия своих детей – как видим это на примере вдовы галицкого князя Романа; 3) выдача замуж за представителя нобилитета, как было в случае с женой мазовецкого князя Болеслава Конрадовича, Анастасией, выданой замуж вторым браком за представителя венгерской знати.

• **Prof. Fiodor Uspenskiy.** *Answers:* Спасибо за важный и очень интересный вопрос. К Вашему перечню можно добавить только бегство к половцам. Вообще правило о том, что князю из династии Рюриковичей нельзя жениться на вдове своего брата, ограничено только Русью. То есть, если княжну выдавали замуж за границу – будь то Польша, Норвегия или Дания – то этот запрет терял свое значение. Вот, например, дочь Мстислава Великого – Мальмфрида Мстиславовна – была замужем сначала за конунгом Норвегии, потом за конунгом Дании и никаких проблем не было. Также как и дочь Ярослава Мудрого – Анна Ярославна – дважды вышла замуж во Франции. С чем же связан запрет жениться на вдове своего брата? Однозначный ответ на данный вопрос мы не можем дать, хотя существуют некоторые зацепки, проливающие свет на эту проблему. В частности, речь идет о Владимире Святом, который, согласно летописи, насильно взял вдову своего брата себе за жену. Она, судя по всему, уже была беременна. Соответственно от этого союза родился Святополк Окаянный. Возможно, в связи с этими обстоятельствами на Руси был введен запрет на браки с вдовами своих братьев, но все же это только предположение или одно из объяснений закрепления такого правила. Возвращаясь к альтернативам судеб княжеских вдов, то они не всегда уходили в монастырь. Часто они занимались активной общественной или политической деятельнос-

тью. Видимо, они жили при своих старших сыновьях, которые уже имели свои семьи, или отдельно. В частности из описания убийства Игоря Ольговича в Киеве в 1147 г. мы узнаем, что вдова Мстислава Великого живет в Киеве, имея собственную резиденцию, куда и стремились затянуть князя Игоря, чтобы попытаться его спасти. Как видим, вдова великого киевского князя после смерти мужа продолжала жить в столице, владея отдельным хозяйством. Но что касается вдов иностранного происхождения, то часть из них возвращалась на свою родину и уже там без проблем вторично выходили замуж.

• **PhD Vitaliy Nagirnyy.** *Question:* Слушая Ваш ответ у меня созрел еще один короткий вопрос – какую роль отыгрывал религиозный фактор при заключении Рюриковичами браков с представителями/представительницами иностранных правящих домов? Были ли какие-то препятствия при заключении браков между православными и католиками?

• **Prof. Fiodor Uspenskiy.** *Answers:* Судя по всему препятствий к таким бракам видимо не было. Конечно, существуют письменные памятники того времени, в которых русские князья обвиняются в частых браках с представительницами латинского обряда, но эти обвинения все-таки остались только пустым звуком, своеобразной декларацией. На практике мы видим совсем другую картину – князья женятся на иностранках-католичках очень охотно. Также следует отметить, что действие самой схизмы начало работать не сразу и эти браки вполне были возможны без перекрещивания или каких-либо других религиозных обрядов. Классическим примером здесь выступает брак Ярослава Мудрого с шведской принцессой Ингигердой, которая, как считается, после прихода на Русь крестилась и приняла имя Ирина, потому что именно так она названа в *Слове о законе и благодати* митрополита Илариона. Если немножко подумать то получается не совсем так. Действительно, на Руси она Ирина, но попадает то она на Русь вполне христианкой и перекрещивать ее нет никакой нужды, а имя Ирина она получает в рамках семьи. Может быть, имя Ингигерда было просто чужое на Руси, поэтому жена киевского князя приняла более удобное имя Ирина, но это никак не свидетельствует о ее перекрещивании или переходе с католицизма в православие. Видимо все-таки, эти проблемы не были тогда настолько актуальны.

• **Prof. Jan Tęgowski.** *Comment:* Mnie nurtuje inny problem. Bardzo interesujące są zaprezentowane tu tezy o zwyczaju nie poślubiania wdów po swoich braciach. Również ciekawym jest, że rzadkie są wiadomości o powtórnych małżeństwach wdów po Rurykowiczach, aczkolwiek są od tego wyjątki. Przykłady te dr Nagirnyy krótko wspomniał. Do takich wyjątków należy także, między innymi, ponowne małżeństwo Ryksy (córkę Bolesława Krzywoustego) po owdowieniu (po jakimś Rurykowiczu, nie wiemy jakim – Oswald Balzer próbował go zidentyfikować jako Włodzimierza, ale była

to chybiona teza, choć samo małżeństwo z członkiem rodu Ruryka jest niewątpliwe). Nasuwa mi się pewna refleksja co do siły Cerkwi Prawosławnej, jej pozycji w stosunku do książąt Rurykowiczów. Wychodzi na to, że pozycja ta jest stosunkowo słaba – na gruncie religii, liturgii jest z pewnością silna, natomiast presja Cerkwi na zachowanie książąt jest stosunkowo słaba. Można to zauważyć i w późniejszych czasach. Widać to po małżeństwie Siemiona Dumnego, księcia moskiewskiego, który po drugim ślubie (rozwiązał małżeństwo z Praksedą) wchodzi w związek z księżniczką twerską. Dzieje się to bez wiedzy metropolity, który jednak musi ten fakt dokonany zaakceptować. Zatem ta pozycja Cerkwi wobec monarchy jest stosunkowo mało ugruntowana, w odróżnieniu od pozycji Kościoła Katolickiego. Wprawdzie, w wieku X i XI status ten jeszcze nie jest mocny, bo mamy do czynienia z buntami przeciwko władcy (chociażby na przykładzie biskupa Stanisława, ale i w XII w. mamy Tomasza Becketta, który sprzeciwia się Henrykowi II, królowi angielskiemu), ale ciągle ta rola Kościoła rośnie. Już przykład Henryka IV, obłożonego kłatwą w sporze z Grzegorzem VII, pokazuje, że Kościół ma tak silne wpływy, że jest w stanie zdetronizować cesarza. Refleksja ta nasza mnie w oparciu o nie respektowanie norm Cerkwi przez władców w kwestii ich małżeństw.

• **Prof. Fiodor Uspenskiy.** *Comment:* Спасибо за интересные комментарии! Конечно, Рюриковичи в целом стремились соблюдать церковные правила и в этом плане отличались и от Византии, и от других своих соседей. Поэтому теми исключениями, о которых я рассказывал, по сути и исчерпываются все нарушения этих церковных канонов. Вы правильно подняли вопрос о церковной оппозиции и позиции к этой проблеме; по этому поводу у меня есть одна догадка, что часть таких браков осуществлялась во время отсутствия митрополита на киевском престоле. То есть в тот промежуток времени, когда старый митрополит умер, а новый еще не прибыл из Византии. С другой стороны, есть знаменитое свидетельство о том, как новгородский епископ Нифонт отказался венчать новгородского князя и сказал, что тот не достоин взять в жены свою невесту, происхождение которой нам не известно. Более того, архиерей запретил эту свадьбу вообще. Тогда новгородский князь, который был родом из Чернигова, обвенчался с помощью черниговских клириков. Что касается браков Риксы, то их, если я не ошибаюсь, было три и два из них были скандинавские. По скандинавским меркам это целомудренные браки, то есть с точки зрения Скандинавии Рикса отличалась редким целомудрием. и еще по ходу разговора мне в голову пришел один показательный пример о Евпраксии Всеволодовной, которая после неудачного брака вернулась на Русь и вступила в монастырь только тогда, когда узнала о смерти своего мужа. Видимо, у этой пары не было церковного развода, то есть они просто разъехались и вступить в монастырь русская княгиня смогла лишь после того, как узнала, что она уже вдова.

• **Andrii Nosenko.** *Question:* У меня вопрос в том же русле, что и вопрос др. На-

гирного. Слушая Ваш ответ о дальнейших судьбах русских княгинь-вдов, мне припомнился один эпизод из *Повести о разорении Рязани Батыем*, когда жена рязанского князя Федора Юрьевича – Евпраксия – узнав о казни своего мужа в ставке Батя, покончила жизнь самоубийством вместе со своим сыном Иоанном, кинувшись из окна терема, совершив поступок противоречащий христианской морали. Я хочу спросить – были ли еще подобные случаи среди Рюриковичей?

• **Prof. Fiodor Uspenskiy. *Answers:*** Ну если не считать самоубийством бегство к половцам, то, по моему, такие случаи больше не известны или по крайней мере не известны мне. Вы правильно подчеркнули, что этот поступок был вполне антихристианский, но еще в первые века христианства из агиографических трудов узнаем о численных самоубийствах первомучеников за христианскую веру, которые, чтобы не предаваться надругательству, кончали с собой. Сама же идея самоубийства как греха сформировалась в христианской церкви сравнительно поздно. Поэтому еще в так называемых периферийных церквях – Эфиопской или Сирийской – известно самоубийство как форма аскезы например. То есть человек доводит себя практикой голода к смерти или во время молитвы бросается со скалы в имя Господа. Хотя, конечно, в те времена, о которых говорим мы, идея самоубийства как греха уже была четко сформирована, как в Восточной, так и в Западной церквях.

• **Prof. Jan Tęgowski. *Comment:*** Jeśli można, to słówko *à propos* samobójstwa. Święty Paweł mówił: „kto zniszczy tę świątynię, tego zniszczy Bóg”, w związku z czym jest to uznane za grzech przeciwko Duchowi Świętemu, który dyskwalifikuje możliwość zbawienia dla samobójcy (I Kor., r.3, w. 17).

• **Moderator. *Question:*** Вы подняли несколько очень интересных сюжетов в своем докладе, и я хотел бы обратить внимание на следующий момент. Речь идет о переменах, которые произошли в XIII в. во внутридинастической традиции Рюриковичей, то есть о потере связи со Скандинавией. Как Вы думаете, не начался ли этот процесс немного раньше, примерно в половине XII в.? Ведь Вы упомянули пример о Всеволодковне, а если еще добавить именованых русских князей, то можно проследить, что скандинавские имена практически полностью исчезают. Мне кажется, это свидетельствует о начале процесса важных перемен. в связи с этим вопрос – не имел ли этот процесс влияния на распад своеобразной внутридинастической скандинавской традиции Рюриковичей?

• **Prof. Fiodor Uspenskiy. *Answers:*** Если говорить о связях со Скандинавией то последний всплеск русско-скандинавских отношений – это время Мстислава Великого. Также известно, что Александр Невский посылал послов в Норвегию к королю Хакону Старому с просьбой выдать дочь за своего сына, но король выдал дочь замуж в Испанию. Что касается времени после Мстислава Великого, то ко

второй половине XII в. связи Рюриковичей со Скандинавией исчезают. Конечно, Рюриковичи могли еще знать о своих скандинавских родственниках или о своем северном происхождении, но они уже не идентифицируют себя как скандинавов.

- **Moderator:** summary of the discussion.

Prof. Djura Hardi
(Novi Sad)

WHO WAS DUX GALICIAE FOR HUNGARY AFTER THE CONCLUSION OF PEACE BETWEEN ARPADS AND ROMANOVICHS IN ZVOLEN IN 1246?

The starting point for consideration of this study is the Congress of the Hungarian and Russian rulers and peace, which was concluded in September 1246 in Zvolen between two main actors of this epoch – the Hungarian King Bela IV and the Galician-Volhynian Prince Daniel Romanovich.

Historians have yet agreed with the thesis that this peace and alliance has changed the former Hungarian-Russian relations. The main manifestation of this process was the marriage of the eldest son of Daniel – Leo with Constance, the daughter of the Hungarian king. Politically, Hungary recognized *de facto* the authority of Romanovichs in Galicia. In practice, this meant that the Hungarian king departed from the intent to lead on the Galician throne his other son-in-law, the representative of the Chernigov dynasty of Olgoviches, – Rostislav Mikhailovich and his wife, own daughter Anna. As compensation for „loss of Galicia” they were transferred Machva area on the southern borders of the Hungarian kingdom. The new alliance of Hungary and the Galician-Volhynian principality called for concerted action of two countries in antimongol and Central European politics. Union maintained its strength at the period of Daniel Romanovich and Bela IV heirs too.

The author of this study, first of all, interested at first sight less important, but a very hot item – whether raised on Congress in Zvolen the question who will formally have the right to use the title of *dux Galiciae*?

Despite the conclusion of peace, son-in-law of the Hungarian king, Rostislav Mikhailovich (the former candidate of Arpad on the Galician throne), retained the title *dux Galiciae*. This fact is the most clearly illustrated by the intitulation of the only surviving charter of Rostislav, probably published in 1257, in which he poses „his” Galician title in front of more loud title of *imperator bulgarorum*. This detail associated with the title of Rostislav could be explained as the indication of his future pretensis (albeit passive) to Galicia or as the evidence of disagreement with the Galician politics

of his father-in-law, or, perhaps, already as a memory about the past time. But how could be explain the fact that Bela IV in his charters (1247, 1254, 1255, 1264) calls also Rostislav as *dux Galiciae*? Did not this fact mean the kind of double Arpad position in relation to Galicia? Yet it seems that because of the title of *dux Galiciae* the relationship between Daniel and Bela IV have not been tampered. While on the other hand Romanovich had to understand that the preservation by Rostislav the title of *dux Galiciae*, from the legal point of view, contrared to the claims of Romanovichs on Galicia.

The author tries to explain this diplomatic and formal contradiction by the following way. At the beginning of the 13th c. the Hungarian rulers and their court paid mach attention to their titles, which related to the other (non-Hungarian) lands. Of course, it was a question of ideology, legal norms and political practices, supported by the military expansion of Hungary. This practice was very common during the reign of Bela III, who was strongly influenced by the Byzantine Empire, where the future king was brought up. It is known that since 1205 the Hungarian kings used the title *rex Galiciae et Lodomeriaequae*. They believed that they have the supreme authority over that territories and local princes. This belief in the principle despited to the real situation, however the Hungarian rulers jealously cherished their right to that title. In addition from 1202 Arpads included Serbia into their title and later did not recognize the rights of Nemanichs on the royal crown, because they believed that only they have a legitimate right to it.

In this situation Bela IV, probably, as the supreme overlord, gave the title of *dux Galiciae* to his son-in-law Rostislav and his daughter Anna. As the author suggests, this act has been carried out during the private ceremony, which took place not in Halych, but at the Hungarian court. Interestingly, that the wife of Rostislav, Anna, was also formally called *Ducissa Galitie* by her father and the Pope, although she had never been in Halych and in the Galician land. Perhaps, her enthronement on the Galician throne was held just at the time of their marriage ceremony (1242/1243). However, the heirs of Rostislav and Anna have not used the title of *dux Galiciae*, but only the title of the rulers of Machva and Bosnia. Thus, the author suggests, that the right to the title of *dux Galiciae* gave a kind of ceremonial (*sacro*-?) of the personal nature. Based on this hypothesis, one can understand the right of Rostislav and his wife Anna to the formal conservation (to the end of life) of the rulers of Galicia title.

And Romanowichs? Perhaps, that the marriage of Constance and Leo Daniilovich opened the question of the formal right of her son Daniel on the title *dux Galiciae*. Indeed, in one of the charters, dated 1268, Bela IV mentions three of his daughters, who visited him together with their husbands. On the first place *domina Constancia ducissa Gallicie et Lodomerie* was mentioned, then Kinga, the Krakow Princess, and Jolanta, the Kalish princess. It was typical of that times Arpad dynastic politics: there were mentioned only the daughters of the Hungarian king and their „lands”, while their husbands with their titles were ignored. In the same lighter the „Tatar letter” of Bela IV to the Pope, mentioned before, was written; the king wrote that he married his daugh-

ters with two Russians (meaning Rostislav and Leo) and one Polish prince at the aim of the well-being of Christianity, but that his royal Majesty humiliated. Of course, these statements were in fact a part of the ideological concept of Arpads and aimed to raise their standing in the Papal curia. As for the status of the Hungarian princess, they, for example, spun wool and performed all household work in the court of the contemporary Bela IV, Serbian King Urosh I, that struck the Byzantine ambassador. Contrary to mention the title of Constance, Leo Daniilovich in 1272 was named, certainly, not without good reason, as the *Dux Ruthenorum*. With a fleet of one or two references it would be incorrect to draw general conclusions. But it is possible that Arpads believed that with the dowry for their daughters they give them the right to the titles of the lands in which they were sent.

As for the Congress in Zvolen, the author of the report does not exclude that Constance, as Romanovich daughter-in-law brought from his father's house the title of Princess of the Galician and Volhynian lands. However, according to the beliefs of the Hungarian king, this title remained the „property” of his daughter and the Hungarian dynasty.

Prof. Djura Hardi
(Nowy Sad)

KIM BYŁ DLA WĘGIER DUX GALICIAE PO ZAWARCIU POKOJU MIĘDZY ARPADAMI A RURYKOWICZAMI W ZWOLENIU W 1246 R.?

Punktem wyjścia dla badań postawionego problemu jest spotkanie ruskiego i węgierskiego władcy oraz pokój zawarty we wrześniu 1246 r. w mieście Zwolen przez tychże władców, dwóch głównych postaci epoki – węgierskiego króla Belę IV oraz księcia halicko-wołyńskiego Daniela Romanowicza.

Historycy już dawno zgodzili się z tezą, iż wspomniany pokój i sojusz zmieniły dotychczasowe stosunki rusko-węgierskie. Główną manifestacją tego procesu było małżeństwo syna Daniela Lwa z Konstancją, córką króla węgierskiego. W wymiarze politycznym Węgry *de facto* uznawały władzę Romanowiczów nad ziemią halicką. W praktyce oznaczało to, że król węgierski porzucił zamiar osadzenia na tronie halickim swojego drugiego zięcia, przedstawiciela czernihowskiej dynastii Olegowiczów, Rościśława Michajłowicza, oraz jego żony, a swojej córki, Anny. w ramach rekompensaty za „utrata ziemi halickiej” przekazano im okęg Mačva na południowych rubieżach królestwa Węgier. Nowo zawarty sojusz Węgier i księstwa halicko-wołyńskiego zakładał uzgodnienie działań w polityce antymongolskiej i środkowoeuropejskiej obydwu państw. Sojusz obowiązywał w czasach rządów następców Daniela Romanowicza i Beli IV.

Autora niniejszej rozprawy interesuje przede wszystkim pozornie mniej ważny, lecz w rzeczy samej bardzo istotny szczegół – czy podczas zjazdu w Zwoleniu postawiono pytanie o to, kto formalnie będzie miał prawo nosić tytuł *dux Galiciae*?

Pomimo zawarcia pokoju zięć króla węgierskiego Rościśław Michajłowicz (były kandydat Arpadów na tron halicki), zachował tytuł *dux Galiciae*. Fakt ten najlepiej ilustruje intytulacja jedyne go zachowanego dokumentu Rościśława, wydanego najprawdopodobniej w 1257 r., w którym postawił on „swoj” halicki tytuł przed bardziej znaczącym *imperator bulgarorum*. Ten szczegół związany z tytułem Rościśława można wyjaśnić jako oznakę jego przyszłych pretensji (co prawda pasywnych) do ziemi halickiej lub jako dowód dezaprobaty wobec halickiej polityki swojego teścia albo po

prostu jako pamięć o minionych czasach. w jaki zaś sposób można wyjaśnić fakt, iż Bela IV w swoich dokumentach (1247, 1254, 1255, 1264) nazywa Rościśława również *dux Galiciae*? Czy nie oznaczało to w pewnym sensie dwojakiej pozycji Arpadów w stosunku do ziemi halickiej? Wydaje się, że przez tytuł *dux Galiciae* stosunki między Danielem i Belą IV nie były popsute. Choć z drugiej strony, Romanowicz powinien był rozumieć, że zachowanie przez Rościśława tytułu *dux Galiciae* z prawnego punktu widzenia przeczyło pretensjom Daniela i Wasylka do ziemi halickiej.

Autor próbuje wyjaśnić tę dyplomatyczną i formalną sprzeczność w następujący sposób – już na początku XIII w. władcy węgierscy i ich dwór przykładali ogromną uwagę do swych tytułów, które dotyczyły innych (niż węgierskie) ziem. Oczywiście mowa tu o ideologii, normach prawnych i praktyce politycznej podtrzymywanych wojenną ekspansją Węgier. Takie działanie było szeroko rozpowszechnione w czasach rządów Beli III, na którego z kolei silnie oddziaływało Bizancjum, gdzie przyszedł król się wychowywał. Wiadomo, że począwszy od 1205 r. królowie węgierscy używali tytułu *rex Galiciae et Lodomeriaeque*. Uważali oni, iż posiadają władzę zwierzchnią nad tymi terytoriami i miejscowymi książętami. To przekonanie nie odpowiadało realnemu stanowi rzeczy, jednakże władcy węgierscy zazdrośnie bronili prawa do tego tytułu. Prócz tego, od 1202 r. Arpadowie włączyli do swego tytułu Serbię i później nie uznawali praw Niemaniczów do królewskiej korony, gdyż uważali, że tylko oni mają do niej legitymowane prawo.

W takich okolicznościach Bela IV, prawdopodobnie w roli najwyższego suwerena, przekazał tytuł *dux Galiciae* swojemu zięciowi Rościśławowi i swojej córce Annie. Jak zakłada autor, ów akt został wdrożony w czasie osobnej ceremonii, która odbyła się nie w Haliczu, a na dworze węgierskim. Wiadomo, iż żonę Rościśława Annę, jej ojciec i papież również nazywali formalnie *ducissa Galitie*, chociaż ona sama nigdy nie była w Haliczu ani w ziemi halickiej. Możliwe, że właśnie w czasie zawarcia ich małżeństwa odbyła się ceremonia intronizowania Anny na tron halicki (1242/1243). Jednakże następcy Rościśława i Anny nie używali już tytułu *dux Galiciae*, a jedynie tytuł władców Mačvy i Bośni. Idąc tym tropem, autor zakłada, że prawo do tytułu *dux Galiciae* dawał swoisty ceremoniał (*sacro*-?) o charakterze personalnym. Opierając się na tej hipotezie, można zrozumieć prawo Rościśława i jego żony do formalnego zachowania (do końca życia) tytułu władców ziemi halickiej.

A Romanowicze? Możliwe, że ślub Konstancji z Lwem Daniłowiczem spowodował problem formalnego prawa syna Daniela do tytułu *dux Galiciae*. Przecież w jednym z dokumentów, datowanym na 1268 r., Bela IV wspomina swoje córki, które odwiedziły go wraz ze swymi mężami – na pierwszym miejscu wymieniona była *domina Constancia ducissa Gallicie et Lodomerie*, a potem Kinga, księżna krakowska, i Jolanta, księżna kaliska. Było to typowe dla ówczesnej polityki dynastycznej Arpadów – wspomniane są tylko córki króla węgierskiego i ich „ziemie” podczas, gdy ich mężowie wraz z tytułami zostali zignorowani. w podobny sposób został napisany wspomniany wcześniej „list tatarski” Beli IV do papieża, w którym król pisał, że wydał swoje córki

za dwóch ruskich (mając na myśli Roścysława i Lwa) i jednego polskiego księcia w imię dobrobytu chrześcijaństwa, lecz uniżając tym swój królewski majestat. Oczywiście, takie oświadczenia były w rzeczywistości częścią ideologicznej koncepcji Arpadów i miały na celu podnieść ich autorytet w oczach kurii papieskiej. Odnośnie do statusu węgierskich księżniczek warto wspomnieć na przykład, na dworze współczesnego Beli IV króla serbskiego Urosza i przędły one wełnę i wykonywały wszystkie prace domowe, co zadziwiło posła bizantyjskiego. Dla równowagi zapisu o tytule Konstancji, Lew Daniłowicz w 1272 r. został nazwany, zapewne nie bez przyczyny, *dux Ruthenorum*. Mając do dyspozycji jedną czy dwie wzmianki, niewłaściwym byłoby wyciągać wnioski ogólne. Jednak zupełnie możliwym jest, że Arpadowie uważali, iż wraz z wianem dla swoich córek przekazują im również prawo do tytułów tych ziem, do których zostały wysłane.

Co do zjazdu w Zwoleniu, autor nie wyklucza, że Konstancja, jako narzeczona Romanowicza, przyniosła z domu swojego ojca tytuł księżnej ziemi halickiej i wołyńskiej. Jednakże, zgodnie z przekonaniem króla węgierskiego, tytuł ten pozostawał „własnością” jego córki i dynastii węgierskiej.

Проф. Дюра Гарди
(Новый Сад)

КЕМ БЫЛ ДЛЯ ВЕНГРИИ DUX GALICIAE ПОСЛЕ ЗАКЛЮЧЕНИЯ МИРА МЕЖДУ АРПАДАМИ И РОМАНОВИЧАМИ В ЗВОЛЕНЕ 1246 Г.?

Отправной точкой для рассмотрения данного исследования является съезд венгерского и русского правителей и мир, который был заключен в сентябре 1246 г. в городе Зволен между двумя главными деятелями этой эпохи – венгерским королем Белой IV и галицко-волынским князем Даниилом Романовичем.

Историки давно уже согласились с тезисом, что этот мир и союз изменил прежние венгерско-русские отношения. Главной манифестацией этого процесса стал брак старшего сына Даниила – Льва с Констанцией, дочерью венгерского короля. В политическом плане Венгрия *de facto* признавала власть Романовичей в Галицкой земле. Практически, это означало, что венгерский король отошел от намерения привести на галицкий трон своего другого зятя, представителя черниговской династии Ольговичей, – Ростислава Михайловича и его жену, свою дочь Анну. Им, в качестве компенсации за „потерю Галицкой земли”, была передана область Мачва на южных рубежах Венгерского королевства. Новозаключенный союз Венгрии и Галицко-Волинского княжества предусматривал согласование действий в антимонгольской и центральнойевропейской политике двух государств. Союз сохранил свою силу и при наследниках Даниила Романовича и Белы IV.

Автора данного исследования, прежде всего, интересует, на первый взгляд менее важная, но очень актуальная деталь – поднимался ли на съезде в г. Зволен вопрос о том, кто формально будет иметь право носить титул *dux Galiciae*?

Несмотря на заключение мира, зять венгерского короля, Ростислав Михайлович (он же бывший кандидат Арпадов на галицкий трон), сохранял за собой титул *dux Galiciae*. Этот факт наиболее ярко иллюстрирует интитуляция единственной сохранившейся грамоты Ростислава, изданной, вероятно, в 1257 г., в которой он „свой” галицкий титул ставит впереди более громкого титула *imperator bulgarorum*. Эту деталь, связанную с титулом Ростислава, можно было бы объяс-

нить как свидетельство его будущих притязаний (правда, пассивных) на Галицкую землю или как свидетельство несогласия с галицкой политикой своего тестя, или, возможно, просто как память о былом времени. Но каким образом можно объяснить то, что Бела IV в своих грамотах (1247, 1254, 1255, 1264) также называет Ростислава *dux Galiciae*? Не означал ли этот факт своеобразной двойной позиции Арпадов по отношению к Галицкой земле? Все же, кажется, что через титул *dux Galiciae* отношения между Даниилом и Белой IV не были испорчены. Хотя, с другой стороны, Романович должен был понимать, что сохранение за Ростиславом титула *dux Galiciae*, с юридической точки зрения, противоречило претензиям Даниила и Василька на Галицкую землю.

Объяснить это дипломатическое и формальное противоречие автор пытается следующим образом. Уже в начале XIII в. венгерские правители и их двор уделяли большое внимание своим титулам, которые касались других (невенгерских) земель. Конечно, речь шла об идеологии, правовых нормах и политической практике, поддержанных военной экспансией Венгрии. Такая практика была очень распространена в период правления Бела III, на которого, в свою очередь, сильное влияние оказала Византия, где воспитывался будущий король. Известно, что, начиная с 1205 г., венгерские короли употребляли титул *rex Galiciae et Lodomeriaeque*. Они считали, что обладают верховной властью над этими территориями и местными князьями. Это убеждение в принципе не соответствовало реальному состоянию вещей, тем не менее, венгерские правители ревниво берегли свое право на этот титул. Кроме того, с 1202 г. Арпады включили в свой титул Сербию и позже не признавали прав Неманчей на королевскую корону, поскольку считали, что только они могут ею владеть.

В такой обстановке Бела IV, вероятно, в качестве верховного сюзерена, передал титул *dux Galiciae* своему зятю Ростиславу и своей дочери Анне. Как предполагает автор, этот акт был осуществлен во время отдельной церемонии, которая произошла не в Галиче, а при венгерском дворе. Интересно, что жену Ростислава, Анну, ее отец и Папа Римский также формально называли *ducissa Galitie*, хотя она никогда не была в Галиче и Галицкой земле. Возможно, именно во время заключения их брака была проведена церемония её интронизации на галицкий престол (1242/1243). Однако наследники Ростислава и Анны уже не использовали титул *dux Galiciae*, а только титул правителей Мачвы и Боснии. Таким образом, автор предполагает, что право на титул *dux Galiciae* давал своеобразный церемониал (*sacro-?*) персонального характера. Опираясь на эту гипотезу, можно понять право Ростислава и его жены Анны на формальное сохранение (до конца жизни) титула правителей Галицкой земли.

А Романовичи? Возможно, все же, что брак Констанции и Льва Даниловича открыл вопрос о формальном праве сына Даниила на титул *dux Galiciae*. Ведь в одной из грамот, датированной 1268 г., Бела IV упоминает трех своих дочерей, которые навели его вместе с мужьями. На первом месте была упомянута *domina*

Constancia ducissa Gallicie et Lodomerie, а потом Кинга, краковская княгиня, и Йоланта, калишская княгиня. Это было типично для тогдашней династической политики Арпадов: упоминаются только дочери венгерского короля и их „земли”, в то время как их мужья со своими титулами игнорируются. В таком же свете было написано упомянутое ранее „татарское письмо” Бела IV Папе Римскому, в котором король писал, что выдал своих дочерей замуж за двоих русских (имея в виду Ростислава и Льва) и одного польского князя во имя благосостояния христианства, но унижая этим свое королевское величество. Конечно, такие заявления были на самом деле частью идеологической концепции Арпадов и преследовали цель поднять их авторитет в папской курии. Что касается статуса венгерских принцесс, то они, например, при дворе современника Бела IV, сербского короля Уроша I, пряли шерсть и исполняли всю домашнюю работу, что поразило византийского посла. В противовес упоминания титулу Констанции, Лев Данилович в 1272 г. был назван, наверняка, не без веских причин, как *dux Ruthenorum*. Имея в своем распоряжении одно или два упоминания, некорректно было бы делать общие выводы. Но вполне возможно, что Арпады считали, будто вместе с приданным для своих дочерей передают им право на титулы тех земель, в которые они отправлялись.

Относительно съезда в Зволене автор не исключает, что Констанция, в качестве невестки Романовичей, принесла из дома своего отца титул княгини Галицкой и Волынской земель. Однако, согласно убеждениям венгерского короля, этот титул и далее оставался „собственностью” его дочери и венгерской династии.

*

Stenographic record of the discussion

Moderator: PhD Myroslav Voloshchuk

- **Moderator:** beginning of the discussion
- **Ph.D Vitaliy Nagirnyy. Comment:** У меня одно дополнение. Вы сказали, что в 1257 г. Ростислав Михайлович упоминается как *dux Galiciae*. Так вот хочу дополнить, что в официальной византийской корреспонденции, например в 1259 г., Ростислав также назван как *dux Galiciae*.
- **Prof. Djura Hardi. Question:** Я хочу уточнить, Ростислав назван там как *Ἀρχοντα Ρωσία* или как *dux Galiciae*?
- **Ph.D Vitaliy Nagirnyy. Answers:** Как *dux Galiciae*.

• **Prof. Djura Hardi.** *Answers:* По этому поводу можно привести комментарий Александра Авенариуса, который отмечал, что это был знак со стороны Византии, когда из-за заключения Даниилом Романовичем унии с Папой Римским, византийцы признали титул *dux Galiciae* за Ростиславом.

• **Prof. Fiodor Uspenskiy.** *Question:* У меня может быть дилетантский вопрос, но в русской историографии Ростислав Михайлович очень часто называется как „бан Мачвы”. Вот, собственно, „бан” – это титул? и каково его значение и сопоставление, например, с титулом *dux*?

• **Prof. Djura Hardi.** *Answers:* в своих работах, в частности в статье, которая опубликована в юбилейном сборнике в честь 60-летия профессора Леонтия Войтовича, я писал о том, что Ростислав не был баном Мачвы и что традиция приписывать этот титул русскому князю сложилась еще в историографии XIX в. Что касается титула „*dominus*”, то он соответствует, например, латинскому титулу „*dominus*”, византийскому „*δεσπότης*” или венгерскому „*úr*”. Сам же титул „*igum /despot*” сначала был признан Византией за Белой III, а потом перешел к семье византийской императрицы Маргариты из династии Арпадов, которая, возвратившись из Фессалоник, получила от своего брата, венгерского короля Андрея II, потусторонний Срем (Мачву). Это был очень высокий византийский титул.

• **Pilip Padbiarozkin.** *Question:* Современный белорусский историк Алексей Мартынюк высказал предположение, что Ростислав Михайлович участвовал в битве при реке Лейте 16 июня 1246 г., где лично отрубил голову последнему Бабенбергу. Как Вы прокомментируете этот эпизод?

• **Prof. Djura Hardi.** *Answers:* Я знаю про этот эпизод, который описан в *Annales Sancti Pantaleonis Coloniensis*, где упоминается, что некий *rex Russorum* в войске Белы IV убил (смертельно ранил) Фридриха Бабенберга. Может, это и был Ростислав. Мы знаем с *Галицко-Волынской летописи*, что Ростислав на рубеже 1244/1245 г. сбежал в Венгрию, и уже тогда был тесно связан с Арпадами. Нужно учитывать и то, что, как информирует *Chronikon Posoniense*, Бела IV был хорошим правителем, но плохим воином, а Ростислав, наоборот – был хорошим воином. Не исключено, что именно он руководил действиями венгерских войск в битве при Лейте в 1246 г.

• **Pilip Padbiarozkin.** *Comment:* Вывод Алексея Мартынюка как раз базируется на том, что прослеживается очень интересная параллель между битвой на Лейте 1246 г. и битвой при Ярославле 1245 г. Очевидно, у Ростислава существовала некая рыцарская традиция лично возглавлять свои главные войска при нападении на основные силы противника. Так Ростислав сделал в Ярославской битве и таким же

образом поступил „русский король” в битве при Лейте, убив при этом Фридриха Бабенберга.

• **Prof. Djura Hardi.** *Answers:* В свое время я исследовал такие военно-рыцарские традиции, а в ближайшее время в сборнике *Перемишль и Перемишльская земля в сфере русского влияния* (*Colloquia Russica*, series II, vol. 1) появится моя статья о участии Ростислава в Ярославской битве. Так вот, чем больше я читаю литературу и источники о средневековых битвах, тем более убеждаюсь в том, что все битвы того времени описаны по специфическому шаблону, где всегда присутствует стереотип „рыцаря-героя”, который со своим флагом и преданными воинами первым вступает в битву. Конечно, описание Ярославской битвы в *Галицко-Волынской летописи* уникально, но, все же, оно не выходит за границы тогдашней традиции.

• **Pilip Padbiarozkin** (БГУ). *Question:* То есть и австрийские источники, и *Галицко-Волынская летопись* в этом плане одинаково стереотипны?

• **Prof. Djura Hardi.** *Answers:* По моему мнению – да.

• **Prof. Dariusz Dąbrowski.** *Comment:* To jest niezwykle ciekawy wątek i ta paralela, której temat był poruszony – walka na tytuły i w pełni świadome posługiwanie się różniącymi się nawet w niewielkim stopniu tytułami. Okazuje się, że Arpadzi byli w tym mistrzami. Był to przecież dwór wysokiej kultury z wpływami zachodnimi (niemieckimi), bizantyńskimi, i rzeczywiście, oni zdawali sobie sprawę z wagi używania tytułów, nawet jeśli za nimi nie stało już nic więcej jak tylko pretensja. Moim zdaniem świetnie to było wypunktowane przez prof. Hardiego, na przykład gdy wspominał tego *rex Serbiae*, czy *rex Rascie*. Widać też wyraźnie, jak rzutowało to również na sposób przyjęcia tytułu przez Daniela w Drohiczynie – aby nie powielić tego, co stosowali Węgrzy, by przypadkiem nie „wpaść” w tory ich pretensji (a więc nie *rex Galiciae et Lodomeriae*, oczywiście abstrahując od pretensji do większego obszaru). I jeszcze jeden drobiazg – moim zdaniem Andrzej II przyjął tytuł halicko-włodzimierski nieco później, w 1206 r. Wydaje się, że w początkowej fazie, po spotkaniu wdowy po Romanie z królem węgierskim w Sanoku w 1205 r., Andrzej II wystąpił jako opiekun Daniela i Wasyłka, a dopiero gdy padła ich władza, przede wszystkim i najpierw w Haliczu, przyjął tytuł jako oswobodzony z legalnych następców. Oczywiście, jest to tylko hipoteza, ale w kontekście użycia tytułu ruskiego przez Belę III wygląda ona całkiem prawdopodobnie.

• **Prof. Djura Hardi.** *Answers:* Вполне согласен с Вашими предложениями, но мы не должны забывать, что главный центр этой системы – это Папская курия. Конечно, еще в XI или XII в. русские князья не нуждались в такой титулатуре, ведь у них существовала своя автохтонная система власти. Поэтому кем был для них

Папа Римский? Или византийский император? А вот уже в XIII в., когда венгры впервые появились в Галицко-Волынской Руси, ситуация с титулами изменилась. Эта титулатура была очень важна именно с точки зрения папской курии – можно привести очень много примеров борьбы за титулы в Европе и участия в этом процессе Апостольской Столицы.

• **Prof. Jan Tęgowski. Comment:** Chciałbym zwrócić uwagę na zachowywanie tytułów pustych biskupstw przez Stolicę Apostolską. Chodzi o biskupstwa zajęte (Sarepta, Heliopolis, Laodycea etc.). Papięstwo nie rezygnuje z obsadzania tych biskupstw tytułarnie. Jest to właśnie taka droga, którą poszli monarchowie, m. in. Węgiel, ale także polscy w XIV w., kiedy nastąpiła utrata Pomorza Gdańskiego. Polscy władcy utrzymują tytuł *heres Pomeraniae* i inne. I to mimo zawartego w Kaliszu traktatu między królem Kazimierzem Wielkim a Zakonem Krzyżackim. Ten element tytułatury jest zachowany zarówno w dokumentach, jak i na pieczęci Kazimierza i jego następców. To jest pamięć o tym, co przynależy do korony królewskiej. Prawdopodobnie jest to taka pamięć zadaniowa dla następców. Myślę, że w innych krajach mamy podobne zabiegi dotyczące pretensji terytorialnych. Była to swego rodzaju praktyka – czego nie dało się utrzymać, znalazło się, jako zadanie, w tytułaturze

• **МА. Andriy Stasyuk. Question:** Вы говорили о принятии Ростиславом Михайловичем титула *dux Galiciae*. У меня вопрос – что произошло с титулом *regina Galiciae*, который носила Саломея, жена и вдова галицкого короля Коломана? Ведь после смерти Коломана в 1241 г. до принятия Саломеей монашеского обета в 1245 г. прошло целых 4 года. Не считаете ли Вы, что в этот промежуток времени Бела IV мог еще использовать Саломею, а точнее ее титул, в интересах династии Арпадов? По моему мнению, доказательством возможности такого развития событий может служить время вступления Саломеи в монастырь – август 1245 г. – то есть тогда, когда происходил венгерско-польский поход во главе с Ростиславом против Романовичей.

• **Prof. Djura Hardi. Answers:** я все-таки думаю, что Бела IV, после гибели Коломана, не рассматривал серьезно Саломею в качестве одного из рычагов своей внешней политики.

• **Prof. Dariusz Dąbrowski. Comment:** Jest rzeczą intrygującą, iż na dworze węgierskim powstała prawdziwa hierarchia tytułów dotyczących Rusi. Fascynujące jest to, że Andrzej II ma tytuł *rex Galiciae et Lodomeriae*, Koloman – tytuł *rex Galiciae*, królewicz Andrzej już tego tytułu nie dostał, ale uzyskał w zamian inny – *dux Galiciae*. Romanowicze nie przyjęli tytułu *rex Galiciae et Lodomeriae*, tylko *rex Russie*. Wychodzi z tego niesamowita gra tytułów potwierdzająca, że było to dobrze rozumiane.

• **Moderator. Question:** Korzystając z okazji, że jestem moderatorem, chciałem zadać ostatnie pytanie – wiemy, że tytuł *rex Galiciae et Lodomeriae* należał do królów węgierskich, następnie przeszedł do Habsburgów i przetrwał w ich tytulaturze aż do początku XX w. Tytuł Romanowiczów *heres Russie* przejęli królowie polscy. Jeżeli tytuł *dux Galiciae* nosiła także żona Rościsława, Anna, to dlaczego później nie był on wykorzystywany przez potomków Rościsława?

• **Prof. Djura Hardi. Answers:** в своем докладе я обратил внимание на саму церемонию передачи титула *dux* и *ducissa Galiciae*. Что касается детей Ростислава, то они уже не имели такой позиции, как их отец. Главной причиной этого была утрата ними контактов с Галицкой землей. С другой стороны, здесь также большую роль сыграл Лев Данилович, под давлением которого потомки Ростислава должны были отказаться от упомянутого титула.

• **Moderator:** summary of the discussion.

Prof. Jan Tęgowski
(Białystok)

FAMILY CONNECTIONS BETWEEN RURIKIDS AND GEDIMINIDS IN THE 14TH C.

I would like to begin my lecture with the moment when the ancestor of the Lithuanian Gediminid family entered the political arena. Growing Lithuanian country was becoming an interesting partner for the Ruthenian princes clashed in a permanent conflict for power. The main reason of this rivalry was the struggle for the title of the Grand Prince in Vladimir-on-Klyazma. The final date of this investigation is the end of the 14th c., when the growing number of Gediminids and progressing division of the main branches of Rurikid family caused, that the dynastic marriages between these families lost their political character. The first known Lithuanian-Ruthenian marriage, dated from the 14th c., was the marriage between the Prince of Tver Dmitriy the Formidable Eyes, the son of Mikhail Yaroslavovich, and the daughter of the Grand Duke Gediminas, Maria. This marriage was of anti-Muscovite character. The Princes of Moscow, descendants of Daniel Aleksandrovich, concluded also that the alliance with the becoming more powerful neighbors would be desirable and the last alive son of Daniel, Ivan Kalita, decided to marry his son Simeon the Proud to the youngest daughter of Gediminas, Aigusta Anastasia. But this marriage did not conclude to lasting union between Lithuania and the Grand Principality of Moscow.

Only the marriages between sons of Gediminas and Rurikid princesses can be interpreted as their entrance in the longstanding rivalry for the Ruthenian lands. Marriages of Liubartas and Algirdas can be included to this group. First of the two, probably through marriage with the sister of Daniil Ostrogski, was dragged into the fight for the Galician-Volhynian lands after the death of Boleslaw Jerzy II but after being widowed soon began friendly relations between Lithuania and Muscovy by marrying Simeon the Proud's niece, unknown on the name princess of Rostov. Algirdas marriages have set the direction of Grand Duchy of Lithuania's politics for a long time. The marriage with a very young daughter of Aleksandr Mikhailovich of Tver, Uliana, a sister of the last wife of Simeon the Proud, was very important alliance. In this case, it is necessary to accentuate, that it was a marriage between a Christian princess and a pagan ruler. It began an alliance with Moscow and strengthened the alliance with Uliana's siblings in fight for power in Tver and later for authority in Vladimir-on-Klyazma. Algirdas

was the first who pursued the marriages of his children in the Eastern policy. We don't know the names or origins of the wives of his older sons, but we know his sons-in-law. One of the older daughters of the Grand Duke was married by the Prince Ivan Novosilskiy, Agrypina Algirdasovna married the Prince of Suzdal Boris Konstantinovich in 1354, and her younger sister Euphrosina was married the Ryazanian Prince Oleg Ivanovich. During Algirdas' life he got another sons-in-law, namely the Prince Fiodor Karachevskiy, and yet another in person of the Grand Prince of Moscow's cousin Vladimir Aleksandrovich, who married Helena as a sealing of the alliance between Lithuania and Muscovy in January 1372.

On smaller scale family relations with the Eastern neighbors interested Kęstutis, who first decided to marry his son Vytautas to princess of Smolensk Anna, and later, in 1375, arranged the marriage between the Miklausa daughter Maria and the Prince of Tver Ivan Mikhailovich. But it was probably a move by Grand Prince of Tver who wanted to have both Gediminids on his side, especially under the circumstances, when the daughter of Algirdas and Yuliana was married to prince of Vladimir.

After Algirdas' death and Jogailo rising to the throne we can see a marriage by Kaributas, who married the widow after the Prince Dmitriy Drutski the daughter of the Ryazanian Prince Oleg Ivanovich Anastasia, what took place c. a. 1380. Probably in the same time Lengvenis married unknown by the name mother of his son Yuri, and after her demise in 1394 he married Muscovite princess Maria. As we know, on the turn of 1383 and 1384 there was concluded the preliminary arrangement for the future marriage between Jogailo and Sofia, the daughter of Dmitri of Don. This marriage was not concluded though, because of an opportunity of associating with Kingdom of Poland by the means of marriage between Jogailo and Jadwiga. Marriages which can be included among the interdynastic must also include the marriage between the Prince David Gorodetsky and Vaidila's widow and Jogailo's sister, Maria.

Unusual and important event was an arrangement for marriage between the only daughter of Vytautas and Muscovite heir Vasilij Dimitrovich. Both rulers were in a tough situation at that moment, because after stabilizing of the internal affairs in the Grand Duchy of Lithuania Vytautas was being left out of the loop. On the other hand, Vasilij Dimitrovich was sent as a hostage to Tartar Horde in 1383, and within 4 years had ran away and found hospitality under the Voivode of Moldavia Petru's wing. Probably at the moment when Vytautas along with the other Lithuanian dukes captured Halych, where the Hungarian *starosta* was defended, Vasilij was transferred to his custody. Vytautas took care to tie the Muscovite heir to him and married him to his only daughter Sophia and equipped him on his way back to Moscow. When Vytautas had to flee from Lithuania for the second time and sought hospitality among the Teutonic Knights he decided to finalize his idea and sent his daughter to Moscow, because exactly in 1390 Vasilij inherited the power after his father's death.

On the House of Algirdas side there was a movement to neutralize the consequences of marriage between Vasilij and Sophia. So, Lengvenis widowed in 1394 de-

cided to marry the sister of Vasiliy, the Muscovite princess Maria Dmitrievna.

In the following lecture we present only the most important fragments of the Lithuanian-Ruthenian relations, where the marriages between rulers or their children had a purpose of establishing or strengthening the connection between the states. By the means of family ties it was a common practice to seal the friendly relations with a more powerful neighbor – it wasn't always a success. In the 14th c. the Grand Duchy of Lithuania was an important partner either for strong or somewhat weaker descendants of Vladimir the Great. This partnership had also its own goals in Rus' and aimed to find a place in the Ruthenian lands for a growing male offspring of rulers.

Prof. Jan Tęgowski
(Białystok)

ZWIĄZKI RODZINNE RURYKOWICZÓW I GIEDYMINOWICZÓW W XIV W.

Cezurę początkową mojego wykładu wyznacza wejście na arenę polityczną protoplasty rodu litewskiego Giedymina. Rosnące w siłę państwo litewskie stawało się atrakcyjnym partnerem dla skonfliktowanych, rywalizujących o władzę książąt ruskich. Głównym nurtem tej rywalizacji była walka o tron wielkiego księcia we Włodzimierzu nad Kłajmą. Cezurą końcową jest schyłek wieku XIV, gdy rozrodzenie Giedyminowiczów i postępujące rozdrobnienie nawet głównych gałęzi Rurykowiczów sprawiło, iż małżeństwa dynastyczne między tymi rodami straciły swój charakter polityczny. Pierwszym znanym mariażem litewsko-ruskim z XIV w. był związek księcia twerskiego Dymitra Groźne Oczy, syna Michała Jarosławicza, z córką wielkiego księcia Giedymina, Marią. Małżeństwo to miało charakter antymoskiewski. Również książęta moskiewscy, potomkowie Daniela Aleksandrowicza, wyciągnęli wnioski mówiące, że sojusz z rosnącym w siłę sąsiadem jest pożądany, toteż jedyny pozostały przy życiu syn Daniela Iwan Kalita postanowił ożenić swego potomka Siemiona Dumnego z najmłodszą córką Giedymina Aigustą Anastazją. Mariaż ten nie zaowocował trwałą współpracą między Litwą a Wielkim Księstwem Moskiewskim.

Dopiero małżeństwa synów Giedymina z Rurykowiczównami można uznać za ich wejście na trwałe w nurt rywalizacji o ziemie ruskie. Należą do nich mariaże Lubarta i Olgierda. Pierwszy z nich, prawdopodobnie poprzez małżeństwo z siostrą Daniela Ostrońskiego, został wciągnięty w walki o ziemie halicko-wołyńskie opuszczone w wyniku śmierci Bolesława Jerzego II. Po rychłym owdowieniu Lubart dał początek przyjaznym stosunkom Litwy z państwem moskiewskim, żeniąc się z siostrzenicą Siemiona Dumnego, nieznaną z imienia księżniczką rostowską. Natomiast małżeństwa Olgierda na długie lata wyznaczyły kierunek polityki Wielkiego Księstwa Litewskiego. Szczególnie ważnym jest mariaż z młodzietką córką Aleksandra Michajłowica twerskiego Julianną, która była siostrą ostatniej żony Siemiona Dumnego. Trzeba tu podkreślić, że było to wydanie chrześcijańskiej księżniczki za pogańskiego władcę. Zapoczątkowało ono dwa sojusze – z Moskwą, a także jeszcze trwalszy, z rodzeństwem Julianny w walce o władzę w Twerze, jak i później o rządy we Włodzimierzu nad Kłajmą. Olgierd jako pierwszy zaczął prowadzić wschodnią politykę małżeńską swych dzieci. Nie znamy

imion ani pochodzenia żon jego starszych synów, lecz znamy zięciów Olgierda. Jedną ze starszych córek wielkiego księcia litewskiego poślubił książę nowosilski, Iwan, natomiast w 1354 r. za księcia suzdalskiego Borysa Konstantynowica wydano Agrypinę Olgierdównę, a jej młodszą siostrę Eufrozinę poślubił książę riazański Oleg Iwanowicz. Zięciami Olgierda zostali także książę Karaczewski, Fiodor oraz brat stryjeczny wielkiego księcia moskiewskiego Włodzimierz Andrzejewicz, który poślubił Helenę Olgierdównę w celu przypieczętowania pokoju między Litwą a Moskwą w styczniu 1372 r.

Na mniejszą skalę stosunkami rodzinnymi ze wschodnimi sąsiadami interesował się Kiejstut, który najpierw ożenił swego syna Witolda z księżniczką smoleńska Anna, a następnie zdecydował się w 1375 r. na wydanie za mąż córki Mikołowsy Marii za księcia twerskiego Iwana Michajłowicza. Był to jednak prawdopodobnie ruch ze strony wielkiego księcia twerskiego, chcącego mieć po swej stronie obu rządzących Giedyminowiczów, szczególnie w okolicznościach, gdy córka Olgierda i Julianny wydana została za kniazia Włodzimierza.

Po śmierci Olgierda i objęciu władzy przez Jagiełłę mamy do czynienia z mariażem Korybuta, który poślubił wdowę po Druckim kniazium Dymitrze, córkę Olega Iwanowicza riazańskiego, Anastazję, co nastąpiło około 1380 r. Prawdopodobnie w tym samym czasie ożenił się Lingwen z nieznaną z imienia matką jego syna Jerzego, po jej śmierci zaś w 1394 r. poślubił księżniczkę moskiewską Marię Dymitrownę. Jak wiemy, na przełomie 1383 i 1384 r. doszło do wstępnej umowy w sprawie przyszłego małżeństwa Jagiełły z Zofią, córką Dymitra Dońskiego. Nie doszło do realizacji tego układu, gdyż nadarzyła się okazja do związania się z Królestwem Polskim poprzez mariaż z królową Jadwigą. Do małżeństw, które można zaliczyć w poczet międzydynastycznych, należało wydanie za mąż za kniazia horodeckiego Dawida siostry Jagiełły, a wdowy po Wojdyle, Marii.

Niezwykle ważnym wydarzeniem było wyswatanie jedynej córki Witolda z następcą tronu moskiewskiego Wasylem Dymitrowiczem. Obaj książęta byli wtedy w trudnej sytuacji. Po ustabilizowaniu się stosunków wewnętrznych w Wielkim Księstwie Litewskim Witold zaczął być spychany na boczny tor. Natomiast Wasyl Dymitrowicz, oddany jako zakładnik do ordy tatarskiej w 1383 r., w niespełna cztery lata później umknął stamtąd i schronił się pod skrzydłami hospodara mołdawskiego Piotra. Prawdopodobnie w momencie, gdy Witold z innymi książętami litewskimi odbijał Halicz węgierskim starostom, Wasyl przybył pod jego opiekę. Witold zadbał o to, by związać z sobą następcę tronu moskiewskiego i wydał za niego swą jedyną żyjącą córkę Zofię, po czym wyekwipował go w drogę powrotną do Moskwy. Gdy Witold musiał po raz drugi uciekać z Litwy i korzystać z gościny Krzyżaków, postanowił dopełnić rozpoczętego dzieła, wysyłając swą córkę do Moskwy, gdyż właśnie w roku 1390 Wasyl obejmował władzę po swym zmarłym ojcu.

Ze strony Olgierdowiczów nastąpił ruch zmierzający ku zneutralizowaniu skutków mariażu Zofii Witoldówny z Wasylem – w 1394 r. świeżo owdowiały Lingwen

postanowił poślubić siostrę Wasyla, księżniczkę moskiewską, Marię Dymitrownę.

W niniejszym wykładzie ukazuję tylko najważniejszy fragment dziejów stosunków litewsko-ruskich, których nawiązaniu i umocnieniu służyły małżeństwa własne, bądź dzieci i krewnych władców. Poprzez więzi rodzinne chciano utrwalić przychylny Litwie stosunek potężniejszego sąsiada – nie zawsze się to udawało. W wieku XIV Wielkie Księstwo Litewskie było liczącym się partnerem zarówno dla silnych, jak i nieco słabszych descendentów Włodzimierza Wielkiego. Miało ono także własne cele na Rusi, pragnąc na jej ziemiach uposażyć coraz liczniejsze potomstwo męskie władców.

Проф. Ян Тенговский
(Белосток)

РОДСТВЕННЫЕ СВЯЗИ РЮРИКОВИЧЕЙ И ГЕДИМИНОВИЧЕЙ В XIV В.

Отправная точка моего доклада – это выход на политическую арену протопласта литовского рода Гедимина. Быстрорастущая мощь литовского государства делала его очень привлекательным партнером для враждующих между собой русских князей. Главной причиной этой вражды была борьба за трон великого князя во Владимире-на-Клязьме. Окончательной же точкой исследования является конец XIV в., когда увеличение числа Гедиминовичей и постепенное раздробление главных ветвей рода Рюрика привело к утрате политической весомости династических браков между этими родами. Первым известным с XIV в. литовско-русским мезальянсом был брак тверского князя Дмитрия Грозные Очи, сына Михаила Ярославовича, и дочери великого князя Гедимина Марии. Этот брак имел яркий антимосковский характер. Также и московские князья, потомки Даниила Александровича, считали нужным заключить союз с набирающими силу соседями, поэтому единственный еще тогда живущий сын Даниила, Иван Калита поспешил женить своего сына Семена Гордого на самой младшей дочери Гедимина – Айгусте-Анастасье. Однако этот брак не привел к продолжительному союзу между Литвой и Великим княжеством Московским.

Только браки сыновей Гедимина с княгинями из династии Рюриковичей можно рассматривать как участие литовцев в длительной борьбе за русские земли. К таким примерам можно отнести браки Любарта и Ольгерда. Первый из них, вероятнее всего вследствие брака с сестрой Даниила Острожского, был втянут в войну за галицко-волинские земли после смерти Болеслава Юрия II, но после того как он овдовел, дал начало союзу Литвы с Московским государством, женившись на племяннице Семена Гордого, не известной по имени ростовской княжне. Брак Ольгерда на долгие годы определил направление политики Великого княжества Литовского. Очень важным был альянс с юной дочкой тверского князя Александра Михайловича Юлианной, сестрой последней жены Семена Гордого. Также следует отметить, что это был брак христианской княжны с правителем-язычником. Он положил начало союза с Москвой и еще более продолжительного союза с родственниками Юлианны в борьбе за власть в Твери, а позже и за

Владимир-на-Клязьме. Ольгерд первым начал практиковать в восточной политике браки своих детей. Нам не известны имена и происхождение жен его старших сыновей, но знаем его зятьев. Одна из старших дочек великого князя литовского вышла замуж за новосильского князя Ивана, мужем Агриппины Ольгердовны в 1354 г. стал суздальский князь Борис Константинович, а ее младшая сестра Евфросиния была замужем за рязанским князем Олегом Ивановичем. Зятьями Ольгерда были также карачаевский князь Федор и двоюродный брат великого князя московского Владимир Александрович, который женился на Алене Ольгердовне для укрепления мирного соглашения между Литвой и Москвой в январе 1372 г.

В определенной степени родственными связями с восточными соседями интересовался князь Кейстут, который сначала женил своего сына Витовта со смоленской княжной Анной, а потом в 1375 г. решился выдать замуж дочь Микловса Марию за тверского князя Ивана Михайловича. Но такой политический ход, вероятнее всего, был инициативой великого князя тверского, который хотел иметь на своей стороне обоих Гедиминовичей, и в частности преследовал цель, чтобы дочь Ольгерда и Юлианны была выдана за князя Владимира.

После смерти Ольгерда и прихода к власти Ягайла около 1380 г. состоялся брак Корибута и вдовы друцкого князя Дмитрия, дочери рязанского князя Олега Ивановича Анастасии. Очевидно, в это же время на не известной по имени матери своего сына Юрия женился Лингвен, который после ее смерти в 1394 г. взял замуж московскую княжну Марию Дмитриевну. Как известно, на рубеже 1383 и 1384 гг. была заключена предыдущая договоренность о браке Ягайла и Софии, дочери Дмитрия Донского. Но дело до венчания так и не дошло, ведь для Ягайла назрела перспектива занять польский престол в результате брака с Ядвигой. К бракам, которые можно считать династическими, следует включить выдачу замуж за городецкого князя Давида Марии, сестры Ягайла и вдовы по Войдыле.

Необычным и важным было событие, связанное с замужеством единственной дочери Витовта за наследника московского престола Василия Дмитриевича. Оба правителя были в то время в тяжелой ситуации. После стабилизации внутренних дел в Великом княжестве Литовском Витовт переместился на задний план. В то же время Василий Дмитриевич в 1383 г. был послан заложником к татарам, но, пробыв там четыре года, сбежал и нашел убежище в молдавского господаря Петра. Вероятно, когда Витовт вместе с другими литовскими князьями держал в осаде Галич, где оборонялся венгерский староста, Василий прибил под его опеку. Витовт использовал эту ситуацию – выдал замуж свою единственную дочь Софию за наследника московского престола и обеспечил Василию возвращение в Москву. Когда Витовт из-за политической ситуации должен был вновь покинуть Литву, то некоторое время перебивал у крестоносцев, где решил довести к логической развязке дело брака своей дочери, отправив ее в Москву. Ведь именно в 1390 г. Василий после смерти своего отца занял княжеский престол.

Со стороны Ольгердовичей были предприняты действия по нейтрализации результатов брака Софии и Василия. Так, в 1394 г. овдовевший Лингвем согласился взять замуж сестру Василия, московскую княжну Марию Дмитриевну.

В сегодняшней лекции я обратил внимание только на самые главные фрагменты истории литовско-русских отношений, в которых очень важную роль играли династические браки детей и близких родственников правителей. Несмотря на родственные связи, удерживать постоянные мирные отношения с литовцами русским князьям удавалось не всегда. В XIV в. Великое княжество Литовское было политическим партнером, как для сильных, так и для более слабых представителей рода Владимира Великого. Также одним из заданий данного партнерства было укрепление на землях Руси как можно больше потомственных правителей мужской стати литовского происхождения.

*

Stenographic record of the discussion

Moderator: Prof. Dariusz Dąbrowski

- **Moderator:** beginning of the discussion
- **PhD Anna Litvina. Question:** Спасибо большое за замечательную и очень важную для нас лекцию о системности того, что происходило между Рюриковичами и Гедиминовичами в монгольское и послемонгольское время. По этому поводу у меня один вопрос – какое значение эти браки имели для Московской Руси? Ведь мы знаем, что после смерти Василия, зятя Витовта, московский стол наследует его сын, хотя с точки зрения преемственности власти у Рюриковичей больше прав имел брат Василия, то есть дядя нового московского князя. Эти права он еще предъявит, что приведет Московское княжество к долгой смуте. Но он сделает это не сразу, он чего-то ждет. Малолетний сын Василия восходит на московский престол, а его дядя выжидает. Есть гипотеза, что он не мог предъявить никаких прав на московский стол, пока был жив дед молодого князя – Витовт. То есть фигура деда настолько важна, что вопрос о московском княжении при его жизни не решается.
- **Prof. Jan Tęgowski. Answers:** Tak, a przede wszystkim – żyła jeszcze Zofia, która była regentką. Była to kobieta o niezwyklej charakterze, wojowniczką, która strzegła praw swojego syna. Zgadzam się z opinią o olbrzymim znaczeniu tego małżeństwa Wasyla dla dalszych losów Rusi Moskiewskiej. Rzeczywiście, jest to fundament w porównaniu do naszych rozważań o drobnych książętach.

Proszę państwa, może nie należy rozwiewać wszystkich wątpliwości. Trzeba zostawić margines błędu, nie wszystko zostało do końca udowodnione. Mimo ogromnych zasług wielką szkodę wyrządził niezamierzenie historiografii Oswald Balzer. Stworzył on dzieło doskonale, ale tak sugestywne, że ludzie z niego korzystający, traktowali jego hipotezy jako fakty nie do podważenia. W tym tkwi ta szkoda – przez długi czas Balzer był poza krytyką. Zmieniło się to dopiero za sprawą mojego mistrza, Kazimierza Jasińskiego, który na początku swojej pracy nad genealogią Piastów miał za zadanie wkomponować wszystkie poprawki, nagromadzone w literaturze, w dzieło Balzera. Okazało się, że istniało tyle tych „cegieł bez zaprawy”, które trzeba powyjmować i powstawić gdzie indziej, że urosło z tego inne dzieło, mianowicie *Rodowód Piastów* w kilku tomach. Tam mamy już do czynienia z przedstawieniem wątpliwości co do ustaleń. Chciałem przez ten przykład pokazać, na czym polega nowoczesne traktowanie genealogii, której pewnych ustaleń nie należy traktować jako *credo* nie do podważenia.

• **Prof. Fiodor Uspienskiy.** *Question:* В междинастических отношениях Руси и Литвы есть два очень интересных случая, когда произошли нарушения церковных норм в браке. Это браки Даниила Романовича и его сына Шварна с родственницами Мендовга, то есть получается, что отец и сын были женаты на тетке и племяннице. У меня нет по этому поводу никаких объяснений, но может у Вас есть свои соображения по данному вопросу?

• **Prof. Jan Tęgowski.** *Answers:* Niestety nigdy nie próbowałem tego analizować, w dzisiejszym wykładzie rozpatrywałem te związki zaczynając od Giedymina. Ale rzeczywiście, jest to ważna zagadka, którą należałoby jednak spróbować, choćby wariantowo, rozwiązać. Historyk musi bowiem symulować pewne drogi spokrewnienia (np. jaką drogą to spokrewnienie się pojawiało, poprzez którego z przodków). Spokrewnienie jest wskazówką o zachodzących kiedyś bliskich stosunkach między dynastiami.

• **Moderator:** summary of the discussion.

CHAPTER III

DEBATES

RURIKIDS AS A FAMILY – SOCIAL ASPECTS OF DYNASTY FUNCTIONING

The round table discussion with
prof. Fiodor Uspenskiy (Russian Academy of Sciences, Moscow) and
prof. Dariusz Dąbrowski (Kazimierz Wielki University of Bydgoszcz)

*

Stenographic record of the discussion

Moderator: MA. Monika Kamińska

• **Moderator:** Szanowni Państwo, przed nami pierwsza debata ekspercka z udziałem pana profesora Fiodora Uspenskiego z Moskwy oraz pana profesora Dariusza Dąbrowskiego z Bydgoszczy. Debata poświęcona będzie dynastii Rurykowiczów i społecznym aspektom jej funkcjonowania w X–XIII w. Tematyka dynastii Rurykowiczów, jej genealogii, towarzyszy spotkaniom *Colloquia Russica* w zasadzie od samego początku. Dotychczas koncentrowaliśmy się głównie na politycznym wymiarze małżeństw dynastycznych, a dziś chcielibyśmy się skupić na Rurykowiczach jako rodzinie i na ich relacjach rodzinnych. Pozwolę sobie kierować pytania do prof. Dąbrowskiego po polsku, sugerując w ten sposób język odpowiedzi, a do prof. Uspenskiego będę zwracać się po rosyjsku. Pierwsze pytanie będzie dotyczyło stosunków wewnątrz ruskiej rodziny książęcej. Prof. Dąbrowskiego proszę o scharakteryzowanie relacji w rodzinie Rurykowiczów na linii rodzice – dzieci, ewentualnie w dalszym pokrewieństwie na linii dziadkowie – wnuczeta. а вас, уважаемый проф. Успенский, я попрошу охарактеризовать отношения на линии муж-жена. Как складывались отношения между супругами и что нам известно об их отношениях?

• **Prof. Fiodor Uspenskiy. Answers:** Начинать надо с того, что основной наш источник сведений о княжеских отношениях – это летописи, которые по своей сути, к сожалению, подчеркнута андроцентричны, они фокусируются на политической

истории и истории мужского рода Рюриковичей, поэтому мы даже не знаем большинства имен русских княгинь, которые названы в летописях или по отцу, или по мужу. Надо сказать, что это очень контрастно по сравнению со скандинавскими источниками, которые довольно таки насыщены женскими именами и даже генеалогией женских родов. Это существенно ограничивает наше понимание о супружеских отношениях в княжеских семьях. Тем не менее, сохранилась информация о некоторых оригинальных эпизодах, когда жена влияет на политику князя. Такие примеры редки. Нам известно, что все русские князья были женаты, но, если верить летописи, они действуют как холостяки, не обращая особого внимания на мнение жены или ее интересы. Хотя, читая источники иногда косвенно, между строк, можно проследить информацию, когда князь явно учитывает мнение рода, с которым породнился по жене.

Династия Рюриковичей переживала несколько этапов отношения к женщинам. Сначала я бы сказал, что функция княжеских дочерей обозначалась максимально выгодным браком с точки зрения его политической весомости. Потом постепенно, если переходить от века XI к веку XII, роль девочек в этом отношении только возрастает. Они становятся не просто разменной монетой, а именно от них зависит связь между разошедшимися ветвями Рюриковичей. В этом плане наиболее показательными выступают браки дочерей Всеволода Великого Гнездо, ведь мы знаем их имена, что является большой редкостью. Также известно, какие свадьбы им устраивал Всеволод и какие надежды на них возлагал.

Что касается отношений между мужем и женой, то, опять повторяюсь, источники практически ничего об этом не упоминают, но здесь приведу один очень странный эпизод, который упоминается в летописи дважды. Конечно, это сюжет о Рогнеде Роговолодовне и Владимире Святославовиче. Детали их отношений известны всем, но я хочу обратить внимание на то, что история овладения Рогнедой, история ее брака, история попытки отомстить Владимиру за то, что он вырезал весь ее род – очень уникально описывается в летописи, ведь в этих эпизодах отображена любовь между князем и княгиней, когда Рогнеда упрекает Владимира: „и се нынѣ не любиши мене и съ младенце^м симъ”. В летописи довольно много материала о братской любви между мужчинами, а тут упоминается именно любовь между мужчиной и женщиной. Как трактовать этот сюжет? Это очень сложный вопрос и окончательного ответа тут нет. Данный эпизод с Рогнедой, который, повторяюсь, странным образом дважды упоминается в летописи, причем второй раз как историческое объяснение ссылки полоцких князей Мстиславом Великим в Византию, не просто пересказывается летописцем, а летописец именно ссылается на своих предшественников, вторично описывая историю насилия над Рогнедой, ее отношения с князем и так далее. Поэтому, считаю, что этот эпизод – наиболее важный в плане семейных отношений русских князей, следует подробно изучить его именно с точки зрения такой постановки проблемы.

• **Prof. Dariusz Dąbrowski.** *Answers:* Relacje w rodzinie Rurykowiczów to fascynujący temat. Ja właściwie co roku powtarzam – to zagadnienie wymagające nowych, gruntownych studiów, ponieważ sfera funkcjonowania rodu książęcego jako jednostki społecznej jest w gruncie rzeczy (za wyjątkiem nielicznych prac, w tym autorstwa osób znajdujących się w tej sali) nieruszona. A jest to problem rzeczywiście fascynujący, rozgrywający się na wielu płaszczyznach, bo z jednej strony mamy, na przykład, kwestie prawne – a więc relacja ojca wobec dzieci, prawa rodzicielskie, jak to wyglądało na Rusi w stosunku do tradycji rzymskiej (bo wbrew pozorom można mówić o wpływach rzymskich, za pośrednictwem Bizancjum) i prawodawstwa bizantyjsko-ruskiego. Z drugiej strony mamy do czynienia z nielicznymi przekazami źródłowymi, głównie o charakterze pośrednim (choć bezpośrednio też się zdarzają), dotyczącymi kwestii realnego funkcjonowania poszczególnych rodzin. Proszę więc zwrócić uwagę – z jednej strony do zbadania mamy model, z drugiej strony praktykę. Pozwolę sobie nie mówić o kwestii prawnej, gdyż ona w ramach tego zagadnienia jest najlepiej opracowana, literatura na ten temat, głównie rosyjska, pojawia się już od końca XIX w. Jeśli chodzi o funkcjonowanie rodziny, o relacje między rodzicami a dziećmi, a nawet dziadkami i wnukami, da się wyróżnić kilka aspektów. Można, przykładowo „zabawić się” w badania statystyczne i zwrócić uwagę na następujący problem – czy istniała więź międzypokoleniowa w ruskiej rodzinie książęcej? Weźmy dwa zupełnie przeciwstawne przykłady, które pokażą, iż bywało i tak, i tak (w ostatecznym rozrachunku taka analiza daje niezmiernie złożony, bogaty obraz). Z jednej strony stoi tradycja moich ulubionych wołyńskich Izjasławowiczów i Mścisławowiczów, gdzie mamy następującą sytuację: synowie Mścisława Izjasławowicza w praktyce ledwo znali ojca, dziadka nie znali w ogóle. Synowie Romana Mscisławowicza (tego najślawniejszego z rodu) ojca nie znali, dziadek (mowa tu o linii ojcowskiej) zmarł trzydzieści kilka lat przed narodzinami Daniela. Z punktu widzenia, powiedzmy, realnego oddziaływania tej nieco większej niż nuklearna rodziny nie istnieje tu więź. Musimy pamiętać o kwestii symbolicznej, gdzie ważna była tradycja przynależności do rodu, odwoływania się do pozycji dziadka, pradziadka (nawiasem mówiąc, w *Kronice wołyńsko-halickiej* bardzo często pojawiają się odwołania do Włodzimierza Monomacha). Widać jednak, iż nie było tych więzi, które znają ludzie naszych pokoleń – obecność dziadków w rodzinie jest rzeczą absolutnie normalną, pełnią oni określone funkcje w ramach rodziny. Ale mamy też zbliżone do dzisiejszych przykłady w ruskiej rodzinie książęcej. Weźmy za przykład relację *Latopisu kijowskiego* o Eufrozynie Szmaragd, córce Rościsława Rurykowicza. Oddano ją do Kijowa na wychowanie do babki i dziadka, więc model ten rzeczywiście funkcjonował, te więzi istniały.

Kolejnym zagadnieniem są stosunki rodziców i dorosłych dzieci, bo przedmiot należy rozpatrywać w kategoriach faz rozwoju człowieka (małe dzieci, rola dworu książęcej itd.). Miałem ostatnio okazję przedstawiać w Moskwie referat dotyczący mobilności księcia. Okazuje się, że księcia ciągle nie było w domu, więc przekładało się

to na kwestię relacji dzieci z ojcem. Zmienia się to w momencie, gdy synowie dorastają (a córki wtedy, jak to słusznie zauważył prof. Uspienski, wychodzą poza obręb rodziny). Było to charakterystyczne dla stosunków pomiędzy rodzicem a dzieckiem – córki miały z reguły słabą więź z rodzicami. Chociaż były wyjątki – córki Wsiewołoda Wielkie Gniazdo, na przykład Wsiesława, która przyjeżdża prawdopodobnie na wieść, że matka jest ciężko chora, lub też przykład rozpaczy rodziców po wysłaniu Wierzchusławy do Owrucza. Tak więc córki wychodzą poza rodzinę, ale synowie dorastają. Jakie są teraz relacje między ojcem a dorosłymi synami (rzadziej wnukami)? Kształtują się one bardzo różnie. Chciałbym zwrócić uwagę na problem, który jest najlepiej przeze mnie rozpoznany, a mianowicie na kwestię stosunków między Danielem Romanowiczem a jego dorosłymi synami. Widać wprost zdumiewającą lojalność synów wobec ojca, która wynikała chyba nie tylko z więzi prawnych (bo ojciec, z punktu widzenia prawnego, zwłaszcza w kwestii najbardziej interesującej młodych książąt, czyli dziedziczenia, mógł zrobić z synami wszystko). W każdym razie, synowie są lojalnymi współpracownikami ojca, pełnią funkcję jego najbliższego otoczenia, najwierniejszych doradców, wodzów. z tym wiąże się kwestia roli dynastii w społeczeństwie i roli synów książęcych wobec społeczeństwa. Przypomnijmy piękną historię, gdy wojska Jerzego Dołgorukiego atakowały Kijów w 1151 r., kiedy Izjasław, którego nie było wtedy w Kijowie, polecił Mścisławowi dowodzić obroną linii Dniepru. Jednakże Mścisław gdzieś przepadł i bojarzy rozłożyli ręce mówiąc: „jakże nam walczyć bez księcia?”. Mścisław był wówczas młodzieńcem, więc z militarnego punktu widzenia nie odegrałby żadnej znaczącej roli, ale mimo wszystko, proszę zwrócić uwagę na rolę, jaką odgrywali dla ojca jego nawet niepełnoletni synowie. Tak więc podsumowując – jest to problem fascynujący, wymagający szczegółowych i interdyscyplinarnych badań.

• **Prof. Fiodor Uspenskiy. Comment:** Я хотел бы дополнить и свой ответ, и то, что сказал проф. Домбровский. Еще одна тема, которая, безусловно, ждет своего исследователя и на которой можно строить реконструкцию отношений между мужем и женой в династии Рюриковичей – это проблема внебрачных детей князя. Очень интересная тема, о которой в источниках практически ничего не говорится, но, тем не менее, некоторые детали все же сохранились на страницах летописей. Прежде всего, это семья Ярослава Осмомысла с его знаменитым бастардом Олегом, который, кстати, назван не Олег Ярославович, а Олег Настасьич, то есть его отчество базировалось не на патрониме, а на матрониме. При этом он явно любим своим отцом, и Ярослав пытается именно ему отдать всю власть в Галиче из-за чего и происходят драматические события и конфликты. Впоследствии, законный сын Ярослава Осмомысла – Владимир Ярославович – странным образом практически повторил дурную судьбу своего отца: и у него тоже была наложница-попадья, от которой князь имел бастардов. Конечно, здесь очень важен типологический компаративный элемент и междисциплинарный подход о котором говорил уже проф. Домбровский. Например, тут имеет смысл сопоставить Скандина-

вию и Русь, ведь в эту эпоху вся Скандинавия полна бастардами и внебрачными детьми, что в свою очередь приводит к коллапсу и даже к гражданской войне, потому что каждый незаконнорожденный сын короля имеет право на трон. В этом смысле Скандинавия, при всей близости с Русью очень сильно отличается от нее и единственное, что похоже – это система отчеств, ведь бастарды названы там по имени матери, а в целом, Скандинавия может служить хорошим фоном изучения проблемы внебрачных детей русских князей.

• **Prof. Dariusz Dąbrowski. Comment:** Chciałbym dodać krótkie uzupełnienie do wątku księstwa halickiego. Moim zdaniem, jest to jeszcze bardziej złożony problem, gdyż o bastardach halickich mówi *Latopis kijowski*, a latopisu halickiego nie ma. Kto wie, co by latopis halicki, gdyby istniał, powiedział o książętach kijowskich – czy oni przypadkiem też nie mieli bastardów? Dodałbym, iż w Kijowie można było pisać o bastardach halickich, ale już niekoniecznie o swoich.

• **Moderator:** Dziękuję bardzo. Моей второй вопрос уже в какой-то степени был затронут в дискуссии после лекции проф. Успенского, но все же хочу спросить – что случалось с невестами в случае, если брак по какой-то причине не состоялся или с женами после того, как брак был расторгнут? Известны ли конкретные примеры дальнейших судеб таких женщин? Конечно, не принимая во внимание уход в монастырь.

• **Prof. Fiodor Uspenskiy. Answers:** Конечно, неудачные судьбы и неудачные браки на Руси были. Хороший пример этого – несложившаяся семейная жизнь Ярослава Осмомысла, когда его жена несколько раз уходила, ее возвращали, но в конечном итоге она ушла совсем, вернувшись в семейную линию своего отца. Так вот, там она заняла функцию тети и даже принимала активное участие в семейной жизни родственников, крестя потомство своего брата Всеволода Большое Гнездо, а потом конечно приняла постриг и ушла в монастырь. Были судьбы, когда княжна, еще не будучи княгиней, с молодости принимала путь безбрачия и вступала в монастырь. Наиболее яркими примерами здесь являются не только Ефросинья Полоцкая, но и Янка, сестра Мономаха, которая занималась строительством монастырей, будучи очень молодой женщиной, а о ее замужестве ничего не известно – видимо, она никогда и не была замужем. Но в целом, если семья таки разваливалась, то большинство княгинь, все же, ждал монастырь. Я также не считаю, что уход в монастырь они рассматривали как большую катастрофу. Понимаете, тут для исследователя очень большой риск осовременить ситуацию, исходя из опыта современных людей, и перенести его на историю Руси. Если говорить о тех разводах, о которых мы знаем – это жена Ярослава Осмомысла или жена Романа Мстиславовича – то в конечном итоге они оказались в монастыре. Здесь следует также отметить, как я уже сегодня говорил, что Роман насильно постриг свою

жену в монахини и таким же образом отправил в монастырь ее родственников – отца и мать. Так вот, после смерти Романа Мстиславовича его тесть Рюрик сбросил из себя монашеские одеяния и вернулся в „большую политику”, причем он также предлагал своей жене вернуться к мирской жизни, но она отказалась и, более того, приняла великою схизму, из которой уже никаким образом нельзя было возвратиться в светский мир. Что касается дочери Рюрика – первой жены Романа, то мы не знаем, предлагал ли ей отец что-то подобное, ведь после пострижения в монахини источники о ней больше не упоминают. Так что монастырь – это таки наиболее частый случай завершения семейной драмы.

• **Prof. Dariusz Dąbrowski.** *Answers:* Prawdę mówiąc, chciałem zacząć od przykładu, którym zakończył swą wypowiedź prof. Uspienski, czyli od Anny Juriewny. Coś musiało być na rzeczy, skoro nie chciała ona wrócić do świata (przy czym byli to ludzie w wieku, szczególnie na owe czasy, bardzo zaawansowanym, bo mieli już wnuki). Obracamy się dziś szczególnie wokół dworu kijowskiego, co chwilę w naszej dyskusji pojawia się Ruryk Rościsławicz. w tej chwili nie mogę nie powiedzieć o jeszcze jednym przykładzie, związanym z rozwodem na prośbę księżnej. Chodzi o juriewskiego księcia Światosława Wsiewołodowicza. Wydarzenia miały miejsce na północnym-wschodzie Rusi. Żona poprosiła księcia o zgodę na wstąpienie do monasteru i on tę zgodę wyraził. Znowuż, coś musiało być na rzeczy w tych relacjach małżeńskich. Problem w tym, iż źródła kompletnie nie są zainteresowane tą sferą życia rodziny książęcej. Pamiętać należy o jeszcze jednej kwestii, mianowicie – małżeństwa były po prostu aranżowane, to najczęściej był kontrakt polityczny. To musiało silnie wpływać na relacje między małżonkami. Czy przekształcało się to w uczucie? Czasami tak. i tutaj chciałbym podać pozytywny przykład żony Włodzimierza Wasylkowicza (miałem już kiedyś okazję mówić o tym, gdy padło pytanie o miłość w małżeństwie książęcym). z bardzo dokładnej relacji źródłowej widać, że istniała bliskość i uczucie pomiędzy małżonkami, chociaż samo małżeństwo było oczywiście aranżowane, jak każde inne. Tu znowu dotykamy problemu nieformalnych związków książąt. Pozostawiając na boku kwestię jurności księcia, brak uczuć na pewno stanowił jeden z czynników, które decydowały o tym, że związał się on na stałe z inną kobietą, na przykład halicki książę Jarosław Ośmiomysł z Anastazją. i tu było uczucie – książę naprawdę ubolewał, że poddani ją spalili. Rzeczywiście, omawiany problem jest złożony i obawiam się, że nie będzie tu możliwości wyciągnięcia jakichś dalszych wniosków ze źródeł, gdyż po prostu nie ma ku nim podstawy. I na koniec – w związku z charakterem małżeństwa jako kontraktu, relacja między księciem a jego żoną opierała się często na świadomości, że są oni związani politycznie i muszą wypełnić pewne funkcje społeczne.

• **Moderator:** Sam model dworu – instytucja *teremu*, gdzie przebywała księżna, potwierdzał tę kontraktowość małżeństw.

- **Prof. Dariusz Dąbrowski.** *Comment:* Otóż to.
- **Moderator:** Pytań z mojej strony wystarczy. w tej chwili przekazuję głos uczestnikom na sali.
- **PhD Vitaliy Nagirnyy.** *Question:* Мой вопрос появился, когда проф. Успенский говорил о внебрачных связях. в этом контексте я хотел спросить – были ли на Руси князья-холостяки?
- **Prof. Fiodor Uspenskiy.** *Answers:* Очень хороший вопрос. Если говорить о домонгольской Руси, то в общем князей-холостяков нет. Есть князья, которые по болезни не способны к супружеской жизни, но при нормальном течении жизни Рюрикович должен был жениться, хочет он этого или не хочет. Тут очень ярко выступают некоторые примеры, которые даже разрушают стереотипы, созданные еще древнерусскими текстами. Вот, например св. Борис, убитый Святополком Окаянным, который с трудом ассоциируется у нас с женитьбой, но из агиографических источников мы точно знаем, что он был женат, правда – якобы по воле своего отца и книжник всячески пытается оправдать Бориса за такое несвятое поведение, но факт остается фактом – Борис был женат, хотя детей в браке не имел. Другой пример – киевский князь Игорь Ольгович, который был растерзан толпой в Киеве позже тоже был прославлен как святой, перед смертью он принял монашеский сан. Тем не менее, он также был женат, хотя детей у него тоже не было. Поэтому неженатых князей, судя по всему, не бывало. Мы не всегда знаем, кто на ком был женат тот или иной князь, но правило было таково, что каждый Рюрикович был обязан жениться. Что касается княжон, то, как я уже сказал, были случаи, когда с молодости они выбирали путь аскетической жизни. Важно, что все княжны должны были выйти замуж за представителя иностранной правящей династии или за русского князя. и тут очень интересен единственный известный случай, когда Рюриковна вышла замуж не за князя и не за представителя какой-нибудь иностранной династии, но за человека явно не княжеского происхождения. Летопись упоминает „сестричича” (т.е. племянника от сестры), имевшегося у сына Долгорукого, Всеволода Большое Гнездо. Тот носит имя *Яков* и принадлежит к ближайшему окружению своего дяди, князя Всеволода. Так, в частности, Яков и его жена возглавляют свадебное посольство во время свадьбы Верхуславы Всеволодовны и Ростислава Рюриковича.
- **Prof. Dariusz Dąbrowski.** *Comment:* Rzeczywiście, zgadzam się w stu procentach – to jest specyfika Rusi, choć nie tylko, także na przykład Piastów.
- **Prof. Jan Tęgowski.** *Comment:* Leszek Czarny, na przykład.

• **Prof. Dariusz Dąbrowski.** *Comment:* Tak, on, zdaje się, nie lubił pań. Ale musiał. Powstaje tu inna kwestia – margines swobody. Kiedy książę się żenił? W jakim wieku? Nie było tu żadnej formalnej regulacji. Oczywiście, istniały pewne przyzwyczajenia i, generalnie rzecz ujmując, wiek żenienia się nie był zbyt zaawansowany. Książęta raczej szybko wstępowali w związki małżeńskie po osiągnięciu symbolicznej dorosłości, ale zdarzały się wypadki, gdy książę miał dwadzieścia kilka lat i wciąż nie był żonaty. Wpływały na to różne czynniki.

• **Prof. Jan Tęgowski.** *Comment:* Czy zawsze po postrzyżynach wstępowało się w związki małżeńskie?

• **Prof. Dariusz Dąbrowski.** *Comment:* To jest akurat mit. Zdecydowanie oddzieliłbym postrzyżyny od dorosłości. Świadczenia latopisarskie wyraźnie mówią, że postrzyżano chłopców w wieku trzech lat, czterech. Rościśław Michajłowicz był postrzyżony w trochę starszym wieku, być może mając około siedmiu lat. Co do postrzyżyn – to jest mit z Galla Anonima. Nie było to żadne przejście w dorosłość. Ująłbym to tak – było to wyjście z wieku niemowlęcej niesprawności. Chłopiec wtedy mógł już trzymać mieczyk, można było go posadzić na koniu, mógł być już „sztandarem książęcym”. Było to więc przejście do pewnej kategorii wiekowej, ale należącej jeszcze do dzieciństwa. Wracając do tematu kawalerów, zwróciłbym jeszcze uwagę na powtarzający się wątek postrzygania. Chodzi tu o Światoszę Dawidowicza, który bez wątplenia był żonaty, miał dzieci i w pewnym momencie zakończył życie świeckie i poszedł do monasteru.

• **Prof. Fiodor Uspenskiy.** *Comment:* Хотя, уже будучи монахом, он не затворился и активно участвует в политической жизни Руси, в силу своего авторитета выступает своеобразным миротворцем среди русских князей. Тут также следует добавить к тому, что сказал уже проф. Домбровский, летописный эпизод о том как восьмилетнюю невесту, Верхуслану, отдают замуж, а отец и мать, Всеволод Большое Гнездо и Мария Шварновна, очень плачут по ней, потому что видят в ней еще ребенка. Вот, собственно, поэтому этот сюжет и попадает в летопись как уникальный, действительно подчеркивая юность этого брака.

• **PhD Myroslav Voloshchuk.** *Question:* Собственно продолжая тему интересных вопросов о князьях-холостяках, несостоявшихся браках и так далее. Имея характерные примеры из западноевропейской средневековой истории, хотелось бы спросить о фактах содомии, или нетрадиционных сексуальных отношений в династии Рюриковичей. Есть ли в источниках какая-то, может быть, хотя бы косвенная информация об этом?

• **Prof. Fiodor Uspenskiy.** *Answers:* Я не так много могу об этом сказать, но были разного рода догадки и предположения, например, про отношения между св. Бо-

рисом и отроком, который был при нем. Но это, скорее, все-таки догадка. Были также догадки про отрока при Андрее Боголюбском, который даже спал в опочивальне князя, но знаете, я не являюсь экспертом в этой теме, поскольку больше занимаюсь обыкновенными браками. Действительно, говорить о таких отношениях очень трудно, потому что в летописи нет никаких упоминаний об этом, соответственно опереться не на что. Если говорить уже о Иване Грозном, то здесь куда легче исследовать проблему нетрадиционных сексуальных отношений, ведь имеем совсем другой корпус источников. Но в домонгольской Руси ну совершенно не за что зацепиться, разве только что эти отроки, о которых я упомянул. Но тут тяжело даже с обозначением этого древнерусского слова: отрок – это мальчик или младший дружинник? Если дружинник, то я вполне предполагаю, что Андрей Боголюбский, сын которого убежал в Грузию, оставшись сам, испытывал к своему отроку некие отцовские чувства и поэтому просил последнего ночевать с ним в спальне. Не знаю, здесь очень трудно делать какие-то выводы, чтобы говорить о чем-то сенсационном, ибо мы ограничены информацией источников, а летописец в этом плане, видимо, очень постарался, не оставив нам даже косвенной зацепки о нетрадиционных сексуальных отношениях среди Рюриковичей.

• **Prof. Dariusz Dąbrowski. *Answers:*** Ja bym jeszcze dodał jedną uwagę. Zdaje się, tu w grę znowu wchodzi kwestie prawne. Istniał bowiem nacisk, by książęta żenili się. Ważne są tu zasady dziedziczenia, inne niż na Zachodzie. Dla porównania – w Czechach starano się odstawić boczne linie rodu, nie dopuszczając, by się rozmnażały. Na Rusi zaś były inne prawne zasady dziedziczenia, istniała możliwość dorobienia się ogromnego obszaru, na którym można było wydzielić gród dla każdego księcia. Doprowadziło to do powstania kategorii *służbych kniaziej*. Wracając do tematu, to chyba właśnie prawo zwyczajowe i praktyka decydowały o tym, że małżeństwa były rzeczą absolutnie normalną i nie było żadnych zakazów, jak na Zachodzie.

• **Prof. Jan Tęgowski. *Comment:*** Jedna uwaga do tego pytania – źródła były tworzone przez ludzi związanych z Cerkwią Prawosławną, czy w ogóle z klerem. Przypadków, których dotyczyło pytanie, po prostu nie notowały z uwagi na to, że źródła te miały kształtować opinię o dynastii. Raczej unikano zapisywania jakichś skandalicznych informacji, nawet jeżeli one były (nie da się tego ostatecznie wykluczyć). Samo źródło stosowało autocenzurę co to tego, co ma się w nim znaleźć. Dynastów z danej rodziny starano się przede wszystkim przedstawiać w pozytywnych barwach. Myślę, że nigdy się nie dowiemy o dewiacjach w rodach panujących, przynajmniej w tym najwcześniejszym okresie, kiedy pisano nie o wszystkim, co można było zaobserwować.

• **MA. Andriy Stasyuk. *Question:*** У меня вопрос, продолжающий тему личных отношений между князем и княгиней. На примере Ярослава Осмомысла как раз очень хорошо видно, как русское боярство влияло на семейную жизнь князя. Но

есть ли еще схожие примеры в династии Рюриковичей?

• **Prof. Dariusz Dąbrowski.** *Answers:* Właściwie sprawy halickie są jedynym, zbiorczym przykładem w epoce przedmongolskiej takiego zachowania społeczeństwa jak opowiedzenie się po stronie księżnej, wymuszenie na księciu przyjęcia jej na powrót, spalenie nałożnicy, próby wyswatania księcia. Problem w tym, że znowu nie były to, jak pisał Eckhard Freise, rzeczy godne upamiętnienia. Owszem, pośrednie przykłady pokazują siłę drużyny. w przypadku Andrzeja Dobrego, władcy dorohobużskiego, drużyna bardzo mocno opowiada się po stronie swojego księcia. w momencie, gdy on umiera, zostaje przy wdowie. Widać tu funkcję najbliższego otoczenia władcy i widać też, że miało ono silny wpływ. To samo można powiedzieć o wczesnych dziejach Romanowiczów, ale jest to trochę inna sprawa. Kwestia lojalności wobec rodziny książęcej, a nie wpływu na relacje między księciem a jego żoną. Niby jest to zjawisko pokrewne, ale nie dotyczy ściśle problemu. Osobiście, nie znam innych, niż halickie, przykładów z epoki przedmongolskiej.

• **Prof. Fiodor Uspenskiy.** *Answers:* Конечно, я согласен с проф. Домбровским, но пожалуй, приведу один пример, нуждающийся еще в исследовании. Это семья галицкого князя Романа, который завел детей с другой женщиной еще при живой жене. Нигде в летописи ничего об этом не сказано, но здравый смысл историка и читателя летописей подсказывает, что Роман уже имел детей до того как насильно постриг свою первую жену в монахини. Вот каков был статус этих детей? Они были очень маленькими, мы не знаем, кто был первый, а кто второй, не знаем даже точного их возраста, но дети были. Понятно, что именно для того чтобы легитимизировать своих детей и новую супругу, Роман постриг свою прежнюю жену в монахини. То есть существовал некий промежуток времени, когда у Романа Мстиславовича видимо, была наложница и были бастарды, так как законный брак может быть только один. Поэтому я призываю обратить внимание именно на эту коллизию. Второе, я бы хотел отметить, что Ваш вопрос вполне правомерный, и здесь можно добавить следующий факт – у князя есть законная жена и есть наложница, но это не признак его сексуальной распушенности. Институт наложничества и отношений с наложницами имели ярко выраженный социальный аспект. Это очень хорошо видно на скандинавском материале, где институт наложниц был широко распространен. Например, когда две семьи хотели вступить в какие-то экономические или властные отношения, то одна семья могла отдать свою дочь в другую семью как наложницу, причем она не пользовалась дурной репутацией и потом вполне успешно могла выйти замуж. Можно допустить, что в ситуации с Ярославом Осмомыслом речь шла не только о несчастливой семейной жизни, а, может быть, о каких-то особых отношениях с некой линией галицкого боярства.

- **Prof. Dariusz Dąbrowski. Comment:** я бы хотел подчеркнуть, что наши мнения с проф. Успенским по поводу Романа расходятся. Я думаю, что этот брак был расторгнут еще раньше, когда летопись говорит, что Роман пустил свою жену, так что он женился на, скорее всего, византийке, **при нормальных условиях**. Поэтому считаю, что нет основания считать Даниила и Василька бастардами.

- **Prof. Fiodor Uspenskiy. Comment:** Конечно, наши мнения по этому поводу расходятся и это вполне нормально. Дело в том, что я отталкиваюсь от датировки летописи, а в летописи в этом плане есть некие разногласия. Но все равно не понимаю – даже если Роман официально развелся с первой женой, зачем тогда нужно было постригать ее в монахини?

- **Prof. Dariusz Dąbrowski. Comment:** Еще один интересный вопрос – зачем Роману нужно было постригать в монахи еще тещу и тестя?

- **PhD Vitaliy Nagirnyy. Question:** Считается, что вторая жена Романа была из Византии. И здесь получается очень интересная ситуация: к Роману, который официально еще не разведен, византийцы присылают не в жены, но фактически в наложницы представительницу правящей династии. В связи с этим вопрос – как оценить эту ситуацию с точки зрения Византии?

- **Prof. Fiodor Uspenskiy. Answers:** Либо как позор и унижение Византии, либо она просто не была из Византии. Ведь такая точка зрения тоже есть. Понимаете, мы настолько мало знаем о этой женщине, что достоверно говорить о ее происхождении нельзя. При всей симпатии к работе коллеги Александра Майорова, я не могу сказать, что он полностью ответил на вопрос о происхождении второй жены Романа.

- **PhD Vitaliy Nagirnyy. Comment:** Да, работа Санкт-Петербургского историка действительно противоречива, но существуют и более солидные работы по этой теме, в частности достаточно убедительное исследование Иеронима Грали о происхождении второй жены Романа с византийского рода Коматеросов.

- **Prof. Dariusz Dąbrowski. Comment:** Вполне согласен с тем, что Александр Майоров еще не успел доказать, что „княгиня Романова” была дочкой византийского императора, но все же косвенные данные указывают на ее византийское происхождение. И еще замечание по поводу расторжения Романом брака со своей первой женой: Винцентий Кадлубек в своей *Хронике* датирует этот эпизод сразу после 1195 г.

- **Prof. Fiodor Uspenskiy. Comment:** Да, но в *Хронике* сказано, что после 1195 г. по-

этому, все же, не исключено, что намного позже и что Роман вообще был брачным аферистом и еще при живой жене „выписал” себе еще одну из Византии. Действительно, мы просто ничего не знаем о второй жене Романа Мстиславовича. Кем она была? Каков был ее статус? Поэтому я даже боюсь делать конкретные домыслы или догадки чтобы не спекулировать.

• **PhD Myroslav Voloshchuk. Comment:** Кем бы она ни была, но чтобы написать, что она происходила из Венгерского королевства или с какой-то другой страны, то нужно провести хотя бы такое же исследование, как провел коллега Александр Майоров. Но возвращаясь к проблеме второго брака Романа – кем бы ни была его вторая жена, но существование первой, законной жены князя, наверное, должно было рассматриваться ее родственниками как нелицеприятный факт, ведь правящий дом отправил свою представительницу к человеку, который решил жениться второй раз при живой жене.

• **Prof. Fiodor Uspenskiy. Comment:** Так это и был нелицеприятный факт. Вообще в летописи не очень красноречиво об этом говорится, но вот как раз само упоминание подчеркивает важность этого эпизода.

• **PhD Vitaliy Nagirnyy. Comment:** а не этой ли причиной можно объяснить факт умалчивания летописцем имени и происхождения второй жены Романа? Ведь эта женщина отыграла немалую политическую роль в истории галицко-волинских земель в первых десятилетиях XIII в., и авторы летописи наверняка знали ее имя, но, тем не менее, никогда его не упоминали, как не упоминали и о ее происхождении.

• **Prof. Dariusz Dąbrowski. Comment:** Дело в том, что примеров таких очень много и проф. Успенский о них уже говорил. Мы ничего не знаем о женах очень важных князей, а ведь летописи часто составлялись в их окружении.

• **Prof. Fiodor Uspenskiy. Comment:** Когда имя той или иной княгини не упоминается, то мы не можем точно сказать – результат это системного подхода или персонального отношения летописца к княгине.

• **PhD Vitaliy Nagirnyy. Comment:** Я хотел обратить внимание на тот факт, что в историографии мать Даниила и Василька оценивается очень, я бы даже сказал – исключительно, позитивно, и мне кажется что историки просто не допускают мысли о том, что в ее современников, хотя бы у того же летописца, могли существовать иные оценки этой княгини.

• **Prof. Dariusz Dąbrowski. Comment:** Да, но нужно учитывать то, что мы имеем

только источник, который возник при дворе ее сыновей и внуков, поэтому логично, что летописец хорошо относился к этому персонажу. Также следует отметить, что „княгиня Романова” сумела сохранить владения для своих детей, которые не имели практически никаких шансов унаследовать наследство отца.

• **PhD Vitaliy Nagirnyy.** *Comment:* Вот именно. Княгиня скорее всего воспринималась как важная фигура, но летописец почему-то не считал нужным упомянуть ее имя. Хотя имя первой жены Даниила, Анны, безусловно фигуры менее важной, он записал. Все это лично мне кажется очень интересным и немного загадочным.

• **Prof. Fiodor Uspenskiy.** *Comment:* Фигура второй жены Романа исключительно интересна. При том, что мы не знаем ее имени и происхождения, о ней в летописи сообщено очень много информации, которая нуждается в комментариях. В книге Александра Майорова эти вопросы вполне затрагиваются. Хотя я хочу подчеркнуть, что гипотеза о происхождении Анны – жены Романа – остается гипотезой. Может быть хорошо обоснованной или слабо обоснованной, но все же мы не можем сослаться в данном случае на первоисточник.

• **Prof. Dariusz Dąbrowski.** *Comment:* Хочу подчеркнуть, что если мы ведем речь о имени княгини, то лучше говорить, что это может быть Мария, а не Анна. Что касается концепции Александра Майорова, то, конечно, в его книге есть множество интересных и подробных моментов, но все же стоит задать вопрос – почему автор не поднял проблему родства „княгини Романовой” с немецким королем Филиппом? Ведь, по мнению Майорова, это был шурин жены Романа.

• **Prof. Djura Hardi.** *Question:* По моему мнению, при поисках ответа на вопрос о замалчивании имени „княгини Романовой” можно сформировать две основные гипотезы. Первая – летописец действительно по каким-то причинам не хотел упоминать ее имя, а вторая может быть связана со специфическим статусом женщины на Руси или в Галицко-Волынском княжестве. У меня также появился вопрос. Существовал ли институт приданого в династии Рюриковичей? То есть, приносили ли Рюриковичам представительницы других европейских династий в качестве приданого какие-то земли или области? Такой процесс, например, довольно часто можно наблюдать при заключении междинастических браков на Балканах.

• **Prof. Fiodor Uspenskiy.** *Answers:* Я согласен с Вашим тезисом, что одно дело судьба женщины в династии Рюриковичей и совсем другое – судьба женщины за пределами династии Рюриковичей. Что касается Вашего вопроса, то мне не известны случаи, когда приданое приходило в виде земельного надела или какой-нибудь территории. Конечно, институт приданого существовал, но на Руси в боль-

шей мере известны факты приданого в виде драгоценностей и другого движимого имущества. Единственный известный нам эпизод, который связан с проблемой территориального приданого, относится к смоленскому князю Федору Чермному, который претендовал на Ярославское княжество, поскольку его жена происходила из линии ярославских князей. Безусловно, Ваш вопрос формирует новую перспективу для дальнейшего исследования этой интересной проблемы.

• **Prof. Dariusz Dąbrowski.** *Answers:* Есть еще более интересный пример, когда Роман Мстиславович пытался овладеть галицким тронном на основе прав своей дочери. Co do odpowiedzi na pytanie prof. Hardi to zgadzam się z prof. Uspenskim – prócz nietypowych sytuacji, nie znam raczej przykładów tego, że dobra ziemskie wchodziły w posag. Za to majątności posagowe potrafiły być naprawdę duże, zresztą uzyskiwane były przez długi czas. Mogę podać świetny przykład związany z drugą żoną Mściśława Włodzimierzowicza (Monomachowicza). Siedziała ona u Włodzimierza Maczeszyca (swojego syna) i dysponowała najwyraźniej bardzo dużym majątkiem, który dostała, nawiasem mówiąc, od swojej córki z Węgier. Zresztą, majątek ten zrabował jej przyrodni wnuk, Mściśław Izjasławowicz.

• **Moderator:** Szanowni Państwo, zostaje nam jeszcze kilka minut. Proszę zatem o ostatnie pytanie.

• **PhD Vitaliy Nagirnyy.** *Question:* У меня вопрос по поводу имен у Рюриковичей. Скажите пожалуйста, какие имена наиболее редко встречаются у представителей этой династии? Или, если можно так выразиться, какие имена были наиболее экзотическими?

• **Prof. Fiodor Uspenskiy.** *Answers:* Именослов Рюриковичей – это некое единое владение этой династии. То есть любой князь Рюрикович вполне мог получить то или иное княжеское имя. Конечно, со временем разные княжеские династии Рюриковичей закрепляли за собой некие имена, чтобы оставить их в роду. С этой точки зрения наиболее редкими мне кажутся имена полоцкой династии, где вообще существовал свой именослов, и этот именослов не пересекался с именословом Рюриковичей – это такие имена, как Всеслав и Рогволод. На этом фоне есть только одно интересное исключение, когда туровский князь Святополк Изяславович назвал своего сына Брячеславом, и это единственный случай, когда полоцкое имя было изъято из полоцкой династии и использовано туровскими князьями. Также некие имена по той или иной причине исчезают из именослова Рюриковичей. Например, Судислав, Святополк и Ярополк. Известны случаи, когда у Рюриковичей набирает популярность христианское имя Даниил, но, в силу большой смертности младенцев с таким именем, оно быстро теряет спрос. Также если говорить об экзотике имен, то она, скорее всего, распространялась на крестильные имена Рю-

риковичей. Ведь крестильные имена можно разделить на две условные группы: первая – это имена, связанные с предками и вторая – имена, которые попадают в династию как христианские, но не находят в дальнейшем широкого распространения. Одним из ярких примеров в данном случае может служить крестильное имя Пантелеймон, которые носил Изяслав Мстиславович. Благодаря исследованиям российского историка Александра Назаренко, мы знаем, что имя Пантелеймон очень почиталось в семье Мстислава Великого. На первый взгляд кажется, что после Изяслава Мстиславовича это имя никто не употреблял. Но здесь нужно сделать несколько оговорок, ведь не все крестильные имена Рюриковичей мы знаем, поэтому нельзя точно утверждать, что имя Пантелеймон не использовалось еще до Изяслава Мстиславовича или после него.

• **Prof. Dariusz Dąbrowski.** *Answers:* Ja tylko szybko poruszę trzy wątki. Pierwszy – dla mnie najbardziej tajemniczym i egzotycznym imieniem jest Szwarno, syn króla Daniela Romanowicza. Drugi wątek – zasadniczo nie wierzę takim źródłom jak *sinodiki*, które zapisują mnóstwo imion chrzestnych, ale w wielkim nieporządku. Trzeci wątek – intrygującym problemem jest wędrówka mian, przejmowanie imion przez dynastię od innej dynastii. Rurykowicze przy tym byli dość mocno „impregnowani” na tego typu wpływy. Istnieją dwa główne źródła, z których płynęły do nich imiona – mianowicie Grecja-Bizancjum (tu mamy przykład potwierdzający bizantyjskie pochodzenie drugiej żony Romana – zastosowanie imion Daniel, Herakliusz, Lew) i Skandynawia (Mścisław-Harald).

• **Prof. Fiodor Uspenskiy.** *Comment:* Если еще говорить об экзотичности, то надо упомянуть дочь Мстислава Великого, которая была выдана замуж сначала в Норвегию, а потом в Данию. Она известна нам из скандинавских источников как Мальмфрида Мстиславовна. Конечно же, все историки упорно утверждают, что Мальмфрида это ее скандинавское имя, но на самом деле, видимо, она получила это имя еще на Руси. Ведь некая Мальмфрида упоминается еще при Владимире Святом, а в династии туrowsких князей была представительница с таким же именем, Мальмфрида Юрьевна. Так что именно Мальмфрида Мстиславовна принесла это имя в Скандинавию и благодаря ей оно закрепилось в этом регионе.

• **Prof. Jan Tęgowski.** *Comment:* Jeszcze kilka słów na koniec. Proszę Państwa, mamy do czynienia z różnymi typami imion. W dynastii Rurykowiczów występują imiona dynastyczne, chrzestne, do tego dochodzi imię mnisze, zakonne. Co więc obserwujemy? Najważniejsze jest imię dynastyczne, jest ono znakiem osoby od dzieciństwa do śmierci. Był pewien zasób imion dynastycznych od początku. Do tego synowie Włodzimierza przyjmują imiona z zewnątrz, na przykład imię Borys. Jest ono typowym imieniem bułgarskim, które zostaje przyjęte przez dynastię Rurykowiczów. Otrzymują oni także imiona chrzestne. Niektóre z nich, jak na przykład Roman czy Dawid, przekształcają

się z czasem w imiona dynastyczne. Mamy w późniejszym czasie Dymitra, Fiodora czy inne przykłady imion dynastycznych pochodzących od imion chrzestnych. Nie wiemy do końca, jak ten mechanizm wchodzenia imion chrzestnych do grupy imion dynastycznych funkcjonował, ale obserwujemy też zjawisko używania imion pierwszych męczenników – Borysa i Gleba jako imion chrzestnych. Wydaje się, że w określonym czasie imiona mogły należeć do obydwu kategorii, ale problem ten, bez wątpienia, wymaga jeszcze osobnych głębokich studiów i czeka na swoich badaczy.

- **Moderator:** summary of the discussion.

RURIKIDS IN GRAND DUCHY OF LITHUANIA

The round table discussion with
prof. Jarosław Nikodem (Adam Mickiewicz University Poznań, Poland)
and prof. Jan Tęgowski (University of Białystok, Poland)

*

Stenographic record of the discussion

Moderators: Ph.D. Myroslav Voloshchuk

- **Moderator:** Szanowni Państwo, chciałbym przedstawić dwóch znanych polskich profesorów, zajmujących się genealogią, biografistyką, prozopografią różnych rodów książęcych – Profesora Jana Tęgowskiego z Uniwersytetu w Białymstoku i Profesora Jarosława Nikodema z Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Nasz dzisiejszy panel obejmuje kwestie Wielkiego Księstwa Litewskiego i jego związków z Rurykowiczami. Najchętniej zacząłbym od pytań dotyczących Królestwa Węgier, gdyż nim się zajmuję, ale dzisiaj rozmawiać będziemy o Wielkim Księstwie Litewskim. Na początek proszę Panów profesorów o przybliżenie nam głównych etapów formowania się państwowości litewskiej oraz wpływów Rurykowiczów i zachodnich sąsiadów na ten proces.
- **Prof. Jan Tęgowski. Answers:** Pytanie Pana to jest temat-rzeka. Rzeka, gdyż mówi Pan i o Rurykowiczach, i o Giedyminowiczach. Proszę Państwa, wiek XIV na obszarze Rusi podległej Wielkiemu Księstwu Litewskiemu (można też powiedzieć, że pod przemożnym wpływem Wielkiego Księstwa Litewskiego) to powolne przeobrażenia pewnej luźnej masy księstw. Mowa tu o dzieleniu spadku po Giedyminie czy po innych książętach i powolnym eliminowaniu tych słabszych książąt poprzez ekspansję, głównie Giedyminowiczów. Początkowo mamy synów i wnuków Giedymina, którzy do śmierci Olgierda tworzą mniej lub bardziej samodzielne udzielne państewka.

Jednocześnie, ponad tą masą księstw udzielnych władzę nadrzędną sprawuje wielki książę litewski. Dlatego też mamy do czynienia z tworzeniem się bez przeszkód wielkiego terytorium Księstwa Litewskiego na ziemiach ruskich (bo przecież sama Litwa stanowiła bodajże 20% tego terytorium, które zajmowało Wielkie Księstwo Litewskie). Książęta dysponowali dużą swobodą. Mamy Lubarta, który rządzi Wołyniem, mamy Koriatowiczów, którzy siedzą na Podolu, mamy różne inne księstwa udzielne, a jednocześnie nad tą ogromną masą panuje książę, który w momentach zapotrzebowania na siły militarne korzysta z tych księstw. Sytuacja ta zmienia się w chwili, gdy umiera Olgierd i zaczyna się kryzys – ścieranie się Jagiełły z Kiejstutem o, że tak powiem, władzę absolutną na Litwie. Dopóki żył Olgierd, Kiejstut zajmował pozycję niewiele mniej znaczącego księcia niż sam Olgierd. Druga faza rozwoju (przeskoczę kilkadziesiąt lat) państwowości litewskiej zaczyna się w momencie drugiego powrotu Witolda z Prus w 1392 r. Wiązało się to z wprowadzeniem nowego porządku – umocnieniem pozycji Witolda poprzez oddanie mu wszystkich ziem, jakimi władał Kiejstut i ziem własnych Witolda, czyli Grodzieńszczyzny i Kowieńszczyzny, oraz otrzymanie przez niego Wołynia. Problem w tym, iż we Włodzimierzu mamy syna Lubarta – Fiodora, z związku z czym tego przesunięcia księcia na Siewierszczyznę dokonuje król. W latach dziewięćdziesiątych następuje centralizacja władzy w Wielkim Księstwie Litewskim, więc podobny przykład dotyczył wyrugowania Włodzimierza z Kijowa. Mamy też do czynienia ze zmianą charakteru rządów w Smoleńsku w 1395 r. Dzieje się to wszystko po śmierci Skirgiełły, który stanowił pewną opozycję w stosunku do Witolda. Gdy Skirgiełło umiera, wszyscy dotychczasowi książęta udzielnicy albo tracą swoje księstwa, albo stają się namiestnikami – to już zupełnie inny charakter władzy. Zrównują się oni funkcją, na przykład z Ostrogskimi, którzy już dawno zatracili swoją udzielną, choć nie byli oni książętami ubogimi, po prostu podlegali zwierzchniemu księciu – Lubartowi bądź jego synowi. Mamy więc do czynienia z przeorganizowaniem się Wielkiego Księstwa Litewskiego z federacji udzielnych księstw w stosunkowo scentralizowane państwo. Istniały oczywiście jeszcze takie księstwa, jak Księstwo Mściwawskie, ale są to już marginalia, bo nie przeszkadzają one rządzić namiestnikowi Wielkiego Księstwa Litewskiego.

• **Prof. Jarosław Nikodem.** *Answers:* Czynniki zachodnie, z którymi młode państwo litewskie musiało się liczyć, były nie mniej ważne od wschodnich. Ułatwiały bądź utrudniały powstanie i wzrost tego państwa. Jednym z nich było powstające na zachodzie Państwo Zakonne, wzrastające w siłę wraz z upływającym czasem (przeniesienie siedziby wielkiego mistrza do Malborka stanowiło zresztą wyraźną cezurę) i mające coraz większe ambicje. z problemem krzyżackim Litwa będzie musiała się zmagać długie lata, właściwie od początku XIV w., a punktem zapalnym wzajemnych stosunków stanie się ziemia żmudzka. o ile zakon krzyżacki komplikował sytuację Litwy, dwa inne czynniki ją ułatwiały: Polska i Ruś. Dlaczego ułatwiały? Ponieważ oba państwa były rozbite na dzielnice i dalekie od jakiegokolwiek konsolidacji. Kolejnym, bardzo dla Litwy

istotnym, był czynnik węgierski, wchodzący zresztą w grę nieco później. Mongołowie zaś, opanowując ziemie ruskie, przez bardzo długi czas uniemożliwiali scalenie Rusi przez kogoś z Rurykowiczów. Litwa, którą niewola mongolska ominęła, mogła tę okoliczność wykorzystać, co też uczyniła, podporządkowując sobie niektóre dzielnice ruskie. Jeśli spojrzeć na budowę tego specyficznego państwa, jedyne w swoim rodzaju państwa Mendoga, i przesuwając to chronologicznie do momentu, od którego zaczął swą wypowiedź prof. Tęgowski, aż do czasów Olgierda realizowano – mniej lub bardziej systematycznie – proces wzmacniania wewnętrznego Litwy i, co miało kolosalne znaczenie, rozszerzania jej granic. Kosztem czego można było to uczynić? Oczywiście, kosztem podzielonej i podlegającej Mongołom Rusi. Jest to jeden z motywów znajdujących się w tytule naszych rozważań. Gdyby istniało zjednoczone państwo ruskie, bez względu na to, która z dzielnic byłaby siłą jednoczącą, bo przecież nie było oczywiste, że będzie to Moskwa, w naturalny sposób utrudniałoby ono rozwój Litwy. Wystarczy spojrzeć na mapę państwa litewskiego, by się przekonać, że systematycznie rozciągało ono swe granice na wschód i na południe. Punktem szczytowym jest koniec panowania Witolda, kiedy granice przesunięte były w sposób maksymalny. Nie wchodząc w szczegóły, warto jedynie wspomnieć o uznaniu zwierzchności wielkiego księcia litewskiego przez Księstwo Twerskie, podporządkowaniu księstw wierchowskich i parciu Litwy na południe kosztem Złotej Ordy.

• **Moderator.** *Question:* Dziękujemy bardzo za szczegółowe omówienie problemu. Przechodząc do zagadnienia związków dynastycznych, bardzo interesującą, szczególnie w nawiązaniu do wczorajszej debaty, jawi się kwestia stosunków dynastycznych pomiędzy prawosławnymi Rurykowiczami a przedstawicielami pogańskiej jeszcze Litwy. Czy pogaństwo nie było przeszkodą do zawierania ślubów między przedstawicielemi obu domów rządzących? i jak wyglądał ten problem z punktu widzenia Rusinów i zachodnich sąsiadów, na przykład Polaków?

• **Prof. Jan Tęgowski.** *Answers:* Przede wszystkim, można było żenić się z pogankami, które należało ochrzcić. To była praktyka dość częsta i pogaństwo nie przeszkadzało w układaniu stosunków sąsiedzkich. Odwrotna sytuacja nie była praktykowana, z dwoma wyjątkami, o których będę mówił później, przy okazji wieku XIV. Przyjęcie do świata chrześcijańskiego przedstawicieli pogańskich narodów odbywało się zawsze z chwałą dla chrześcijaństwa, zarówno wschodniego, jak i zachodniego. Przypomnijmy tu małżeństwo Daniela z jedną z Litwinek, a na Zachodzie małżeństwo Bolesława II, księcia mazowieckiego, z córką Trojdena. Myślę, że i wcześniejsze połowieckie małżeństwa książąt ruskich utorowały tę drogę ku brataniu się z Litwinami poprzez ten właśnie rodzaj małżeństw, pod warunkiem chrystianizacji matki przyszłych władców. Powiem teraz o wyjątkach. Pierwszy to małżeństwa Olgierda. Olgierd był do końca życia poganinem. Nie ulega to wątpliwości, został spalony na stosie, a potem odbył się jego iście pogański pogrzeb. Jego dwie żony, jedna nawet znana z imienia, na pewno były

chrześcijankami. Szczególnie istotne jest tu drugie małżeństwo, z Julianną Twerską. Był to związek, który stanął ponad podziałami i ponad pryncypiami religijnymi. Zarówno Siemionowi Dumnemu, jak i Olgierdowi zależało na zawarciu tego sojuszu i umocnieniu go związkiem rodzinnym. Siemion nie miał własnej bliskiej krewnej, którą mógłby ofiarować za żonę Olgierdowi, w związku z czym postanowił wydać za mąż siostrę swojej żony, księżniczkę twerską. Miało to zbliżyć obu władców i umocnić związek polityczny. I rzeczywiście, do śmierci Siemiona Dumnego ta współpraca litewsko-moskiewska była doskonała. Natomiast owoce tego małżeństwa Olgierda z Julianną wyzyskała matka Julianny, która umiejętnie korzystała z poparcia Olgierda dla swoich dzieci. Jako że Julianna była, że tak powiem, ulubioną żoną Olgierda, bo dawała mu liczne potomstwo, i męskie, i żeńskie, Olgierd był pod ogromnym wpływem małżonki. Dlatego też, to nie potomstwo Dymitra, stryja dzieci Aleksandra Michajłowicza twerskiego, zwyciężyło w walce o tron twerski, a właśnie najpierw Wsiewołod, starszy z synów Aleksandra, a później Michał, korzystali obficie z pomocy litewskiej, nie tylko podczas walk wewnętrznych o władzę w Twerze, ale również w rywalizacji o tytuł Wielkiego Księcia Włodzimierskiego. To właśnie Michał, dzięki Olgierdowi, uzyskuje przewagę nad Moskwą, nad Dymitrem Dońskim w walce o prymat na Rusi i uzyskuje w 1368 r. jarłyk na wielkie księstwo włodzimierskie. Mało tego, Michał idzie dalej – wie, że Olgierd jest już w dość zaawansowanym wieku, w związku z czym żeni swojego syna z córką Kiejstuta, Mikłowsą, by i z nim związać się bliżej w obliczu niejasnej przyszłej sytuacji politycznej na Litwie. Drugim takim wyjątkowym przykładem jest Witold, który żenił się po raz pierwszy z Anną, księżniczką smoleńską, jeszcze jako poganin. To polityka wyzyskiwania małżeństw do celów politycznych. Wracając do sedna pytania – i Olgierd, i Kiejstut nigdy nie stali się chrześcijanami. Paktowanie z nimi, w myśl chrześcijańskich zasad, było naganne, ale ze względu na korzyści polityczne, było zbawienne.

• **Moderator.** *Question:* Wspomniał Pan w swej wypowiedzi o Kiejstucie, w związku z tym, chciałbym poruszyć jeden wątek dotyczący tej osoby. Ze źródeł węgierskich wiemy, że po wyprawach węgierskich na Wołyń, jednym z punktów układu pokojowego było przyjęcie chrztu przez miejscową arystokrację litewska i Kiejstut był wśród tych, którzy mieli udać się na Węgry, na dwór andegaweński. Czy możemy uważać, że Litwini na poważnie rozważali możliwość przyjęcia chrześcijaństwa w ten czas?

• **Prof. Jan Tęgowski.** *Answers:* Problem chrztu jest obecny już od okresu rządów Giedymina, od 1323 r., od tych słynnych listów, wydanych ostatnio przez S. C. Rowella, których mamy do dyspozycji kilkanaście. Oczywiście mam na myśli sytuację, gdy Giedymin wpuszcza chrześcijańskich misjonarzy na teren swojego państwa. Książę litewski kartą obietnicy schryścianizowania swojego państwa próbuje zahamować ekspansję Zakonu Krzyżackiego, a z drugiej strony próbuje podzielić świat chrześcijański, aby mieć nie tylko wrogów w tym świecie, ale i sojuszników. Dlatego mamy do czynienia z sojuszem z arcybiskupem ryskim, który również bronił się przed dominacją Zakonu.

Następnie mamy obietnicę chrztu, o których pan wspominał, ale również obietnicę chrztu Olgierda z roku 1356 (lub 1357 r.), kiedy wysłał on jednego ze swoich braci do Wrocławia. Olgierd oświadcza, że Litwini są gotowi przyjąć chrzest pod warunkiem, że Zakon Krzyżacki odda wszystkie ziemie, które zagarnął. i jeszcze jeden epizod – kiedy Jagiełło układa się z Zakonem Krzyżackim w 1382 r. – wystawia trzy dokumenty, z których jeden zawiera przyrzeczenie przyjęcia chrztu, zarówno przez księcia, jak i przez wszystkich jego poddanych. i co się dzieje? Jagiełło umawia się, że Wielki Mistrz przybędzie łodziami wraz z misjonarzami Niemnem, Dubissą. Rzeczywiście, Wielki Mistrz wraz z tłumem misjonarzy wybiera się w roku 1383 i rzeka Niemen, przed ujściem doń Dubissy, okazała się zbyt płytka do dalszej żeglugi. Nie mogą ruszyć dalej. Mistrz wysłał poselstwo do Jagiełły, by ten wysłał przewodników. Jagiełło odpowiada na to, że mają przybyć wodą. Tak jest napisane w dokumencie. Proszę państwa, to jest po prostu gra polityczna. Wydaje mi się, że trudno o lepszy przykład na to, jak można grać pewnymi obietnicami. w końcu Jagiełło wypełnił obietnicę, ale nie po myśli Zakonu.

• **Prof. Jarosław Nikodem.** *Answers:* Tak, nie ulega wątpliwości, że gdyby Litwa naprawdę chciała przyjąć chrzest, zrobiono by to bez względu na to, kto byłby wielkim księciem. Gdy Litwini mówili o chrystianizacji, prowadzili wyłącznie grę polityczną obliczoną na uzyskanie doraźnych korzyści. Końcówka czasów przedchrześcijańskich – panowanie Jagiełły przed przyjęciem chrztu w Polsce i ślubem z Jadwigą – jest tego najlepszym przykładem. O chrystianizacji z pomocą zakonu krzyżackiego, jakkolwiek miałyby to wyglądać, nie powinniśmy jednak myśleć jako o nieczym przeprowadzeniu tego procesu przez Krzyżaków, o chęci osłabienia Litwy na siłę. Nie było to zakonowi do niczego potrzebne. Dla niego wyrwanie Litwy z pogaństwa byłoby z punktu widzenia propagandowego ogromnym sukcesem, czymś wprost niebывałym, skoro państwo Giedyminowiczów stanowiło ostatni bastion starych wyznań w Europie. Na Litwie zaś doskonale zdawano sobie sprawę z konsekwencji, jakie mogłyby wynikać z misji prowadzonej przez Krzyżaków.

• **Prof. Jan Tęgowski.** *Comment:* Istniał problem reszty społeczeństwa Litwy, które nie było poganami. Co stałoby się z nimi w momencie chrystianizacji krzyżackiej? Tutaj z całą pewnością nie byłoby miękkiej polityki, którą prowadził Jagiełło w stosunku do prawosławnych, ale byłaby to, w moim przekonaniu, bezwzględna eksterminacja tych wszystkich, którzy nie podporządkowaliby się.

• **Prof. Jarosław Nikodem.** *Comment:* Ja nie byłbym tego taki pewien. Z jakiego powodu miałyby to tak wyglądać? Zakon mógłby przez następne dekady przypominać całemu światu o swych zasługach chrystianizacyjnych na Litwie, a Litwa miała się stać państwem, jestem o tym głęboko przekonany, satelickim. Krzyżacy ani nie mogli, ani z pewnością nie myśleli o tym, by państwo Giedyminowiczów anektować. z tego

względem prawosławni pozostawaliby problemem wewnętrznym Litwy. Oczywiście, gdyby stosunki litewsko-krzyżackie nie układały się po myśli Malborka, można by było naciskać w sprawie schizmatyków, gdyby zaś układały się po jego myśli, wielki mistrz po prostu, najzwyczajniej na świecie, mógłby zapominać, że terytorium jego sojusznika zamieszkują prawosławni. Nie zapominajmy bowiem, że Krzyżacy prowadzili, zawsze prowadzili, bardzo pragmatyczną politykę.

• **Prof. Jan Tęgowski.** *Comment:* Ja powiem tak – mamy przykład zajęcia ziem, które nie były pogańskie, na przykład Pomorza Gdańskiego, i to kosztem chrześcijańskiego władcy, którym był Władysław Łokietek. Więc nie chodziło tu głównie o chrzest, tylko o ekspansję terytorialną, z całą pewnością, jeżeliby Litwa pod rządami Jagielly przyjęła chrzest ze strony Zakonu Krzyżackiego, to nie Jagiello panowałby na Litwie. Z praktyki wynikało, że Krzyżacy robili wszystko, by państwowość tę podważyć, bo przyjmowali buntowników, malkontentów, między innymi dwukrotnie pokazał się tam Witold, przyjęli również Świdrygiełłę, jako uciekiniera, nie mającego poparcia Litwinów, ale posiadającego dalej pewne wpływy.

• **Prof. Jarosław Nikodem.** *Comment:* Chyba trochę odchodzimy od tematu. To pokazuje, jak głęboko różnimy się z prof. Tęgowskim. Analogia podana przez prof. Tęgowskiego (Pomorze Gdańskie) jest moim zdaniem chybiona. Chodziło przecież o budowę państwa. Był to czysty podbój, nie mający nic wspólnego z akcją chrystianizacyjną, ponieważ mieszkańcy Pomorza byli chrześcijanami już od bardzo dawna. Natomiast gdyby udało się schryścianizować Litwę, wymóc na niej chrzest lub też przekonać władców litewskich do przyjęcia chrztu – powtarzam to z uporem – wykorzystano by to jako ogromny sukces propagandowy. Moim zdaniem, nie doszłoby do tego, co sugeruje prof. Tęgowski – do wymuszania czegośkolwiek na Litwie. Bo do niczego nie byłoby to Zakonowi potrzebne. Pozostajemy przy Jagielle – jeśli zgodziłby się on przyjąć chrzest z rąk krzyżackich, automatycznie przyznałby, że jest władcą, który uznaje nad sobą jakiś rodzaj hegemonii zakonu krzyżackiego. Profesor twierdzi, że Jagiello nie mógłby wówczas utrzymać władzy, że byłby władcą nie do zaakceptowania przez Krzyżaków. a niby dlaczego? Byłby to władca im powolny. Jego decyzja o przyjęciu chrztu byłaby najlepszym gestem potwierdzającym taką powolność wobec nich. Malbork przyjmował malkontentów, ale tylko wówczas, gdy chciał ich wykorzystać przeciw wielkiemu księciu, którego uważał za wroga. Przyjęto Świdrygiełłę, gdy mógł być wykorzystany przeciw Witoldowi, gdy jednak stosunki z tym ostatnim ułożyły się lepiej, sprawę najmłodszego brata królewskiego porzucono.

• **Prof. Jan Tęgowski.** *Comment:* w takim razie chciałbym tu dołożyć pewną argumentację. Chodzi o kwestię Gotlandii – jej zajęcia przez Zakon Krzyżacki w 1398 r., następnie wykup Nowej Marchii z rąk Zygmunta Luksemburskiego. Czyż to nie jest dążenie do poszerzenia terytorium państwa zakonnego? Jest. Mało

tego, wzięcie w zastaw ziemi dobrzyńskiej, która właściwie była nie do wykupienia, bo Władysław Opolczyk, który zastawił tę ziemię, zmarł i Zakon już prawie miał ją w ręku. Tak czy owak, to jest właśnie ekspansja terytorialna. Zakon Krzyżacki nie byłby w stanie „połknąć” takiej ryby, jaką było Wielkie Księstwo Litewskie. Jednakże, sztuka dyplomatyczna krzyżaków sprawiała, że gdy Palestyna odpadła jako miejsce krucjat, znalazłoby się wielu ochotników, którzy byłiby doskonałym „narzędziem” realizacji planów zakonnych wobec Litwy i Żmudzi. Przecież przez cały czas odbywały się rejsy przeciwko Litwinom, którzy wszak byli ochrzczeni.

• **Prof. Jarosław Nikodem.** *Question:* Sugeruje Pan, że zakon zmierzał do „połknięcia” Litwy w całości w sposób konsekwentny, tylko nie mógł tego zrealizować?

• **Prof. Jan Tęgowski.** *Answers:* Być może. Całej Litwy by nie połknął, natomiast połknąłby tyle, ile by zdołał.

• **Prof. Jarosław Nikodem.** *Comment:* Myślę, że aż tak naiwni ci wielcy mistrzowie nie byli. To znaczy, tak oderwani od rzeczywistości, praktyki życia politycznego. Nie udało im się podporządkować nawet Żmudzi, mimo że warunki ku temu mieli doskonałe.

• **Moderator:** Szanowni Państwo, chciałbym wrócić do naszego głównego tematu. i widzę już na Sali chętnych do zadania pytań.

• **Ph.D. Vitaliy Nagirnyy.** *Question:* Chciałbym nawiązać do dyskusji z dnia wczorajszego, *à propos* imion. Czy spotykamy ruskie imiona w środowisku Giedyminowiczów? Jeżeli tak, to na ile imiennictwo ruskie było popularne wśród Giedyminowiczów? I jak to wygląda w odniesieniu do wpływów zachodnich, na przykład polskich, na imiennictwo książąt litewskich? To pytanie adresuję do obu panów profesorów.

• **Prof. Jan Tęgowski.** *Answers:* To rzeczywiście istotny problem. W zasadzie na Litwie pojawiało się imiennictwo chrześcijańskie, w tym też ruskie, ale było to związane głównie z przyjmowaniem chrześcijaństwa przez członków dynastii litewskiej. Pierwszym takim spektakularnym przykładem był chrzest Narymunta, pod imieniem Gleba, w Nowogrodzie Wielkim. Odbyło się to z wielką pompą i rozgłosem. Mamy też wiele innych imion chrześcijańskich – synowie Narymunta mają znane imiona, Jurij i Patrycy. Patrycy – jest to imię irlandzkie (Patrycy – patron Irlandii). Skąd imię to przyszło na Litwę? z Nowogrodu. Republika Nowogrodzka, która utrzymywała kontakty z całym światem, prawdopodobnie zaadaptowała to imię, bo i Cerkiew była otwarta na kult świętych, również zachodnich. Nie oznacza to wcale, że Patrycy Narymuntowicz był ochrzczony w innym rycie niż jego ojciec. Podobnie było ze starszymi synami Olgerda – nie znamy ich imion litewskich. Przyjęli oni, być może od razu lub gdy obejmowali władzę w dzielnicach ruskich, imiona chrzestne: Dymitr, Andrzej, Fiodor, później Włodzimierz. Zresztą, wygląda na to, że Włodzimierz przyjął imię chrzestne stosowne

do dzielnicy kijowskiej. Myślę więc, iż świadczy to o tym, że uzyskał to imię dość późno. To samo dotyczy również Koriatowiczów, którzy byli ochrzczeni wcześniej, już w pierwszej połowie XIV w. i praktycznie rzecz biorąc, niemal wszyscy Giedyminowicze w XIV w., z wyjątkiem syna Kiejstuta, który uciekł z Litwy przez Prusy do Pragi i tam ochrzcił się pod imieniem Henryk, poddali się obrządkowi chrztu w rycie prawosławnym. No i także syn Henryka, Wajduta, otrzymał imię chrześcijańskie Jan – jeszcze zanim Jagiełło przybył na ziemię polskie.

• **Prof. Jarosław Nikodem.** *Answers:* To świadczy o elastyczności dynastii w podejściu do spraw wyznania. Jeżeli wielkoksiążęcy synowie mieli okazję do objęcia którejsz z dzielnic ruskich i nie odbywało się to poprzez narzucenie władzy, tylko poprzez związek małżeński, to było oczywiste, że muszą oni przejść na prawosławie. Wtedy taki Giedyminowicz dostawał dzielnicę, dostawał żonę i rządził. Reguła bardzo prosta i przestrzegana. Jedynym wyjątkiem był Olgierd – przejął dzielnicę witebską, która jest odtąd uznawana za jego ojcowiznę (potem ojcowizną Jagiełły), ale nie ochrzcił się. Jest to jedyny taki znany przykład – rządzi on w dzielnicy prawosławnej, ma prawosławną żonę, a pozostaje poganinem, z pogańskim imieniem. To jest fenomen, nie wiem, jak można to wytłumaczyć.

• **M.A. Marcin Grała.** *Question:* Mamy informację, że dosłownie w przededniu chrztu Jagiełły w Krakowie miały miejsce pertraktacje Julianny Twerskiej z Dymitrem Iwanowiczem (Dońskim) w sprawie ożenku Jagiełły, który ostatecznie nie doszedł do skutku. Jakie argumenty przeważały? Wcześniejsza dyskusja dotyczyła scenariusza „co by się wydarzyło z państwem litewskim, gdyby przyjęło chrzest od Krzyżaków”, a co by było, gdyby Litwa w tym okresie przyjęła prawosławie?

• **Prof. Jan Tęgowski.** *Answers:* z tego co wiem, to pertraktacje na temat małżeństwa Jagiełły z córką Dymitra, przynajmniej w świetle opublikowanych przez Lwa Czerepnina regestów, musiały mieć miejsce przed lipcem 1384 r. Kiedy w lipcu Witold wrócił z Prus, został przymuszony, jak to sam wyznaje w liście-skardze do Wielkiego Mistrza z 1390 r., do przyjęcia chrztu prawosławnego, znaczy to, że już wtedy był realizowany traktat z Moskwą. W jednym z dokumentów przyrzekano, iż Wielki Książę i cała jego rodzina oraz wszyscy jego poddani przyjmą chrzest prawosławny. I okazały to publicznie. Od lipca do października 1384 r., kiedy koronowano Jadwigę, stosunkowo niewiele czasu było na prowadzenie pertraktacji z Moskwą. Niektórzy historycy (między innymi B. Floria) twierdzą nawet, że pertraktacje te odbyły się już w 1383 r. Pozostaje jeszcze jeden argument – obietnica, gdyż Witold w swojej skardze żali się, że Jagiełło obiecał mu ziemię wołyńską po śmierci Lubarta. Witold miał dostać Wołyń, gdy wróci na Litwę. Śmierć Lubarta nastąpiła prawdopodobnie w końcu roku 1383, bo z roku 1384 pochodzi wpis do *Psalterza Włodzimierskiego* informujący o jego zgonie. Zapewne, gdy pertraktacje z Wielkim Księciem Moskiewskim okazały się mało skuteczne, zaczęto paktować z Witoldem – wysyłano do niego różne poselstwa, by skusić go

do opuszczenia Krzyżaków. i tak się stało w lipcu 1384 r.

• **Prof. Jarosław Nikodem.** *Answers:* Ja natomiast widzę to zupełnie inaczej. Pozycja Witolda nie miała z tym nic wspólnego. Sugestia prof. Tęgowskiego, że te pertraktacje toczyły się w takim dość mocno rozszerzonym chronologicznie terminie jest hipotezą, którą można przyjąć, bądź nie, ale ona oparcia w źródłach nie ma. O pozycji Witolda, jaką kreśli Pan Profesor, tak ważnej jego roli, mówić możemy dopiero w odniesieniu do jego drugiego pobytu w Prusach. Zresztą jego drugi powrót na Litwę można tłumaczyć inaczej niż pierwszy. Dlaczego nie doszło do zawarcia sojuszu z Moskwą? Pamiętajmy przy tym, że chodziło nie tylko o to, że Jagiełło ma pojąć za żonę córkę Dymitra i przyjąć chrzest, ale wiązało się to z przyjęciem prawosławia przez całą Litwę, bo w przeciwnym razie nie miałyby to najmniejszego sensu. Nie sposób odpowiedzieć na pytanie, dlaczego Jagiełło nie został zięciem Dymitra Dońskiego, unikając jednocześnie pewnej nadinterpretacji i snucia domysłów. Sugestii historiograficznych – dlaczego tak się stało – jest mnóstwo. Jedno nie ulega wątpliwości – gdyby związek Jagiełły z Rusią uznano w Wilnie za coś, co może wzmocnić państwo, nic nie stało na przeszkodzie, by to urzeczywistnić. i jeszcze jedno na zakończenie tego wątku, abstrahując już od Witolda. W polskiej historiografii istnieje pewna tendencja widzenia związku polsko-litewskiego na bardzo prostej zasadzie – silna Polska, która mogła przebierać w partnerach, i biedna, słaba Litwa, prześladowana, prawie „zjedzona” przez zakon, który gdyby tylko chciał, mógłby zakuć Jagiełłę w kajdany, wywieźć do Malborka razem z całą dynastią i podporządkować sobie jego państwo. a więc Litwa miała się znajdować w sytuacji absolutnie przymusowej wobec związku z Polską, a Polska mogła wybierać. Nie ma to żadnego uzasadnienia zdroworozsądkowego, nie mówiąc już o źródłach. Sam zdrowy rozsądek podpowiada, że Polacy, panowie polscy, w interesie kraju zgodzili się wydać za mąż młodziczkę Jadwigę, by zapewnić państwu stabilność. Gdyby chodziło o realizację ich partykularnych planów, o ich własny interes grupowy, mogliby pozwolić, by Jadwiga pozostała panną do dwudziestego, trzydziestego, a nawet sześćdziesiątego roku życia.

• **Ph.D. Vitaliy Nagirnyy.** *Question:* Ja chciałbym jeszcze wrócić jednak do Rurykowiczów. Wiadomo, że po włączeniu ziem ruskich do Wielkiego Księstwa Litewskiego potomkowie Rurykowiczów nie wyginęli. Część z nich pokazała się w Wielkim Księstwie Litewskim. Jaką pozycję oni zajmowali w państwie litewskim? I kto z tych potomków Rurykowiczów osiągnął największy wpływ w Wielkim Księstwie Litewskim?

• **Prof. Jan Tęgowski.** *Answers:* Ja powiem tak – książęta, którzy przestali odgrywać rolę udzielnych władców nie różnili się zbyt między sobą. To znaczy – ani Gedyminowicze nie dominowali nad Rurykowiczami, ani odwrotnie. Oni po prostu zachowali predykat, niekiedy spadając do rzędu mniej znaczących kniaziów niż przeciętna szlachta litewska. Ale były i wybijające się rody, które z czasem zrobiły wielką karierę – chociażby

Ostrogscy, którzy cały czas nie tracili pozycji, którą mieli w wieku XIV, aż, w zasadzie, po wymarcie tego rodu w wieku XVII. Mamy też do czynienia z książętami niewiadomego pochodzenia, jak na przykład Zbarascy, Wiśniowieccy, o których domyślamy się, że byli Rurykowiczami, ale pewności nie ma. Oni sami tworzą sobie legendę, że pochodzą od Korybuta. i jedna z tych gałęzi wybija się na czoło w wieku XVI – gałąź Wiśniowieckich, przedstawiciel których w przyszłości zostanie królem polskim. Spotykamy też książąt, którzy odgrywają „średnią” rolę, jak przykładowo Druccy, którzy są drobiazgiem książęcym, nie odgrywają ważnej roli politycznej, ale odgrywają rolę dla lokalnych społeczności. Zresztą, było sporo gałęzi Druckich, bodajże sześć. Wywodzą się oni z kniaziów połockich, zasiedlających początkowo okolice Drucka. w Wielkim Księstwie Litewskim mamy też wiele innych rodów kniaziowskich (np. Hołowczyńscy), które dokonują wolty pod koniec wieku XVI – przechodzą wprost z prawosławia na kalwinizm, więc zachowują się jak reszta społeczeństwa Księstwa. Radziwiłłowie muszą starać się o glejt od cesarza na swoją książęcą legitymację, podczas gdy tacy kniaziowie Horscy, czy inni, którzy Radziwiłłom do pięt nie dorastali, predykat książęcy mają od urodzenia, ale to nie przekłada się na ich polityczne znaczenie. Predykat książęcy jest, można tak powiedzieć, jedynie ozdobą.

- **Moderator:** Pozostało dosłownie kilka minut, więc proszę o ostanie pytanie.
- **M.A. Andriy Stasyuk.** *Question:* Moje pytanie skierowane jest do prof. Tęgowskiego. Szanowny Panie Profesorze, chciałbym jeszcze wrócić do zagadnienia imion. Dobrze wiemy, że swego czasu pretendentami do ziemi halicko-wołyńskiej byli Bolesław, syn Trojdena, i Lubart, syn Giedymina. Bolesław przyjął imię Jerzy ze względu na dziadka, a dlaczego Lubart przyjął imię Dmitrij?
- **Prof. Jan Tęgowski.** *Answers:* Myślę, że na wybór imienia Lubarta nie wpłynęły żadne tradycje dynastyczne, dlatego że Lubart dopiero po śmierci Bolesława-Jerzego został przywołany przez bojarstwo wołyńskie lękające się konsekwencji zamachu na życie Bolesława. Jest to naturalne, że szuka się sprzymierzeńca, który udzieli pomocy militarnej w obronie ziemi przed wojskami interwencyjnymi, czy to mazowieckimi, polskimi czy węgierskimi. Lubart przyjął takie imię, jakie mu przydzielono na chrzcie. i nie było to imię dynastyczne, tylko imię chrzestne (może ochrzczono go w dniu św. Dymitra), bo ani na Wołyniu, ani w ziemi halickiej imię Dymitr nie było imieniem książęcym.
- **Moderator:** summary of the discussion.

CHAPTER IV
LITERATURE
REVIEWS

Dariusz Dąbrowski, *Daniel Romanowicz (ok. 1201–1264). Biografia polityczna*, Kraków: Avalon 2012, 538 s. (Seria: *Monografie Pracowni nad Dziejami Rusi Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy*, t. 1) [Дариуш Домбровский, *Даниил Романович, король Руси (ок. 1201–1264). Политическая биография*, Краков: Авалон 2012, 538 с. (Серия: *Монографии Центра исследований средневековой Руси Университета Казимира Великого в Быдгощи*, т. 1)].

В 2012 г. Центр исследований средневековой Руси Университета Казимира Великого в Быдгощи основал издательскую серию *Монографии Центра исследований средневековой Руси*. Начало серии положила книга руководителя Центра, проф. Дариуша Домбровского, посвященная политической биографии галицко-волинского князя и русского короля Даниила Романовича.

Автор исследование поставил перед собой цель максимально полно представить все стороны политической деятельности одного из самых влиятельных правителей средневековой Руси. Польский историк специально ограничился только указанным аспектом, не затрагивая проблем внутренней политики или культурной деятельности старшего Романовича. Последним проблемам Д. Домбровский планирует посвятить отдельную работу.

В хронологическом плане книга охватывает более чем 60-летний период, от времени рождения Даниила ок. 1201 г. до его смерти в первой половине 1264 г.

При выборе структуры книги автор, с одной стороны, вполне обосновано отказался от тематического построения и изложил материал согласно хронологической последовательности событий. С другой стороны, при работе над отдельными разделами, исследователь принял уже устоявшиеся в исторической науке хронологические рамки.

Работа включает в себя вступление, восемь разделов, эпилог, приложения, библиографию и именной указатель. Основную часть работы составляют следующие разделы: *Наследник Романа (ок. 1201–1205)* (с. 21–33); *Тяжелые годы (1205–1217)* (с. 33–93); *В тени тестя (от начала самостоятельного правления во владимирском княжестве до полного доминирования на Волыни и смерти Мстислава Мстиславовича Удалого, 1217–1228)* (с. 93–139); *Правитель Волыни в борьбе за Галич (1228–1240)* (с. 139–217); *Нашествие Бату-хана и его последствия для Романовичей* (с. 217–267); *Апогей (1245–1258)* (с. 267–406); *Надлом – нашествия Бурундя и его последствия* (с. 406–428); *Последние годы (1260–1264)* (с. 428–449). В следующей части работы – *Эпилог* – автор включил два краткие раздела: *Про-*

блемы наследия (с. 450–461) и *Общие замечания* (с. 461–466). В последней части книги – *Приложениях* – находим таблицу с указанием хронологии правления старшего Романовича (с. 467–468), перечень правителей Галича в 1205–1264 гг. (с. 468), список военных кампаний в которых принимал участие Даниил (с. 469–473) и карты, отображающие территориальные изменения государства Романовичей (с. 474–476). в конце работы помещены библиография (с. 477–508) и именной указатель (с. 509–538).

Книга Дариуша Домбровского отличается глубоким анализом всех доступных автору источников и использованием обширной научной литературы. Автор внимательно рассмотрел многие дискуссионные вопросы, а также поднял ряд проблем, которые до сих пор не привлекали особого внимания историков. Без сомнения, книга польского исследователя внесет значительный вклад в исследование истории Галицко-Волынской Руси.

Виталий Нагирный

Adrian Jusupović, *Elity ziemi halickiej i wołyńskiej w czasach Romanowiczów (1205–1269). Studium prozopograficzne*, Kraków: Avalon, 2013, 352 s. (Seria: *Monografie Pracowni nad Dziejami Rusi Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy*, t. 2) [Адриан Юсупович, *Элиты галицкой и волынской земель во времена Романовичей (1205–1269). Просопографические студии*, Краков: Авалон, 2013, 352 с. (Серия: *Монографии Центра исследований истории Руси Университета Казимира Великого в Быдгощи*, т. 2)].

В 2013 году краковским издательством Авалон была опубликована книга варшавского историка Адриана Юсуповича, посвященная исследованию просопографии политической элиты Галицкой и Волынской земель во времена правления Даниила и Василька Романовичей. Книга издана в серии *Монографии Центра исследований истории Руси Университета Казимира Великого в Быдгощи*, т. 2.

В настоящей работе автор поставил своей целью показать политические судьбы представителей галицкой и волынской элиты в период 1205–1269 гг. Хотя главной базой для исследования А. Юсуповича послужила *Галицко-Волынская летопись*, в работе широко использованы также другие русские памятки аналогичного характера, латиноязычные хроники и доступный актовый материал.

Автор разделил работу на две основные части: методологическо-источниковедческую и аналитическую. Первая часть названа *Методология исследования* и состоит из трех разделов: *Галицко-Волынская летопись как источник для изучения просопографии* (с. 23–59); *Проблемы индивидуализации личностей в описании летописи* (с. 60–78); *Структура биографий* (с. 79–97). В первом разделе А. Юсупович представил следующие проблемы: состояние исследования *Галицко-Волынской летописи*, хронологию летописи, ее достоверность, специальную терминологию источника. Второй раздел посвящен таким исследовательским вопросам как: имена, патронимы, прозвища и клички отдельных личностей на страницах *Галицко-Волынской летописи*. В третьем разделе представлена общая структура биографий, которая состоит из следующих элементов: имя, патроним, прозвище или кличка, под которыми отдельная личность упомянута в источниках; вопрос „привилегированности” или „непривилегированности” бояр в источниках; социальное происхождение и финансовое состояние; социальный статус; контакты с другими представителями служебной элиты; служба при дворе правителя; приблизительная дата рождения; старшинство; дата и место смерти; родственные связи.

Во второй части книги под названием *Биографии элиты Галицкой и Волынской земель* (с. 99–303) автор рассматривает служебную карьеру всех известных представителей княжеской администрации Галицкой и Волынской земель в исследуемый период, в целом она насчитывает 95 биографий, размещенных в алфавитном порядке. В конце работы автор подвел итоги своего исследования (с. 305–312), ввел краткий раздел под названием *Тождествен ли печатник Кирилл с киевским митрополитом Кириллом II?* (с. 313–316), а также аннотацию на русском языке (с. 317–319), обширную библиографию (с. 321–335), именную (с. 337–348) и географический (с. 349–352) указатели.

Виталий Нагирный

Ярослав Пилипчук, *Етнополітичний розвиток Дашт-і-Кипчак у IX–XIII ст.*, Київ: Видавництво Інституту сходознавства НАН України 2013, 288 с. [Jaroslav Pylypčuk, *Rozwój etnopolityczny Deszt-i-Kipczak w IX–XIII w.*, Kijów: Wudawnictwo Instytutu Shodoznawstwa NAN Ukrainy 2013, 288 s.]

W 2013 r. ukazała się drukiem praca autorstwa Jarosława Pyłypczuka – młodego historyka, reprezentującego Instytut Orientalistyki Ukrainińskiej Akademii Nauk, pt. *Етнополітичний розвиток Дашт-і-Кипчак у IX–XIII ст. (Rozwój etnopolityczny Deszt-i-Kipczak w IX–XIII w.)*.

Książka składa się ze wstępu, ośmiu rozdziałów oraz podsumowania, opracowanego w języku ukraińskim, rosyjskim i angielskim. Publikację kończy krótki rys historyczny Kipczaków oraz bibliografia. w rozdziale pierwszym – *Baza źródłowa* – autor wymienia solidnie zebrane źródła pisane, sięgając zarówno do opracowań orientalnych, jak i europejskich. w rozdziale drugim, zatytułowanym *Historiografia historii Kipczaków*, autor opisuje historię badań, przytaczając prace nie tylko historyków, ale także archeologów i turkologów, zajmujących się tematyką kipczacką i obejmujących swymi badaniami zarówno Azję Środkowo-Zachodnią, jak i Europę Środkowo-Wschodnią. Rozdział trzeci, pt. *Kipczacy, cywilizacja islamska i koczownicy Centralnej Azji*, traktuje o etnogenezie Kimaków i Kipczaków oraz ich burzliwych azjatyckich dziejach. w kolejnym rozdziale – *Step połowiecki, Ruś i Kaukaz* – autor analizuje złożoność kontaktów tych nomadów z „europejskimi” sąsiadami, których napotkali podczas swojej ekspansji na tereny stepu czarnomorskiego. Rozdział piąty, zatytułowany *Kipczacy na Balkanach i w Centralnej Europie*, zawiera opis sytuacji na zachodniej rubieży koczowisk Kipczaków oraz stosunków politycznych z Węgrami i Bizancjum. W następnych rozdziałach – *Mongolski podbój Wschodnich Kipczaków oraz Mongołowie na progu Europy. Bitwa pod Kalką* – Autor omawia problematykę związaną z sytuacją poprzedzającą najazd mongolski oraz wydarzenia, jakie nastąpiły po nim. Analizując orientalne źródła pisane, Autor przedstawił hipotezę, iż podczas pierwszej fali najazdów Mongołowie przedarli się na teren Europy przez przełęcz Kaukazu, atakując przedkaukaskie związki połowieckie, a następnie najechali Krym i Przyazowie. Dalej autor analizuje okoliczności bitwy pod Kalką, a także skutki przegranej. Ostatni rozdział, pt. *Wielki pochód na zachód*, przedstawia obraz sytuacji politycznej na stepach w latach trzydziestych XIII w., w tym ekspansję uciekinierów na zachód (na Węgry, do Bułgarii Naddunajskiej) oraz na północny wschód (Bułgaria Kamska). Jest to rzetelnie przygotowane opracowanie, które powinno zainteresować zarówno historyków, jak i archeologów specjalizujących się w tematyce koczowniczej i turkologicznej.

Aneta Gołbiowska-Tobiasz

Jerzy Sperka, *Władystaw, książę opolski, wieluński, kujawski, dobrzyński, Pan Rusi, Palatyn Węgier i Namiestnik Polski: (1326/1330 – 8 lub 18 maja 1401)*, Kraków: Avalon, 2012, 508 s. [Ежи Сперка, *Владислав, князь опольский, велуньский, куявский, добжинский, пан Руси, палатин Венгрии и наместник Польши: (1326/1330 – 8 или 18 мая 1401)*, Краков: Авалон, 2012, 508 с.]

В польской историографии жанр исторической биографистики занимает значительное место и в настоящее время находится на подъеме. Становится закономерным явлением факт, что исследователи, работающие над определенным периодом, ставят своей целью написать биографию конкретной яркой личности, выделяющейся на фоне своего времени. Одним из таких новейших биографических исследований является работа Ежи Сперки, посвященная биографии князя Владислава, называемого в историографии Опольским, который сыграл очень заметную роль в истории Польши, Венгрии и Руси во второй половине XIV в.

Академическое общество, наблюдавшее за работами профессора Силезского университета в Катовицах, уже некоторое время ожидало появления упомянутой монографии, поскольку автор длительное время интенсивно исследовал взаимоотношения между Владиславом и польской элитой. Биография Владислава стала логическим завершением работ ученого в сфере генеалогии и просопографии, посвященных отдельным вопросам деятельности польского князя.

Сама книга, очевидно, предназначена не только для научных кругов. с одной стороны, соответствие научным требованиям – логичная структура, научно-справочный аппарат и солидная методология – делают книгу научным изданием. С другой стороны, она ориентирована также на обычного читателя, стремясь приблизить для него хитросплетения польской, русской и венгерской истории второй половины XIV в.

Текст монографии составляют шесть разделов, которые по объему не всегда пропорциональны. Например, последний раздел, посвященный внутренней структуре владений Владислава, занимает примерно одну треть часть книги. Вполне вероятно, это обусловлено фактом, что главным объектом научного интереса автора на протяжении длительного времени была польская элита XIV в.

Монография начинается с обзора ситуации в Силезии и в Опольском княжестве. Далее следует изложение генеалогии Владислава, определяются его родственные связи и положение в династии Пястов. В следующих частях работы автор представил: начало карьеры Владислава при дворе венгерского короля

(третий раздел), правление князя в качестве венгерского наместника в Галицкой земле (четвертый раздел) и его конфликты с польской элитой (пятый раздел). Книга заканчивается характеристикой личности князя. В приложениях можно найти генеалогические и картографические схемы, а также очень ценный перечень документов князя Владислава с 1372 г. по 1401 г.

С точки зрения изучения истории средневековой Руси, особенно важны второй и шестой разделы. в четвертом разделе характеризуется русский эпизод политической биографии Владислава. Первые три параграфа раздела посвящены периоду 1372–1379 гг., когда князь был наместником венгерского короля в Галицкой Руси. Значительное внимание уделено его политике в плане создания новой элиты на подконтрольных ему русских землях с помощью латифундий и бенефиций. Этот процесс представлен в рамках внутренних отношений в среде польской элиты, а также в контексте венгерско-польских взаимоотношений.

Шестой раздел частично повторяет информацию, изложенную в предыдущих разделах (в том числе и ту, что касается русской тематики). Тем не менее, в нем более широко представлено окружение, двор и административные структуры, которые создал Владислав в русских землях.

Подводя итог, нужно подчеркнуть, что книга Ежи Сперки, безусловно, имеет важное значение для исследования истории Руси во второй половине XIV в.

Vytas Jankauskas

Jarosław Nikodem, *Witold. Wielki książę litewski (1354 lub 1355 – 27 października 1430)*, Kraków: Avalon, 512 s. [Ярослав Никодем, *Витовт. Великий литовский князь (1254 или 1355 – 27 октября 1430)*, Краков: Авалон, 512 с.]

Ярослав Никодем – один из ведущих современных литуанистов Польши, представляющий Познаньский университет, в котором традиции изучения истории Литвы очень сильны. В этой исторической среде Я. Никодем продолжил работы своих предшественников по истории Литовского государства. В последнее время он сконцентрировался на изучении истории Великого княжества Литовского второй половины XIV – первой половины XV вв.

Наилучшей средой развития историографии является научная полемика. И Ярослав Никодем это хорошо доказал – в последнее время он активно дискутировал с Янушем Куртыкой, Яном Тенговским и другими историками. Очевидно, что логическим завершением этой полемики стала обширная монография. В этот раз выбор автора пал на биографию великого литовского князя Витовта. Жанр биографистики открыл перед автором возможность ввести в текст данные о происхождении династии Гедиминовичей, детально рассмотреть контекст возвышения князя и его приход к власти, внутренние отношения в династии, а также разносторонние моменты деятельности Витовта.

В указанной монографии особое внимание автор посвятил Руси. Рассматривая внутрдинастические отношения литовских князей со времен Гедимина, автор отметил, что важную роль в этом процессе играли русские земли – расширение литовских владений в этом направлении было логичным решением, поскольку одновременно увеличивало государство и способствовало организации структуры власти. „Русский фактор” также был важным в династической дипломатии, поскольку при помощи брака можно было решить многие вопросы: восстановить хорошие межгосударственные взаимоотношения, урегулировать конфликт, создать политический союз. Таким образом, литовцы в XIV в. сформировали государство, которое охватывало не только литовские земли, но и значительную часть русских земель. Первые владения Витовта, которые он получил, были как раз в Черной Руси. Это показательно, хотя надо уточнить, что владения сына Кейстута находились на этническом пограничье. Положение Витовта как великого князя литовского на всем протяжении его правления, а также этнический состав его государства свидетельствуют, что он был очень тесно связан с Русью. Именно поэтому Я. Никодем посвятил одну из глав своей монографии восточной политике

Витовта, хотя в ней и не показан весь масштаб русской проблематики. Тем не менее, монография Ярослава Никодема о Витовте затрагивает многие важные вопросы и без сомнения является важным шагом в изучении истории Литовской Руси.

Vytas Jankauskas

Княжа доба: історія і культура, [відп. ред. Володимир Александрович]; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, Львів 2013, вип. 7, 328 с. [*The Princely Epoch: History and Culture*, [ed. Volodymyr Aleksandrovych]; National Academy of Sciences of Ukraine, Ivan Krypiakievych Institute of Ukrainian Studies, Lviv, 2013, Vol. 7, 328 p.]

Already, the 7th volume of series *Княжа доба: історія і культура* [*The Princely Epoch: History and Culture*] (further only: *KD*) edited by Volodymyr Aleksandrovych from the National Academy of Science of Ukraine, was published in 2013. This publication, issued by the Ivan Krypiakievych Institute of Ukrainian Studies, National Academy of Sciences of Ukraine in Lviv, includes several very interesting scientific articles. The series of *KD* are traditionally devoted to the various issues on the Princely period of the Ukrainian history. The majority of the contributions deal with the Principality of Galicia-Volhynia, focusing on the 13th and 14th c. The publication offers critical analysis of the less known historical questions and also provides reinterpretations of some aspects of historical process of the Princely epoch on the various stages of its evolution. The scientific articles in 4 languages – Ukrainian, Russian, Polish and Slovak – are published in this volume. Furthermore, the publication contains the annotations and reviews of several sources and literature. At the end there is also a summary of every published article written in Ukrainian and English.

The 7th volume of *KD* contains following historical papers of the authors: Mykola Bolgov, *To the history of Bospor in the Middle ages* (p. 9–14); Yuriy Dyba, *Chronicle evidence proving the establishing of Volodymyr in the end of the 10th c.: Volodymyr on the Luga or Vladimir on the Klyaz'ma?* (p. 15–30); Mariya Havrylyshyn, *Kiev's trail in the Biography of the English prince Edward the Exile* (p. 31–38); Myroslav Voloshchuk, *Iobagio Zubuzlaus de villa Checher castri de Ung. The grandchildren of boyar Sudyslav and the problem of ethnic identification of the population on east comitates of Hungary in the 11th–13th c.* (p. 39–48); Yuriy Mogarychev, *About the Crimean Khazaria in the 11th–12th c.* (p. 49–58); Roman Myska, *Zvenygorod on the Dniester: historiographical myth or annalistic city* (p. 59–68); Adolph Selitskyi, *Frescoes of the saint prince martyrs in the Church of the Transfiguration of the Saviour in Polotsk* (p. 69–80); Oleksandr Baran, *The inhabitants of castle-town settlements in the administrative system of the Principality of Galicia-Volhynia* (p. 81–94); Viktor Adamovič, *Rus' in the Bohemian chronicles in the 13th–14th c.* (p. 95–108); Vitaliy Liaska, *Districtus Podhorayensis: to the problem of*

territorial shaping of Galicia and Volyn' borderland area in the 13th–14th c. (p. 109–136); Adrian Jusupović, *A boyar or a prince? „Usurpations” of Wolodyśław Kormilczicz according to the Galician-Volhynian chronicle* (p. 137–146); Leontiy Voytovych, *Relations of the Galician-Volhynian princes with Lithuania* (p. 147–166); Ivan Paslavskiy, *The Roman politics of prince Daniel Romanovich in the 30's of the 13th c.* (p. 167–174); Andrzej Buko, Tomasz Dzieńkowski, Stanisław Gołub, *The princely residence „Na wysokiej górze” in Cholm in the light of the archaeological research of 2010–2012* (p. 175–186); Alexander Maiorov, *When and from whom prince Daniel Romanovich rescued Droghichin?* (p. 187–198); Jan Hrushchynskyy, *The war between the Teutonic Order and the Kingdom of Poland in the 20–40's. of the 14th c. and the Kingdom of Rus'* (p. 199–208); Diura Hardi, *Several new observations on the campaign of Villerem Drugeth „In Rutheniam”* (p. 209–216); Sejran Bilyalov, *Hadzhi-Geray – the first Crimean khan* (p. 217–228); Jaroslav Lysejko, *Ukrainian noble families emigration from Sanok land in the first half of the 15th c.* (p. 229–238).

At the end of this volume such scientific reviews and annotations can also be founded: Ivanna Papa, *The problems of Princely era in the series of „Rossica Antiqua”* (p. 239–245); Dmytro Lisin, *The Ukrainian and foreign historiography about the influence of Vikings on the developing of early statehood of neighboring nations, on the example of Icelandic society* (p. 246–255); Sviatoslav Terskyj, *Historical and archaeological examination of annalistic city of Peresopnyca* (p. 256–271); Dmytro Gordienko, *„The Tale about Igor's Campaign” in the journal of „Сіверянський літопис” [„The Siverrianyan Chronicle”]* (p. 272–294); Volodymyr Aleksandrovych, *Not quite usual biography of the „unusual prince”* – review of the work: О. Майоров, *Галицько-волинський князь Роман Мстиславич: володар, воїн, дипломат: у 2 т., Біла Церква 2011, т. 1–2* [A. Mayorov, *Galician-Volhynian prince Roman Mstyslavych: ruler, warrior, diplomat: in 2 vol., Bila Cerkva 2011, vol. 1–2*] (p. 295–313); Leontiy Voytovych, *The full scale portrait of prince Vladislaus of Opole* – review of the work: J. Sperka, *Władysław książę opolski, wieluński, kujawski, dobrzyński, Pan Rusi, Palatyn Węgier i Namiestnik Polski (1326/1330 – 8 lub 18 maja 1401)* [*Vladislaus prince of Opole, Wieluń, Kujawy, Dobrzyń, Lord of Rus', Count palatine of Hungary and Viceroy of Poland (1326/1330 – 8th of May or 18th of May, 1401)*], Kraków 2012, 508 p. (p. 314–319).

Viktor Adamovič

Студентські Історичні Зошити, вип. 4, Івано-Франківськ, 2013, 183 с. [*Studenckie Historyczne Zeszyty*, t. 4, Iwano-Frankiwsk 2013, 183 s.]

W 2013 r. ukazał się czwarty tom *Studenckich Historycznych Zeszytów* (*Студентські Історичні Зошити*), wydawany przez Instytut Historii, Politologii i Stosunków Międzynarodowych Przykarpackiego Uniwersytetu im. Wasyla Stefanyka w Iwano-Frankiwsku, który zawiera publikacje studentów (ukraińskich i zagranicznych) poświęcone zagadnieniom historii, archeologii i etnologii.

Tradycyjnie już *Studenckie Historyczne Zeszyty* podzielone są na dwie części. Pierwsza prezentuje tezy uczestników IV Międzynarodowej Konferencji z serii *Colloquia Russica*, zatytułowanej *Rurykowicze w świecie powiązań dynastycznych: polityka, obyczajowość, kultura, religia (X–XVI w.)*, która miała miejsce w dniach 14–16 listopada 2013 r. w Mogilnie. Organizatorami tej edycji konferencji byli: Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych oraz Pracownia Badań nad Dziejami Rusi Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy, Instytut Historii oraz Koło Naukowe Historyków Studentów Uniwersytetu Jagiellońskiego. Abstrakty wystąpień zostały zamieszczone w porządku alfabetycznym według nazwisk prelegentów i, co warte podkreślenia, opublikowano je w tłumaczeniu na cztery języki: ukraiński, rosyjski, polski oraz angielski, poszerzając tym samym grono potencjalnych odbiorców, zainteresowanych niniejszą tematyką.

W drugiej części *Studenckich Historycznych Zeszytów* znajdują się artykuły studentów i doktorantów z Ukrainy i Polski zebrane w pięciu sekcjach tematycznych. Pierwsza z nich – *Археологія та етнологія* (*Archeologia i etnologia*) – zawiera teksty traktujące o problemach archeologii i etnologii; sekcja druga – *Studia Mediaevalia* – obejmuje publikacje, dotyczące zagadnień średniowiecznej historii Europy. W części trzeciej, zatytułowanej *Актуальні питання вітчизняної історії* (*Aktualne problemy historii ojczystej*), znajdują się artykuły poświęcone problemom historii Ukrainy. Materiały traktujące o warowni w Czernelicy, ukończonej w 1659 r. przez Michała Jerzego Czartoryskiego, herbu Pogoń i stanowiącej jeden z najświetniejszych XVII-wiecznych pomników historii ukraińskiego Pokucia, zebrane zostały w sekcji czwartej pt. *До історії Чернелицького замку* (*Do historii czernelickiego zamku*). Na ostatnią sekcję – *Miscellanea* – składają się studia nad historią Ukrainy od XVI do XVIII w.

W części poświęconej archeologii i etnologii znajdują się artykuły autorstwa pięciorga studentów, wśród nich teksty: Tarasa Szusta (Тарас Шуст) o formowaniu się systemu trypońskiego osadnictwa na terenie Ukrainy w świetle historiografii; Witalija Kaliniczenko (Віталій Калініченко) o poszczególnych typach grotów strzał z tery-

torium Bukowiny; Nazarija Bajurczaka (Назарій Баюрчак) o kosmogonicznych wierzeniach karpackich Ukraińców; Bogdana Rewy (Богдан Рева) o produktach pszczelarskich w kulturze ludowej Opolą, a także Olesi Semeniuk (Олеся Семенюк) o osobliwościach obchodów świąt religijnych wśród współczesnych ukraińskich emigrantów w Wielkiej Brytanii.

Na sekcję *Studia Mediaevalia* składają się artykuły następujących autorów: Andrija Petrasza (Андрій Петраш), o charakterze i warunkach formowania się ideologii zachodnioeuropejskich heretyków; Jurija Skiry (Юрій Скіра), o konflikcie wojsko-politycznym między Janem bez Ziemi a Filipem II Augustem o kontynentalne posiadłości Plantagenetów na początku XIII w.; Rościsława Budżaka (Ростислав Буджак), o bitwie pod Legnicą i nad rzeką Sajó w 1241 r.; Nazara Powszeniuka (Назар Повшенюк) i Olega Olijnyka (Олег Олійник), o uzbrojeniu wojsk polsko-litewskich w bitwie pod Grunwaldem.

Analizę aktualnych problemów rodzimej, ukraińskiej historii zawierają artykuły zamieszczone w sekcji trzeciej, ich autorami są: Wołodymyr Mirczuk (Володимир Мірчук), który pisał o Bukowinie w składzie Hospodarstwa Mołdawskiego (1340–1400 r.); Igor Iwaśkiw (Ігор Іваськів), który poświęcił tekst analizie najnowszych badań nad ruchem hajdamackim na Ukrainie; Anton Hłowanskyj (Антон Глованський), prezentujący działalność naukową Stanisława Dnistriańskiego w latach 1890–1930; Tetjana Szelemiej (Тетяна Шелемей), pisząca o układzie w Fastowie 1 grudnia 1918 r. oraz Chrystyna Waceba (Христина Вацеба), która ukazała aspekty współpracy bułgarsko-ukraińskiej w latach 1991–2012.

W sekcji poświęconej historii zamku w Czernelicy znalazły się trzy bardzo ciekawe artykuły studentów z Krakowa, dotyczące legend tej starej warowni (Marek Wojnar), jej dziejów na przełomie XIX i XX w. (Magda Arsenicz) oraz wizerunku twierdzy, jaki został utrwalony na nieznanych dotąd fotografiach z 1921 r. ze zbiorów Lwowskiej Narodowej Naukowej Biblioteki Ukrainy im. W. Stefanyka (Adam Szczupak).

Ostatnia sekcja – *Miscellanea* – zawiera artykuł Olgi Moroz, poświęcony opisowi procesu przyjmowania posłów przy dworze moskiewskim w pierwszej połowie XVI w. w świetle relacji Zygmunta Herbersteina oraz tekst Romana Glinki (Роман Глінка), traktujący o monetach w Rzeczpospolitej w latach 1569–1795.

Tom zamyka *Kronika naukowa*, będąca relacją z III Międzynarodowej Konferencji z cyklu *Colloquia Russica*, pt *Ruś w epoce najazdów mongolskich (1223–1480)*, która odbyła się w dniach 15–17 listopada 2012 r. w Warszawie oraz informacja o autorach.

Magdalena Frączek

nformation about authores

Adamovič Viktor – M.A. in history, PhD candidate, Faculty of Arts, Masaryk University (Brno, Czech Republic). Field of interests: medieval history of Kingdom of Hungary and of Slovakia; relations between Central and Eastern Europe in the High Middle Ages. Important publications: *Roman Danielovič a Rakúsko*, „Medea. Studia mediaevalia et antiqua”, 16, 2012, s. 43–54; *Rus v českých kronikach 13–14 storočia*, „Княжа доба”, 7, 2013, c. 95–107; *Rus’ in the Second sequel to Cosmas*, [in:] *Rus’ during the epoch of Mongol invasions (1223–1480). Publication after 3rd International Conference, Warsaw, 15th–17th November 2012*, ed. V. Nagirnyy, Krakow 2013, p. 102–108 [Series: *Colloquia Russica. Series I*, vol. 3].

Brzozowska Zofia Aleksandra – M.A. in history, PhD candidate, Institute of History, University of Lodz (Lodz, Poland). Field of interests: spiritual culture of medieval Rus’; Old Ruthenian and Old Serbian literature; paleoslavistics; Byzantine theory of politics and its influence on systems of authority in the area; *Slavia Orthodoxa*; gender studies. Important publications: *Geneza tytułu „car” w świetle zabytków średniowiecznego piśmiennictwa słowiańskiego*, „Die Welt der Slaven. Sammelbände”, 46, 2012, s. 34–39; *Pochwała księcia moskiewskiego Iwana Kality. Edycja i przekład źródła*, „Slavia Antiqua”, 53, 2012, s. 207–215; *Bizantyński ideał władcy i jego staroruskie rozwinięcie w świetle Pouczenia księcia kijowskiego Włodzimierza Monomacha*, „Slavia Orientalis”, 62, 2013, s. 77–86.

Chrystan Nazariy (Христан Назарій) – Student, Institute of History, Political Science and International Relations, Yuriy Fedkovich Chernivtsi National University (Chernivtsi, Ukraine). Field of interests: matrimonial policies of Ruthenian princes in late 11th – early 12th c.; Ukrainian lands in Grand Duchy of Lithuania; Important publications: *Хельгу – цар русів*, [in:] *Матеріали студентської наукової конференції ЧНУ імені Юрія Федьковича*, Чернівці 2011, c. 168–170; *Тактика Арріана та її рецепція у візантійській полемології*, [in:] *Еліністична цивілізація: політика економіка та культура*, Чернівці 2013, c. 154–156; *Ханські ярлики на землі ВКЛ: проблема рецепції*, [in:] *Матеріали студентської наукової конференції ЧНУ імені Юрія Федьковича*, Чернівці 2013, c. 179–180.

Dąbrowski Dariusz – Professor, Institute of History and International Relations, Kazimierz Wielki University (Bydgoszcz, Poland). Field of interests: Rurikids

genealogy; history of Galician-Volhynian Rus'. Important publications: *Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich*, Poznań-Wrocław 2002 [Series: *Biblioteka Genealogiczna*, ed. M. Górny, t. 6]; *Genealogia Mściławowiczów. Pierwsze pokolenia (do początku XIV w.)*, Kraków 2008; *Daniel Romanowicz, król Rusi, ok. 1201–1264. Biografia polityczna*, Kraków 2013.

Delestowicz Norbert – Student, Faculty of History, Adam Mickiewicz University (Poznań, Poland). Field of interests: history of early Middle Ages in Poland and the world, history of town of Jarocin, history of Radoliński family. Important publications: *Mistrz Wincenty o Bolesławie Szczodrym*, [in:] *I Lubelska Jesień Historyczna. Materiały konferencyjne*, red. M. Dolecka i inni, Lublin 2012, s. 47-48.

Fabia Łukasz – Student, Institute of History, Jagiellonian University (Krakow, Poland). Field of interests: auxiliary sciences of history (diplomacy and sigillography); ideology of authority in the Middle Ages, gestures and rituals in the Medieval period. Important publications: *Gest i rytuał w spotkaniach władców na przykładzie Kroniki Galla Anonima*, [in:] *Meandry historii. Starożytność – Nowożytność. Referaty wygłoszone na XX Ogólnopolskim Zjeździe Historyków Studentów w Katowicach*, Katowice 2014.

Frączek Magdalena – M.A. in Philology and Russian Culture Studies, PhD candidate in the Institute of Russian and Eastern Europe, Jagiellonian University (Krakow, Poland). Field of interests: Adam Honory Kirkor's live and work, ethnography and the folklore of the area of the Polish-Belarusian borderland in the 19th c. Important publications: *Adam Honory Kirkor – przyczynek do stanu badań*, „Acta Albaruthenica”, 2012, 12, s. 183–197; *У истоков белорусской фольклористики: Ян Чечот*, „Славянский альманах”, 2013, с. 343-351; *Petersburskie czasopisma Adama Honorowego Kirkora*, „Europa Orientalis. Studia z Dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich”, 4, 2013, s. 103–120.

Frischke Gabriela – Student, Institute of History and International Relations, Kazimierz Wielki University (Bydgoszcz, Poland). Field of interests: history of Poland up to the end of 18th century; women in history; history of material culture.

Gołębiowska-Tobiasz Aneta – M.A. in archeology, PhD candidate, Institute of Archeology, Jagiellonian University (Krakow, Poland), Museum of Play, (Jičin, Czech Republic). Field of interests: monumental Cuman anthropomorphic sculpture in aspects of religion; archeology and preservation; genesis of steles and places of cult in Turkic and Turkophone area; late nomads; archeology and ethnography of Turkic tribes. Important publications: *Nakładka okucia „heraldycznego” z cmentarzyska w Robawach, gm. Reszel, st. XXIII*, [in:] *Baltowie i ich sąsiedzi. Marian Kaczyński in memoriam*, pod red. A. Bitner-Wróblewskiej i G. Iwanowskiej, Warszawa 2009,

s. 569–578 [Series: *Seminarium Bałtyjskie*, t. 2] (jointly with I. Mellin-Wyczółkowska); *Baba kamienna z Muzeum Archeologicznego w Krakowie*, [in:] *Materiały Archeologiczne*, t. 38, red. J. Górski, Kraków, 2010, s. 127–133; *Wyroby ruskich rzemieślników w inwentarzach grobowych połowieckiej arystokracji rodowej (XIII–XIV w.)*, [in:] *Rus' during the epoch of Mongol invasions (1223–1480). Publication after 3rd International Conference, Warsaw, 15th–17th November 2012*, ed. V. Nagirnyy, Krakow 2013, p. 118–131 [Series: *Colloquia Russica. Series I*, vol. 3].

Grala Marcin – M.A. in history, PhD candidate, Faculty of History and Cultural Heritage, Pontifical University of John Paul II in Krakow (Krakow, Poland). Field of interests: Duchy of Tver in 14th c.; Orthodox Church in Duchies of Tver and Moscow in the second half of 14th c.; political influence of Ruthenian bishops in 14th–15th c.; history of Ruthenian Orthodox Church in the Middle Ages. Important publications: *Wizerunek Jagielły i Litwy w utworach tzw. cyklu kulikowego*, [in:] *Regiones euxinum spectantes. Stosunki kulturowe, etniczne i religijne na przestrzeni dziejów*, ed. Ł. Gędlka, T. Krzyzowskiego, M. Michalskiego, Kraków 2012, s. 109–132; *Sąd nad biskupem twerskim Eutymszem. Przyczynek do badań nad orientacją polityczną władyków ruskich na przełomie XIV–XV w.* [in:] *Rus' during the epoch of Mongol invasions (1223–1480). Publication after 3rd International Conference, Warsaw, 15th–17th November, 2012*, ed. V. Nagirnyy, Krakow 2013, p. 156–166 [Series: *Colloquia Russica. Series I*, vol. 3].

Hardi Djura (Харди Ђура) – Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad (Novi Sad, Serbia). Field of interests: history of Galician-Volhynian Rus' in 12th–13th c., history of Drugeth family. Important publications: *Чувство за час, Нови Сад 1991*; *Наследници Кијева између краљевске круне и татарског јарма, студија о државно–правном положају галичке и Галичко–Волинске кнежевине до 1264. године, Нови Сад 2002*; *Drugeti, povest o usponu i padu porodice pratilaca anžijskih kraljeva*, Novi Sad 2012.

Jankauskas Vytautas – PhD, Faculty of Humanities, Vytautas Magnus University (Kaunas, Lithuania). Field of interests: history of Gediminovichi dynasty; political activity of Liubartas; Lithuanian-Ruthenian relations in 14th–15th c. Important publications: *Положение волинского князя Любарта Гедиминовича в династии Гедиминовичей*, [in:] *Principalities in lands of Galicia and Volhynia in international relations in 11th–14th c. Publication after 2nd International Conference, Ivano-Frankivsk, 20th–22th October, 2011*, ed. V. Nagirnyy, Krakow 2012, s. 172–178 [Series: *Colloquia Russica, Series I*, vol. 2]; *Jono Sungailos giminė: istorinė tradicija ir istoriografijos Pasiekimai*, [in:] *Kauno istorijos metraštis*, t. 12, Kaunas 2012, s. 7–14; *Иерархия Гедиминовичей в свете некрологов битвы над Ворсклой 1399 г.*, [in:] *Rus' during the epoch of Mongol invasions (1223–1480). Publication after 3rd International Conference, Warsaw, 15th–17th November 2012*, ed. V. Nagirnyy, Krakow 2013, p. 143–149 [Series: *Colloquia Russica. Series I*, vol. 3].

Kamińska Monika – M.A. in archeology, PhD candidate, Institute of Archeology, Jagiellonian University (Krakow, Poland). Field of interests: development of medieval cities in the Eastern Europe; early urban development of cities in Kievan Rus'; history of old-Ruthenian stone architecture. Important publications: *Pionierzy archeologii Kijowa*, [in:] *Ruś średniowieczna a sąsiedzi (X – połowa XIII w.)*, *Materiały międzynarodowej konferencji naukowej, Kraków 24–26 listopada 2010 r.*, ed. V. Nagirnyy, Kraków 2011, s. 117–120 [Series: *Colloquia Russica*, vol. 1]; *Первый этап влияния романской архитектуры в Галицкой Руси*, [in:] *Principalities in lands of Galicia and Volhynia in international relations in 11th–14th c. Publication after 2nd International Conference, Ivano-Frankivsk, 20-22th October, 2011*, ed. V. Nagirnyy, Krakow 2012, p. 39–48 [Series: *Colloquia Russica. Series I*, vol. 2]; *Archeologiczne świadectwa najazdów mongolskich na miasta ruskie w XIII–XIV w.: rzeczywistość a stereotypy historiograficzne*, [in:] *Ruś during the epoch of Mongol invasions (1223–1480). Publication after 3rd International Conference, Warsaw, 15th–17th November 2012*, ed. V. Nagirnyy, Krakow 2013, p. 29–37 [Series: *Colloquia Russica. Series I*, vol. 3].

Komendová Jitka – PhD., Chair of Slavistics, Palacky University, (Olomouc, Czech Republic). Field of interests: history of Medieval Rus'; Bohemian-Ruthenian relations in the Middle Ages, *Galician-Volhynian Chronicle*. Important publications: *Středověká Rus a vnější svět. Obraz cizích kultur v písemnictví Rusi 11.–14. století*, Olomouc 2005; *Haličsko-volyňský letopis*, Praha 2010; *Světec a šaman. Kulturní kontexty ruské středověké legendy*, Praha 2011.

Liavitski Anton (Левицкий Антон) – Student, Faculty of History, Belarusian National University (Minsk, Belarus). Field of interests: historiography of Medieval Rus'; Belarusian historiography of 20th c. Important publications: *Адлюстраванне палітычнага развіцця Тураўскага княства ў беларускай гістарыяграфіі*, „Беларускі гістарычны часопіс”, 2013, 1, s. 29–35.

Litvina Anna (Литвина Анна) – Ph.D, Institute for Slavic Studies, Russian Academy of Sciences; Higher School of Economics, National Research University (Moscow, Russia). Field of interests: Names of Rurikids; Cumans' Ruthenian names. Important publications: *Выбор имени у русских князей в X–XVI вв.: Династическая история сквозь призму антропонимики*, Москва 2006 (jointly with F. Uspienskiy); *Траектории традиции: Главы из истории династии и церкви на Руси конца XI – начала XIII века*, Москва 2010 (jointly with F. Uspienskiy); *Русские имена половецких князей: Междинастические контакты сквозь призму антропонимики*, Москва 2013 (jointly with F. Uspienskiy).

Madej Anna – Student, Institute of History, Jagiellonian University (Krakow, Poland). Field of interests: daily life in Medieval Rus'; alcohol in the society of Medieval

Rus'. Important publications: *Alkohol jako narzędzie zbrodni na średniowiecznej Rusi*, „Societas Historicorum”, 2013, 57, s. 5.

Mendyk Joanna – Student, Institute of History, Jagiellonian University (Krakow, Poland). Field of interests: the history of the Iberian Peninsula in the Middle Ages; crusade movement; medieval history of the papacy; the editorship of historical sources. Important publications: *Papiestwo a chrześcijańskie państwa Półwyspu Pirenejskiego – relacje w latach 1154–1198 ze szczególnym uwzględnieniem iberyjskiego ruchu krucjatowego*, „Studenckie Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, 12, 2014, s. 64–103.

Mesiarkin Adam – M.A. in history, PhD candidate, Faculty of Philosophy, Comenius University (Bratislava, Slovakia). Field of interests: political, cultural and social history of Early Middle Ages; origins of Slavs; early Slavonic states. Important publications: *Úloha družiny pri formovaní základov včasnostredovekých politických jednotiek v strednej a východnej Európe*, „Medea”, 14/15, 2010/2011, s. 39–55; *Wpływ wojennych elit na tworzenie politycznej tożsamości wczesnośredniowiecznej Rusi i państw środkowej Europy*, [in:] *Rus' średniowieczna a sąsiedzi (X – połowa XIII w.)*, *Materiały międzynarodowej konferencji naukowej, Kraków 24-26 listopada 2010 r.*, ed. Vitaliy Nagirnyy, Kraków 2011, s. 89–95 [Series: *Colloquia Russica*, vol. 1]; *Najazd mongolski na Rus' oczyma polskich, czeskich i węgierskich kronikarzy*, [in:] *Rus' during the epoch of Mongol invasions (1223–1480). Publication after 3rd International Conference, Warsaw, 15th–17th November 2012*, ed. V. Nagirnyy, Krakow 2013, p. 38–43 [Series: *Colloquia Russica. Series I*, vol. 3].

Michalski Michał – M.A. in history, PhD candidate, Faculty of History and Cultural Heritage, Pontifical University of John Paul II in Krakow (Krakow, Poland). Field of interests: Genealogy and prosopography of Rurikids, relations between Kievan Rus' and Cumans', Norman presence in Eastern Europe – areas of settlement, trade routes, cultural-religious syncretism, group identity and myths of affinity. Important publications: *Znawcy-ofiarnicy w społeczności ar-Rūs. Geneza zjawiska*, [in:] *Religie w średniowiecznej Europie Środkowej i Wschodniej*, red. M. Michalski, Ł. Gędłek, T. Krzyżowski, Kraków 2010, s. 11–32; *Tożsamość etniczna Rusów w świetle pochodzenia ich kultowych posągów i sposobu ich rozmieszczenia w miejscu kultu*, „Orientalia Christiana Cracoviensia”, 4, 2014 [currently in print].

Moroz Olga – Student, Institute of History, Jagiellonian University (Krakow, Poland). Field of interests: daily life in Rus' in 16th c.; Muscovite missions of Sigismund von Herberstein. Important publications: *Приём послів при московському дворі в першій половині XVI століття в світлі Rerum Moscoviticarum Зигмунда фон Герберштейна*, „Студентські Історичні Зошити”, 4, 2013, c. 159-164.

Nagirnyy Vitaliy – PhD, Institute of History, Jagiellonian University (Krakow, Poland). Field of interests: history of medieval Rus'; international policy of Ruthenian duchies in 12th–13th c.; daily life in medieval Rus'. Important publications: „Начало княжения великого князя Романа”: До питання про час утвердження Романа Мстиславича в Галичі, [in:] *Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича*, Львів 2011, s. 511–521; *Polityka zagraniczna księstw ziem halickiej i wołyńskiej w latach 1198 (1199) – 1264*, Kraków 2011 [Series: *Rozprawy Polskiej Akademii Umiejętności*, t. 12]; *Lietuva Haličo–Voluinės kunigaikštystės užsienio politikoje paskutiniais Danieliaus Romanovičiaus valdymo metais*, [in:] *Vidurio Rytų Europa mūsų prie Mėlyniųjų vandenių*, metumokslinė redakcija V. Jankauskas ir V. Nagirnyy, Kaunas–Kraków 2013, p. 59–64 [Series: *Colloquia Russica. Series II*, vol. 1]. Editor of *Colloquia Russica* series.

Nikodem Jarosław – Professor, Faculty of History, Adam Mickiewicz University (Poznań, Poland). Field of interests: history of Grand Duchy of Lithuania; Polish-Lithuanian relations in the Middle Ages. Important publications: *Zbigniew Oleśnicki w historiografii polskiej*, Kraków 2001 [Series: *Rozprawy PAU, Wydział Historyczno-Filozoficzny*, t. 94]; *Polska i Litwa wobec husyckich Czech w latach 1420–1433. Studium o polityce dynastycznej Władysława Jagielly i Witolda Kiejstutowicza*, Poznań 2004; *Jadwiga, król Polski*, Wrocław 2009.

Orlovaitė Ona – Student, Faculty of Humanities, Vytautas Magnus University (Kaunas, Lithuania). Field of interests: history of the Jagiellonian dynasty; Lithuanian-Ruthenian relations in 15th–16th c.

Sawicki Wojciech – Student, Institute of History and International Relations, Kazimierz Wielki University (Bydgoszcz, Poland). Field of interests: Crusades; history of Christian religion; conquista.

Skurko Palina (Скурко Полина) – Student, Faculty of History, Belarusian National University (Minsk, Belarus). Field of interests: princely culture and daily life in 16th–17th c. Important publications: *Роля кнігі ў XVI – пачатку XVII ст.: прадмет раскошы, носыбіт слова Божага і тэкст, „у пекле надрукаваны”*, [in:] *Сборник работ 69-ой научной конференции студентов и аспирантов Белорусского государственного университета*, ч. 2, Минск 2012, с. 134–137; *Надпісы на кнігах XVI–XVII ст. як крыніцы па гісторыі паўсядзённасці і светаўспрыняцця жыхароў ВКЛ і Расіі*, [in:] *Сборник работ 70-ой научной конференции студентов и аспирантов Белорусского государственного университета*, ч. 2, Минск 2013, с. 299–301.

Stasiuk Andriy (Стасюк Андрій) – M.A. in history, PhD candidate, Institute of History and Politology, Vasyl Stefanyk National Precarpathian University (Ivano-Frankivsk, Ukraine). Field of interests: lands of Galicia-Volhynia in the Middle Ages;

Catholic Church in Rus'; missionary activity of Catholic orders in Rus' in 13th-15th c. Important publications: *Середньовічний монастир у Галичі: від св. Пантелеймона до св. Станіслава*, „Вісник Прикарпатського університету. Історія”, 20, 2011, с. 181–186; *Russia/Ruthenia на сторінках францисканських джерел XIII ст.*, [in:] *Principalities in lands of Galicia and Volhynia in International relations in the 11th-14th c. Publication after 2nd International Conference, Ivano-Frankivsk, 20th-22th October, 2011*, ed. V. Nagirnyy, Krakow 2012, s. 98–110 [Series: *Colloquia Russica, Series I*, vol. 2]; *Миссии францисканцев на Русь и в Золотую Орду в середине – второй половине XIII в.*, [in:] *Rus' during the epoch of Mongol invasions (1223–1480). Publication after 3rd International Conference, Warsaw, 15th-17th November 2012*, ed. V. Nagirnyy, Krakow 2013, p. 109–117 [Series: *Colloquia Russica. Series I*, vol. 3].

Tęgowski Jan – Professor, Institute of History, University of Białystok (Białystok, Poland). Field of interests: Gedyminovichi's genealogy; Grand Duchy of Lithuania; medieval common history; history of Poland in Middle Ages. Important publications: *Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów*, Poznań-Wrocław 1999; *Rodowód kniaziów Świrskich do końca XVI wieku*, Wrocław 2011; *Polska rodzina dynastyczna w X-XV wieku*, [in:] *Rodzina, gospodarstwo domowe i pokrewieństwo na ziemiach polskich w perspektywie historycznej - ciągłość czy zmiana?*, pod red. C. Kukli, Warszawa 2012, s. 31–54.

Tsemushau Stsiapan (Темушев Степан) – PhD, Faculty of History, Belarusian National University (Minsk, Belarus). Field of interests: political history of early Slavonic states; development of political institutions (authority, administration, tax system) among East Slavs. Important publications: *Начало Руси: генезис государственности в источниках и исторической традиции*, Минск 2008; *У истоков крепостной неволи: данничество в Древней Руси*, [in:] *Российские и славянские исследования: научный сборник*, вып. 6, редкол. А. П. Сальков, О. А. Яновский (отв. редак.) и др., Минск 2011, с. 127–133; *Трансформация налогового-даннической системы древнерусских земель после монгольского нашествия 1237–1241 гг.*, [in:] *Rus' during the epoch of Mongol invasions (1223–1480). Publication after 3rd International Conference, Warsaw, 15th-17th November 2012*, ed. V. Nagirnyy, Krakow 2013, p. 52–61 [Series: *Colloquia Russica. Series I*, vol. 3].

Тянина Елена (Тянина Елена) – M.A. in archeology, Faculty of History, Lomonosov Moscow State University (Moscow, Russia). Field of interests: archeology of Novgorod; pagan cults. Important publications: *Орудия каменного века в культурном слое средневекового Новгорода: предметы языческого культа или случайные вещи?* [in:] *Новгород и Новгородская земля. История и археология*, вып. 22, Великий Новгород 2008, с. 172–183; *Амулеты средневекового Новгорода из зубов и костей животных*, „Археологические вести”, 17, 2011, с. 159–168; *Элементы языческой культуры в Новгороде во второй половине XIII–XIV вв. (по археологическим данным)*, [in:] *Rus' during the epoch of Mongol invasions (1223–1480). Publication after 3rd*

International Conference, Warsaw, 15th–17th November 2012, ed. V. Nagirnyy, Krakow 2013, p. 132–142 [Series: *Colloquia Russica. Series I*, vol. 3].

Uspienskiy Fiodor (Успенский Фёдор) – Professor, Institute for Slavic Studies, Russian Academy of Sciences; Higher School of Economics, National Research University (Moscow, Russia). Field of interests: Rurikids' names; Cumans' names; history of Scandinavian countries in the Middle Ages. Important publications: *Выбор имени у русских князей в X–XVI вв.: Династическая история сквозь призму антропонимики*, Москва 2006 (jointly with A. Litvina); *Траектории традиции: Главы из истории династии и церкви на Руси конца XI – начала XIII века*, Москва 2010 (jointly with A. Litvina); *Русские имена половецких князей: Междинастические контакты сквозь призму антропонимики*, Москва 2013 (jointly with A. Litvina).

Voloshchuk Myroslav (Волощук Мирослав) – PhD, Institute of History and Politology, Department of History, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University (Ivano-Frankivsk, Ukraine). Field of interests: Ruthenian-Hungarian relations in 9th–14th c.; migration processes in medieval Centre-Eastern Europe. Important publications: *Неизвестные страницы биографии галицкого боярина Володислава Кормилыча (1214–1232 гг.)*, „Древняя Русь. Вопросы медиевистики”, 2010, 3 (41), с. 17–26; *До питання східнослов'янського походження Петра Петуні*, „Український історичний журнал”, 2011, 3, с. 21–35; *Влияние монгольского нашествия 1239–1243 гг. на переселение жителей Руси в Венгрию: хронология, динамика, демография проблемы*, [in:] *Rus' during the epoch of Mongol invasions (1223–1480). Publication after 3rd International Conference, Warsaw, 15th–17th November 2012*, ed. V. Nagirnyy, Krakow 2013, с. 62–69 [Series: *Colloquia Russica. Series I*, vol. 3].

Colloquia Russica. Series I, vol. 4: Rurikids in dynastic relations: politics, customs, culture, religion (10th–16th c.). Publication after 4th International Conference, Mogilno, 14-16th November, 2013, ed. Vitaliy Nagirnyy, Krakow 2014, 327 p.

Publication co-funded by:
Rada Kół Naukowych Uniwersytetu Jagiellońskiego
Fundacja Studentów i Absolwentów Uniwersytetu Jagiellońskiego „Bratniak”

Druk:

P. H. U. Multikram,
ul. Mławska 20 D,
87-500 Rypin